

TOFIQ MUSTAFAZADA

QARABAĞ XANLIĞI

AZƏRBAYCAN TARİX QURUMU

Qarabağ müharibəsi şəhidlərinin
əziz xatirəsinə ithaf edirəm.

TOFIQ MUSTAFAZADƏ

QARABAĞ XANLIĞI

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
işlər idarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

BAKİ - "SABAH" - 2010

6641

63.3(5Azec)5

M 85

Redaktorlar: tar. e. d. C.M.Mustafayev
tar. e. n. G.C.Nəcəfli

Rəyçilər: tar.e.d., prof. S.A.Məmmədov, tar.e.d., prof. V.Z.Piriyev, tar.e.d.
F.R.Ağamalı, tar.e.d., prof. F.N.Məmmədov

Kitab Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov
adına Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının
və Azərbaycan Tarix Qurumunun
Rəyasət Heyətinin
qərarları ilə çap olunur.

Tofiq Mustafazadə. Qarabağ xanlığı. Bakı - «Sabah» - 2009 Səh.333

ISBN 5-86106-016-0

0503020907

029-2009

Kitabda XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan tarixində çox
mühüm rol oynamış bir dövlətin – Qarabağ xanlığının
tarixi ilk mənbələr və müasir elmi ədəbiyyatın əsasında
ilk dəfə kompleks şəkildə araşdırılır.

GİRİŞ

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dövlətçiliyimizi möhkəmləndirmək, müstəqilliyimizi əbədi etmək üçün dövlətçilik tarixinin və ənənələrinin öyrənilməsinə böyük zərurət duyulur. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində xanlıqlar dövrü özünəməxsus yer tutur. Buna görə də təsadüfi deyil ki, müstəqillik illərində artıq Bakı, Quba, İrəvan, Lənkəran, Naxçıvan, və Şəki xanlıqlarının tarixinə həsr edilmiş tədqiqatlar meydana çıxmışdır.

Azərbaycan xanlıqları içərisində Qarabağ xanlığı özünün maddi və insan ehtiyatlarına, habelə iqtisadi və hərbi qüdrətinə görə xüsusi mövqeyə malik idi. Buna görə də bu xanlığın tarixini öyrənmədən bütövlükdə Azərbaycan xanlıqlarının obyektiv və dolğun mənzərəsini bərpa etmək olmaz. Qarabağ xanlığının tarixini ayrıca mövzu kimi, dərinlən tədqiq etmək həm də onun üçün vacibdir ki, bu gün bədnam və başabəla qonşularımız – ermənilər bir sıra antiAzərbaycan xarici qüvvələrin yardımından istifadə edərək doğma Qarabağımızı zəbt etmişlər. Onlar öz işğalını daimləşdirməyə, ona hüquqi dəstək geyindirməyə çalışaraq guya Qarabağın tarixi Ermənistanın bir hissəsi olduğunu «sübuta yetirmək» üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar. Məhz bu səbəbdən də ermənilərin sərsəm torpaq iddialarının əsassızlığını sübuta yetirmək üçün Qarabağ tarixinin, o cümlədən Qarabağ tarixində özünəməxsus yer tutan xanlıq dövrünün obyektiv və dərinlən tədqiqinə ehtiyac vardır. Doğrudur, demək olmaz ki, Qarabağ xanlığının tarixi indiyədək heç tədqiq olunmamışdır. Ötən əsrin ortalarında Ə.Şükürzadə xanlığın dövlət quruluşuna aid dissertasiya yazmışdır. Təəssüf ki, bu dissertasiyam nə Azərbaycan, nə də Rusiya kitabxanalarında və ya elmi arxivlərində əldə etmək mümkün olmamışdır. Əvəzində müəllifin qarabağlıların Ağa Məhəmməd Qacara qarşı mübarizəsinə həsr olunmuş kitabı var [76].

Problemin tarixşünaslığından danışarkən ilk növbədə M.M.Mustafayevin iqtisad elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi «Qarabağ xanlığının iqtisadiyyatı» adlı dissertasiyasını və eyni adlı kitabını qeyd etmək lazımdır. Dissertasiya 1952-ci ildə müdafiə olunsada əslində müəllifin özünün qeyd etdiyi kimi daha tez-1941-ci ildə yazılıb tamamlanmışdır. Müharibə dissertasiyanın müdafiəsini və kitab kimi nəşr olunmasını ləngitmişdir. Dövrün şəraiti bu əsərdə bir sıra çatışmazlıqların və qüsurların olmasını qaçılmaz etmişdir.

M.Mustafayev yalnız 1823-cü ildə Qarabağ xanlığı əhalisinin ümumi sayını və əhalisinin etnik tərkibinin müxtəlif olduğunu qeyd etməklə kifayətlənərək, əhalinin etnik tərkibi haqqında heç bir rəqəm

vermir. M.Mustafayevin belə bir fikri ilə razılaşmaq olmaz ki, xarici basqınlar nəticəsində Qarabağ xanlığını tərk edənlərin çoxu ermənilər olmuşdur [168, s 22]. M.Mustafayevin belə bir fikri ilə də razılaşmaq çətindir ki, xanlığın təbii-coğrafi şəraiti xanlıqda əhalinin təsərrüfat fəaliyyətinə mənfi təsir göstərirdi və məhsuldar qüvvələr çox ləng inkişaf edirdi. [168, s 23].

15-ci səhifədə müəllif yazır ki, XVIII əsrdə Azərbaycanın ən güclü və ərazicə geniş xanlıqlarından biri Şirvan xanlığı olmuşdur. Əvvəla Şirvan ərazisində bir xanlıq yox bir neçəsi: Şamaxı, Quba, Bakı və Dərbənd xanlıqları yaranmışdı. İkincisi, müəllifin Şirvan xanlığı kimi nəzərdə tutduğu Şamaxı xanlığı heç də Azərbaycanın ən güclü və ərazicə geniş xanlıqlarından olmamışdır. Belə xanlıqlar içərisində fərqlənənləri Hacı Çələbinin dövründə Şəki, Fətəli xanın dövründə Quba, İbrahimxəlil xanın dövründə Qarabağ, Fətəli xan Əfşarın dövründə Urmiya xanlığı olmuşdur. Elə həmin səhifədə M.Mustafayev yanlış olaraq Şəmşəddil və Qazax sultanlıqlarını xanlıq adlandırır.

15-21-ci səhifələrdə müəllif yanlış olaraq XVIII əsrin ikinci yarısında Təbriz şəhərinin bütün Azərbaycanın inzibati mərkəzi olduğunu yazır. 21-ci səhifədə M.Mustafayev iddia edir ki, guya bir vaxtlar bütün Azərbaycan Qarabağ xanlığına tabe olmuşdur. Sonra isə o hələ Şah I Abbasın dövründən Qarabağın inzibati-siyasi cəhətdən ayrı-ayrı məliklərə bölündüyünü yazmaqla yanlışlığa yol verir, Qarabağın sərhədlərini daraltmış olur. Çünki məlumdur ki, məlikliklər Qarabağın yalnız dağlıq hissəsini əhatə etmişlər. Digər yandan Nadir şahın dövrünə kimi məlikliklər inzibati-siyasi vahidlər olmayıb, əslində xırda irsi feodal malikanələri idi. 30-cu səhifədə Nadir xanın adı yanlış - Qulu xan kimi verilmişdir.

Əsərdə Pənəhəli xan quldur kimi qələmə verilir [31-ci səh.], doğrudur bir qədər sonra onun humanist adam olduğu bildirilir. Əsərdən belə çıxır ki, Qarabağın bütün kişiləri quldur olmuşlar. «Onlar [yəni Qarabağın kişiləri - T. M.] ovçuluq, yaxud basqınlarla məşğul olurdular».[168, s 32].

Müəllifin belə bir kökündən yanlış fikri ilə də razılaşmaq çətindir ki, guya cavanşirlər Türküstandan gəlmə olduqları üçün Qarabağın dağlıq hissəsində öz torpaqları yox idi və buna görə də öz qoyunlarının onda birini otlaqlarından istifadəyə görə məliklərə verirdilər [168, s 32].

Müəllif qarabağlıların İran işğalçılarına qarşı mübarizəsini çox sönük işıqlandırmışdır. «Qarabağ xanlığının tarixindən» adlandırılan III fəsildə hadisələr elə şəkildə şərh olunur ki, nəinki təkcə Qarabağ, bütün Azərbaycan İran dövlətinin ucqarı kimi qələmə verilir. Yeddinci fəsildə də bu hissə olunur. Müəllif yazır: «Mərkəzi hakimiyyətin zəifliyi

və uzaqlığı ümumiyyətlə... Qarabağ xanlığına müstəqil feodal dövləti kimi baxmağa imkan verir».[168, s 32].

Nəhayət kitabın sonunda müəllif marksizm-leninizm klassiklərinin və M.C.Bağirovun əsərləri istisna olmaqla 128 mənbə və tədqiqatın adını çəksə də, məndə yalnız 16 mənbəyə istinad etmişdir. Müəllif Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında olan zəngin materiallardan da yan keçmişdir. M.Mustafayev, ədəbiyyat siyahısında adı olsa da heç bir arxiv materialından istifadə etməmişdir.

Əsərdə tez-tez ziddiyyətli fikirlərə rast gəlmək olur. Məsələn, müəllif bir yandan Qarabağın xristian məliklərinin hər birinin hakimiyyətinin adətən bir kəndə yayıldığını qeyd edir, sonra da yazır ki, kəndliləri itaətdə saxlamaq və istismar etmək üçün hər bir məlikin öz ordusu və qalası [!]. var idi [168, s 29]. Cəmi bir kəndin hesabına hansı ordu yaratmaqdan söhbət gedə bilər.

Çox maraqlıdır ki, elə M.Mustafayevlə eyni vaxtda Şaxov soyadlı bir müəllif də «Qarabağ xanlığının iqtisadiyyatının öyrənilməsi məsələsinə dair» adlı bir əsər yazmışdır. 1947-ci ildə Ermənistan SSR EA-nın xəbərlərində çap olunan bu məqaləyə vaxtilə akad. Ə.S.Sumbatzadə ətraflı və mənfi rəy vermişdir. Sumbatzadə söyləmişdi ki, «bu əsər çox zəif olub, heç bir yeni materiala əsaslanmamış, Esadze, İ.Petruşevski və başqalarının əsərlərinə nisbətə heç bir yeni şey verməmişdir, çünki tədqiqatçı əsərini çox məhdud sayda ədəbiyyat bazasında, arxiv materiallarından isə çox az istifadə etməklə yazmış, əsər «artıq məlum olan ümumiləşdirilmiş ədəbiyyata əsaslanan populyar əsər kimi» çıxmışdır. Akademikin yazdığına görə Şaxovun əsərində Qarabağ xanlığında məhsuldar qüvvələrin vəziyyətinə - yəni kənd təsərrüfatı və sənətkarlığın, ticarətin vəziyyətinə toxunulmamış, müəllif yalnız maliyyə-vergi sistemini nəzərdən keçirmiş, həmçinin xanlar, bəylər və darğaların qarşılıqlı əlaqəsini işıqlandırmışdır [198].

Azərbaycan xanlıqlarının tarixinə və ümumiyyətlə Azərbaycan tarixinin müxtəlif məsələlərinə həsr olunmuş əsərlərdə də Qarabağ xanlığında sosial-iqtisadi və sosial-siyasi münasibətlərə toxunulmuşdur. Azərbaycan xanlıqlarının öyrənilməsində görkəmli şərqşünas rus alimi İ.P.Petruşevskinin əsərləri [180; 181]. mühüm rol oynamışdır. Bu əsərlərdə xanlıqların yaranmasının siyasi və iqtisadi səbəbləri, onlarda mövcud olmuş vergi sistemi və torpaq mülkiyyəti formaları, xanlıqlarda sosial-iqtisadi münasibətlər ətraflı tədqiq olunduğundan yeri gəldikcə Qarabağ xanlığındakı sosial-iqtisadi və sosial-siyasi münasibətlərdən də söhbət açılmışdır.

Leviatovun 1948-ci ildə nəşr olunmuş «XVIII əsr Azərbaycan tarixindən oçerklər» adlı əsərində Azərbaycan xanlıqlarında sosial-

iqtisadi və sosial-siyasi münasibətlərə mühüm yer verilmişdir. Ümumi kontekstdə Qarabağ xanlığına da müəyyən yer ayrılmışdır.

XX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində şair, dramaturq və nəşir Həsən Əli İxsa «Şuşanın tarixi» adlı əsər yazaraq bu əsərdə şəhərin bünövrəsi qoyulandan Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanadək dövrdəki tarixindən bəhs edir. Müəllif əsəri yazarkən daha çox xalq rəvayətləri və ona məlum olan «Qarabağnamə»lərə istinad etmişdir. Müəllifin Şuşadakı cümə məscidlərində, Mirsiyab karvansarasında daşlara həkk edilmiş kitabələrin bir neçəsinin mətnini öz əsərində verməsi əsərin dəyərini artırır.

Azərbaycan xanlıqları tarixinin görkəmli tədqiqatçılarından biri prof. H.B.Abdullayev olmuşdur. Doğrudur, onun əsərləri [85, 87]. əsasən Quba xanlığının tarixinə həsr olunmuşdur, lakin müəllif bütövlükdə Azərbaycan xanlıqlarının, o cümlədən Qarabağ xanlığının sosial-iqtisadi və sosial-siyasi quruluşuna da mühüm yer ayırmışdır.

Ayrı-ayrı xanlıqların tarixinə həsr olunmuş əsərlərdə [25; 21; 26; 60, 114]. həmin xanlıqların sosial-iqtisadi və sosial-siyasi quruluşu da tədqiq olunmuşdur ki, bunun da bizim seçdiyimiz mövzunun mahiyyətini almaq üçün müəyyən didaktiv əhəmiyyəti vardır. H.Ə.Dəlilinin və N.Mustafayevanın Cənubi Azərbaycan xanlıqlarına həsr olunmuş əsərlərində həmin xanlıqların sosial-iqtisadi və sosial-siyasi həyatı ilə bağlı irəli sürdükləri mülahizələr də Qarabağ xanlığında oxşar münasibətlərin anlaşılmasına yardım edir. C.M.Mustafayevin Azərbaycan xanlıqlarında sənətkarlığın vəziyyətinə həsr olunmuş əsərində yeri düşdükcə Qarabağ xanlığında sənətkarlığın vəziyyətinə toxunulur. Həmin müəllifin bir məqaləsində isə Şuşa şəhərinin salınma tarixi ilə bağlı maraqlı və əsaslandırılmış mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Qarabağ tarixinin öyrənilməsində professor Nazim Axundovun xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Əvvəla, onun rəhbərliyi ilə 1989-1991-ci illərdə bütün «Qarabağnamə»lərin mətnləri bir yerə toplanaraq nəşr edilmişdir. Həm də birinci kitaba daxil olan üç «Qarabağnamə» müxtəlif vaxtlarda artıq nəşr edilmişdisə, ikinci kitaba daxil edilən «Qarabağnamə»lər ilk dəfə idi ki, işıq üzü görürdü. Nazim Axundov eyni zamanda 1989-cu ildə «Qarabağ salnamələri» adlı tədqiqat əsərini də nəşr etdirmişdir. Bu əsərdə o, «Qarabağnamə»lərin geniş təhlilini verərək onların əsasında müəyyən dərəcədə Qarabağ xanlığının tarixini təsvir etmişdir. Müəllifin bir sıra fikirləri etiraz doğursa da bütövlükdə onun bu əsərini xanlığın tarixinin öyrənilməsində irəliyə doğru atılmış mühüm addım hesab etmək lazımdır. Müəllif tutarlı dəlillərlə üzdənirə erməni tarixçilərinin əsas uydurmalarını ifşa etmişdir.

Y.Ağamalı 2002-ci ildə ildə nəşr etdirdiyi kitabında Qarabağ xanlığının qonşu xanlıqlarla və dövlətlərlə münasibətlərini araşdırmışdır. Ancaq bu işin mənbə bazası o qədər də güclü olmadığından və arxiv materiallarından az istifadə edildiyindən müəllif Qarabağ xanlığının digər xanlıqlarla və qonşu dövlətlərlə münasibətlərinin geniş və ətraflı mənzərəsini yarada bilməmişdir.

Son illərdə nəşr olunmuş bir sıra ümumiləşdirici əsərlərdə Qarabağ xanlığının tarixinə də müəyyən yer ayrılmışdır. Belə əsərlərdən danışarkən ilk növbədə akademik T.Köçərlinin 2002-ci ildə işıq üzü görmüş Qarabağ [Qarabağ tarixinin saxtalaşdırılması əleyhinə]. adlı sambalı monoqrafiyasını qeyd etmək lazımdır. Müəllif Qarabağ tarixinin müəyyən dövrlərini saxtalaşdıran erməni və ermənipərəst üzdənirəq alimlərin sərəməlmələrini mötəbər mənbələrə əsaslanmaqla təkzib etmişdir. Əsərin üçüncü fəslə Qarabağ xanlığının tarixinə həsr olunmuşdur. Xanlığın tarixini nəzərdən keçirən T.Köçərli belə bir ümumiləşdirmə edir: «Qarabağ xanlığının tarixi-faktiki olaraq İran asılılığından qurtarma uğrunda mübarizə tarixidir, İranla və digər dövlətlərlə mübarizədə Qarabağın istiqlalını qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizə tarixidir» [51, s 154].

2004-cü ildə çap olunmuş «Qarabağ» adlı kitabda vilayətin tarixi qədim dövrlərdən günümüze qədər ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən yığcam şəkildə əks olunmuşdur. Kitabda mərhum professor F.Əliyev tərəfindən yazılmış Qarabağ xanlığına həsr olunmuş kiçik həcmli fəsil də vardır.

Qarabağın tarixi keçmişinin öyrənilməsində F.Məmmədovanın 2005-ci ildə işıq üzü görmüş iri həcmli «Qafqaz Albaniyası və albanlar» adlı məlum əsərinin əhəmiyyətli faydası ola bilər. Müəllif Albaniya dövlətinin yaranmasından süqutuna qədərki uzun tarixi bir dövrdə Albaniyanın kompleks tarixini yaratmağa səy göstərmişdir. Təbii ki, müxtəlif inzibati adlar altında bu dövlətin tərkib hissəsini təşkil etmiş Qarabağın tarixi də müəllifin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Həm də təqdirə layiqdir ki, F.Məmmədova 705-ci ildə Albaniya dövlətinin dağıdılmasından sonrakı dövrlərdə də alban etnosunun tarixini nəzərdən keçirtmiş, bu etnosun daşıyıcılarının yaşadığı Qarabağın tarixini izləmişdir. Müəllif göstərir ki, Albaniya dövlətinin dağıdılması ilə alban etnosu heç də tamamilə aradan çıxmamışdır. Bu etnosun əhəmiyyətli bir hissəsi islamı qəbul edib daha böyük bir etnosun—vahid Azərbaycan xalqının tərkib hissəsini təşkil etdiyi halda dağlıq ərazilərdə, o cümlədən Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan albanlar öz alban kimliklərini saxlamışlar. Yalnız 1836-cı ildə çar hökuməti avtokefal alban kilsəsini ləğv etdikdən sonra Qarabağın dağlıq

hissəsində yaşayan xristian albanlar tam deetnizasiyaya uğramışlar. Onların bir hissəsi kütləvi surətdə köçüb gələn ermənilər tərəfindən assimilyasiya olunmuş, pravoslav albanlar gürcüləşdirilmiş, erməniləşməyi arzulamayan bir çox albanlar isə islamı qəbul etmişlər [162, s 557]. Ancaq təssüf ki, bu gözəl tezis təsdiqi üçün müəllif çox az və o qədər də inandırıcı olmayan dəlillər gətirir. Bu mülahizənin sübutu üçün Rusiya işğalından sonra Qarabağ ərazisinə köçən ermənilərin təxmini sayını müəyyənləşdirib, onların yerli xristianlardan bir neçə dəfə çox olduğunu göstərmək lazım idi. Çünki bir etnosun, xüsusən də gəlmə etnosun digər etnosu əritməsi üçün sayca bir neçə dəfə çox olması lazımdır. Həm də müəllif 594-cü səhifədə yazır ki, 1605-ci ildə şah Abbas albanların və alban müləklərinin bir çoxunu İrana köçürüb. Belə deməzlər ki, elə İrandan XIX əsrin əvvəllərində Qarabağa köçürülənlər də erməni yox, alban olub? Elə yeri gəlmişkən, 557-ci səhifədə müəllif yazır ki, guya çar hökuməti kütləvi surətdə İrandan albanları və Türkiyədən erməniləri Qarabağ və Sünikə doğru köçürdü.

Kitabın sonundakı 7-ci xəritədə «Böyük Ermənistan»ın Atropatənin ərazisinə gətirilib Təbrizin lap yanında yerləşdirilməsi isə çox böyük nöqsandır. Müəllif İsrail Ori və David bəyi azadlıq mübarizəsinin rəhbərləri kimi təqdim edir» [162, s 594-595]. Halbuki bu bölüşdürücüçülük hərəkəti idi və Azərbaycan ərazisində Rusiyadan asılı oyuncaq xristian dövləti yaratmaq məqsədi güdüdü. İşdə bir sıra texniki xətalər var: Məsələn, I fəslin 24-cü iqtibasında «РQVIA [Росcийский Государственный Воино-исторический Архив]» yerinə «ЦГИА [Центральный Государственный исторический Архив]» yazılıb.

391-ci səhifədə müəllif yazır ki, ərəb işğalından sonrakı dövrdə və tarixi Azərbaycanın *türklər tərəfindən işğal olunduğu bir dövrdə* [kursiv bizimdir – T.M.]. keçmiş Alban çarlığının ərazisində ayrıca siyasi təsisatlar yaradılmağa başlandı. Bu fikir isə XI əsrdə oğuzların Azərbaycana gəlməsi ilə bu ölkədə türkləşmənin baş verməsi haqqında keçmişdə tarixi ədəbiyyatda hökmran olan və son tədqiqatlarda əsassızlığı tamamilə sübut olunan[9;10]. bir mülahizənin xeyrinədir.

Əsərdə bir sıra yanlışlıqlara rast gəlmək olur. Məsələn 410-cu səhifədə deyilir ki, 1240-cı ildə Xaçın Dərbənd qapılarından Albaniya və Gürcüstana soxulmuş çoxsaylı monqol qoşunlarının basqınına məruz qalmışdır. Halbuki məlumdur ki, monqollar 1220-ci ildə Cənubi Qafqaza Dərbənd tərəfindən deyil, cənubdan İran tərəfdən soxulmuşdur.

Bu dövrdə, birbaşa tədqiq etdiyimiz mövzu ilə əlaqədar yazılmış əsərlər içərisində X.Xəlilovun «Qarabağın etnik tarixindən» adlı məqaləsini də qeyd etmək lazımdır. Müəllif 1823-cü il Qarabağ əyalətinin

kameral təsvir materialları əsasında Qarabağ xanlığının əhalisinin sayı, şəhər və kənd əhalisinin etnik tərkibini müəyyənləşdirmişdir. X. Xəlilli 2006-cı ildə Qarabağın etnomənəvi inkişaf tarixinə xüsusi əsər həsr etmişdir və əsərdə Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan xristian albanların qriqoryanlaşdırılma daha sonra isə erməniləşdirmə prosesini izləmişdir. Adı çəkilən müəllifin 2007-ci ildə nəşr olunan kitabında isə Azərbaycan xalqının etnogenezi kontekstində Qarabağ əhalisi içərisində baş verən etnik proseslər tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Q.Qeybullayevin «Qarabağ [etnik və siyasi tarixinə dair].» əsəri əsasən Qarabağın antik və ilk orta əsrlər dövrünün etnik-siyasi tarixinə həsr edilərsə də, müəllif xanlıqlar dövründə Qarabağın əhalisinin etnik tərkibinin araşdırılmasına da geniş yer vermiş, Qarabağ əhalisinin mütləq əksəriyyətinin türklərdən ibarət olduğunu sübut etmişdir. Bununla yanaşı, tədqiqatçı Qarabağın inzibati ərazi vahidlərinin etimologiyasını dərinlən təhlil edərək onların başdan-başa türk mənşəli olduğunu vurğulamışdır.

Z.Ə.Hacıyevanın 2005-ci ildə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasında Qarabağ xanlığında sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu məsələləri tədqiq edilmişdir. Bu yaxınlarda həmin dissertasiya kitab şəklində nəşr edilmişdir.

2005-ci ildə Kürəkçay müqavilələrinin 200 illiyi ilə bağlı nəşr olunmuş məqalələr məcmuəsini də xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Kitaba daxil olunmuş məqalələrin böyük əksəriyyəti Qarabağ xanlığı tarixinin ayrı-ayrı məsələlərinə həsr olunmuşdur. O.Əfəndiyev, F.Məmmədovanın və G.Məmmədovanın məqalələrində Qarabağ müləklərinin mənşəyi məsələsi, T.Mustafazadənin məqaləsində Qarabağ xanlığının Azərbaycan tarixində yeri, Z.Hacıyevanın məqaləsində Qarabağ xanlığının inzibati bölgüsü və dini-etnik tərkibi, C.Mustafayevin məqaləsində Şuşa şəhərinin tarixi, H.Həsənov və V.Umudlunun, K.Şükürovun məqalələrində isə Kürəkçay müqavilələri işıqlandırılır.

Y. Mahmudov və K. Şükürovun birgə yazdıqları “Qarabağ [real tarix, faktlar, sənədlər]. kitabında ən qədim zamanlardan günümüzədək Qarabağın tarixi yığcam şəkildə şərh olunmuş, bu zaman xanlıq dövrünə də toxunulmuşdur.

Lap bu yaxınlarda - 2007-ci ildə Yunus Hüseynovun «Qarabağnamələr» Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi» adlı kitabı çapdan çıxmışdır. Müəllif “Qarabağnamələr” əsasında və digər ilk mənbələrə və tarixi ədəbiyyata da istinad etməklə Qarabağ xanlığının sosial-iqtisadi və siyasi tarixini tədqiq etməyə çalışmış və qismən buna nail olmuşdur. Bununla bərabər qeyd etmək lazımdır ki,

Y.Hüseynov öz əsərini yazarkən «xeyli hissəsi elmi dövriyyəyə yeni daxil edilən məxəzlərin məlumatlarından bol-bol bəhrələndiyini» iddia etsə də [39, s. 13], belə «yeni mənbələrdən» heç olmazsa bir-ikisinin adını belə çəkmir, kitabla yaxından tanışlıq da yeni mənbələrdən istifadə olunduğunu göstərmir, əslində Y.Hüseynov özündən əvvəlki müəlliflərin istifadə etdiyi mənbələrlə kifayətlənmiş, arxiv mənbələrindən isə demək olar ki, istifadə etməmişdir.

Y.Hüseynovun əsəri ilə demək olar ki, eyni vaxtda F.Abasovun rus dilində «Qarabağ xanlığı» adlı kitabı nəşr olunmuşdur. Bu günədək xanlığın tarixi haqqında ümumiləşdirilmiş əsər olmadığını qeyd edən müəllif [84, s. 27]. Qarabağ xanlığının siyasi tarixini, sosial-iqtisadi həyatını, xanlığın Rusiya, Qacarlar və Osmanlı dövlətləri ilə münasibətlərini tədqiq etməyə cəhd göstərmişdir. Müəllifin sərhədlərinin və müqayisələrinin maraqlı olduğunu, bir sıra qiymətli mülahizələr irəli sürdüyünü qeyd etmək lazımdır. Qarabağın xanlıqdan əvvəlki dövrünün xülasəsini verən F.Abasov düzgün olaraq bu ərazinin qədimdən bəri Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olduğunu göstərmişdir.

Daha sonra müəllif xanlığın yaranması, dövlət idarəçiliyi, sosial-iqtisadi həyatı, İbrahimxəlilxəlil xanın və Mehdiqulu xanın hakimiyyətləri dövründə xanlığın daxili və xarici siyasi vəziyyəti, digər dövlətlərlə münasibətləri haqqında məlumat verir. Lakin bunu qeyd etməmək olmaz ki, xanlığın sosial-iqtisadi həyatı, dövlət idarəçiliyi və siyasi tarixi məsələləri ilə bağlı bu əsərdə əvvəlki əsərlərdən fərqli heç bir yeniliyə rast gəlinmir, üstəlik yumşaq desək, müəllif son onilliklərdə bu məsələlərlə bağlı aparılan bir çox tədqiqatların nəticələrindən xəbərsiz olduğunu nümayiş etdirərək bir sıra hallarda tarixşünaslıqda mövcud olub köhnəlmiş və təkzib edilmiş mülahizələri təkrarlamışdır. Belə ki, son tədqiqatlarda Şuşanın əsasının 1751-1752-ci illərdə deyil bir neçə il sonra qoyulduğu sübuta yetirilsə də F.Abasov bu şəhərin 1752-ci ildə sahndığını iddia edir [84, s. 52]. Yaxud eləcə də «Qarabağnamə» müəlliflərinin guya 1758-ci ildə ildə Urmiyalı Fətəli xan Əfşarın Şuşa ətrafında məğlubiyyətə uğraması və Fətəli xanın hiylə yolu ilə Pənahəli xanın böyük oğlu İbrahimxəlilxəlil ağanı girov aparması haqqında fikrini həqiqət kimi qələmə verir [84, s. 54]. Bu yəqin ki, müəllifin mövzu ilə bilavasitə bağlı olan bir sıra əsərlərlə tanış olmamasının nəticəsidir. Yeri gəlmişkən F.Abasov M.Mustafayevin Qarabağ xanlığının iqtisadiyyatına həsr olunmuş dissertasiyasının özü ilə tanış olmayaraq yalnız avtoreferatdan istifadə etməklə kifayətlənmişdir.

F.Abasov bir qədər şübhəli elmi-tədqiqat metodu seçmişdir. Belə ki, bir çox qaynaqları görmədiyi halda o, müxtəlif müəlliflərin əsərlərində qaynaqlara verilmiş istinadlar əsasında həmin qaynaqlara istinad

edir və bu zaman bir çox yanlışlıqlara yol verir. Məsələn, əsəri oxuduqda belə çıxır ki, müəllif Rusiya Dövlət Qədim Aktlar Arxivinin «Rusiyanın İranla Münasibətləri» fondundakı 1 və 25 saylı sənədlərdən istifadə etmişdir. Halbuki, adı çəkilən fondlardakı sənədlər yalnız 1720-ci ilə qədərki dövrü əhatə etdiyindən məlumdur ki, onlarda 1747-ci ildən sonra yaranmış Qarabağ xanlığının tarixi ilə bağlı məlumat ola bilməz və ya kitabın mənbələr siyahısında Rusiya İmperiyasınının Xarici Siyasəti Arxivinin Rusiyanın İranla münasibətləri fondunda 1 saylı siyahı üzrə 1796-cı ilə aid 158 saylı qovluğun və yenə də 1797-ci ildə ilə aid 158-ci saylı qovluğun saxlandığını yazır. Halbuki, həmin fondada 158 saylı qovluq cəmi bir vahiddir və o da 1 saylı siyahı üzrə deyil 7 saylı siyahı üzrə saxlanır. Kitabın digər bir qüsuru bir çox hallarda mənbələrdən uzun sitatların [bəzən onların həcmi 2 səhifəyə çatır]. verilməsidir ki, bu əsərin oxunmasını təbii ki, çətinləşdirir.

Əsərdə bir sıra daha mühüm qüsuralara rast gəlmək olur, bir sıra məsələlər ya heç tədqiq olunmamış, ya da zəif əhatə olunmuşdur.

Ədalət naminə qeyd etməliyik ki, təhlil olunan kitabda Mehdiqulu xanın hakimiyyəti dövründə Qarabağ xanlığının vəziyyəti əvvəllər nəşr olunmuş əsərlərə nisbətən daha geniş tədqiq olunmuşdur. Ancaq təəssüf doğuran cəhət budur ki, bu zaman xanlığın ümumi vəziyyətinə nisbətən Mehdiqulu xanın rus hakimiyyət orqanları ilə şəxsi münasibətlərinə daha çox diqqət yetirilmişdir.

F.Abasovun kitabı siyasi-ideoloji məqsədlərə daha çox xidmət edir, xeyli dərəcədə publisistik və elmi-kütləvi səciyyə daşıyır. Həmin kitabın ermənilərlə informasiya müharibəsində müəyyən faydası ola bilər.

Beləliklə, sadaladığımız və sadalamadığımız qüsurları və çatışmazlıqları F.Abasovun əsərində Qarabağ xanlığının tarixinin ətrafı və dəqiq mənzərəsinin yaradıla bilinmədiyini göstərir.

Bir neçə kəlmə Qarabağ xanlığı tarixinin erməni və digər xarici tarixşünaslıqda əksi daha doğrusu saxtalaşdırılması barədə:

Erməni tarixi romançısı Raffi 1880-ci illərin əvvəllərində «Xəmsə mülkiyyətləri» adlı əsər yazmışdır. Xronoloji çərçivəsi 1600-1827-ci illəri əhatə edən bu əsərdə Raffi guya orta əsrlərdə erməni dövlət qurumları olduğunu göstərmək üçün Azərbaycanın Qarabağ vilayətinin dağlıq hissəsində mövcud olmuş alban soyköklü qriqoryan məzhəbli mülkiyyətlərin tarixini saxtalaşdırıb onları ermənikimi qələmə verməyə çalışmışdır. Başlıca olaraq şifahi rəvayətlər və müəllifin təxəyyülü əsasında yazılmış bu əsərdə uydurmalar və cəfəngiyyatlar çoxdur.

1938-ci ildə A. Arakelyan Qarabağın Rusiyaya birləşdirilməsinə qədərki tarixinə həsr etdiyi bir məqalə nəşr etdirmişdir. Müəllif iddia edir ki guya İran və Türkiyə zülmkarlarının zülmündən qurtulmaq üçün Qarabağın beş məliyi Rusiya himayəsi axtarırdı. Halbuki, məlum olduğu kimi həmin dövrdə Qarabağ nə İranın, nə də Türkiyənin hakimiyyəti altında deyildi ki, mülkiyyətlər bu dövlətlərin zülmündən zinhara gəlsinlər. Bu zaman vilayət müstəqil Azərbaycan xanlığını təşkil edirdi. Arakelyan tarixi faktları təhrif edərək guya İbrahimxəlil xanın Rusiyaya xəyanət edərək Qacarlar dövləti tərəfinə keçdiyini, oğlunu yardım xahişi ilə şahın vəliəhdi Abbas Mirzənin yanına göndərdiyini, guya şah qoşunları Şuşaya yaxınlaşan zaman xanın onlarla birləşmək üçün şəhərdən çıxdığını, bundan xəbər tutan Lisanevçin onu yolda qətlə yetirdiyini yazır [82, s. 74-75]. Beləliklə, Arakelyan xanın və ailə üzvlərinin, ruslar tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilməsinə bəraət qazandırmaya çalışır.

A. İ. İoannisyan 1947-ci ildə «Rusiya və erməni xalqının azadlıq hərəkatı» adlı kitab nəşr etdirmişdir. İoannisyan uzun müddət arxivlərdə çalışmış və buna görə də onun əsərində bir çox yeni və maraqlı faktlara rast gəlmək mümkündür. Ancaq, İoannisyan alban soyköklü Qarabağ mülkiyyətlərinin separatçılıq hərəkatlarını «erməni xalqının azadlıq mübarizəsi» kimi qələmə verməyə çalışmışdır. O, mülkiyyətlə İbrahimxəlil xan arasında münasibətləri təsvir edərkən açıq aşkar qərəzli mövqedə duraraq hər vasitə ilə xana qara yaxmağa, mülkiyyətlərə isə haqq qazandırmaya çalışır.

İoannisyan çar Rusiyasının Azərbaycanı işğal etmək siyasətinə bəraət qazandırır, Rusiya Qafqaz xristianlarından öz işğalçılıq niyyətlərini həyata keçirmək üçün bir alət kimi istifadə etdiyi halda, Rusiyanın siyasətini Qafqaz xristianlarına qayğı kimi qələmə verməyə meyl göstərir.

İngilisdilli ədəbiyyatda da üzdənirəq erməni tarixçiləri və ermənipərəst rus tarixçilərinin təsiri altında Cənubi Qafqazda guya erməni torpaqlarının mövcudluğu barədə əsassız iddialara rast gəlirik. İngilisdilli tarixşünaslıqda tez-tez «İran Ermənistanı», yaxud «Şərqi Ermənistan» terminlərinə rast gəlmək olur [210, s. 10-11]. A. Mürel bütün Cənubi Qafqazı üç sərhədyanı zonaya [Gürcüstan, İran Ermənistanı və Şirvana] bölür. «İran Ermənistanı» dedikdə isə Azərbaycanın Gəncə, Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan bölgələrini nəzərdə tutur [210, s. 10-11]. C. Burnutyan isə «Şərqi Ermənistan»ın Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan xanlıqlarından ibarət olduğunu iddia edir [211, s. 13]. C. Burnutyan 1994-cü ildə Mirzə camal Cavanşirin «Tarixi Qarabağ» əsərini ingiliscəyə tərcümə edib nəşr etdirmişdir. Lakin tərcüməyə qərəzli şərhlər yazmaqla öz işinin dəyərini xeyli azaltmışdır. Göründüyü kimi,

Azərbaycan tarixşünaslığında Qarabağ xanlığının tarixinin ayrı-ayrı məsələlərinə xüsusi həsr edilmiş dörd-beş əsər vardır. Bir sıra başqa əsərlərdə isə xanlıq tarixinin bu və ya digər məsələlərinə müəyyən dərəcədə toxunulmuşdur. Xanlığın tarixinin kompleks şəkildə işıqlandıran tədqiqat əsəri isə hələ yazılmamışdır.

Nəzərə alsaq ki, bu gün Qarabağı işğal etmiş erməni təcavüzkarları öz işğallarını «tarixi dəlillərlə» əsaslandırmaq üçün bölgənin tarixini saxtalaşdıran çoxsaylı «elmi əsərlər» yazmışlar, onlara layiqli cavab verən, saxta, qərəzli fikirlərini ifşa edən ciddi və fundamental əsərə ehtiyac vardır. Məhz, bunu nəzərə alaraq biz Qarabağ xanlığının tarixini bütöv və obyektiv şəkildə oxucuya təqdim etməyi lazım bildik.

Nəm də Qarabağ xanlığının sadəcə obyektiv tarixini yazmağı qərara gəldik. Biz kitabı yalnız bu günü deyil, həm də gələcəyi nəzərdə tutub yazmışıq. Heç şübhəsiz ki, yaxın gələcəkdə Qarabağ problemi öz ədalətli həllini tapacaq və Azərbaycanın bu əzəli hissəsi üzərində yenidən Azərbaycan bayrağı dalğalanacaqdır. O, zaman isə publisistik əsərlərdən daha çox akademik, elmi səciyyədə yazılan əsərlərə ehtiyac duyulacaqdır.

Hər hansı bir tarixi problemin tədqiqində olduğu kimi, Qarabağ xanlığının tarixinin araşdırılmasında da ilkin qaynaqların müstəsna əhəmiyyəti vardır. Qaynaqların şərhinə keçməzdən əvvəl, Qarabağ xanlığının tarixinə dair mənbələrin azlığını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Qaynaqların azlığı yalnız Qarabağ xanlığı üçün deyil, ümumiyyətlə, bütün Azərbaycan xanlıqları üçün xarakterikdir. Qarabağ xanlığının sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə aid məlumatlar çox az və pərakəndə vəziyyətdədir.

Mövzunu öyrənmək üçün şübhəsiz ən lazımlı mənbələr tarixşünaslığa «Qarabağnamələr» adı ilə daxil olmuş, orta əsrlərin salnamə tərzində yazılmış əsərlərdir. Bunlardan ilk yazılanı [1845]. və həm də ən əhəmiyyətli Mirzə Adıgözəl bəyin «Qarabağnamə»sidir. V. N. Leviatovun Mirzə Adıgözəl bəyin «Qarabağnamə»sinin girişində müəllif haqqında yazdığı tərcümeyi-haldan məlum olur ki, Mirzə Adıgözəl bəy XVIII əsrin 70-ci illərinin sonu - 80-ci illərinin əvvəllərində Qarabağda anadan olmuş, Şuşada təhsil almışdır. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacarı Şuşaya basqını zamanı Mirzə Adıgözəl bəyin atası ailəsilə və ona tabe olan «İyirmi dörd» mahalında yaşayan elatlarla birlikdə Qarabağı tərk edərək Gürcüstana qaçmışdı. Görünür, Mirzə Adıgözəl bəy Tiflisdə qaldığı müddətdə rus dilini öyrənmişdir. Buna görə 1799-cu ilin sonları - 1800-ci illərin əvvəllərində Kartli-Kaxetiya çar sarayındakı Rusiya nazirinin qulluğuna daxil olmuşdur. Bundan sonra Çar Rusiyasının xidmətində olmuş, daha çox

isə tərcüməçi vəzifəsini yerinə yetirmişdir. Çox güman ki, 1829-cu ilin sonları - 1830-cu illərdə istefaya çıxmış, Qarabağ əyalət məhkəməsində çalışmağa başlamışdır. Mirzə Adıgözəl bəy 1848-ci il sentyabrın 9-da vəfat etmişdir. Mirzə Adıgözəl bəy Qarabağ əyalətinin hakimi podpolkovnik M.P.Kolubyakinin tapşırığı ilə 1845-ci ildə «Qarabağnamə» əsərini yazmışdır. Yəqin ki, yaşının çoxluğuna görə əsəri qələmə almaq Mirzə Adıgözəl bəy üçün çətin olmuşdur, buna görə də Salari təxəllüslü Mirzə Hüseyn Məmmədəğa adlı birisi onun söylədiklərini qələmə almışdır.

Mirzə Adıgözəl bəyin əsərində Qarabağın 1736-cı ildən 1828-ci ilə qədərki siyasi tarixi təsvir olunmuşdur.

Mirzə Adıgözəl bəyin uzun müddət çar Rusiyasının dövlət xidmətində olması hadisələrin obyektiv şəkildə işıqlandırılmasına, xarakterinə təsirini göstərmişdi. O, bu əsərin Qafqaz canişini M.S.Voronsova təqdim ediləcəyini nəzərə almaya bilməzdi. Mirzə Adıgözəl bəy Nadir şahı idealizə etsə də onun Ziyadoğulları nəslindən olan Gəncə bəylərbəylərinə qarşı qərəzli münasibətini qeyd etmişdir. Müəllif Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xanı da idealizə etmişdir. O, hətta Pənahəli xanın urmiyalı Fətəli xan Əfşar tərəfindən məğlubiyyətə uğradılaraq böyük oğlu İbrahimxəlilxəlil ağanı girov göndərməsi hadisəsini Pənahəli xanın xeyrinə yozmağa çalışaraq iddia edir ki, guya Fətəli xan İbrahimxəlilxəlil ağanı xəyanət və aldatmaq yolu ilə əsir almışdır [58, s. 45].

Eyni zamanda Mirzə Adıgözəl bəy heç də həmişə rəsmi rus tarixşünaslığının mövqeyini kor-koranə müdafiə etmir. Belə ki, mayor Lisaneviçin xaincəsinə və qəddarlıqla qarabağlı İbrahimxəlilxəlil xanı ailəsi ilə birlikdə öldürməsinə mənfi münasibətini ifadə edə bilməsə də hər halda rəsmi tarixşünaslıqda olduğu kimi xanı xəyanətdə də günahlandırmır və bu barədə susur.

Mirzə Adıgözəl bəyin əsərində hadisələr lazımcına dolğun təsvir edilməmiş, onların səbəbləri lazımcına açılmamışdır. Əsərin XVIII yüzilin hadisələrini təsvir edən hissəsi daha çox hekayə səciyyəsi daşıyır, çünki müəllif özü də etiraf etdiyi kimi onlar barəsində məlumatları əsas etibarilə yaşlı adamların danışığılarından qeydə almışdır, öz müasiri olduğu XIX əsrə dair hadisələrin təsviri isə ilk mənbə-sənəd səciyyəsi daşıyır.

Mirzə Adıgözəl bəy Qarabağ xanlığının sosial-iqtisadi, inzibati quruluşuna ayrıca fəsillər həsr etməsə də bir sıra hallarda siyasi hadisələrin şərhilə bağlı hər mahalın təbii sərvətləri, əhalinin ödədiyi vergi və mükəlləfiyyətlər, xan idarəçiliyi haqqında qiymətli məlumatlar verir.

Qarabağ xanlığının tarixinə dair ikinci əsərin müəllifi Mirzə Camal Cavanşir 1733-cü ildə Qarabağın Xocalı kəndində doğulmuş, İbrahimxəlilxəlil xanın, daha sonra Mehdiqulu xanın vəziri olmuşdur. 1823-cü ildə Qarabağ xanlığı ləğv edildikdən sonra o, məhkəmədə çalışmağa başlamış və 1840-cı ildə yaşına görə istefaya çıxmışdır. 1853-cü ildə vəfat etmişdir [43, s. 52].

1847-ci ildə polkovnik Şah Əmirxan Bəylərov Mirzə Camala bildirmişdir ki, Qafqaz canişini M.S.Voronsov Qarabağ xanlığının tarixini, xanlıqda mövcud olmuş qanun-qaydaları bilmək istəyir. Mirzə Camal Voronsovun tapşırığını yerinə yetirərək həmin il fars dilində «Tarixə Qarabağ» [«Qarabağ tarixi»]. əsərini yazmışdır [59-60]. Əsər Qarabağın coğrafi vəziyyətinin təsviri ilə başlayır. Sonra Qarabağ xanlarının şəcərəsi verilir. Daha sonra xanlığın 1813 - cü ilə qədərki tarixi işıqlandırılır. Müəllif həm xanlıq dövründə, həm də Rusiya üsul-idarəsi dövründə idarəçilikdə iştirak etdiyi üçün onun bilavasitə müşahidələri əsasında verdiyi məlumatlar çox qiymətlidir.

Qarabağ tarixinə aid yazılmış mühüm əsərlərdən biri də Əhməd bəy Cavanşirin 1883-cü ildə rus dilində yazdığı və ilk dəfə «Qafqaz» qəzetinin 1884-cü ildəki saylarında nəşr olunmuş «Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair» [1747-ci ildən 1805-ci ilə qədər]. əsəridir. Ə.Şükürzadənin Əhməd bəy Cavanşirin tərcümeyi-halı ilə bağlı məlumatından aydın olur ki, Əhməd bəyin atası Cəfərqulu bəy Pənahəli xanın qardaşı Mehrəli bəyin nəvəsi və Məhəmməd bəyin oğlu idi, 1828-ci ildə Şuşa qəzasının Kəhrizli kəndində doğulmuşdu. 1843-cü ildə Peterburqa gedərək Pavlov kadet korpusuna daxil olmuşdu. 1848-1854- cü illərdə hərbi xidmət etmişdir. Ştab rotmistri rütbəsi almışdır. 1854-cü ildə Kəhrizli kəndinə qayıdaraq təsərrüfat işləri ilə məşğul olmağa başlamışdır. 60- cü illərin sonunda isə Vərəndə mahalının murovu vəzifəsinə təyin edilir. Uzun əziyyətdən sonra 8 vərst uzunluğunda bir arx qazdıraraq onu Mil düzündəki Govurarxla birləşdirmişdi. 1903-cü ildə vəfat etmişdir [75, s. 150-155]. Əhməd bəy A.Puşkin, Lermontov, Jukovski və başqa rus şairlərinin əsərlərini tərcümə edir, özü tarixi əsərlər və şerlər yazırdı. Əhməd bəy Qarabağ xanlığının tarixinə həsr olunmuş əsərini 1889-cu ildə Şuşada rus dilində yazmış və ilk dəfə 1884- cü ildə Tiflisdə nəşr etdirmişdir.

Əhməd bəyin əsəri kompilyativ səciyyə daşımaqla o dövrün xronikalarından fərqlənir. Əsərin yazılmasında istifadə etdiyi əsas mənbələr Mirzə Camalın, Mirzə Adıgözəl bəyin və Mir Mehdi Xəzaninin kitabları, həmçinin müxtəlif tayfa və qəbilələr haqqında rəvayətlər, habelə N.Dubrovinin «Zaqafqaziya 1803-cü ildən 1806-cı ilə qədər» adlı əsəri olmuşdur. Əhməd bəyin özündən əvvəlki müəlliflərdən üstünlüyü rus tarixçilərinin əsərlərindən istifadə etməsidir. Əhməd bəy

Nadir şahın fəaliyyətinə mənfi münasibət bəsləmişdir. Pənahəli xanı idealizə etmiş, «igid və qoçaq bir dövlət xadimi» hesab etmişdir. İkinci babası olduğu üçün Mehrali bəyə dərin məhəbbət hissi ilə yanaşmış, babası Məhəmməd bəyi «Korogluya bənzər» əfsanəvi bir qəhrəman kimi tərifləmiş, İbrahimxəlilxəlil xanın yüksəlməsində Məhəmməd bəyə minnətdar olduğunu iddia etmişdir. O, hətta yazır ki, «xalq hədsiz tələbləri ilə taqətdən salan İbrahimxəlilxəlil xan öz dövrünü keçirmişdi və məmləkəti idarə etmək üçün daha zirək bir hakim lazım idi». Əhməd bəy Ağa Məhəmməd Qacarın basqını və qarabağlıların müdafiəsinə də geniş yer vermişdir. Əhməd bəyin əsərində İbrahimxəlilxəlil xanın sarayında xarici meyl məsələsində bir - birilə mübarizə apararı iki qrupun olması haqqında digər əsərlərdə rast gəlinməyən məlumat var.

Mirzə Yusif Qarabaği [Nersesov] də XIX əsr Azərbaycan salnaməçilərindən biridir. 1798-ci ildə doğulmuş və 1864-cü ildə vəfat etmişdir. 1854-cü ildə Kaspi və Şimali Dağıstan ölkələrinin komandanı general-leytenant knyaz Qriqorii Orbeltaninin yanında xidmətə girmiş və tərcüməçiliklə məşğul olmuşdur. Knyazın tapşırığı ilə «Tarixi-Safi» adlı əsərini yazmağa başlamış və 1855-ci ildə bitirmişdir [42..s.83: 43.c.88]. Əsər farsca yazılmışdır. Mirzə Yusif Dağıstanda işlədiyi müddətdə M.P.Vaqif və onun müasirlərinin əsərlərindən ibarət bir ədəbi məcmuə də çap etdirmişdir.

Mirzə Yusifin «Tarixi Safi» əsərində Qarabağ xanlığının yaranmasından süqutuna qədərki dövrü təsvir olunmuşdur. Əsər əsasən kompilyasiya səciyyəsi daşıyır. Yalnız xristian müləklərinin hüdudları barədə olan məlumat öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan dilində yazılmış ikinci Qarabağ tarixinin müəllifi Mir Mehdi Xəzani olmuşdur. Mir Mehdi Mir Haşım bəy oğlu Qarabaği 1819-cu ildə Zəngəzurun Bərgüşad mahalının Məmirli kəndində anadan olmuşdur. Mükəmməl təhsil almış, ərəb, fars dillərini öyrənmiş, dövrünün bir sıra elmlərinə dərinlən yiyələnmişdir. «Xəzani» təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Təxminən 1894-cü ildə Qarabağın Tuğ kəndində vəfat etmişdir. Mir Mehdi Xəzani Mirzə Camalın nəvəsi Məhəmməd bəy Cavanşirin xahişi ilə Azərbaycan dilində 24 fəsil və xatimədən ibarət «Kitabi-tarixi-Qarabağ» əsərini yazmışdır [43. 114-128]. Bu əsər 1991-ci ildə «Qarabağnamə»lərin ikinci kitabına daxil edilib nəşr olunmuşdur. Əsər kompilyativ səciyyə daşısa da Qarabağın tarixi coğrafiyasına həsr olunan hissə empirik dəyərə malikdir.

XIX əsrdə Qarabağ xanlığının tarixinə həsr olunmuş əsərlərdən biri də Mirzə Rəhim Fənanın «Tarixi - Cədid - Qarabağ» əsəridir. Mirzə Rəhim Fəna [1841-1929]. Azərbaycanın tanınmış şairlərindən biri olub Xurşud Banu Natəvanın yanında xidmət etmişdir. Onun «Tarixi-cədid Qarabağ» əsərindən yalnız bəzi parçalar mühafizə

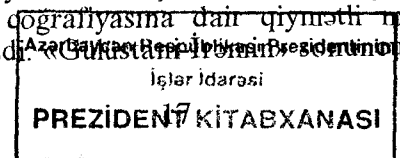
edilmişdir. Əsər əsasən kompilyativ səciyyə daşıyır. Qarabağ xanlığının sərhədlərinin nisbətən dəqiq təsvir olunması, Şuşa şəhərinin tikilişi prosesinin ardıcıl təsvir olunması diqqəti cəlb edir.

XIX əsrin sonlarına yaxın Baharlı soyadlı bir şəxs «Əhvalati-Qarabağ» əsərini yazmışdır. Müəllif İbrahimxəlilxəlil xanın yaxın xidmətçilərindən biri olan Mirzə Vəli Baharlının nəvəsi olmuşdur. Tarixdən məlum olduğu kimi Ağa Məhəmməd xan Qacar Şuşaya hücum etməzdən əvvəl İbrahimxəlilxəlil xandan sədaqət nişanəsi olaraq girov istəmiş, İbrahimxəlilxəlil xan da əmisi oğlu Əbdüsməd bəyi və Mirzə Vəli Baharlını Tehrana göndərmişdi. Qacarın təhqiramiz rəftarına dözməyən Əbdüsməd bəy bir müddət sonra saraydan qaçmış, lakin yolda bir təsadüf nəticəsində həlak olmuşdu. Qəzəblənmiş Ağa Məhəmməd xan Mirzə Vəlini top ağzına atəş açdırmaqla qətlə yetirmişdir. «Əhvalati-Qarabağ» əsəri 1888-ci ildə sadə Azərbaycan türkcəsində yazılmışdır. Müəllif əsəri kiminsə sifarişi ilə yazdığını dəfələrlə qeyd edir ki, ancaq sifarişçinin adını yazmır. Yəqin ki, hansısa bir məmurun sifarişi ilə yazılıb. Müəllifin sözlərinə görə 12 fəsildən ibarət olmuşdur. Lakin yeganə nüsxəsi İrəvanda Matenadaranda hiş olunan əsərin nüsxəsi cəmi üç fəsildən ibarətdir. Kompilyativ səciyyə daşıyan və xeyli dərəcədə xalq arasında danışılan folklor nümunələri əsasında yazılan bu əsərdə Qarabağ xanlığının tarixi, o cümlədən siyasi tarixi qırıq - qırıq, systemsiz, həm də bir sıra hallarda yanlış təsvir edilmişdir. Lakin əsərdə Qarabağın memarlıq abidələri, tarixi şəxsiyyətləri, adət ənənələri, etnoqrafik xüsusiyyətləri haqqında olan məlumatlar diqqəti cəlb edir. «Əhvalati - Qarabağ» əsəri ilk dəfə 1991-ci ildə «Qarabağnamələr»in ikinci cildində işıq üzü görmüşdür.

XIX əsrdə Qarabağ tarixinə həsr olunmuş əsərlər içərisində Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlunun «Pənah xan və İbrahimxəlil xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri» adlı əsəri də özünəməxsus yer tutur. Mirzə Camalın oğlu olan Rzaqulu bəy XIX əsrin birinci yarısında Tiflis şəhərində rus hərbi-inzibati idarələrində qulluq etmişdir. Rzaqulu bəy özünün yazdığı kimi atası Mirzə Camalın «Qarabağ tarixi»ni xülasə etmiş və əsərə bəzi əlavələr etmişdir.

A. Bakıxanovun 1841-ci ildə yazılmış «Gülüstani-İrəm» əsərində də Qarabağ xanlığının tarixi ilə bağlı çox qiymətli məlumatlar vardır. Böyük mütəfəkkir, alim və şair olan A.A. Bakıxanov yeni Azərbaycan tarixşünaslığının banisidir. 1823-cü ildə Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı Yermolovun əmri ilə Qarabağ əyalətini tədqiq edən komissiyanın üzvü təyin olunmuşdu. Bu komissiyada fəaliyyəti ona Qarabağın tarixi və coğrafiyasına dair qiymətli məlumatlarla tanış olmağa imkan vermişdir. «Gülüstani-İrəm» əsərində - beşinci fəsildə

66 #1

Azərbaycan xanlıqlarının, o cümlədən Qarabağ xanlığının tarixinə dair məlumat verilir.

Mövzuya aid mənbələrdən danışarkən «Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri»nin adını qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, 1722-ci ildə Səfəvi dövlətinin mərkəzi hissəsinin əfqanlar tərəfindən işğal edilməsindən istifadə edən Rusiya və Osmanlı dövləti Azərbaycanı müvəqqəti olaraq öz aralarında bölüşdürmüşdülər. Azərbaycan ərazisinin çox hissəsi, o cümlədən sonralar Qarabağ xanlığını təşkil etmiş ərazi Osmanlı idarəçiliyinə keçmişdi. Osmanlılar vergi toplanmasını nizama salmaq üçün əhalini və təsərrüfat obyektlərini siyahıya almışdılar. Nəticədə 1727-ci ildə «Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri» tərtib olunmuşdur. Həmin qiymətli mənbə tədqiqatçı H.Məmmədov tərəfindən ərəb qrafikasından latın qrafikasına çevrilərək 2000-ci ildə nəşr olunmuşdur. Digər mötəbər mənbələrin azlığını nəzərə alaraq Qarabağın təsərrüfat həyatı haqqında aydın təsəvvür əldə etmək üçün «Müfəssəl dəftər»ə müraciət etmək olar. Bu sənəddə xanlıqların yaranması ərəfəsində Qarabağ əyalətinin inzibati-ərazi vahidləri-şəhər, kənd, məzrə, yaylaq-qışlaq tipli yaşayış məskənlərinin sayı haqqında, əhalinin etnik və dini tərkibi, əhalinin məşğulluğu, vergi sistemi, vergilərin miqdarı haqqında dəqiq məlumatlar vardır.

«Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri» xanlıqların yaranması ərəfəsində bölgənin demografik problemlərinin araşdırılması üçün son dərəcə qiymətli və demək olar ki, yeganə tarixi məxəz kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya yeni işğal etdiyi əraziləri iqtisadi cəhətdən mənimsəmək üçün keçmiş xanlıqların ərazilərində, o cümlədən Qarabağ xanlığının ərazisində siyahıyalmalar keçirilmişdir.

Qarabağda xanlıq ləğv edilən kimi Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı general A.P.Yermolovun göstərişi ilə həqiqi dövlət müşaviri Mogilevski və Gürcüstan qrenader alayının komandanı polkovnik II Yermolov Qarabağın əhalisinin sayını və gəlirlərini əks etdirən 35 cədvəl tərtib etmişdilər. Daha əlavə iki xüsusi cədvəl tərtib olunmuşdu. Bunlardan biri bütün cədvəllərin məlumatları əsasında hesablanmış yekun rəqəmlərini əks etdirən, digəri isə İrana qaçmış cəbrayillılara aid cədvəl idi.

Tərtibçilər etiraf edirdilər ki, onlar Qarabağ əhalisinin sayını düz hesablaya bilməmişlər, çünki ancaq mahal bəyləri və kəndxudaların şifahi cavablarına əsaslanmışlar. Tərtibçilərin gümanına görə vergilərdən yayınmaq üçün bu şəxslər xeyli adamın adını gizlətmişlər. Tərtibçilərin fikrincə Qarabağın kameral təsviri həyaia keçirilərdisə əhalinin sayı ən azı 30 faiz artardı. Əgər kəndxuda və yüzbaşılardan

mahal naiblərinin əksəriyyətinin azərbaycanlı olduğunu nəzərə alsaq inamla deyə bilərik ki, adı siyahıya salınmayan şəxslərin çoxusu da azərbaycanlı olmuşdur. Demək azərbaycanlılar «Təsvir»dən görüldüyü kimi Qarabağ əhalisinin 80 faizinin deyil, daha çox hissəsini təşkil etmişlər. Həmin sayım materialları 1866 - cı ildə Tiflisdə «Описание Карабахской провинции» adı altında çap olunmuşdur. Biz mövzunun araşdırılmasına 1823 - cü il təsvirinin Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix arxivində saxlanılan nüsxəsini cəlb etmişik. 228 vərəqdən ibarət olan bu arxiv sənədləri XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanlığında baş vermiş demografik proseslərin geniş spektrini əhatə edir. 1823-cü il kameral təsviri Qarabağ xanlığının inzibati-ərazi quruluşu, xanlığın 21 mahalı, xanlıq ərazisindəki iri fəodal mülkləri haqqında ətraflı məlumat verir. Həmin arxiv materiallarında Qarabağ xanlığında yaşayış məskənləri özünəməxsus təsnifat prinsipi - «şəhər», «derevnya», «selo», «koçevye», «uroçişe» və s. əsasında təsvir edilmiş, onların sayı göstərilmişdir. Bununla bərabər, kameral sayım sənədləri şəhər və kənd əhalisinin say dinamikası, onların məşğuliyyəti, peşələr üzrə sənətkarların sayı, əhalinin sosial - silki tərkibi haqqında qiymətli məlumatlar verir. 1823-cü il təsviri Qarabağ xanlığı əhalisinin etnik tərkibini «erməni» və «tatar» bölgüsü prinsipi əsasında təqdim etmiş, Şuşa şəhəri əhalisinin etnik tərkibini təsvir etmiş, Qarabağ xanlığında kəndləri konfessial mənsubiyyətinə görə qruplaşdırmış, hətta qarışıq kəndlərin sayını da göstərmişdir. Arxiv sənədləri XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanlığının vergi sistemi, vergi və mükəlləfiyyətlərin miqdarı və növləri haqqında da qiymətli məlumatlar verir. 1823-cü il təsvir sənədləri XIX əsrin əvvəllərində, xüsusilə də birinci Rusiya-İran müharibəsi ilə əlaqədar Qarabağ xanlığında əhalinin hərəkəti haqqında ətraflı təsəvvür yaradır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün digər sayımlar kimi, 1823-cü il təsviri də qüsurlardan xali deyildir. Əvvəla 1813-cü il Gülüstan müqaviləsinə görə xanlığın Qacarlar dövlətinə verilmiş mahalları təbii ki, əhatə olunmamışdır. Digər yandan Rusiya nəzarətində qalan Qarabağ xanlığı ərazisinin bütün əhalisi və yaşayış məskənləri qeydə alınmışdır. Bununla yanaşı kameral sayımı keçirmiş rus məmurlarının ermənilərə xüsusi «qayğısı» bütün sayım materialları boyu hiss edilməkdədir.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, «Qarabağ əyalətinin təsviri» 2003-cü ildə Z.Ə.Hacıyeva tərəfindən təkrar nəşr olunmuşdur.

Qarabağ xanlığı tarixinə aid çap olunmuş mənbələr arasında əhəmiyyətinə və həcminə görə Qafqaz Arxeoqrafiyası Komissiyasının topladığı və nəşr etdirdiyi sənədlər mühüm yer tutur. Aktlarda olan bir çox Azərbaycan xanlıqlarının əhalisinin sayı, etnik və dini tərkibi, təsərrüfat fəaliyyəti, inzibati ərazi sistemi, vergi və mükəlləfiyyətlərin

müxtəlif növləri və həcmi haqqında zəngin məlumatlar verir.

S.P.Aqayan tərəfindən Yerevanda nəşr edilmiş «Şərqi Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsi» adlı sənədlər toplusunda Qarabağ xanlığında təsərrüfatın vəziyyəti və əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı müəyyən məlumatlar var. Ancaq tərtibçinin tarixi saxtalaşdıraraq əzəli Azərbaycan torpaqları olan Qarabağ və İrəvanın «Şərqi Ermənistan» adlandırması oxucuda anlaşılmazlıq və hiddət doğurmaya bilməz.

Mövzunun tədqiqi üçün XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş səyyahların xatirələri və rus qafqazşünaslarının ilkin qaynaq xarakterli əsərləri də müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. XVIII əsrin sonunda Şuşada olmuş rus polkovniki S.D.Burnaşev və XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycana gəlmiş ingilis səyyahı Q.Keppel Şuşa şəhərinin strateji - coğrafi mövqeyi, ticarət əlaqələri və şəhər əhalisinin sayı haqqında məlumatlar vermişlər.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya Cənubi Qafqazı işğal etdikdən sonra buranı iqtisadi cəhətdən mənimsənilməsinə asanlaşdırmaqdan ötrü regionun dərinədən öyrənilməsinə başlanmışdı. Nəticədə Qarabağ xanlığının tarixini, coğrafiyasını və iqtisadi vəziyyətini əks etdirən çoxlu sayda əsərlər meydana çıxmışdır. Bu əsərlərdə əksər hallarda hadisələr tədqiq olunmadan, faktlar isə sadəcə olaraq qeyd olunduğundan onlar xeyli dərəcədə ilkin mənbə səciyyəsi daşıyırlar. Belə əsərlərdən danışarkən S.B.Bronevskinin «Qafqaz haqqında ən yeni coğrafi və tarixi xəbərlər» adlı əsərinin adını çəkmək olar. İki hissədən ibarət olan bu əsərin birinci hissəsində müəllif Qafqazın coğrafiyası, ikinci hissəsində isə Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın yaxın tarixi keçmişi, xüsusilə də Azərbaycan xanlıqlarının ərazisi, tarixi, dövlət quruluşu və bəzi başqa məsələləri işıqlandırmışdır. Bir sıra tarixi hadisələrin bilavasitə iştirakçısı və şahidi olmuş rus qafqazşünası P.Zubovun Qafqazın tarixi, maliyyə və ticarətinə həsr olunmuş əsərində Azərbaycan şəhərlərinin – o cümlədən Şuşa şəhərinin ətraflı təsviri verilmiş, başqa bir əsərində isə Qafqaz ölkələrinin tarixi statistik, etnoqrafik, maliyyə və ticarət baxımından şərh edilmişdir.

Digər qafqazşünas İ.N.Berezinin səyahətlərinin ikinci və üçüncü hissələri Şimali Azərbaycan xanlıqları, Rusiya-İran münasibətlərinin Azərbaycana dağıdıcı təsiri haqqında maraqlı məlumatlar var. Rus qafqazşünaslarından P.Q.Butkov XVIII əsrin sonlarında rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşündə iştirak etmiş bir çox hadisələrin iştirakçısı və müşahidəçisi olmuşdur. Buna görə də onun üçcildlik məlum əsərinin ikinci cildində Azərbaycan xanlıqları, o cümlədən

Qarabağ xanlığı haqqında mənbəşünaslıq səciyyəli bir sıra maraqlı məlumatlar var.

Rusiya tərəfindən yenidən işğal edilmiş Cənubi Qafqaz haqqında ətraflı məlumatlar toplanmış və 1836-cı ildə Sankt-Peterburqda nəşr edilmiş dördcildlik toplusu Qarabağ xanlığının tarixinin araşdırılması üçün mühüm mənbələrdən biridir. Həmin toplusunun III cildində V.Zubarevin Qarabağ xanlığına həsr olunmuş irihəcmli məqaləsi vardır.

XIX əsrin II yarısından etibarən rus qafqazşünasları və Azərbaycan tarixçiləri Qarabağ xanlığının tarixinin müxtəlif aspektlərini araşdırmışlar. Rus tarixçiləri xanlıqların tarixini tədqiq etməyi qarşılıqlı bir məqsəd kimi qoymasalar da, Rusiyanın Qafqazdakı siyasətini araşdırarkən xanlıqların tarixinə də toxunmuşlar. XIX əsrin rus hərbi tarixçilərindən biri N.F.Dubrovinin Rusiyanın Qafqazda apardığı müharibələr və işğal etdiyi torpaqlarda yeritdiyi siyasətə dair bir neçə əsər yazmışdır. Bu əsərlər içərisində Cənubi-Qafqazın 1803-1806-cı illər tarixinə həsr edilmiş kitab mühüm yer tutur. Həmin əsərdə Qarabağ xanlığı ilə Rusiya arasında bağlanmış Kürəkçay müqaviləsi şərh edilmişdir. N.F.Dubrovinin zəngin arxiv materialları, sənədlər və tədqiqatlar əsasında qələmə aldığı altıcildlik monoqrafiyası xronoloji baxımdan 1782-1826-cı illərdə Rusiyanın Qafqazda həyata keçirdiyi hərbi yürüşlərin tarixinə həsr edilmişdir. Bu əsərdə Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın coğrafiyası, tarixi, iqtisadi vəziyyəti, məişəti, dini, mədəniyyəti haqqında zəngin məlumatlar verilmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, biz müxtəlif tipli və müxtəlif dillərdə olan tarixi qaynaqlarla yanaşı bizdən əvvəl bu və ya digər şəkildə maraqlandığımız mövzuya toxunan bütün əsərlərdən də faydalanmağa çalışmışıq. Həmin əsərlərin bir hissəsindən biz mövzunun öyrənilmə dərəcəsiindən danışarkən bəhs etmişik, digərlərinin adı isə ədəbiyyat siyahısında verilir.

Sonda onu da qeyd etmək lazımdır ki, oxucuya təqdim etdiyimiz bu kitabda biz heç də Qarabağ xanlığı tarixinin bütün təfərrüatı ilə tədqiq olunduğunu iddia etmirik, Azərbaycan tarixində mühüm rol oynamış bu xanlığın zəngin tarixinin öyrənilməsinin gələcək tədqiqatlarda davam etdirilməsini zəruri hesab edirik.

PƏNAHƏLİ XANIN QARABAĞ XANLIĞINI YARATMASI VƏ
MÖHÜMLƏNDİRMƏSİ

§1. Qarabağın qədim və orta əsrlər dövrünə ümumi bir baxış

Hamıya məlumdur ki, Azərbaycan ərazisi insanın yarandığı və formalaşdığı bölgələrdən biridir. Əlverişli təbii-coğrafi şərait ən qədim dövrlərdən Azərbaycanda ibtidai insanların məskən salmasına şərait yaradırdı. Öz növbəsində Azərbaycanın Kür və Araz çaylarının arasında yerləşən hissəsi ən qədim insanların yaşayış məskəni olmuşdur. Qarabağdakı Azıx, Tağlar və Zar mağaraları ən qədim zamanlarda insan yaşayış məskənləri olmuşlar. Füzuli şəhəri yaxınlığında Quruçay dərəsindəki Azıx mağarasından adi çay daşlarından az fərqlənən kobud, ən qədim daş alətlər tapılmışdır. 1968-ci ildə Azərbaycanın görkəmli arxeoloqu Məhəmmədli Hüseynov bu mağaradan 350-400 min il əvvəl yaşamış insanın alt çənə sümüyünün qalığını tapmışdır.

Qarabağ ərazisi antik dövrdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın qədim dövlətlərindən Albaniyanın Uti və Arsax vilayətlərinin ərazisini təşkil edirdi. Ərəb işğalından sonra əsasən düzənlikdə yerləşən Uti Aran, Arsax isə Aqvan adlanmağa başlamışdır.

Məlumdur ki, Albaniyanın Kür çayından cənubdakı ərazisi «nə-həng» adlandırılan dörd iri vilayətə - Arsax, Uti, Paytakaran və Sünik vilayətlərinə bölünürdü. Paytakaran [mənbələrdə onu Kaspiana, bəzən də Balasakan adlandırırlar]. Mil və Muğan düzlərinin cənubundan başlayaraq Xəzər dənizinə qədər uzanan ərazini əhatə edirdi. Sünik [Sisakan]. Albaniyanın cənub-qərb hissəsində Arsaxdan cənub-qərbdə yerləşirdi, indiki Zəngəzuru və ondan qərbdəki əraziləri əhatə edirdi. Uti [Otena]. Paytakarandan qərbdə, Arsaxdan şimalda İberiya sərhəddinə qədər uzanan bir ərazini əhatə edirdi. Antik şəhərlər Ayniana, Xani və Anariak, habelə bir müddət Albaniyanın paytaxtı olmuş Bərdə [Partav], eləcə də Xalxal və Seqarn şəhərləri bu vilayətdə yerləşirdi.

Bərdə 551-ci ildən alban katolikosunun iqamətgahı, 630-cu ildən isə Mehranilər sülaləsindən olan böyük alban knyazlarının paytaxtı olmuşdur [162, s. 259]. Uti vilayəti öz növbəsində daha kiçik ərazilərə – qavarlara bölünürdü. Onların ən mühümləri Qardman və Sakasena qavarları idi. Qardman IV əsrdən mehranilərin irsi xanədanı olmuşdur [162, s. 259].

Uti vilayətində uti, qarqar və savd [sovd]. tayfaları yaşayırdı. Əfsanəyə görə onlar Albaniyanın əfsanəvi hakimi Aranın törəmələri idilər. Utidə saklar da yaşayırdı [162, s. 259].

Ümumiyyətlə, Albaniyada qədimdən alban, qarqar, kaspi, quqar və b. yerli avtoxton türkdilli tayfalar yaşayırdı. Miladın ilk əsrlərindən burada aran, bolqar, qoros, kəngər, qırçaq, peçeneq, hun, çul, tərter və başqa türk tayfaları da yaşamağa başlamışdılar. Məhz yerli türkdilli albanlar cənubda yaşayan türkdilli atropatenlilərlə birlikdə Azərbaycan xalqının soykökünü təşkil edirlər. Tədqiqatçı Q. Qeybullayevin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, əgər XI-XII əsrlərdə oğuz-səlcuq türklərinin axımına qədər Azərbaycanda türkdilli əhali yaşamıyadı, iki-üç yüz il ərzində «qafqazdilli» əhali necə türkləşə bilərdi [54, s. 14]. Əslində oğuz-səlcuq türklərinin gəlişi ilə Azərbaycan xalqının dili yox, dilindəki dialekt dəyişmişdir, bu vaxta qədər ölkədə türk dilinin şimal-qərb dialekti [hun-bulqar]. üstünlük təşkil etdiyi halda bu vaxtdan sonra cənub-qərb dialekti [oğuz]. üstün gəlir.

Uti I-VI yüzillərdə arşaki alban sülaləsinin, VI-VIII yüzillərdə isə Mehranilər alban sülaləsinin hakimiyyəti altında olmuşdur. V əsrdə Utiyə hunlar soxulmuşlar. 705-ci ildə Uti ərəblər tərəfindən qəti işğal olunmuş və Arran adlandırılan siyasi-inzibati vilayətin tərkibinə daxil edilmişdir. IX əsrdə Arranda ərəblərdən asılı knyazlıqlar arasında Uti knyazlığı da var idi. IX əsr ərəb tarixçilərinin və coğrafişünaslarının yazdığına görə vilayət əhalisinin dili arran, yəni alban dili idi [162, s. 260].

Uti vilayətinin tərkibinə daxil olan Girdiman qavarı Kür çayının sağ sahilində yerləşirdi. Qərbdə Kür çayının qolu Xramiyə qədər uzanırdı. Mehranilər sonralar öz ərazilərini genişləndirən zaman bu qavaranın ərazisi Kürün sol sahilinə də [Göyçay və Girdmançayın hövzəsinə]. yayılmışdı. Mehranilər Girdimanda eyni adlı qala və məbəd inşa etdirmişdir [162, s. 260-262].

Arsax indiki Dağlıq Qarabağın və Mil düzünün bir hissəsini əhatə edirdi. Arsax 12 kiçik inzibati vahidə bölünürdü. Əhalisi qarqarlar, utilər, xəzərlər, barsillər və başqa tayfalardan ibarət idi. Arsax I-IV əsrlərdə alban arşakilərinə, VI-VIII əsrlərdə isə mehranilərə tabe idi. Albaniyanın siyasi və dini həyatında Arsaxın rolu böyük idi. Albaniyanın bir çox katalikoslari məhz Arsax ruhaniləri arasından seçilmişdi. 705-ci ildən sonra Arsax da Uti kimi xilafətin tərkibinə daxil edilmişdi. IX əsrdə Qriqori Hamama əvvəlkinə nisbətən daha məhdud ərazidə Alban dövlətini bərpa edərkən Arsax, habelə Utinin bir hissəsi də onun dövlətinin tərkibinə daxil idi. Onun oğlu Saakın hakimiyyəti XI əsrə kimi davam etmişdir [162, s. 262-263].

705-ci ildə ərəblər Albaniyanın siyasi müstəqilliyinə son qoyduqları zaman fürsətdən istifadə edən erməni katalikosu İlya xəlifə Əbdülməliyə çuğulluq edərək bildirmişdi ki, albanlar xilafətə qarşı Bizansla ittifaqdadırlar və onlarla birlikdə xristianlığın diofizit ehkamina etiqad edirlər, alban katolikoslari öz xütbələrində Bizans imperatorunun adını yad edirlər [162, s. 554]. Ərəblərin təzyiqi ilə alban kilsəsi erməni kilsəsi kimi monofizitliyə etiqad etməli olmuşdur. Bununla yanaşı alban kilsəsi 1836-cı ilə kimi avtokefal-müstəqil kilsə kimi qalmışdır. Ərəb işğalından sonra Albaniyanın düzən zonasında, şəhərlərində islam dini kütləvi şəkildə qəbul edildiyi halda, dağlıq zonada xristian alban kilsəsi fəaliyyətini davam etdirdiyindən ideoloji zəmində etnik parçalanma baş verdi. X.Xəlillinin yazdığı kimi, islam dininin qəbulundan sonra da müxtəlif tayfa və el adları ilə yaşayan yerli və gəlmə türk əhalisinin türk etnonimi altında etnokonsolidasiyası davam edirdi, dağlıq zonada yaşayan albanlar isə İslam dimini qəbul etmədiklərindən türk etnoniminə də keçmədilər, alban etnonimi altında xristian türk nüdəniyyətini davam etdirdilər [44, s. 131-132]. Alban kilsəsi erməni dilində ibadətə keçməyə məcbur olmuşdusa da, Qarabağın xristian əhalisi alban mənliyini saxlamaqda davam edirdi.

X.Xəlilli bu məsələ ilə bağlı düzgün olaraq yazır: «Albanlar bütünlüklə alban-türk dili və mənəvi mühitində, İslam dini-siyasi hakimiyyəti şəraitində yaşayırdılar. Dini dillər tarixin heç bir mərhələsində və heç bir ölkədə ümumxalq dilinə çevrilməmiş, dini müəssisələrdə çalışan insanların müəyyən hissəsi bu dili bilməmişdir».[45, s. 24]. Y.Mahmudov və K.Şükürovun qeyd etdiyi kimi, «qriqoryanlaşdırmaya nisbətən erməniləşdirmə uzun proses olmalı idi və həqiqətən də, bu belə oldu» [55, s. 22].

Hətta XVIII əsrdə də Qarabağın alban xristianları az alban mənliklərini unutmamışdılar. Təsadüfi deyil ki, məliklər İsay, Şirvan, Sergey və İosif 1723-cü ilin martında rus çarı I Pyotra yazdıqları məktubda «qonşu müsəlman aqvanların [albanların-T.M.]. xristian aqvanlar [albanları T.M.]. incitdiyindən gileylənir, vətənlərini Albaniya etnoslarını isə alban adlandırirdılar [96, s. 30-31, 99].

Yalnız XVIII əsrdə Rusiyanın regiona fəal müdaxiləsindən sonra, xüsusən də XIX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra İran və Türkiyədən ermənilərin ölkəmizə, o cümlədən Qarabağa köçürülüb yerləşdirilməsi nəticəsində Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan qriqoryan albanların erməniləşdirilməsi prosesi başa çatır. Diqqətəlayiq haldır ki, erməniləşdirilmək istəməyən bir çox qriqoryan albanlar xristianlıqdan imtina edərək müsəlmanlığı qəbul etmiş və beləliklə də əcdadı bir olan

Azərbaycan türkləri ilə yenidən qaynayıb qarşımısdılar. M.Xəlilli erməni müəllifi A.Y.Xan-Aqodun bu sözlərini misal gətirir: «İrəndən gəlmə ermənilər yerli Qarabağ ermənilərindən [xristian albanlarından-X.X.]. dilləri, hətta geyimləri ilə fərqlənirlər. İran erməniləri yerli ermənilərin [xristian və albanların-X.X.]. dilini başa düşmürlər. Lakin gəlmələr tezliklə yerlilərin dilini unutturdular [45, s. 44].

XII-XIII yüzillərdə Arsaxda Xaçın knyazlığı yüksəlməyə başlayır. Onun hakimi Həsən Cəlal özünü Albaniya çarı adlandırır. Həsən Cəlal monqollarla ittifaq bağlamışdı.

XIII yüzillikdə Həsən Cəlal nəslə monqollar tərəfindən dünyəvi hakimiyyətdən məhrum edildikdən sonra bu nəslin nümayəndələri ölkənin ruhani başçısı kimi qalırlar. Qaraqoyunlu Cahən şah həmin nəslin nümayəndələrinə «məlik» rütbəsi verir, bundan sonra həmin nəsil beş törəmə irsi mülkə - Gülüstan, Çaraberd, Güləbörd, Xaçın və Dizaq məlikliklərinə bölünür [161, s. 45].

Qarabağ adının təxminən XII əsrdən meydana çıxması ehtimal edilir [54, s. 99]. Q.Qeybullayev Qarabağ toponimini peçeneq - kəngərlərin bir qolu olan Qarabay /Qarabağ/ tayfasının adı ilə bağlayır [54, s. 96-99]. Hələ qədimdən Qarabağ ərazisində qafqazdilli əhali ilə yanaşı çoxsaylı türk tayfaları - barsıllar, sabırlar, hunlar və b. yaşayırdı.

Bunu qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ toponiminə təkcə Azərbaycanda deyil, türk xalqlarının yaşadığı bir çox ərazilərdə - Qarsda, Şimali Qafqazda, Türkmənstanda, Əfqanıstanda və başqa ölkələrdə rast gəlmək olur [71, s. 97]. XIII-XIV yüzilliklərdə Qarabağın sərhədləri cənubda Araz çayına, cənub-qərbdə Həkəri çayına, şimal-qərbdə Zəyəmçaya, şimalda və şimal-şərqdə Kür çayına, cənub-şərqdə Quştasfa çatırdı [71, s. 99].

İki türk mənşəli sözün birləşməsindən əmələ gələn, Qarabağ toponiminə ilk dəfə 1284-cü ildə Fəzlullah Rəşidəddinin [1247-1318]. «Cami - et - təvərix» əsərində təsadüf olunur. Bir yerdə o yazır ki, Qazan xan bu qış Qarabağda qışlamaq barədə qəti qərara gəldi [188, s. 231]. Digər bir yerdə vergi verən yerlər sırasında Qarabağın adı çəkilir [188, s. 244]. Ayrı bşr yerdə isə Rəşidəddin müxtəlif yerlərdə olan mülklərinin adını çəkərkən, Qarabağda, Muğanda, Aranda və Şəkiddə 300 fəddan torpağının olduğunu yazır. Toponomiya üzrə məşhur tədqiqatçı yazır: «Bu ad o bölgənin dağlıq hissəsinə [Arsaxa]. nə zaman şamil edilmişdir - sualı hələ qaranlıqdır. Hər halda bir şey aydındır ki, «Qarabağ» toponimi türk mənşəlidir və bu adın dağlıq əraziyə aid edilməsi də məhz türk dillərində danışan əhalinin mövcud olduğu bir şəraitdə baş verə bilərdi».[54, s. 212].

Rəng bildirən söz və istilahlardan düzəlmiş toponimlər siyahısına aid edilən Qarabağ ifadəsi bir sıra müəlliflər tərəfindən geniş bağ [Qara bağ] mənası kimi açıqlanır. Güman olunur ki, adı birinci hissəsi, yəni «qara» sözü qədim türkdilli xalqlarda rəng mənasında deyil, «çox», «böyük», «geniş» mənasında işlənmiş, ikinci hissə «bağ» sözü isə fars sözü olub, təsərrüfatda bağçılığın geniş inkişafı ilə əlaqədar yaranmışdır. Əsrimizin əvvəllərinə qədər sahəsinin 50 %-dən çoxu meşə və bağlarla örtülü olan bu ərazinin Qarabağ adını daşması təsadüfi deyildir» [53, s. 416]. Çiləbörd mahalındakı Kiçik Qarabağ, Ulu Qarabağ, [Böyük Qarabağ] toponomindən bəhs edən X.Xəlilov yazır: «Ulu Qarabağın sıx, qalın meşəlik bir sahədə yerləşməsi Qarabağ toponimini sıx qalın meşəlik yer kimi izah edən müəlliflərin fikrini əyani olaraq təsdiq edir».[46, s. 14]. Eyni zamanda Qarabağ adının türkdilli peçeneq-kəngərli tayfalarından birinə məxsus olması haqqında fərziyyə vardır. Q.Qeybullayev yazır ki, Qarabağ adlı tayfanın Albaniyanın tərkibində, eyni zamanda Naxçıvanda məskən salan peçeneq - kəngərlilərin içərisində yaşaması, XVI əsr müəllifi Həmdullah Qəzvininin Qarabağ əyalətində Qarabağ adlı yaşayış məntəqəsinin olmasını deməsi, 1727-ci ilə aid sənədlərdə Naxçıvanda Qarabağ adlı kəndin adının çəkilməsi, «Arsaxda» peçeneqlərlə bağlı qədim və müasir toponimlərin olması, orada Qarabağ tayfasının qədimdən məskun olduğunu və Qarabağ toponiminin həmin tayfanın adı ilə əlaqədar yarandığını göstərir [54, s. 98-99].

Belə hesab edirlər ki, Azərbaycan ərazisində Qarabağ adlı şəhər mövcud olmuşdur. Qarabağ əyalətindən kənarda, hətta Araz çayının cənubunda Qarabağ şəhərinin mövcud olması fikri ilə bağlı Baharlı yazır: «Və yenə Qarabağ qədimdir. Belə ki, Kürün bu tərəfləri Qarabağdır, nəinki bu şəhərə Qarabağ adı qoyulub. Belə ki, məndə 80 təliqə üzü ki, böyük xəlifənin dəftərxanasında var və keçən padşahlardan verilib və təliqələrin tarixi 600 il, 500 il, 300 il oldu. Kopyalarını yazmışam. Çünki çox köhnə olmuşdur. O təliqələrdə Qarabağ və Şirvan və Gəncə və Bərdə yazılıbdır. Məlum olur ki, Qarabağ qədimdir və bu şəhərin adı deyil və təliqələrin məzmunundan belə məlum olur ki, Qarabağ var imiş. Amma məlum deyil ki, şəhər imiş və yəni, mahalın adıdır. Və bir də ki, mahala Aran deyirlər. Aran Mil düzündə olan Peyğəmbərin adıdır ki, asarı var» [15, s. 272].

Çox hissəsi yüksək yayla olan Qarabağın iqlimi mülayim, suyu bol, torpağı məhsuldar olduğu üçün həmişə böyük hökmdarların diqqətini cəlb etmişdir. 1064- cü ildə Gürcüstan səfərindən dönərkən böyük Səlcuq sultanı Məlikşah burada qışlamışdır. Elxanilərin yay iqamətgahı

Qarabağda yerləşirdi. Teymur və daha sonra Ağqoyunlu hökmdarları da Qarabağda qışlamağı xoşlayırdılar [83.1, s. 19].

XIII-XIV əsrlərdə Qarabağ Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrin əsas mərkəzlərindən biri idi. Hülakilər və Cəlairilər dövlətlərinin hökmdarları daim Qarabağda istirahət edirdi. Qazan xan və Arpa xan Qarabağda taxta çıxmışdılar.

Qarabağ XVI əsrin əvvəllərində yaranmış Azərbaycan Səfəvi dövlətinin 13 vilayətindən biri olub şahın təyin etdiyi bəylərbəyi tərəfindən idarə olunurdu. Bəylərbəyliyin mərkəzi Gəncə şəhəri idi. Qarabağın ilk bəylərbəyi Azərbaycan Qacarlar tayfasının Ziyadoğlu oymağından olan Şahverdi Sultan olmuşdur. O bu vəzifəyə XVI əsrin ortalarında xüsusi xidmətlərinə görə I Təhmasib tərəfindən təyin olunmuşdu [208, s. 86].

1578-1590-cı illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsi zamanı Qarabağ müvəqqəti olaraq osmanlılar tərəfindən işğal edilmişdir. XVII əsrin əvvəllərində I Şah Abbas Azərbaycan torpaqlarını geri qaytardıqdan sonra Qarabağı yenidən Ziyadoğlularının idarəçiliyinə vermişdir.

1727-ci ildə bəylərbəyliyin həudurları Beyləqandan Tiflisə qədər olan ərazini əhatə edirdi [30, s. 4-9].

XVII yüzilin əvvəllərinə kimi xristianlar Qarabağın yüksək inzibati hakimiyyətində qətiyyətlə təmsil olunmamışdılar. Qarabağın dağlıq hissəsində olan xristian alban müləklərinin hər birinin hakimiyyəti adətən bir kəndə yayılırdı. XVII yüzilin əvvəllərində Səfəvi şahı I Abbas mülək rütbəsini ilk dəfə olaraq hakim səviyyəsinə qaldırdı [Türkiyəyə qarşı müharibədə göstərilən yardımın müqabilində]. [208, s. 70-73]. Qarabağın dağlıq ərazisi beş hissəyə bölünüb, hər hissə bir müləkin idarəsinə verildi. Mülək öldükdən sonra vəzifə oğluna keçirdi. Müləkin digər oğlanları bəy adlanırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağda yaşayan qriqoryan etiqadlı xristian əhali Səfəvi dövlətinin dağılmasından istifadə edərək bölgənin dağlıq ərazisində sığınacaq istehkamları qurub, müləklərin rəhbərliyi altında Qarabağ bəylərbəyliyinə qarşı itaətsizlik göstərirdilər.

1823-cü ildə Qarabağ xanlığının ləğv edilməsi ilə bağlı keçirilən sayımda da müləklərin əhalisi haqqında tutarlı statistik məlumat verilir. Həmin sayım üzrə bütün Qarabağ əyalətində 18.563 ailə qeydə alınmışdı, onlardan beş müləkliyin payına yalnız 1.559 ailə və ya bütün ailələrin 8,4 faizi düşürdü [175, v. 1-226].

1736-cı ildə Muğan qurultayında Nadir özünü şah seçdirdiyi zaman Ziyadoğlular, habelə İyirmidörd, Otuziki, Cavanşir və digər bir sıra başqa azərbaycanlı tayfa başçıları etiraz etmişdilər. Nadir şah Ziyadoğlulardan qisas alaraq Qazax və Borçalı elatlarını onların

tabeçiliyindən çıxarıb Kartli çarının tabeçiliyinə keçirdi. Daha sonra isə yerli Azərbaycan feodal hakimləri üzərində nəzarəti artırmaq üçün Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Çuxursəd bəylərbəyliklərini mərkəzi Təbriz şəhəri ilə Azərbaycan vilayətinə daxil etdi və bu vilayətin idarəsini öz qardaşı İbrahimxəlil xana etibar etdi [13, s. 378-379].

Nadir şah eyni zamanda Qarabağda yaşayan Cavanşir, Otuz iki və Kəbirli tayfa birləşmələrini də ona müxalif mövqedə dayandıqları üçün cəzalandırdı. Onlardan bir çoxunu Xorasanın Sərəxs mahalına köçürdü. Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan mənşəcə alban olub, müəyyən qədər erməni təsirinə düşmüş mülklərə də əmr etdi ki, Qarabağ [Gəncə] bəylərbəyliyinə deyil, onun özünə, yaxud Azərbaycan hakimi təyin etdiyi qardaşı İbrahimxəlil xana tabe olsunlar [58, s. 30]. Otuzikilər tayfa birləşməsi Qarabağın qədim və güclü tayfalarından biri olmuşdur. Qarabağda otuz iki oymaqda yerləşdiyinə görə belə adlanırdı. Həmin tayfa birləşməsinin içərisində Cavanşir tayfasının nümayəndələri də var idi. Bəzi tarixçilərin fikrinə cavanşirlər Hülakü xan zamanında Anadoluya köçmüş, Əmir Teymurun zamanında isə Qarabağa köçürülmüşlər [83.1, s. 19].

§ 2. Pənahəli xanın Qarabağda müstəqil dövlət yaratması

Bir qədər Cavanşir tayfasının mənşəyi barədə: [Cavanşir eli qızılbaş tayfalarına mənsub olmayan müxtəlif tayfa əmirləri sırasına daxil edilmişdi]. Mirzə Camal yazır: «Mərhum Pənah xanın əsil-nəsəbi Dizaqın Cavanşir elindəndir». Bu el qədim zamanlarda Türkiyədən gəlmiş Bəhmanlı elinin bir qolu olan Sarıçalı oymağındandır [59, s. 110]. Mirzə Adıgözəl bəyin adlarını çəkdiyi Cavanşir, Kəbirli, Otuziki, Kolanı, Bəhmənli və başqa Azərbaycan türk tayfaları Qarabağ vilayətinin köklü elatları idilər [49, s. 56]. Otuziki tayfası Səfəvi dövründə ölkə [müəyyən vergi immunitetinə malik ərazi vahidi] təşkil edirdi, Cavanşir tayfasının başçısı isə bu tayfa birləşməsinin irsi hakimi idi [205, s. 84].

Cavanşirlərin yaşadığı oymaqlardan biri də Dizaq mahalında yerləşən Sarıçalı oymağı idi. Rəvayətə görə bu oymağın adı onun əsasını qoyan Əli adlı şəxsin kürən olması ilə əlaqədar Sarıca Əli kimi çağırılması ilə bağlı olmuşdur. Əhməd bəy Cavanşir Pənahəli xanın Sarıca Əlinin varisi İbrahimxəlilxəlil ağanın Hülaku xanın [1256-1265]. nəvəsi Arqun ağanın [1284-1291]. nəslinə olması, Mirzə Yusif Qarabaği Cavanşir tayfasının tatar elinə mənsubluğu barədə məlumat verirlər [23, s. 158, 62, s.14]. Əhməd bəy Cavanşir yazır: «O [Pənahəli xan – T.M.]. Hülaku xanın nəvələrindən biri olan Arqun şahın nəslindəndir. Onun əcdadı olub, Araz çayının sahilində, Bəhmənli

kəndinin yaxınlığında Alaqağa oymağında yaşayan Məhəmməd xan adlı birisi ceyran dərisindən qayrılmış perqament üzərində yazılan bir qəbaləyə əsasən Kürəkçay, Kür, Araz, Əlinəcəy və Göycə gölü arasındakı 200 verstə qədər uzunluğu və bu qədər də eni olan Qarabağ torpaqlarını satın almış və uzun müddət bu yerdən müstəqil surətdə istifadə edərək hələ sağlığında oranı üç oğlu arasında bölüşdürülmüşdü [23, s. 158-159]. Ehtimal var ki, Cavanşir tayfası XVI əsrin başlanğıcında Qarabağın, xüsusən Bərdənin cənubunda yerli köçəri tayfaların tərkibində yerli hakimlər tərəfindən «Otuz iki» adı altında süni birləşməyə daxil edilmişdir. Cavanşir tayfası sayca və qüdrətə digər tayfalardan seçildiyinə görə onların başçısı hesab olunurdu» [205, s. 30]. «Pənahəli bəy 1693-cü ildə öz sərvətini artırmağa və mülklərini xeyli genişləndirməyə nail olmuşdu. İbrahimxəlilxəlil ağanın böyük oğlu Fəzləli bəy Nadir şahın sarayında eşikağası [58, s. 31]. [Mirzə Adıgözəl bəyə görə naib]. vəzifəsinə təyin olunmuşdu. Ancaq bir dəfə şahın qəzəbinə düşər olaraq qətlə yetirildi [58, s. 31].

Mirzə Yusif Qarabağının yazdığına görə isə Fəzləli bəy Nadir şahın apardığı müharibələrdən birində döyüş meydanında həlak olmuşdur [62, s. 15]. F.Əliyevin yazdığına görə Fəzləli bəyin cəzalandırılmasına onun qarabağlıların köçürülməsinə açıq etirazını bildirməsi səbəb olmuşdur [92, s. 73].

Fəzləli bəyin digər qardaşı Pənahəli bəy [Ə.Şükürzadəyə görə 1693-cü ildə anadan olmuşdur]. onun yerinə eşikağası vəzifəsinə təyin olunsada qardaşının aqibətinə tuş gələcəyini düşünərək 1738-ci ildə altı nəfər qohumu ilə sarayı tərk edib qaçmışdır. Ə. Şükürzadənin yazdığına görə isə bu hadisə 1741-ci ildə baş vermişdir. Onun yazdığına görə Pənahəli xana həsəd apardığından bəziləri ona böhtan atmış, hətta şahla xəbər vermişdilər ki, guya Pənahəli onu öldürüb taxta sahib olmaq istəyir [76, s. 4-5]. Mirzə Camal yazır ki, Pənahəli xan müəyyən müddət Zəngəzur yaylağında, Qara Murtuza bəyin yanında qaldı, sonra isə öz tərəfdarlarını toplayaraq, Gəncəyə, Naxçıvana, Şəkiyə və digər yerlərə basqınlar etmişdir. O, əhalini də öz tərəfinə cəkmək üçün ələ keçirdiyi mal-qaranı, atları paylayırdı. O zaman təqribən on beş yaşına çatmış böyük oğlu İbrahimxəlilxəlil ağa Xorasanda yaşayırdı. Bir neçə vaxtdan sonra o da atasının dalınca Qarabağa gəldi [59, s. 111]. Əhməd bəy Cavanşir yazır: «... Pənah Əli onu tutmaq üçün gələnlərlə, habelə Dağıstan tərəfdən olan basqınlardan ölkəni qoruyanlarla mübarizədəki müvəffəqiyyətdən ruhlanaraq, gələcəkdə özü üçün daha əlverişli şərait yaranacağı təqdirdə əhalinin rəğbətini qazanmaq məqsədilə, xalqa zülm edənlərə qarşı amansız olmaqla, adi partizan dəstələri başçılıqlarına nisbətən daha çox insanpərvərlik göstərirdi». Bu zaman təqribən on beş

yaşına çatmış böyük oğlu İbrahimxəlilxəlil ağa da bir müddətdən sonra Qarabağa Pənahəli bəyin yanına gəlir [23, s. 158].

Mir Mehdi Xəzaninin yazdığına görə XVII əsrin son otuzilliyində Səfəvi şahlarından biri İbrahimxəlil Sultanın [o Budaq Sultanın oğlu idi]. Cavanşir və Otuziki ellərinin başçısı təyin olunması haqqında fərman veribmiş. İbrahimxəlil Sultan yeddi yüz otuz nəfər süvari toplamalı idi. O, doqquz түmən və yeddi min Təbriz altunu məvacib alırmış [56, s. 105].

Mir Mehdi Xəzaninin yazdığına görə Fəzləli bəy Nadir şah tərəfindən edam etdirilməmiş, öz əcali ilə ölmüşdür. Sonra Nadir şah onun qardaşı Pənahəli bəyi öz qulluğuna götürmüş, Pənahəli bəy Nadir şahın osmanlılarla apardığı müharibələrdə fərqlənmişdi [56, s. 105-106].

Mir Mehdi Xəzani Pənahəli bəylə şah sarayından qaçanların adlarını çəkir: oğlu İbrahimxəlilxəlil, Lütfəli bəyin bacısı oğlu Seydəli bəy, Hacı Məhəmməd bəy, Şahverən bəy, Hümmətəli bəy, Küküş bəy, Xəzaninin yazdığına görə Pənahəli bəy iki-üç ili Qarabağ dağları və meşələrində, Şəki vilayətinin Qəbələ mahalında qaçaqçılıq etmişdir [56, s. 106-107].

1747-ci il iyun ayının 19-dan 20-nə keçən gecə Nadir şah öldürüldükdən sonra İranda mərkəzi hakimiyyət iflic vəziyyətinə düşdüyündən imperiyanın ucqarlarında, o cümlədən Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qələbəsi üçün şərait yarandı. Azərbaycanda 20-yə yaxın müstəqil və yarım-müstəqil xanlıqlar təşəkkül tapdı. Belə bir tarixi şəraitdə Pənahəli xan da Qarabağ xanlığının əsasını qoydu. O, 200-ə qədər süvari tərəfdarı ilə birlikdə Qarabağa gəlib özünü xan elan etdi. Pənahəli bəy öz hərəkatını özünün Hülakülər sülaləsindən olan Arqun xanın nəslindən olması barədə irəlində xatırladığımız rəvayətlə əsaslandırır.

Pənahəli xan vaxtilə Xorasana köçürülmüş Cavanşir və başqa ellərin özbaşına bütünlüklə oradan köçüb vətənə gəlməkdə olduqlarını eşidib öz ətrafındakılarla birlikdə Qarabağ ellərini qarşılamaq üçün getdi. Köçmənlər öz əvvəlki yurdlarına dönüb məskunlaşdılar. Mirzə Camal Qarabağının yazdığına görə «ellərin camaatı var-yoxdan çıxmış, soyulmuş, əziyyət çəkmiş və yoxsul olduğuna görə Pənahəli xan Şirvan, Şəki, Gəncə, İrəvan və Qarabağın ətraf ellərini qarət etdi və bu yolla soydaşlarının maddi vəziyyətini bir qədər yaxşılaşdırdı [59, s. 111].

Mirzə Camal Cavanşir Gəncə və Şəki xanlıqlarının, Xəmsə mülklərinin törədəcəkləri təhlükəsinin qarşısını almaq üçün müdafiə xarakterli qalanın bina edilməsini belə təsvir edir: «Qısa bir zamanda möhkəm hasar və xəndək qayrıldı, bazar, hamam və məscid tikildi. Xan bütün ailəsini, qohumlarını və el böyüklərini, əhl-əyalını oraya topladı.

Ətrafda olan camaat, hətta Pənah xanın tərəqqisini, onun rəftar və məhəbbətini görənlər Təbriz və Ərdəbil vilayətlərinin bir çox əhalisi və sənətkarları belə öz ailələri ilə birlikdə gəlib Bayat qalasında yerləşdi» [59, s. 111-112].

Pənahəli xana rəsmi şəkildə xanlıq titulu verilməsi Adil şahın [Əliqulu şah]. adı ilə bağlıdır. Mirzə Camal Cavanşir yazır: «Mərhum Nadir şah öldürüldükdən sonra, qardaşı oğlu Əliqulu xan, Adil şah ləqəbilə mərhum Nadir şahın şahlıq taxtına çıxdı. Adil şah tərəfindən Azərbaycan ölkəsinə sərdar təyin edilmiş, Təbriz şəhərində yaşayan Əmir Aslan xan Pənah xanın Qarabağda olan belə bir şöhrət və istiqballiyyətini eşitdikdə, öz adından ona [hədiyyə olaraq]. at, qılınç və xələt göndərərək, onu Adil şahla itaət etməyə dəvət və təşviq etdi.

Mərhum Pənah xan onun elçilərinə layiq olan hörmət və məhribanlıq göstərdi» [59, s. 115]. Mirzə Adıgözəl bəy isə Əmir Aslan xanın şəxsən Pənah Əli bəyin görüşünə gəldiyini qeyd edir. «Əmir Aslan xan Pənahəli bəyi görmək arzusu ilə gəlib onunla görüşdü. Həmin gecə Pənahəli bəyə sultanlıq, sabahı gün xanlıq mərhəmət etdi. Adil şahla itaət etməyi ona məsləhət gördü [58, s. 330].

Əhməd bəy Cavanşir isə belə yazır: Pənah xan isə mülklərə rəğbət bəsləyən və ona həsəd aparan qonşuluqdakı xanların fitnələrindən qorxuya düşüb, xaricdən kömək və himayə axtarmağa məcbur oldu. Buna görə də o, sərdar Əmir Aslan xanın yanına elçi göndərərək şahla öz itaətini bildirdi. Yenincə Təbrizə gəlmiş olan və belə iğtişanlı məmləkətdə müttəfiq tapmaqda çətinlik çəkən sərdar üçün bu, göydəndüşmə bir şey oldu. Bundan bir az sonra sərdar çoxlu qoşunla Bayata gəldi. Burada o, Pənah xanla birlikdə Şamaxı, Nuxa və Gəncə xanlıqlarını Adil şahın təbəəliyinə tabe etdi. Pənah xanın hökumətə göstərdiyi bu xidmət müqabilində sərdarın xahişi ilə Adil şah tərəfindən verilmiş fərmana əsasən Qarabağ xanlığı xüsusi bir malikanə kimi ona verildi» [23, s. 160]. Göründüyü kimi Əhməd bəy Cavanşir digər müəlliflərə nisbətən mübaligəyə yol vermişdir.

1748-ci ildə Adil şahın qardaşı İbrahimxəlil Mirzə tərəfindən öldürüldü. Qarabağlı Kazım xanın dönüklüyü nəticəsində Əmir Aslan xan da İbrahimxəlil Mirzənin əlinə keçdi [23, s. 160-161].

Əgər Azərbaycan xanlıqlarının hər biri hansına bir qala şəhərin ətrafında təşəkkül tapmışdısa, Qarabağ xanlığı ərazisində möhkəmləndirilmiş şəhər yox idi. Buna görə də xanın ilk işi etibarlı bir qala inşa etdirmək oldu. 1748-ci ildə Kəbirli mahalında Bayat qalası inşa olundu [58, s. 34]. Mirzə Camal Qarabaği yazır: «Hələ Qarabağın Xəmsə mahalları ona tabe olmadığı zaman /Pənah xan/ ətraf xanların öz üzərinə hücum edəcəkləri təqdirdə ailə və qohumlarının, qulluqçu və

yaxın adamlarının və /el/ böyüklərinin qorunması üçün ellərin arasında münasib bir yerdə qala tikilmənin lazım bilməmişdi. Məşvərətdən sonra, indi Kəbirli mahalı içində olan Bayat qalasının binası qoyuldu. Qısa bir zamanda möhkəm hasar və xəndək qayrıldı, bazar, hamam və məscid tikildi. Xan, bütün ailəsini, qohumlarının və el böyüklərinin əhl-əyalını oraya topladı. Ətrafda olan camaat, hətta Pənah xanın tərəqqisini, onun rəftar və məhəbbətini eşidən Təbriz və Ərdəbil vilayətlərinin bir çox əhalisi və sənətkarları belə öz ailələri ilə birlikdə gəlib Bayat qalasında yerləşdilər» [59, s. 111-112].

Bayat qalasının inşası Dağlıq Qarabağın xristian mülklərini və Qarabağı özünə tabe etmək niyyətində olan Hacı Çələbi xan Şəkili narahat etdi. İrəlidə qeyd edildiyi kimi, 1736-cı il Muğan qurultayından sonra Nadir şahın Qarabağ bəylərbəyinə qarşı gördüyü cəza tədbirlərindən biri də Qarabağın beş xristian mülkiyyətinə /Xəmsə/ daxili idarəetmədə müstəqillik verərək Qarabağ bəylərbəyinin təbəçiliyindən çıxarıb birbaşa Azərbaycan vilayəti hakiminə tabe etməsi olmuşdur. İndi isə mülklər də siyasi müstəqillik xülyasına düşmüşdülər və buna görə də Pənahəli xanın güclənib öz hakimiyyətini bütün Qarabağ ərazisinə yaymasına müqavimət göstərirdilər. Mülklər o zaman güclü hərbi qüvvəyə malik Hacı Çələbini Pənahəli xana qarşı çıxmağa təhrik edə bildilər. «Onlar [yəni Pənahəli xana düşmən mövqedə dayanan Cavanşir və Otuziki tayfaları – T.M.]. Xəmsə mülklərini də özlərinə həmməslək və müttəfiq etmişdilər. O zaman bütün Şirvanatda əbədi ixtiyar sahibi və hökəmrən olan Hacı Çələbiyə ərizələr yazdılar. Ona bildirdilər ki, Pənah xan burada taxta çıxmış, qala və səngər tikdirmişdir. Əgər dəfəndə bir qədər təxir edilsə, sonra onun qarşısında durmaq mümkün olmayacaqdır» [58, s. 34]. Bu hiyləyə inanan Hacı Çələbi, Şirvan qoşunu ilə bərabər 1748-ci ilin sonunda Pənahəli xanı aradan götürmək üçün Bayat qalasına hücum etdi. Qala mühasirəyə alındı. Bir ay mühasirədə qalan qala təslim olmadı. Məqsədinə nail olmayan, mübarizədə məğlub edilən Hacı Çələbi geri dönərkən demişdi: «Pənah xan bu vaxtaca bir sikkəsiz gümüş idi, biz gəldik, ona sikkə vurduq və qayıtdıq» [58, s. 35]. Pənahəli xan hər iki-üç gündə bir dəfə atlı dəstə ilə qaladan kənara çıxaraq düşməne qəfil həmlələr edirdi. Mirzə Camal Qarabağı bu bərdə belə yazır: «Şirvan və Şəki xanları heç bir iş görə bilmədilər. Mühasirə bir aydan artıq çəkdi. Hər gün qoşunlarının qırılmasını, at və eşşəklərinin qarət olunmasını görənlər xanlar peşiman və pərişan halda köçüb getdilər və hər kəs öz vilayətinə qayıtdı. Zəmanəsinin kamil adamlarından olan Şəki vilayətinin hakimi Hacı Çələbi qayıdan zaman bu sözləri dedi: «Pənah xan bir xan idi. Biz gəldik onunla dava elədik və bir iş də görə bilmədik. Biz indi onu şah

edib qayıdırıq» [59, s. 112].

Əhməd bəy Cavanşir yazır ki, Pənahəli xan sürgündən qayıdan qohum-əqrəbasından və kürdlərdən ibarət böyük bir dəstə düzəldib Hacı Çələbinin üzərinə hücum etdi. O, Hacı Çələbinin dəstələri ilə ilk döyüşdə Bayat qalasını tutdu və tezliklə nuxalıları tamamilə sıxışdırıb Kürün o tayına atdı. Lakin böyük qüvvə ilə özünü yetirən Hacı Çələbi onu öz dəstəsi ilə birlikdə Bayat qalasında mühasirəyə aldı. Əgər kiçikdən böyüyə qədər bütün qohumları köməyə gəlməyəydi Pənahəli xan bu bələdan canını qurtara bilməyəcəkdi. Pənahəli xan köməyə gələn qüvvələrin yardımını ilə qalanın divarları yaxınlığında baş vermiş döyüşdə Hacı Çələbini tamamilə əzdi [24, s. 159].

Pənahəli xanın özündən qat-qat güclü düşmənlər yzərində qələbə çalması onun şöhrətini və nüfuzunu artırdı. Bundan sonra Pənahəli xan Xəmsə mülklərinin bölüşdürücülük fəaliyyətinə qarşı mübarizəyə başladı. Mülklərin biri - Vərəndə mülki Şahnəzər öz əmisi Hüsünü [Osip]. öldürüb hakimiyyətə keçdiyinə görə digər mülklərlə ədavətdə idi. Digər dörd mülki Şahnəzəri mülki kimi tanımaq istəmədilər və birləşib Vərəndəyə basqın etdilər, xeyli kəndi qarət etsələr də Şahnəzərə qalib gələ bilmədilər. Qış düşdüyü üçün öz mülklərinə çəkilib yazda basqını təkrar etmək qərarına gəldilər. Pənahəli xan Şahnəzərlə əlaqə yaratdı. Şahnəzər xoşluqla Pənahəli xanın hakimiyyətini qəbul etdi və hətta öz qızı Hurizadə xanın oğlu İbrahimxəlilxəlil ağaya verdi [94, s. 75-76].

Mirzə Yusif Qarabağı bu məsələ ilə bağlı yazır: «Mülki Şahnəzər özünü müdafiə etmək üçün Çanaqçı kəndində qalaça tikdirib, ətrafına divar çəkirmişdi: Ona görə də mülklər Çanaqçı kəndini tuta bilməyib, Vərəndə mahalını qarət etdilər. Onlar gələn il yenə də qoşun və adamları ilə Çanaqçı kəndinin üzərinə hücum çəkərək, buranı güclə zəbt etmək və Mülki Şahnəzəri tənbeh etmək niyyətilə geri qayıtdılar» [62, s. 16].

Mirzə Yusif daha sonra yazır ki, Mülki Şahnəzər o biri mülklərə nisbətən özünün zəif olduğunu və işin pis nəticə verəcəyini hiss edib, ümitsizlikdən Pənahəli xanın yanına gəlmiş və ona pənah gətirdiyini, itaət etdiyini bildirmişdi [54, s. 16]. Xaçın mülkini aradan qaldırmaq üçün Pənahəli xan və Mülki Şahnəzər Xındırstan kətxudası Mirzəxanı öz yanlarına çağıraraq bildirdilər ki, əgər o, Xaçın mülki Allahverdinə tutub onlara versə, əvəzində mülki rütbəsi ona verilə bilər. Mirzəxan belə də etdi. Beləliklə Xaçın mülkiyyəti də Qarabağ xanından asılı vəziyyətə düşdü [59, s. 112]. Raffinin yazdığına görə bu hadisə 1755-ci ildə baş vermişdir [187, s. 33-34].

Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, hakimiyyətinin ilk illərində Pənahəli xan Dizaq və Çiləbord Mülklərini də itaətə gətirə bildi. Lakin

bir müddət sonra yeni Çiləbörd məliki Hətəm Talışda hakimiyyəti ələ keçirmiş Məlik Usubla ittifaqa girərək Pənahəli xana qarşı mübarizəyə başladılar. Son nəticədə məğlubiyyətə uğrayıb Gəncə xanlığına qaçdılar və yeddi il Şəmkir mahalında yaşadılar. Yalnız bundan sonra geri qayıdıb Qarabağ xanına itaət göstərdiklərini bildirdilər [58, s. 36-37].

Digər məlumatlara görə isə Allahverdinin oğlu Ulubab Balıca oymağı yanında qızgın müqavimət göstərdikdən sonra oğlanları ilə birlikdə qılıncdan keçirildi. Dizaq məliki Yeqan öz oğulları və qohumları ilə birlikdə kəskin müqavimət göstərdikdən sonra, onların bir hissəsi qırılmış, bir hissəsi isə İslam dinini qəbul etmişdi. Çiləbörd məliyi Allahqulu sultan Pənahəli xanın təbəəliyini qəbul etməyə məcbur olmuşdur [24, s. 19-20].

Bayat müharibəsi göstərdi ki, xanlığa daha etibarlı qala lazımdır. Çünki Bayatın strateji mövqeyi zəif, iqlimi isti olduğundan uzun müddətə böyük hərbi qüvvə saxlamaq mümkün deyildi. Buna görə də Pənahəli xan Tərnəkütdə Şah bulağı adı ilə tanınan qala inşa etdirdi. Pənahəli xanın iqamətgahını Bayat qalasından Şahbulağa köçürməsinə Mirzə Adıgözəl bəy belə təsvir edir: «Bundan sonra Pənah xan düşündü ki, mən təzəbinə bir adamam, Cavanşir və Otuziki elatı yağ, Xəmsə mülükləri mənə düşməndirlər. Mən görək möhkəm bir yerdə məskən və mənzil salam. Düşməni dəf etməkdən kahallıq və fəsad əhli ilə mübarizədə səhlənkarlıq etməyəm. Buna görə Bayat şəhərini dağıtdı və gəlib bir tərənin ətəyində Şah bulağı adı ilə məşhur olan Tərnəkütdə bir qala bina etdi». Mirzə Adıgözəl bəyin yazdığına görə Pənahəli xan bu işləri 1165-ci ildə [mil. 1751-1752- T.M.] bitirərək oranı özünə məskən etdi [58, s. 35].

Əhməd bəy Cavanşirin yazdığına görə Şah bulağı qalası 1165 - ci il hicri ilində /20 noyabr 1751-ci il - 7 noyabr 1752- ci il/ tikilmişdir [20, s. 19-20]. Əhməd bəy Cavanşir Pənahəli xanın öz iqamətgahını Bayat qalasından Şahbulağı qalasına 1752-ci ildə köçürdüyünü yazır [23, s. 161].

Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Məhəmməd həsən xanın Qarabağa yürüşündən sonra Pənahəli xan və bəzi digər xanlar Hacı Çələbiyə qarşı vuruşmaq üçün II İraklinin düşərgəsinə getmiş və həbs olunmuşdular [58, s. 42]. [Burada tarixçi hadisələrin ardıcılığını bir qədər qarışdırmışdır] XVIII əsr tarixçilərinin qeydlərindən məlum olur ki, Pənahəli xanın «Bayat qalasından Şahbulağa köçməsi, onun hiylə ilə II İrakli tərəfindən tutulması, Hacı Çələbi tərəfindən isə azad edilməsindən sonrakı dövrə təsadüf edir. Bu hadisə də 1752 - ci ildə olmuşdur. Qarabağnamələrin müəllifləri də bu tarixi [1751-1752] təsdiq edirlər.

Mirzə Camal Şahbulağı qalasının 1165-ci hicri ilində [1751-52] inşa olunduğunu yazaraq Pənahəli xanın üç-dörd il orada yaşadığını qeyd edir [59, s. 113]. Mir Mehdi Xəzani yanlış olaraq Şahbulağı qalasının 1761-1762-ci ildə inşa olunduğunu yazır [56, s. 115]. Mir Mehdi Xəzani Pənahəli xanın ilk iqamətgahının köçürülməsinin səbəbini daha dəqiq izah edərək yazır ki, Bayat qalası aranda yerləşdiyinə görə yay fəslində elatlar o ətrafda dayanmayıb yaylağa köçdüyinə görə «zərurət olanda onlara əl yetişmir»di [56, s. 115].

A. Bakıxanov yazır ki, Şahbulağı adlı yerdə vaxtilə I Şah Abbas qışlamışdı [101, s. 364].

Xəmsə mülükləri sakitləşincə ətrafdakı elatlar da bir hissəsi xoşluqla, digər hissəsi isə zor gücü ilə xanın hakimiyyətini qəbul etdilər. Bundan sonra Qarabağ xanı öz hakimiyyətini ətraflara yaymağa başladı. Gəncə, Qaradağ, Ərdəbil və Naxçıvan xanlarını öz təsiri altına aldı, öz mülüklərini cənub-şərqə və cənub-qərbə tərəf genişləndirərək Tatev, Sisyan, Qafan, Məğri mahallarını özünə tabe etdi. Mirzə Adıgözəl bəy bu barədə belə yazır: Pənahəli xan «Məqri, Güney mahallarını Bərguşada qədər Qaradağ hakiminin əlindən alıb özünə tabe etdi. Tatev və Sisyan mahallarını Naxçıvan hakimindən, Zəngəzur və Qapan mahallarını Təbriz bəylərbəyisindən aldı. Kolanların məskəni olub, Uşacıq kəndindən Göyçə sərhəddinə qədər uzanan Tərtər çayı sahilinədək yerləri İrəvan hakimindən aldı. Gəncə hakimlərinə aid və Xudafərin körpüsündən Kürək çayına qədər olan yerləri də öz əlinə keçirdi». [58, s. 35-36].

Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, «Naxçıvan əlindən olub bir minbaşıya tabe Kəngərli eli, Borçalıdakı Dəmirçihəsənliklərindən olub bir minbaşıya tabe Dəmirçihəsənli eli, yenə Borçalıdan Cinni tayfası da Qarabağa gəlib Pənahəli xanın himayəsinə sığınmışdılar». [58, s. 36].

Xanlıq daxilində hakimiyyətini möhkəmləndirən Pənahəli xan öz təsirini Azərbaycanın digər yerlərinə yaymaq qərarına gəldi. Bu işdə o şəkili Hacı Çələbi xanı başlıca maneə hesab edirdi. Buna görə də təsiri altında olan qaradağlı Kazım xanı, Naxçıvanlı Heydərqulu xanı, gəncəli Şahverdi xanı yanına çağırdı və birləşib Hacı Çələbiyə qarşı çıxmağı təklif etdi. Xanlar bu işə Kartli çarı II İraklini də cəlb etməyi qərara aldılar. Azərbaycan torpaqlarında çoxdan gözü olan II İrakli məqamdan istifadə etməyi qərara aldı.

Əvvəlcədən əldə edilmiş razılığa əsasən, Azərbaycan xanları ilə Teymuraz və II İrakli Gəncə yaxınlığında görüşməli və burada öz qüvvələrini birləşdirərək Şəki xanlığı üzərinə yürüş təşkil etməli idilər. Lakin gürcü çarları 1752-ci ildə gözlənilmədən xanların dördünü də əsir götürdü [178a]. Şahverdi xanın çaparı dərhal bu haqda Hacı Çələbi xa-

na xəbər çatdırdı. Bu xəbəri eşidən Hacı Cələbi böyük mərdlik göstərərək, əsir alınmış Azərbaycan xanlarını azad etmək qərarına gəldi. Onun qoşunları Kür çayını keçərək Gəncəyə tərəf hərəkətə başladı. Nizami Gəncəvinin məqbərəsi yaxınlığında baş vermiş həlledici döyüş gürcü qoşunlarının tam məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Əsir alınmış xanlar isə azad edildilər və öz vətənlərinə döndülər [58, s. 43].

Mir Mehdi Xəzani Meğri və Güney mahalları ilə yanaşı Çıldur mahalının da Qaradağ hakimindən alındığını qeyd edir. O yazır ki, «Pənahəli xan, Xudafərin körpüsündən Kürəkçaya qədər ərazini Gəncə xanlığından, Tatev və Sisyanı Naxçıvan hakimindən, Zəngəzur və Qapanı Təbriz xanlığından, Uşacıq günbəzindən yuxarı, Göyçə sahilindənkə kolanıların yaşadığı ərazini İrəvan xanlığından aldı [56, s. 116].

Qarabağ xanlığı E.Məmmədovanın yazdığına görə şimal-qərbdə Kürəkçay və Qaraçay boyunca Gəncə xanlığı ilə, cənub - qərbdə Naxçıvan, qərbdə İrəvan, şimalda Şəki və Şamaxı, cənub - şərqdə Təbriz və Ərdəbil xanlıqları ilə həmsərhəd idi [163, s. 16]. Burada müəllif kiçik bir yanlışlığa yol vermişdir. Qarabağ xanlığı cənubda Qaradağ və Ərbədil xanlıqları ilə həmsərhəd idi.

Bu zaman isə Mərkəzi İranda şah taxtı uğrunda mübarizə bütün kəskinliyi ilə davam etməkdə idi. XVIII əsrin 50- ci illərinin ortalarında bu mübarizədə ən çox Astrabad və Mazandaran hakimi Məhəmməd həsən xan Qacar, Urmiya xanı Fətəli xan Əfşar və Şiraz hakimi Kərim xan Zənd fərqlənirdi. Məlum idi ki, iddiaçılar Qarabağı da rahat buraxmayacaqlar. Pənahəli xan Məhəmməd həsən xan Qacardan daha çox ehtiyat edirdi. Çünki, Pənahəli xanın təsirindən qurtulmaq istəyən Gəncə hakimi Şahverdi xan Ziyadoğlu Qacarin öz qohumu Məhəmməd həsən xanı Qarabağa yürüşə təhrik edəcəyini gözləyirdi. Məhəmməd həsən xan kimi qüdrətli düşmənin basqımına duruş gətirmək üçün daha möhkəm bir sığınacaq yaratmaq haqqında qərar qəbul olundu.

Mirzə Camal Qarabağı yazır: «Hökumət işlərini bir an belə unutmayan mərhum Pənah xanın işgüzar və bacarıqlı adamları, xanın əmrinə görə məsləhət üçün yığılıb dedilər: «Mərhum Nadir şah vəfat etdikdən sonra bizimlə Əliqulu xan və Sərdar Əmir Aslanın arasında sülh, ittifaq və dostluq əlaqəsi davam etməkdə idi. İndi, çox mümkündür ki, belə bir münasibət və dostluq əlaqəsi bizimlə Məhəmməd həsən xan arasında olmasın. Ətraf xanlarından da bir o qədər xatircəm deyilik. Onların Məhəmməd həsən xanı üzərimizə təhrik edərək, onunla birlikdə bizə qarşı çıxacaqları ehtimalı vardır. /Belə bir vəziyyətdə/ Qarabağın elləri, adlı-sanlı adamları qızılbaş qoşunun ayağı

altında paymal olar, biz isə Şahbulağı qalasında elə bir qüvvətli düşmənin və ətraf xanların qarşısında müqavimət göstərə bilməyib, bütünlüklə qırılıq. Ona görə də işin əlacını qabaqdan görmək lazımdır. Biz gərək dağların içində, möhkəm və keçilməz yerdə elə bir əbədi və sarsılmaz qala tikək ki, onu güclü düşmən belə mühasirə edə bilməsin. Qalanın bir tərəfi dağlarda olan ellərin üzünə daima açıq olmalı və mahallarla rəbitəmiz, əlaqəmiz /bir an belə/ kəsilməməlidir» [59, s. 115-116].

Mirzə Adıgözəl bəy bu məsələ ilə bağlı yazır: «Mərhum xanın hüsurunda olan əmirələr onun işarəsilə belə məsləhət gördülər: «Nadir şah öldürüldəndən sonra, Əliqulu xan və Əmir Aslan sərdarlarla aramızda dostluq əlaqəsi və məsləhət rəbitəsi möhkəm idi. İndi ola bilər ki, Qacar Məhəmməd həsən xan bizimlə pis rəftar etsin, bizə qarşı ədavət və düşmənçilik yolunu tutsun. Ətraf xanlarından da xatircəmlik yoxdur və bu dövlətlə ürəkdən düşmən olan çoxdur. Ola bilər ki, Məhəmməd həsən xam təhrik etsinlər və ona qoşulub bizimlə müharibəyə girişsələr. Ola bilsin ki, Qarabağın rəiyyət və elatı düşmən qoşunu atlarının ayaqları altında məhv olsun, Şahbulağı qalasının müdaliyəyə tab və təqəti olmasın. Belə olan surətdə «hər bir hadisənin çarəsi qabaqcadan düşünülməlidir» misrasının məzmununca əqlə və vaxtın tələbinə münasib xətt hərəkət budur ki, möhkəm bir yer və meydan tapıb orada şəhər və hasar binasını qoyaq, bürc və divar saldıraq. Düşmənin hücum və sədəməsindən arxayın olaq».

Yuxarıda işarə olunduğu kimi, Pənah xan Məlik Şahnəzərə məsləhətləşdi. Onun məsləhəti və bələdçiliyi ilə, Şuşa şəhərini bina etdi. Şəhərin bina olacağı yerdə axar su və bulaq yox idi. İmtahan üçün bir neçə quyu qazdılar. O quyulardan su çıxandan sonra, 1170-ci ildə [1170-ci hicri ili miladi təqviminə görə 1756-1757-ci illərə təsadüf edir - T.M.]. Şuşa şəhərinin binasını qoydular» [58, s. 39-40].

Mirzə Adıgözəl bəy daha sonra yazır ki, Şah bulağı qalası sakinlərini və bir sıra kəndlərin sakinlərini yeni qalaya köçürtdülər. «Sonra Pənah xan öz ailəsi üçün uca imarətlər və geniş binalar saldırdı. Hünərli ustalar, sənət sahibi və işbilən memarlar barı, hasar, bürc və divar çəkdilər. O divarların asarı, bəzi yerlərdə indi də durur» [58, s. 40].

Mirzə Camalın yazdığına görə yeni qala inşa etmək barədə qərarı Məlik Şahnəzərə söylədikdə o indiki Şuşa qalasının yerini göstərdi. Xanın bir neçə bilici və məlumatlı adamı gedib qalanın yerini və ətrafını yoxladı. Qalanın salınacağı yerdə iki-üç bulaqdan savayı içməli su mənbəyi olmadığından güman gələn yerlərdə quyu qazıb burada çoxlu su quyuları qazmağın mümkünlüyünü müəyyənləşdirdilər.

Bundan sonra Pənah Əli xan bir neçə nəfər yaxın adamı ilə buraya gəldi, yerlə tanış olub qalanın bünövrəsinə daş qoydu. Bu yer Şuşa kəndinin altı verstliyində olub kənd əhalisinin əkin yeri və otlağı idi [59, s. 115-116]. Mirzə Camalın yazdığına görə hicri tarixi ilə 1170-ci il, xristian təqvimi ilə 1754-cü ildə [əslində 1170-ci hicri 1156-57-ci miladi ilə təsadüf edir]. Pənahəli xan Şahbulağı qalasının bütün sakinlərini Şuşa qalasına köçürmüşdür [59, s. 116]. Tarixi ədəbiyyatda belə fikir vardır ki, əvvəllər Şuşa qalasının yerində şəhər olmuşdur.

Əhməd bəy Cavanşir Şuşa qalasının inşası ilə əlaqədar yazır: «...o [Pənahəli xan – T.M.]. 1754-cü ildə indiki Şuşa şəhərinin yerində öz iqamətgahını qurdu və oranı öz adı ilə Pənahabad adlandırdı. Həmin bu ad ilə Şuşada 15 qəpik qiymətində olan gümüş pul da kəsməyə başladılar» [23, s. 161].

Mirzə Yusif isə belə yazır: «Şəhər cənub-qərbdən, şimal-şərqdən, həmçinin qərb və cənub tərəfdən piyada və qeyriləri üçün gediş-gəliş mümkün olmayan möhkəm hasar və təbii sıldırım qayalarla əhatə olunmuşdur. Divar çəkmək üçün şəhərin aşağı tərəfini və bir də şərq tərəfinin bəzi yerlərini ölçdülər. Bu işdə kənd əhli, mahalların mülkləri, ellərin başçıları ilə bir yerdə çalışaraq, beş arşın hündürlüyündə, iki arşın enində bir divar hördülər.

Bu divardan nə top gülləsi, nə də başqa bir şey keçməzdi. Çünki divar daş və əhənglə bərkidilmişdi. Bu divarlardan dörd darvaza açdılar. Şimal və şərq tərəfdən olan darvazaya Şuşa kənd darvazası deyilir. İki darvaza isə şimal ilə qərb arasındadır. Bunlardan birinə İrəvan darvazası, digərinə isə Gəncə və Çiləbörd darvazası deyilir. Dördüncü darvaza isə dağılmış və hazırda onun yerinə divar tikilmişdir. İndi şəhərin ancaq üç darvazası var» [62, s. 18].

Yeni qala üçün seçilən yer dəniz səviyyəsindən 5076 fut [1400 m.]. hündürlükdə yerləşən meşəliklərlə örtülmüş, bir tərəfi uçurum, digər tərəfi isə sıldırım qayalarla əhatə olunmuş təbii bir istehkam idi [116, s. 395; 28, s. 47]. Qalanın üç darvazası vardı. Onlar günəş çıxanda açılır, günəş batanda isə bağlanırdılar.

İrəlidə qeyd olunduğu kimi, Şuşa qalasının inşası təxminən 1756-cı ildə başa çatmış, həmin il Şahbulağı qalasının sakinləri, ellərin və bir neçə kəndlərin kəndxudaları ailələrini köçürüb, bu qalanın içində yerləşdirmişdi [59, s. 116].

Qeyd edək ki, Şuşa qalasının salınması haqqında bəzi fikir müxtəliflikləri mövcuddur. Ə. Şükürzadə bu qalanın özülünün 1754-cü ildə qoyulduğunu yazır [76, s. 5]. M. Mustafayev isə Şuşa qalasının inşasına 1750-ci ildə başladığını və bu işin 1752-ci ildə başa çatdığını yazır [168, s. 33]. «Qarabağnamələr»in 1989-cu ildəki son nəşrinin

tərtibçisiləri hesab edirlər ki, Qarabağnamələrdə göstərilən 1170-ci il hicri /miladi - 1756-57/ tarixi yanlışdır. Çünki bu tarix, birincisi Pənah Əli xanın vəfatından cəmi 2-3 il əvvələ aiddir ki, bu da Pənah xanın həyatından olan faktlarla ziddiyyət təşkil edir, ikincisi, tədqiqatçı hesab edir ki, Məmməd həsən xan artıq 1751 - ci ildə Qarabağa yürüş edərək Şuşanı mühasirə etmişdir və deməli artıq bu zaman Şuşa qalası tikilmişdi. Beləliklə, belə nəticə çıxarılır ki, Şuşa qalasının da əsası ən gec 1751 - ci ilin birinci iki ayı, yaxud 1750 - ci ilin ikinci yarısında qoyulmuşdur [52, s. 40-42].

H. Dəlilinin yazdığına görə burada tədqiqatçının özü də yanlışlığa yol vermişdir. Axı Məmməd həsən xanın Qarabağa yürüşü əslində 1757- ci ildə baş vermişdir [21, s. 114]. [Maraqlıdır ki, Qarabağnamələrin əksəriyyətində Məhəmməd həsən xanın Qarabağa 1752-ci ilədək hücum etdiyi yazılır. Bu belə bir güman da yaradır ki, ola bilsin Məhəmməd həsən xan Qarabağa bir dəfə yox, iki dəfə – 1751 və 1756/57-ci illərdə yürüş etmişdir]. Digər tərəfdən Şahbulağı qalasının tikintisinin 1165-ci hicri ilində /20 noyabr 1751-ci il 7 noyabr 1752-ci il 7 noyabr 1752-ci il/ inşa edildiyini nəzərə alsaq Şuşa qalasının əsasının hətta Şahbulağı qalasından da əvvəl, və ya onunla bir zamanda qoyulduğu nəticəsi yaranır. Axı bu isə tamamilə məntiqsizdir, çünki hamı Şahbulağı qalasının əvvəl tikildiyini, Şuşa qalasının isə sonra salındığını yazır. Əlbəttə Şuşa qalasının 1756-cı ildə əsasının qoyulduğunu söyləmək də düzgün deyildir. Əslində bu qalanın əsasının qoyulması yox, tikintisinin başa çatması ilidir. Çünki, əvvəldə qeyd olunduğu kimi bu zaman artıq Şahbulağı qalasımdan əhalini Şuşaya köçürmüşlər. Şuşa kimi əzəmətli qalanı isə bir neçə günə, bir neçə aya, hətta bir ilə inşa edib qurtarmaq mümkün olmazdı. Deməli qalanın özülü haradasa 1753-1754- cü illər arasında qoyulmuşdur. Fikrimizə Mirzə Camal Qarabağının «Qarabağnamə»sində Şuşa qalasının inşasının hicri təqvimi ilə 1170-ci ildə /miladi 1756 - 1757/, xristian təqvimi ilə isə 1754-cü il göstərməsi sadəcə texniki yanlışlıq deyil, müəllif xristian tarixi ilə qalanın özülünün qoyulması ilini, hicri tarixi ilə isə tikintinin başa çatdırılması ilini göstərmişdir.

Qarabağ xanının nüfuzunun artması ilə Şamaxı, Şəki, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqlarının və Kartli-Kaxetya çarlığının Pənahəli xana onunla müttəfiq olmaq arzuları ilə bağlı məktublar gəldi. A. Bakıxanov yazır ki, Pənahəli xan günü-gündən güclənərək Xudafərin körpüsü ilə Kürəkçay və Bərgüşad mahalları arasındakı bu əraziləri, habelə Qarabağ vilayətinin Meqri və Güney mahallarını, Naxçıvan vilayətinin Tatev və Sisyan, İrəvan vilayətinin, Tərtər Kolanı, Təbriz

vilayətinin Zəngəzur və Qafan mahallarını birləşdirdi. Bəzən onun hakimiyyəti Ərdəbil və digər vilayətlərə yayılırdı [101, s. 155].

1747-ci ildə Nadir şahın öldürülməsindən sonra İranda şah hakimiyyəti uğrunda mübarizədə Nadir şahın varisləri, zəndlər tayfasından olan Kərim xan, türk mənşəli Qacarlar və bəzi Cənubi Azərbaycan xanları daha böyük fəalliq göstərirdilər.

Nadir şahın ölümündən sonrakı ilk illərdə İranda hakimiyyət uğrunda mübarizənin əsas mərkəzi Xorasan oldu. Bu onunla bağlı idi ki, dövlətin xəzinəsi və Nadir şahın ordusunun əsas hissəsi burada yerləşirdi. Nadir şahın ölümündən az sonra onun qardaşı oğlu Əliqulu xan güclü ordu toplayaraq Məşhədə daxil oldu və özünü İran şahı elan etdi [91, s. 219].

Müxtəlif yollarla öz hakimiyyətini möhkəmləndirməyə çalışan Əliqulu xan Cənubi Qafqazda meydana gəlmiş yeni dövlətləri, o cümlədən Azərbaycan xanlıqlarını öz tərəfinə çəkmək üçün onları Nadir şah tərəfindən müəyyən edilmiş vergilərdən azad etdi [91, s. 219]. Lakin İranın və Cənubi Qafqazın bir çox hakimləri onu öz hökmdarları kimi tanımaqdan imtina etdilər. Onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, bu dövrdə Azərbaycan uğrunda mübarizə aparan Rusiya və Osmanlı imperiyası ilə müqayisədə İran çox zəif ölkə idi. Bu mübarizədə İranın yeganə üstünlüyü onda idi ki, bir vaxtlar Azərbaycan torpaqları onun tərkibinə daxil olmuşdu. Öyrənilən dövrün ayrı-ayrı vaxtlarında Rusiya və Türkiyə İranın bu «hüququ» ilə hesablaşmalı olurdular.

Tarixçilər, o cümlədən A.Bakıxanov Məhəmmədşəhən xanı XVII əsrdə Qarabağdan Astarabada köçürülən, XVIII əsrin ortalarında Astarabad, Mazandaran və Gilanın hökmdarı olan Qacarlar nəslinin nümayəndəsi hesab edirlər. A.Bakıxanov yazır: «Doğrudur, Əbdürrəzaq bəy Məasiri-səltaniyyədə bu sülaləni [Qacarlar– T.M.]. Astarabadın qədim qacar sakinlərindən sayır, lakin bunların babalarının Gəncə Şəmkiri ətrafında olmaları xalq arasında məşhurdu. Şəmkir şəhəri xarabalıqlarının aşağı tərəfində, çayın sol sahilində, yurdları, ev və sakinlərinin yeri Mehdibəyli adı ilə indi də görünməkdədir».[101, s. 173]. Yalnız A.Bakıxanova görə Ağa Məhəmməd xan Qacarin atası Məhəmmədşəhən xan yox, onun kiçik qardaşı Məmmədşəhən xan olmuşdur. O yazır: Fətəli xan Qacar Şah Təhmasibin yanında çox güclü idi. Ancaq Nadir şah yaxınlaşınca, fitnə ilə hicri 1139 – cu [1726]. ildə onun həyatına son qoya bildi. Onun iki oğlu qaldı: Məhəmmədşəhən xan və Məhəmmədşəhən xan. Birinci Nadir şah dövründə əvvəlcə Astrabadda qiyam qaldırdı, sonra türkmən çöllərinə getdi. O, Nadir şah öldəndən sonra Astrabad, Mazandaran və qismən İraq və Azərbaycanı aldı. Şah adı daşımasa da öz adından sikkə

zərb etdirdi, Azad və Kərim xanlarla müharibə edirdi. 1178-ci [1759]. ildə öz nöqərləri tərəfindən öldürüldü. Onun uşağı qalmamış, qardaşı Məhəmməd Hüseyn xandan iki oğlan qalmışdı: biri Ağa Məhəmməd xan, o biri Hüseynqulu xan. Kərim xan vəkil girov adı ilə bunları həmişə öz yanında saxlayırdı».[101, s. 172-173].

Mirzə Rəhim Fəna yazır: «İran məmləkətindən Pənah xana səhli xəbər çatır ki, iki nöqtədə dəviyi - səltənət edən şəxslər peyda olmuş. Biri Astarabad tərəfdən türkmən içindən Məhəmmədşəhən xan Qacar ki, Nadir şah zamanında əhli-üşyan hesab olunduğuna türkmən tayfalarına əmr olunmuşdu ki, onu ya qətlə yetirsinlər, ya məhbus hüzurə yetirsinlər. Türkməniyyə - heybət - Nadirdən qorxub Məhəmmədşəhən xanı öz işlərindən xaric edirlər. Məhəmmədşəhən xan bir nəfər süvari ilə biyabənlərdə olar, bir də Kərim xan Zənd ki, əkabiri-taifeyi-Zəndiyyədən və Şirazdan xüruç edib dəviyi səltənət edir. Hər iki tərəf bir-birinin üzərinə təhadüm və ləşkər keşlikdə bulundular»[61, s. 255].

Məhəmmədşəhən xan taxt-tac uğrunda rəqibləri ilə qəti mübarizəyə girişməzdən əvvəl Şimali Azərbaycanda özünə yeni qüvvələr cəlb edib, sursat əldə etmək qərarına gəldi. Bu məqsədlə o, Azərbaycanın ayrı-ayrı xanlarını hədə-qorxu yolu ilə öz tərəfinə çəkmək və onları Qarabağa planlaşdırdığı hərbi yürüşdə iştirak etməyə məcbur etmək istəyirdi. Lakin yalnız Qaradağ hakimi Kazım xan və Gəncə hakimi Şahverdi xan Məhəmmədşəhən xanın Qarabağ üzərinə yürüşündə iştirak etməyə razılıq verdilər. Yerdə qalan Azərbaycan xanları onun tələbilə Muğana hərbi dəstələr göndərəcəklərinə söz versələr də buna əməl etmədilər və yalnız qiymətli hədiyyələrlə öz nümayəndələrini buraya göndərməklə kifayətləndilər. Azərbaycan xanlarının, faktiki olaraq, Məhəmmədşəhən xanın tələbini yerinə yetirməkdən imtina etmələri onun gələcəkdə Şimali Azərbaycana hücumu üçün bir bəhanə oldu [3, s. 82].

1757-ci ilin avqustunda Astrabad, Mazandaran və Gilandan 30 minlik ordu yığan Məhəmmədşəhən xan Qarabağa hərəkət etdi.

Görülən ciddi hazırlıq işlərinə baxmayaraq Məhəmmədşəhən xanın Qarabağ yürüşü uğur qazanmadı. Qarabağın qəhrəman döyüşçüləri düşmən ordusuna ağır zərbələr vurmağa başladılar. Tezliklə Qacar hakiminin ordusunda fərarilik kütləvi hal aldı [114, s. 244]. Məhəmmədşəhən xanın Gürcüstanı ələ keçirmək cəhdi də heç bir nəticə vermədi. Bütün bunlar ona gətirib çıxardı ki, Məmmədşəhən xan Cənubi Qafqazı ələ keçirmək planından imtina etməli oldu və şah hakimiyyəti uğrunda mübarizənin yeni qüvvə ilə qızıqdığı İrana qayıtdı.

İrəlidə qeyd etdiyimiz kimi bəzi müəlliflər, o cümlədən V. Leviatov yanlışlığa yol verərək Məhəmmədhəsən xanın Qarabağa hücumunun 1751-ci ildə baş verdiyini yazırlar ki, bu da yanlışdır.

Mirzə Adıgözəl bəy yazır: «Bu şəhərin [Şuşa – T.M.] inşa edilməsindən bir il keçəndən sonra, Ağa Məhəmməd şahın atası Məhəmmədhəsən xan Qacar Astrabad, Mazandaran və Gilan vilayətlərindən daşların sayından çox və yağışın qətrələrindən artıq qanıçən topladı. Şuşa şəhərini almaq məqsədilə hərəkət etdi. Şuşa qalasına yaxınlaşıb Xatun arxında dayandı. O bir çox tədbirlər gördü və hiylələr işlətdi ki, bəlkə bu vasitə ilə Pənah xanı itaət toruna salıb Qarabağ ovlağının ovçusu olsun. Lakin şahın ovlayan o qızılquşu [Pənah xanı] hiylə toruna salıb, əsir edə bilmədi. Xatun arxında səfər yükünü açdı [düşdü], çadırını qurdu və səngərlər qazdırdı. Qarabağın igidləri onun qoşununa çox zərər yetirirdilər. Auzuqə götürən adamlarını, qoşun əhlinin heyvan və mal-qarasını qarət edib aparırdılar.

Məhəmmədhəsən xan Qacar bu əsnada Kərim xan Zəndin tərəqqi və istila səsini eşitdi. Öz toplarını Xatun arxında qoyaraq qayıtmaq təbilini çaldırdı və zəfər bayrağını hərəkətə gətirdi. Mərhum Pənah xan həmin topları qalaya gətirdi».[58, s. 40-41].

Məhəmmədhəsən xanın Şimali Azərbaycanda olmasından istifadə edən rəqibi Kərim xan Zənd Astrabada, Mazandaran və Gilana hücum etdi. Bu xəbəri alan Məhəmmədhəsən xan Şuşa qalasının mühasirəsindən əl çəkməyə və tez geri qayıtmağa məcbur oldu [114, s. 243]. Arazdan cənuba keçən Məhəmmədhəsən xan Kərim xan Zənd ilə Urmiyalı Fətəli xan Əfşar arasında qızğın döyüşlər getdiyindən xəbər tutdu və əlverişli məqamdan istifadə edib demək olar ki, müdafiəsiz qalmış Urmiya qalasını tutdu [20, s. 45].

Fətəli xan Məhəmmədhəsən xandan asılılığı qəbul etməyə vadar oldu. Məhəmmədhəsən xan Fətəli xanın qüvvələrini də götürərək Kərim xan Zəndə qarşı hərəkət edir. Ancaq onların qüvvələri Kərim xanın möhkəmləndiyi Şiraz şəhərinə yaxınlaşarkən Fətəli xan Məhəmmədhəsən xandan ayrıldı və Urmiyaya tərəf çəkildi. Vəziyyətin arzuolunmaz şəkil aldığı görünən Məhəmmədhəsən xan yeni qüvvələr toplamaq məqsədi ilə Mazandarana döndü, lakin 1758/59-cu ildə [hicri 1172]. yolda ikən öz soydaşları tərəfindən qətlə yetirildi [20, s. 45].

1759-cu ildə Şəkinin yeni xanı, Hacı Çələbinin oğlu Ağa kişi bəyin [Hacı Çələbi xan 1755-ci ildə vəfat etmişdir]. qaynatası Qazıqumuq hakimi Məhəmməd xan Ərəşə gəlib kürəkənini bura çağırmış və xaincəsinə qətlə yetirmişdi. Səhəri günü Məhəmməd xan Şəkiyə basqın edib xan xəzinəsini ələ keçirtmişdi. Məhəmməd xanın özbaşınalığından cana gəlmiş Şəki əhalisi üsyan etmiş, Hacı Çələbi xanın böyük nəvəsi

Hüseyn bəy Pənahəli xandan yardım istəmişdi. Hacı Çələbi xanın onu gürcü əsirliyindən xilas etməsini unutmayan Pənahəli xan qoşunu ilə qazıqumuqlu Məhəmməd xanın üzərinə yeridi. Məğlubiyyətə uğradılan Məhəmməd xan Qazıqumuqa qayıtmalı oldu [48, s. 34-35].

Çox keçməmiş, yenidən cənubdan Qarabağ xanlığı üçün təhlükə yarandı. Məhəmmədhəsən xan Qacar həlak olandan sonra urmiyalı Fətəli xan Əfşar müstəqilləşdi və yenidən öz gücünü artırmağa başladı. Yenidən cənub xanlıqlarının bir çoxunu özündən asılı hala saldı və öz hakimiyyətini Azərbaycanın şimal xanlıqlarına da yaymağı qərara aldı. O, ilk növbədə mühüm strateji əhəmiyyəti olan Qarabağ xanlığını ələ keçirməyə cəhd göstərdi [101, s. 158]. Qarabağa elçilər göndərərək Pənahəli xandan ona tabe olmasını tələb etdi.

Lakin Pənahəli xan Fətəli xanın elçisinə kobud cavab verdi. 1760-cı ildə Fətəli xan 30 minlik qoşun toplayaraq Qarabağa yürüş etdi və Şuşa qalasının yanında düşərgə saldı. Pənahəli xana qarşı gizli düşmənçiliyi davam etdirən Çiləbörd və Talış mülükləri Fətəli xanın yanına getdilər.

Pənahəli xanın müdafiəyə yaxşı hazırlaşdığını və Şuşa qalasının möhkəmliyini görəndə Fətəli xan şəhərin altı kilometrliyində - Ballica və Xocalı çayları arasında qoşunların uzun müddət qala bilməsi üçün istehkam inşa etdirdi [59, s. 117, 60, s.21].

Mirzə Yusif Qarabaği bu məsələ haqqında daha geniş məlumat verir: Fətəli xan «bir neçə dəfə Pənah xanın üzərinə hücum edib onunla müharibə etdi. Amma məqsədə nail ola bilməyib, geri döndü. Axırncı dəfə isə çoxlu qoşunla geniş düzənlik olan Ballica çayı ilə Xoca Əlili çayının arasına gəldi və yolun kənarında səngər qurub burada dayandı. Hazırda da burada o səngər divarlarının xərabələri və nişanələri qalmaqdadır. Bu yer xalq arasında Fətəli xan səngəri adı ilə məşhurdur.

Fətəli xan qış fəslini burada keçirdi. O zaman Çələbörd və Talış mülükləri Məlik Hatəm və Məlik Usub da Fətəli xanın yanına gəlib onun qoşunu ilə birləşdilər və burada özləri üçün ayrıca səngər qurdular, bu səngərlərin də nişanələri qalmışdı. İran qoşunları altı ay burada qaldı, amma bir nəticə əldə edilmədi» [62, s. 21]. M.Yusif də digər Qarabağnamə müəllifləri kimi Fətəli xanın məğlub olduğunu, İbrahimxəlilxəlil ağanı hiylə ilə dustaq etdiyini yazır [62, s. 21-22].

Əhməd bəy Cavanşir Urmiyalı Fətəli xanın Qarabağa hücumu ilə bağlı yazır: «Həmin ilin qışında Pənah xanın seçmə alayları evlərinə buraxılan zaman Nadir şahın ən təcrübəli sərkərdələrindən olan rumlu Fətəli adlı birisi 30 minlik qoşunla qəflətən Şuşa yaxınlığında göründü. Fətəli xan qalanı qəflətən tutmaq üçün öz seçmə qoşunları ilə

Qarqarçayı tərəfdən hücumla keçmişdi. Rəvayətə görə, bu tərəfdən qala üzərində elə bir sükut hökm sürürdü ki, hücum edənlər dərələrdə və divarların arxasında gizlənmiş seçmə dəstələri görmədən sərt qayalara dırmaşaraq, atəş açmadan qalanı tutmaq ümidində idilər. Lakin qala divarlarının yaxınlığında onların gurultulu hay-küyü eşidildikdə, mühasirəyə alınanlar gizləndikləri yerlərdən çıxıb çağırılmamış qonaqların üzərinə cumdular və onlarla əlbəyaxa vuruşmaya girdilər. Uzun yol gələrək yorulmuş və qəfildən edilmiş hücumdan qorxmış düşmənlər dəstə-dəstə düzülüb, döyüşə girdilər. Lakin davam gətirməyib geri çəkildilər, onların bir qismi qırıldı, bir qismi isə güc-bəla ilə qaçıb canını qurtara bildi. Bu müvəffəqiyyətsizlik inadkar rumlunu öz işğalçılıq niyyətindən əl çəkməyə məcbur edə bilmədi. O, Pənah xandan narazı olan erməniləri və qonşu xanları öz ətrafına toplayaraq, Şuşanın 17 verstliyində olan Xocalı kəndində möhkəmləndi. Beləliklə, müharibə partizan müharibəsi xarakteri aldı. Qara Murtuzbəy və Pənah xanın başqa silahdaşları bu yerlərə bələd olmayan rumulları müvəffəqiyyətlə tələyə salaraq, qırırdılar” [23, s. 162].

Qeyd etməliyə ki, mənbələrdə Fətəli xan Əfşarın Qarabağa hücumu, «Ağa körpüsü» adlanan yerdə bağlanan anlaşmanın şərtləri və İbrahimxəlilxəlil ağanın girov götürülməsi barədə ikili fikir vardır. Qarabağnamələrin müəllifləri Balıca və Xacə Əlili [indiki Xocalı]. çayları arasında düşərgə salan, Şuşa ətrafında uzun müddət döyüşən Fətəli xanın Qarqar çayı istiqamətində qalanı almaq cəhdi, 7 dəfə edilən həmlənin nəticəsiz qalması, Fətəli xanın hiyləyə əl ataraq Ağa körpüsündə Pənahəli xanla dostluq, sadıqlıq haqda söhbət aparması, öz qızını Pənahəli xanın oğlu İbrahimxəlilxəlil xana əvə verməklə qohumluq əlaqələri yaratması və onu müqavilə bağlamağa məcbur etməsi, İbrahimxəlilxəlil ağanın düşmən düşərgəsinə gəlməsi, Fətəli xanın müqavilənin şərtlərinə xəyanət edərək, onu tutub girov adı ilə Urmiyaya qayıtması barədə məlumat verirlər [57, s. 44; 23, s. 162-163].

Urmiyalı Fətəli xan Əfşarın Qarabağa gəlməsi, müharibə və müvəqqəti sülh yaranması, İbrahimxəlilxəlil ağanın girov alınmasıyla bağlı yuxarıda qeyd edilən fikirlərdən fərqli olaraq A. Bakıxanov yazır ki, «hicri 1175-ci [1759]. ildə Nadir şahın böyük əmirilərindən Fətəli xan Əfşar Azərbaycanı aldı və qoşunla Qarabağa gəldi. Pənah xan ona zahiri itaət göstərdi və oğlu İbrahimxəlilxəlil ağanı ona girov verdi [89, s. 158]. Nəzərdən keçirilən faktların müqayisəli təhlili göstərir ki, müharibənin son günlərində Əfşar döyüşçüləri artıq qala divarı ətrafında döyüşürdülər. Şəhər süqut etmək təhlükəsi qarşısında idi. Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq Pənahəli xan Fətəli xanla zahiri olsa da, sazişə gəlməyə məcbur olur. O, təbəçilik əlaməti olaraq oğlu

İbrahimxəlilxəlil ağanı girov kimi Urmiyaya göndərdi. Fətəli xan qızını İbrahimxəlilxəlil ağaya əvə verib, onu öz yanında saxladı.

«Qarabağnamə»lərin müəllifləri Qarabağ xanlarına rəğbət bəslədiklərindən hadisələrin gedişini saxtalaşdıraraq iddia edirdilər ki, guya Fətəli xan baş verən bir döyüşdə iki min döyüşçü itirdikdən sonra “qış fəslinin yaxınlaşmasına görə» sülh və barışıq təklif etdi. Mahir elçilər göndərilib, and-aman içərək belə vədə verdi: «Əgər Pənah xan, qoşunundan aldığı əsirləri geri qaytarsa, mənə ittifaq və dostluq etsə, qızımın kəbinini onun böyük oğlu İbrahimxəlilxəlil ağaya kəsdirəcəyəm. Beləliklə də biz əbədi qohum və dost olacağıq. Bir şərtlə ki, İbrahimxəlilxəlil ağanı mənim yanıma göndərsin. O isə orduda şirni içilib, kəbin kəsildikdən və iki-üç gün burada /qonaq/ qaldıqdan sonra geri qayıtsın» [60, s. 22]. Səlnaməçilərin sözlərinə görə Pənahəli xanı xatirə etmək üçün Fətəli xan hətta öz övlad və qohumlarından üç nəfəri girov kimi Şuşaya göndərmiş, Fətəli xana inanan Pənahəli xan da oğlunu onun yanına göndərmişdi.

Mirzə Adıgözəl bəy bu məsələ ilə bağlı mahiyyətə Mirzə Camal kimi, ancaq bir qədər fərqli məlumat verir. O, yazır ki, hücumların heç bir nəticə vermədiyini görəndə Fətəli xan vasitəçilər salıb barışıq istədi. «Pənah xan da «bacardığın zaman [müqəssiri]. bağışla; çünki bu gözəl bir işdir» sözünün məzmununca onun xahişini qəbul etdi [Onlar]. Ağa körpüsündə görüşərək sülh etdilər. Barışıq əhd və peymanla möhkəmləndi» [58, s. 45]. Səlnaməçi daha sonra yazır ki, Fətəli xan Pənahəli xandan dostluq əlaməti olaraq böyük oğlu İbrahimxəlilxəlil ağanın onun düşərgəsinə göndərilməsini xahiş etmiş və bu xahiş yerinə yetirilmişdir. «Mərhum Pənah xan da onun [Fətəli xanın – T.M.]. qəliz andlarına, yalan sözlərinə etibar etdi. Gözünün ışıdığı olan igid oğlunu bilikli və natiq adamlarla Fətəli xanın ordusuna göndərdi» [58, s. 45].

Lakin burada açıq məntiqsizlik nəzərə çarpır: necə ola bilərdi ki, Fətəli xan məğlub olduğu halda İbrahimxəlilxəlil ağanın öz qərargahına gəlməsi /qoy lap qızının nişanlısı kimi olsun/ şərtini qoysun.

Urmiya xanlığı tarixinin tədqiqatçısı H. Dəlili bu məsələ ilə bağlı yazır: «Lakin müharibənin uzanması və qış fəslinin yaxınlaşması nəticəsində Şuşa qalasının müharibə yolu ilə alınma[ma].sından məyus olan Fətəli xan Pənah xanla yenidən diplomatik danışıqlar aparmağa məcbur olur.

Müharibənin davam etdirilməsi eyni zamanda Qarabağ xanlığı üçün də sərfəli deyildi. Şəhərin mühasirədə qalması nəticəsində əhalinin vəziyyətini gündən-günə çətinləşirdi. Bu isə qala daxilindəki birliyi pozur və onun müdafiəsini zəiflədirdi. Yaranmış şəraitlə əlaqədar

olaraq bu dəfə Pənah xan Fətəli xanın elçilərini hörmətlə qarşıladı və iki xanlıq arasında ittifaq yaratmaq uğrunda diplomatik danışıqların aparılmasına razılıq verdi» [21, s. 207]. A.A.Bakıxanov yazır: «1175 [1762 m.] ildə Nadir şahın böyük əmirlərindən biri İran taxt-tacına iddiası olan Fətəli xan Əfşar Azərbaycanı adlı hökmranlıq iddiası ilə Qarabağa gəldi, Pənah xan ona zahiri itaət göstərdi və oğlu İbrahimxəlilxəlil ağanı girov verdi» [101, s. 158].

H.Ə.Dəlilinin mülahizəsi daha inandırıcı görünür. O yazır ki, Şuşa əhalisinin qəhrəmancasına müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, Fətəli xanın qoşunları tədriclə qalaya yaxınlaşır, qalaya gedən yollar bağlandığı üçün orada azuqə və hərbi sursat azalır, şəhər süqut etməyə təhlükəsi qarşısında idi. Pənahəli xan vəziyyətdən çıxış yolunu zahiri itaət göstərməkdə görüb, öz oğlu İbrahimxəlilxəlil ağanı girov kimi Fətəli xan Əfşarın düşərgəsinə göndərmişdir [19, s. 118].

Raffi urmiyalı Fətəli xanın Şuşaya hücumu ilə bağlı tamamilə uydurma məlumat verir. Onun yazdığına görə Pənahəli xan və müttəfiqi məlik Şahnəzər təslim olmuşdu və guya Fətəli xanla məliklər Hətəm və Usüb arasında belə razılaşma var imiş. Fətəli xanı və məlik Şahnəzəri adı çəkilən iki məhiyə verməliymiş. Ancaq Fətəli xan sözünün üstündə durmayaraq 10 min tuman alıb Pənahəli xanı azad etmiş, ancaq oğlu İbrahimxəlil ağanı isə girov kimi özü ilə aparmışdır [187, s. 37]. Uydurmalarını davam etdirən Raffinin yazdığına görə bundan sonra məliklər yeni müttəfiq axtarır və gürcü çarı Teymurazla əlaqəyə girirlər. Guya 1762-ci ildə gürcülərin və məliklərin birləşmiş qüvvələri Pənahəli xanın Karkar [Qarqar]. çayı sahilində məğlubiyətə uğratmış, Pənahəli xan Arazdan cənuba qaçmağa cəhd göstərmiş, lakin tutulmuşdu. Ancaq Teymuraz da sözüne əməl etməyərək Pənahəli xanı düşmən məliklərə verməmişdi. Belə olduqda məliklər şəkili Hacı Çələbi xana müraciət etmiş, Hacı Çələbi xan gürcüləri darmadağın etmişdir. Ancaq Teymuraz buna qədər ödəncə alıb Pənahəli xanı azad buraxmadı [187, s. 38]. Raffinin yazdıqlarının uydurma olduğunu elə bu fakt təsdiq edir ki 1762-ci ildə Hacı Çələbi xanın ölümündən artıq 7 il keçmişdi.

Raffinin sözlərinə görə Pənahəli xanın məliklərlə mübarizəsi 20 ilə yaxın davam etmiş, nəhayət gəncəli Şahverdi xanın vasitəçiliyi ilə tərəflər arasında barışıq bağlanmışdır. Guya Pənahəli xan nəinki məliklərin daxili işlərinə qarşımamağı, hətta xarici düşmənlərlə müharibə haqqında qərar verərkən məliklərlə razılaşdırmağı, Qarabağda öz mülklərini genişləndirməməyi öhdəsinə götürübmüş. Heç bir tarixi mənbə Raffinin bu uydurmasını təsdiqləmir.

Qarabağ xanının Urmiyalı Fətəli xandan asılılığı çox davam etmədi. Məhəmmədşəhən xan həlak olandan sonra İranda Kərim xanın

nüfuzu artmış Qərbi və Mərkəzi İranın bir çox hakimləri onun hakimiyyətini tanımağa məcbur oldular.

Beləliklə, mərkəzi İranda öz hakimiyyətini xeyli möhkəmləndirən Kərim xan Zənd belə hesab edirdi ki, Azərbaycan xanlıqlarını tabe etmədən öz mövqelərini kifayət qədər möhkəmləndirə bilməyəcək. Müstəqil siyasət yeridən Azərbaycan xanlarının əksəriyyəti isə Kərim xanın hakimiyyətini qəbul etmək niyyətində deyildilər. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının xeyli hissəsi Fətəli xan Əfşarın hakimiyyəti altında idi. Fətəli xan Qarabağda olduğu zaman taxt-taca digər iddiaçı Kərim xan Zənd öz qüvvələrinin artırıb İsfahan və Şiraz şəhərlərini tutdu. 1760-cı ildə isə artıq Azərbaycana hücum etdi və Təbrizi mühasirəyə aldı. Kərim xanın Cənubi Azərbaycana hücumu Urmiyalı Fətəli xanı öz qüvvələrini Azərbaycanın şimalından cənubuna keçirməyə vadar etdi. 1761-ci ilin yayında Kərim xan yenidən Azərbaycana hücum etdiyi zaman Fətəli xan onu Ucan düzündə, Qaraçəmən kəndi yaxınlığında qarşıladı. Baş verən döyüşdə üstünlük əvvəlcə Fətəli xanın tərəfində olsa da, müttəfiqi Xoylu Şahbaz xanın xəyanət edərək düşmən tərəfə keçməsi onu çətin vəziyyətə saldı. Buna görə Fətəli xan Urmiya qalasına çəkilməli oldu [19, s. 119-120. 20, s. 45].

1762-ci ilin may ayında Marağa şəhərini tutan Kərim xan burada düşərgə salıb Urmiya qalasına həmlə üçün hazırlığa başladı. Kərim xan vaxtilə Fətəli xanla toqquşmuş müxtəlif Azərbaycan xanlıqlarına məktublar göndərərək onları Fətəli xanla mübarizə üçün ona qoşulmağa çağırırdı.

Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Kərim xan Zənd öz elçisi vasitəsilə Pənahəli xana aşağıdakı məzmununda məktub yazıb: «Fitnə və fəsad sahibi olan Fətəli xan indi bizimlə qan düşməni olmuşdur. Sizinlə də pis xasiyyətli bir düşməndir. Verdiyiniz söz və içdiyiniz andın əksinə olaraq hərəkət etmişdir. İbrahimxəlilxəlil ağanı apararaq, sizi dərd və qüssəyə salmışdır. Hər an bir fikirdə və hər gün də bir əmirlə hərəkət etməkdədir. Mən də: «Ey ağıl sahibləri, sizin üçün qisas almaqda həyat vardır» ayəsinin məzmununa əsasən intiqam almağı və ədavət qılıncını qınından çəkib hər bə girişməyi qərara almışam. Buna görə cənabınızdan bir dost kimi xahiş edirəm ki, təcili surətdə durmadan və təxir etmədən, hökmünüz altında olan qalib qoşunlarımızla bizə yoldaşlıq edəsiniz; çünki əsas məqsədim və günəş kimi işıqlı olan fikrim budur ki, həm sizin oğlunuzu xilas edim, həm də öz qardaşımın qanını alım» [58, s. 46].

Yuxarıda göstəriləyi kimi, bu dövrdə İranın xeyli hissəsində möhkəmlənmiş Kərim xan Zənd öz hakimiyyətini Cənubi Azərbaycana da yaymağa çalışırdı. 1762-ci ilin may ayında Xoy və Salmas şəhərləri

arasında baş verən döyüşdə Kərim xan Zənd qələbə çaldı. Ağır məğlubiyətə uğrayan Fətəli xan Urmiyaya qaçmalı oldu [90, s. 53]. İrəlidə H.Dəliliyə əsasən 1761-ci ildə Şahbaz xanın Fətəli xana dönük çıxaraq Kərim xanın tərəfinə keçdiyini yazmışdıq. S.Əliyev isə yazır ki, 1762-ci ildə Şahbaz xan yenə Fətəli xanın yanında idi və mübarizədə iştirak etməyə başladı. Kərim xan tərəfindən əsir götürülmüşdür. Pənahəli xan 1763-cü ildə vəfat etdi [20, s. 42-49].

Kərim xanın çağırışını qəbul edən Pənahəli xan kiçik oğlu Mehrəli bəyi Qarabağa müvəqqəti hakim qoyaraq, bir sıra başqa Azərbaycan xanları kimi Kərim xanın Urmiyə yanındakı düşərgəsinə gəldi. Xanların da qüvvələrini özünə birləşdirən Kərim xan Urmiyə qalasını dövrəyə aldı. Qalanın xarici ələmlə əlaqəsini tamamilə kəsmək üçün ətrafına hasar hörüldü [19, s. 121-122]. 9 aylıq mühasirədən sonra Urmiyə qalası təslim oldu. Kərim xan Fətəli xanı ailəsi ilə birlikdə götürərək Şiraza yola düşdü. O, eyni zamanda köməyinə gəlmiş Azərbaycan xanlarını - Pənahəli xanı, qaradağlı Kazım xanı, Xoylu Şahbaz xanı, naxçıvanlı Hacı xan Kəngərini, sərablı Əli xan Şəqqəqini və bir sıra başqalarını da Fətəli xan üzərində qələbə münasibətilə Şirazda keçiriləcək şənliklərdə iştirak etmək bəhanəsi ilə özüylə apardı və əslində onları orada girov kimi saxladı [19, s. 123-125].

Fətəli xan Əfşar üzərində çaldığı qələbə sayəsində Kərim xan Zənd öz hakimiyyətini Cənubi Azərbaycana yaymağa müvəffəq oldu. Bu bölgədə baş verə biləcək hər hansı çıxışın qarşısını almaq üçün Kərim xan təbrizli Nəcəfqulu xanı, qaradağlı Kazım xanı və başqalarını fəxri girov kimi öz yanında saxlayırdı [98.1, s. 67-68].

XVIII əsrin 60-cı illərində İranda baş verən çəkişmələr Kərim xan Zəndə Cənubi Qafqazı ələ keçirməyə imkan vermirdi. Onun Şimali Azərbaycana hərbi yürüş təşkil etmək üçün hazırladığı bir dövrdə öz doğma qardaşı Zəki xan üsyan qaldıraraq İsfahanı ələ keçirdi [30, s. 159]. Azərbaycanın şimal xanlıqlarını ələ keçirmək üçün nəzərdə tutulan ordu Zəki xanın qaldırdığı üsyanı yatırmağa yönəldildi. 1763-1765-ci illərdə İranın xeyli hissəsini öz hakimiyyəti altında birləşdirən Kərim xan Zənd Şirazi özünün paytaxtı elan etdi [101, s. 68].

Mirzə Camala görə Kərim xan bu məsələ ilə bağlı Pənahəli xana aşağıdakı məzmununda məktub yazmışdı: «Fətəli xan bizim nəinki təkəçü düşmənimiz, hətta qanlımızdır. Sizə qarşı da olduqca yaramaz işlər görmüş, andını, peymanını pozmuşdur. Sənin oğlunu məkr və hiylə ilə aparıb məhbub etmişdir. İndi var qüvvə ilə bizə kömək etməli və bu işdə heç şeydən müzaiqə etməməlisən. Çünki intiqam alsaq və oğlunu xilas etsək, sizin sevdiyiniz kimi biz də arzumuza çatmış olacağıq [59, s. 118; 60, s. 23].

Əhilməd bəy Cavanşir isə Fətəli xan əleyhinə Kərim xan Zənd ilə Pənahəli xanın ittifaqına dair başqa fikir irəli sürür: «O zaman İranda Fətəli xandan başqa bir də Kərim xan Zənd məşhur idi. O, hakimiyyət arzusunda olmaqdan başqa, həm də döyüşdə onun qardaşını öldürən Fətəli xana qan ədavəti bəsləyirdi. Pənah xan bu ədavətdən istifadə edib onun yanına qasidlər göndərdi. Onlar öz birgə hərəkətləri barəsində razılığa gəlib, hər iki tərəfdən Fətəli xanın üzərinə hücumla keçdilər və onu məğlub edib özünü əsir aldılar və İbrahimxəlil xanı da azad edib sağ-salamat geri qayıtdılar» [23, s. 162].

Rzaqulu bəy Camal oğlunun verdiyi məlumatla görə Pənahəli xan Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Qaradağ və Ərdəbil xanlıqlarında xüsusi nüfuza malik idi. Pənahəli xan həmin xanlıqların nəinki daxili işlərinə qarışır, hətta öz yaxın adamlarını bu xanlıqlarda hakimiyyət başına götürə bilirdi. Ərdəbil hakimi Sarıcalı tayfasından olan Dərgahqulu bəyi buna misal göstərmək olar [72, s. 214]. Rzaqulu bəyin yazdığına görə Pənahəli xan «Gəncə xan zadələrindən kefi istədiyi adamı hökumət işinə təyin edir, istəmədiyini isə qulluqdan çıxarırdı» [72, s. 214].

Fətəli xan Əfşar isə 1763-cü ildə [may-iyun ayları arasındakı müddətdə]. Kərim xan Zənd tərəfindən Fətəli xanın Kərim xanın qardaşı İsgəndəri qətlə yetirdiyi Qəmşə adlı yerdə öldürüldü [17, s. 46].

Yad ölkədə asılı vəziyyətdə yaşamağa alışa bilməyən Pənahəli xan 1763 - cü ildə Şirazda müəmmal şəkildə vəfat etdi. Cənəzəsini Qarabağa götürüb Ağdamda dəfn etdilər [19, s. 123-125].

Raffi Pənahəli xanın Şiraza gətməsini və ölümünü bir qədər fərqli təsvir edir: Raffinin yazdığına görə Kərim xan Zənd Urmiyə qalasını alarkən Pənahəli xan onun yanında deyilmiş və Kərim xanın İbrahimxəlil ağanı azad edib özü ilə apardığını eşidib zəngin hədiyyələrlə oğlunu Qarabağa qaytarmaq üçün gedibmiş. Lakin Kərim xan nəinki İbrahimxəlil ağanı buraxmamış, hətta Pənahəli xanı da özü ilə Şiraza aparmışdır. Raffinin sözlərinə görə Şirazda qalan Pənahəli xan buradan çıxma bilmək üçün özünün ölülüyə vurmuş və tabuta qoyulmuşdur. Onun yanındakılar Kərim xandan tabutu Qarabağa aparmağa aparmağa icazə istəmiş, Kərim xan isə hiyləni anlayaraq yolda cənəzə xarab olmasın deyə içəlatını çıxardıb balzamlasdırılmasına göstəriş vermişdir. Beləliklə də Pənahəli xan həlak olmuş və yalnız bundan sonra Kərim xan İbrahimxəlil ağanı Qarabağa buraxmışdır [187, s. 40].

Qeyd edək ki, Mirzə Yusif Qarabaği də Pənahəli xanın Şiraz əsirliyindən xilas olmaq üçün bihuşları içib özünü ölülüyə vurduğunu yazır. Mirzə Yusif yazır ki, deyəsən Kərim xan Pənahəli xanın hiyləsini anlayıb deyibmiş: «Pənah xan mənim xeyirxah dostumdur. Buna görə

də mən gərək onun cənazəsini tam hörmətlə Qarabağa göndərəm» Kərim xanın göstərişi ilə Pənahəli xanın qarnını yarmış, ədviyyat ilə doldurub Qarabağa göndərmişdilər [62, s. 23-24].

Ə.Şükürzadə Pənahəli xanın Ağdamda «İmarət» adlanan yerdəki qəbir daşı üzərində həkk olunmuş təvəllüdünü əsas götürərək Pənahəlixanın hicri 1172 - ci ildə [1759]. öldüyünü göstərir [bax 52, s. 188]. Qarabağnamələrdə, o cümlədən Mirzə Adıgözəl bəyin əsərində Pənahəli xanın 1760-cı ildə vəfat etməsi göstərilir [58, s. 48]. Tarixi hadisələrin xronoloji izlənməsi və müqayisəsi də Pənahəli xanın 1763-cü ilə qədər yaşadığını və Azərbaycanın siyasi həyatında fəal iştirak etdiyini təsdiqləməyə imkan verir.

Son dövrün tədqiqatları da İbrahimxəlilxəlil xanın məhz 1763-cü ildə Qarabağda hakimiyyətə gəlməsini qəbul etməyə imkan verir.

Mir Mehdi Xəzani Qarabağ xanlığının sərhəddini aşağıdakı kimi təsvir edir: «Cənubiyyəni rudi - Arazdır, Xudafərin körpüsünün Cavad, Əlvənd və Zərdab kəndlərinin müqabilinə [kimi], Şərqiyyəni Kür suyudur. Qərbiyyəni Kūhüstani - əzimi Qarabağdır ki, Köşbək və Şalvartı və Ərikli dağlarıdır. Şimalisi, Gəncə ilə Qarabağın sərhəddidir, Goran çayıdır».[56, s. 99]. Mirzə Rəhim Fəna isə xanlığın sərhədlərini belə təsvir etmişdir: «Cənub tərəfdən mis mədənləri olan Qapan dağlarının imtidadilə bir yerdə sariyal ru be meşriq gedir Araz çayınadək. Oradan məcrayi – nəhri - Araz ilə bir yerdə şərqdən gedir ta haman suyun qərbdən şərqa dəryayi - Xəzərə tərəf cari Kür nəhrinin məcrasınadək ki, oradan hər iki nəhrin suyu bir yerə qarışıb axar dəryayə. Bu nöqtə Qalaqayın adlı qəsəbədir ki, sabiqi Mustafa xanlı pristavlığına daxildir. Oradan Kür nəhrinin məcrasılə sərhəd şərqdən qərbə qayıdıb Kür nəhrilə üz yuxarı gedir. Sabiqi poçta stansiyonu - Türyan çay adlı yerədək ki, Duzdağ burnunda vəqədir. Sərhəd Goran mülkündən yuxarı Duzdağ burnu şimal tərəfdən ru be cənub gedir. Mirov dağının ətəyində vəqə Molla Vələdli mülkünədək. Oradan Qara Çinar mülklərinin əmlakını əhatə edib üz yuxarı cənubən həman dağın qarlı və buzlu sariyalnadək ki, hər yerdən ucaraq nöqtədir və ucalıqda böyük Qafqaz dağlarına özünü həmduş göstərəndir. Bu nöqtədən şərqdən qərbə tərəf hər yerdə sariyal sərhəd gedir. Ayrıım kəndinin başının üstünədək ki, o kənd vəqədir Tər-tər çayının əvvəlinci şaxəsindən olan çeşmələrdən. Bu nöqtədə Mirovdan gələn uca dağlar silsiləsi iki şaxə olub, bir Gəncə uyezdinə tərəfi və biri Rumbasır və Kəlbəcər adlı uca dağlar ilə ki, İrəvan quberniyası ilə Gəncə quberniyasının sərhəddidir, məzkur dağlar şimaldan üzü cənuba tərəf Qarabağ sərhəddidir [61, s. 250].

A.A.Bakıxanov yazır ki, Pənahəli xan Xudafərin körpüsündən başlayaraq Kürək çayına və Bərgüşad mahalına qədər yerləri ələ keçirmiş, bundan əlavə Qaradağa aid Mehri və Günəy mahallarını, Naxçıvana aid Tatif və Sisyanı, İrəvana Aid Tərtər kolanını və Təbrizə aid olan Zəngəzur və Qapanı tutmuşdu; Pənahəli xan bəzən Ərdəbil və s. kimi qonşu xanlıqları da özünə tabe edirdi [101, s. 155].

Mirzə Camal Cavanşir Qarabağ xanlığının sərhədlərini aşağıdakı kimi təsvir etmişdir: «Qarabağ vilayətinin sərhəddi belədir: cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər – Araz çayıdır. İndi [Sınıq körpü]. Qazax, Şəmsəddil və Dəmirçi-Həsənli camaatı arasındadır və Rusiya dövləti məmurları onun rus istilahlə Krasni most, yəni Qızıl körpü adlandırırlar.

Şərq tərəfdən Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq gedib Xəzər dənizinə tökülür.

Şimal tərəfdən Qarabağın Yelizavetpolla sərhəddi Kür çayına qədər Goran çayıdır və Kür çayı çox yerdən [keçib]. Araz çayına çatır.

Qərb tərəfdən Kūşbək, Şalvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır» [59, s. 107-108].

Mir Mehdi Xəzani isə Qarabağ xanlığının sərhədlərini aşağıdakı kimi təsvir edir:

«Şimali Qarabağda sərhəd budur: Cənubiyyəni rudi – Arazdır, Xudafərin körpüsünün ta Cavad, Əlvənd və Zərdab kəndlərinin müqabilinə [kimi]. Şərqiyyəni Kür suyudur. Qərbiyyəni Kūhüstani – əzimi Qarabağdır ki, Köşbək və Şalvartı və Ərikli dağlarıdır. Şimaliki, Gəncə ilə Qarabağın sərhəddidir, Goran çayıdır. Bu Qarabağ vilayəti Aran məmləkəti cümləsindədir» [56, s. 99].

Beləliklə, ilk mənbələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, Qarabağ xanlığı əvvəllər mövcud olmuş Qarabağ bəylərbəyliyi böyük hissəsini, əsasən Cənub tərəfini, həmçinin Çuxursəəd [İrəvan]. və Təbriz bəylərbəyliklərinin bəzi ərazilərini əhatə etmişdir. Xanlığın sərhədləri şimal-şərqdə Kür çayına, şimalda Goran çayına, qərbdə Göyçə gölünə az qalmış məsafədə, cənubda Araz çayına çatırdı.

II FƏSİL

XANLIĞIN TƏSƏRRÜFAT HƏYATI VƏ SOSIAL -İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR

§ 1. Kənd təsərrüfatının vəziyyəti.

Qeyd olunduğu kimi, Qarabağ Kür və Araz çayları arasında geniş bir ərazini tuturdu. Həmin ərazinin bir hissəsi - çayların qovuşduğuna yaxın şərq hissəsi ovalıq, qərb hissəsi isə dağlıq idi.

Kür-Araz ovalığının bir hissəsi olan Qarabağ düzü şimal-qərbdən Gəncə - Qazax düzənliyi, qərbdən kiçik Qafqazın Murov dağ və Qarabağ silsilələri, cənubdan və cənub-şərqdən Mil düzü ilə əhatə olunur. Şirvan düzündən Kür çayı vasitəsilə ayrılır. Hündürlüyü dağətəyi hissədə 500 m-ə qədər, cənub-şərq kənarında okean səviyyəsindən aşağıdır. Səthi zəif dalğavari və terraslıdır, dağətəyi hissədə relyefi dərə və yarınlıdır. Qarabağ düzünün iqlimi əsasən mülayim isti və quru subtropikdir. Orta temperatur yanvarda 0-2 dərəcə, iyulda isə 27 dərəcəyə qədərdir. İllik yağıntı az 1250 - 350 mm/olsa da İncəçay, Tərtər, Xaçın, Qarqar və s. çayların keçməsi Qarabağ düzündə əkinçilik üçün əlverişli şərait yaradır. Qarabağ düzündə qədimdən pambıq, üzüm, taxıl və subtropik meyvələr yetişdirilir, heyvandarlıq inkişaf etmişdir, qış otlaqları var [10, s. 46].

Vulkanik yayla olan Qarabağ yaylası Zəngəzur və Qarabağ silsilələri arasında Tərtər və Həkəri çaylarının yuxarı axarında yerləşir. Okean səviyyəsindən orta hündürlüyü 2000 - 2500 m-dir. Səthi dalğavaridir, çay dərələri ilə parçalanmışdır [10, s. 46].

Tarixi Qarabağ vilayətinin mühüm hissəsini Kiçik Qafqazın Qarabağ və Zəngəzur dağ silsilələri təşkil edir. Qarabağ silsiləsi şimal-qərbdə Tərtər çayının dərəsi ilə Murovdağ silsiləsindən, qərbdə isə Həkəri çayının dərəsi ilə Qarabağ yaylasından ayrılır. Silsilənin qərb yamaqları dik olduğu halda, şərq yamaqları Qarabağ və Mil düzlərinə tərəf tədricən alçalır. Silsilənin cənub - şərq qurtaracağı Araz çayına tərəf alçalaraq dağətəyi düzənliklərə keçir. Xaçın, Qarqar, Köndələnçay, Quruçay, Qozluçay və s. çaylar Qarabağ dağ silsiləsindən başlayır. Xaçınçay və Quruçay Kürə, qalan çaylar isə Araza tökülür. Qarqarçay Xəlifəli və Daşaltı çaylarının qovuşmasından yaranır. Xəlifəli Sarıqaya dağından, Daşaltı isə Sağsağan dağından başlayır [149.5.3].

Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu Qarabağın təbiəti barədə yazırdı: «Qarabağın dağlıq yerləri və yaylaqları Göyçə sərhəddindən

tutmuş Ordubada qədər başdan - başa cənnətə bənzər cəmənlidir. Yaylaq olmasına baxmayaraq burada qışda da mal-qara, qoyun, heyvan saxlamaq olur. Bu yerlər də, Qarabağ səhrasının qışlaqları kimi çox səlamət olur və qışda mal-qaraya soyuqdan heç zərər toxunmur» [72, s. 245].

Xanlığın heyvanlar aləmi çox rəngarəng idi. Burada Qafqaz maralına, ceylanlara, dağ keçilərinə ayılara, canavarlara, çöl donuzlarına, tülkülərə, vaşaqqa, dovşanlara rast gəlmək olurdu. Quşlardan qar-tal, qırqovul, qırğı geniş yayılmışdı.

Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi Qarabağ xanlığı əhalisinin də böyük əksəriyyəti kənd təsərrüfatında çalışırdı. Son dərəcə əlverişli iqlim şəraiti, münbit torpaqları, Kür və Araz çaylarının arasında yerləşməsi xanlıqda kənd təsərrüfatının inkişafına zəmin yaradırdı. Statistik materialların olmaması xanlıqda kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı dinamikası haqqında dolğun təsvir yaratmağa imkan vermir. Həm də əldə olan materialların bir qismi xanlığın mövcudluğunun son dövrünə - XIX yüzilin əvvəllərinə aiddir.

Qarabağ xanlığı ərazisinin böyüklüyü və kənd təsərrüfatı üçün əlverişlilik səviyyəsinə görə digər xanlıqlardan müsbət mənada fərqlənirdi. Xanlıqda daim qarlı örtülmüş dağlarla yanaşı çox isti düzənliklər də vardı.

Kənd təsərrüfatının əsas sahələri əkinçilik və maldarlıq idi. Xanlıqda, xüsusən onun çaylara yaxın yerlərində suvarma qurğularının mövcud olması əkinçiliyin inkişafına böyük təkan verirdi.

Rusiya tərəfindən işğal zamanı Qarabağ xanlığının ümumi torpaq fondu 1354000 desyatin, [o cümlədən 100 min desyatini əkinə yararlı]. təşkil edirdi. Əhalinin hər nəfərinə təxminən 1,1 desyatın əkin sahəsi düşürdü [168, s. 46].

Ümumi torpaq fonduna nisbətən əkinə yararlı torpaqların çox cüzi hissə təşkil etməsi bir sıra amillərlə bağlı idi. Əvvəla, xanlığın ərazisinin əhəmiyyətli hissəsi meşələr və kolluqlarla örtülmüş dağlardan və sıx qamışlıqların bürüdüüyü çöllərdən ibarət idi. Kəndlilər əkin tarlalarını ağaclardan və kollardan təmizləməli idilər.

Əkin sahələrinin azlığı, həm də suvarma suyu çatışmadığından geniş münbit torpaq sahələrinin tamamilə istifadəsiz qalması ilə bağlı idi. Yüksək məhsul götürülməsində torpaq sahəsinin böyüklüyü və münbitliyindən suvarma suyunun olub-olmaması daha çox rol oynayırdı. Qarabağdan çoxlu çay axsa da onlar dərin dərələrdən axdığından, kəndlilərin əkin sahələri isə hündürdə dağlarda, dağ yamaqlarında yerləşdiyindən suvarma problemə çevrilirdi. Ərazinin yarınlarla örtülməsi, torpağın daşlı olması bir çox hallarda kanallar çəkilməsini

qeyri-mümkün edir, yaxud hədsiz böyük məsrəflər tələb edirdi. Buna görə də feodallar suvarma kanalları çəkməyə maraqlı deyildilər.

Xanlıqın kəndlərində əsasən növbəli əkin sistemindən istifadə edirdilər. Yəni torpağın bir hissəsi əkildiyi zaman digər hissəni dincə qoyulurdu. Dincə qoyulmuş torpaqdan biçənək və otlaq sahəsi kimi istifadə edirdilər. Daha yaxşı ot bitən sahələrdən biçənək kimi, daha pis ot bitən sahələrdən isə otlaq kimi istifadə olunurdu. Həkəri çayı dərəsində torpağı ildə iki dəfə əkirdilər. Belə ki, buğda və arpanı topladıqdan sonra, həmin sahədən bostan, yaxud dirrik kimi istifadə edirdilər. Əkin sahələrinə heç bir gübrə verilmirdi. Yalnız dirriklərə və bağlara gübrə verilirdi [165, s. 299-300].

Dağ yerlərində, torpağın küləkdən pis qorunduğu, bunun üçün qar örtüyündən məhrum olan yerlərdə qışda əkin donmasın deyə yalnız yazlıq buğda və arpa əkirdilər. Çökəkliklərdə, dağların yamaclarındakı dərin dərələrdə payızlıq buğda və arpa, yazlıq darı, pərinə və çovdar əkirdilər. Çovdar çox az yerdə əkilirdi. Aran yerlərində əsasən payızlıq buğda və arpa əkilirdi. Həkəri dərəsində çəltik əkinləri və bostanlar daha çox yayılmışdı [155, s. 300].

Təbii fəlakətlər də kənd təsərrüfatına çox pis təsir göstərirdi. Xanlığın aran hissəsində quraqlıq, dağlıq hissəsində isə tez-tez, həm də gur yağışlar, dolu məhsulu təhlükə altına qoyurdu. Qarabağ xanlığında yetişdirilən başlıca əkinçilik məhsulları, taxıl məhsulları - buğda, arpa, pərinə [buğda növü]. idi. Lifli bitkilər [pambıq və kətan]. və yağ bitkiləri [küncüt və gənəgərçək]. də yetişdirildi. Tütün yetişdirməsi də müəyyən yer tuturdu. İqlim şəraitinə görə buğda, arpa və kətanı başlıca olaraq dağlıq ərazilərdə yetişdirirdilər. Düzənlik ərazidə isə çəltik, pambıq, tütün, küncüt və darı yetişdirilirdi.

Müharibələr, basqınlar, qarətlər və s. kənd təsərrüfatına çox dağıdıcı təsir göstərirdi. Fətəli xan öz yürüşləri zamanı xeyli Qarabağ kəndlisini Quba xanlığının ərazisinə köçürmüşdü.

XVIII əsrin sonunda Ağa Məhəmməd şah Qacarın basqınlarının və XIX əsrin əvvəlində Rusiya işğalının xanlığın iqtisadiyyatına böyük zərər yetirdiyini nəzərə alsaq xanlıq dövründə daha çox taxıl məhsulu əldə edildiyini söyləmək olar.

Əlverişli iqlim şəraiti və bərəkətli torpaqlar bağçılıq və üzümçülüyn inkişafına da əlverişlə şəraiti yaradırdı. Bağçılıq və üzümçülük xanlığın Çavundur [Çuləndər]., Bazarçay çayları və onların qollarının hövzələrində daha geniş yayılmışdı. Araz çayına yaxın kəndlərdə də bağçılıq və üzümçülük məşğul olurdular. Xanlıqda yaşayan xristianlar ildə 70000 vedrə şərab və 3400 vedrə araq istehsal edirdilər. Xanlıqda 3080 üzüm, yüzdən artıq meyvə bağı vardı [173. I, s. 296-297].

Xanlıqda başlıca istehsal sahələrindən biri olmasa da hər halda baramaçılıq və ipəkçilik də yayılmışdı. Baramaçılıqla Meqri, Güney, Çavundur, Bərgüşad, Dizaq, Cəbrayıl, Arazbar, Vərənd, Otuziki, Kəbirli, Cavanşir, İyirmidörd, Çiləbörd mahallarında məşğul olurdular. Lazımı qədər barama qurdu ilə təchiz olunmuş hər tut bağı ildə 6 batman, bəzən isə dörd və daha az - iki batman barama verirdi. XIX yüzilliyin əvvəllərində xanlıq ərazisində iki yüzə qədər tut bağı var idi və orta illik barama məhsulu 1700 puda bərabər idi [173. I, s. 295]. Xanlıqda az olsa pambıq becərilirdi. Meqri mahalında daha çox pambıq becərilirdi.

Xanlıqın iqtisadiyyatında üzümlüklər, bostanlar mühüm yer tuturdu. İri miqyasda əkinçiliklə xanın özü və iri feodallar məşğul olurdular. İbrahimxəlil xanın yalnız Hindarxda 26 tut bağı vardı. Doyran kəndində yalnız Cəfərqulu ağamın 12 tut bağı vardı.

Bağ və bostançılığın inkişafına bir tərəfdən təsərrüfatın qapalı xarakteri, digər tərəfdən də aztorpaqlılıq, su çatışmazlığı mane olurdu. Xanlıqda 100-ə qədər iri bağ vardı; onların çoxu düzənlik bölgədə yerləşirdi. Bağlarda armud, tut, ərik, şaftalı, nar, heyva, əncir, gilə, albalı, alma, zoğal, qoz, gavalı, alça yetişdirilirdi. Meyvələri təzə-təzə yeyir, bir çoxunu qurudurdular. Zoğalın tumunu çıxarıb axta hazırlayırdılar. Alçadan lavaşana və s. hazırlayırdılar. Bostanlarda qarpız, yemiş, xiyar, boranı, qarğıdalı, günəbaxan, noxud, bibər, soğan, sarımsaq və s. yetişdirilirdi. İldə təxminən 200-220 desyatın sahədə bostan salınırdı.

Böyük meyvə bağları xana, bəylərə və mülüklərə məxsus idi. Təkcə Ağdamda xanın 7 bağı [Güllü bağ, Ərikli bağ, Kətan bağı, Çirayuqi bağı, Bala bağ, Barlı bağ və Narlı bağ]. vardı. Sonuncu iki bağ istisna olmaqla qalan bağları xan icarəyə verirdi. Belə ki, 1822-ci ildə Güllübağın üzümü üçün 800, tut meyvəsi üçün 200 man, Ərikli bağ üçün 200 man. Kətanbağ üçün 800 man., Çirayuqi bağı üçün 900 man., Balabağ üçün 380 man. icarə haqqı alınmışdı. İcarə haqqının adətən dördə bir hissəsi [yalnız Güllübağda üçdə biri]. bağbana verilirdi. Xanların sələflərinin dəfn olunduqları Barlı bağ və Narlı bağı Pənahəli xanın vəsiyyətinə əsasən satmaq və icarəyə vermək olmazdı. Barlı bağda xanlığın 8 otaqlı və hamamı olan yaraşlıq imarəti vardı [168, s. 51]. Barlı bağın barı xeyrat olunmuşdu və əhaliyə pulsuz paylanırdı. Bağmanlar kəndində də xanın böyük meyvə bağları vardı. Kənd sakinləri bu bağlara qulluq etməli və qorumalı idilər. Barlı bağ vaxtilə Pənahəli xanın atası İbrahimxəlilxəlil ağa tərəfindən salınmış, Pənahəli xan isə burada xan sarayı inşa etdirmişdi. Xan ailəsinin bütün vəfat etmiş üzvləri burada dəfn olunmuşdular və Pənahəli xanın vəsiyyətinə görə bu yer nə satıla, nə də icarəyə verilə bilərdi.

Bağmanlar kəndində çoxdan salınmış 2, yeni salınmış 1 meyvə bağı, 1 tut bağı vardı. Buradakı bağlar heç vaxt icarəyə verilmirdi, çünki Şuşaya yaxın olduqlarından onların meyvəsindən xan ailəsi istifadə edirdi. Bu kənddə xanın hamamı olan 20 otaqlı yaraşlıq imarəti, buxanası və ayrı tikililəri vardı. Kəndin sakinləri heç bir vergi ödəmir, əvəzində xanın bağlarına qulluq edirdilər [175, v. 209-222]. Bağmanlar kəndində xan sarayı, at tövləsi, hamam və s. inşa olunmuşdu. Ağdamdakı bir sıra xan bağları Mehdiqulu xan tərəfindən müxtəlif şəxslərə, məs. Təzəbağ gen. Mədətovun anasına, heç bir adı olmayan bağ isə İbrahimxəlil xanın və Mehdiqulu xanın yanında vəzir vəzifəsində çalışmış Xəlil bəyə, Hüseyn bağı Seyid Məhəmmədə, yənə adsız bir bağ Əsəd bəyə bağışlanmışdı. Feodalların bostanları da kəndlilər tərəfindən becərilirdi. Yalnız Hindarxdakı bostandan İbrahimxəlilxəlil xana bir il ərzində 50 yük qovun və qarpız gətirilirdi [175, v. 209-222].

Qarabağ xanlığında üzümçülük yaxşı inkişaf etmişdi. Bu üzüm tənəklərinin çınqıllı torpaqda da bitməsi ilə əlaqədar idi. Həm də tənək daimi qulluq tələb etmirdi. 1832-ci ildə Qarabağ xanlığı ərazisində 3080 üzümlük vardı [175, v. 209-222]. Xristian kəndlərində üzümdən şərab hazırlanırdı.

Xanlığın iqtisadiyyatında əkinçiliklə yanaşı heyvandarlıq da mühüm yer tuturdu. Heyvandarlıqda əsas yer maldarlığa məxsus idi. Maldarlıq üçün otlaqlar mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Qarabağın əlverişli təbii və iqlim şəraiti, gözəl yaylaqların olması maldarlığın inkişafı üçün geniş imkanlar yaradırdı. 1832-ci il məlumatına görə Qarabağda çəmənliklərin ümumi sahəsi 300 min desyatın idi [175, v. 209-222].

Qarabağ xanlığında, Azərbaycanın bir çox yerlərində olduğu kimi heyvanlıq yaylaq-qışlaq səciyyəsi daşıyırdı. Yəni yayda heyvanları sərin yaylaqlara sürür, payızda və qışda isə isti, ot örtüyü olan qışlaqlarda saxlayırdılar. Lakin bu heç də əsas vermir ki, oktyabraqədərki rus və bəzi sovet müəlliflərinin yazdığı kimi bu cür heyvandarlıq köçəri maldarlıq kimi səciyyələndirilsin. Çünki köçəri maldarlığa xas olan aşağıdakı əlamətlərin heç biri XVIII əsrdə Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağ xanlığında yox idi. Həmin əlamətlər aşağıdakılardır: Birincisi, maldarlıq ərzaq məhsulları, zəruri əşyaların və pul vəsaiti əldə olunmasının yeganə mənbəyidir; ikincisi təbii otlaqlardan istifadə olunması, mal-qaranın saxlanılmasının yeganə vasitəsidir, nəinki yem sünü surətdə istehsalı yoxdur, hətta yem ehtiyatı toplanıb saxlanılması üsulu da tətbiq olunmuşdur. Bununla əlaqədar insanlar və sürülər otlaqlar və sü mənbələrin istismarı imkanından asılı olaraq yerlərini dəyişirlər; üçüncüsü daimi yaşayış məskənlərinin və təsərrüfat binalarının olmadığı

bir şəraitdə daşınan yaşayış vasitələrinin yeganə məskən forması olması; [153, s. 6-8]. M.İsmayılovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi göstərilən əlamətlərin heç biri öyrənilən dövrdə Qarabağ xanlığında, eləcə də ümumiyyətlə Azərbaycanda mövcud olan maldarlığa xas deyildi [143, s. 20-28; 144, s. 140-150]. Əvvəla, maldarlıq Azərbaycan maldarlarının yeganə dolanışq mənbəyi deyildi, maldarlar həm də taxılçılıqla məşğul olurdular. Onların çoxu həm də pambıq, yaxud çəltik və ya başqa mədəni bitkilər becərməsi ilə də məşğul olurdular. Bəzi maldarlar həm də ipəkçiliklə, toxuculuqla və xalçaçılıqla məşğul olurdular. Digər tərəfdən məlumdur ki, maldarlıq təsərrüfatı kişi işçi qüvvəsinin daim onunla məşğul olmasını tələb etmir. Yaylaq və qışlaqlarda kişi işinə qadınlar da yerinə yetirə bilirdi. Buna görə də kişilər öz maldarlıq təsərrüfatlarına zərər yetirmədən əkin-biçin ilə məşğul ola bilirdilər. Maldar əkinçilər yayda öz heyvanları ilə yaylağa çıxarkən bir çox hallarda kişilərin bir hissəsi qışlaqda əkinçilik və bağçılıqla məşğul olmaq üçün qalırdı. Köçəri maldarlığın ikinci əlaməti ilə bağlı bunu demək olar ki, əgər yay vaxtı heyvanlar yalnız otlaqlarda otarılmaqla qidalanırdısa, qışda əvvəlcədən toplanmış quru ot və saman ilə qidalanırdılar. Göründüyü kimi köçəri maldarlığa xas ikinci əlamət də Azərbaycan maldarları üçün xarakterik deyildi.

Köçəri məişətin əsas əlamətlərindən biri irəlində qeyd olunduğu kimi daimi yaşayış evləri və təsərrüfat tikililərinin qətiyyətlə olmaması və daşınan evlərin, daha doğrusu çadır və alaçıqların olmasıdır. Qarabağ maldarları yaylaqda əsasən alaçıqlarda yaşayırdılar, çünki cəmi üç ay yayda yaşamaq üçün bahalı daimi yaşayış evləri tikməyin mənası yox idi. Bununla belə bəzi imkanlı maldarlar yaylaqlarda ağac və torpaqdan qazma adlandırılan evlər tikirdilər.

Qışdaqlarda isə maldarın daimi yaşayış evləri var idi. Hər bir qışlaqda təsərrüfat tikililəri vardı.

İrəlində qeyd olunduğu kimi köçəri təsərrüfat üçün həm də xüsusi torpaq sahibliyinin əslində olmaması şəraitində otlaqlardan sərbəst istifadə olunmasıdır. Ancaq məlumdur ki, xanlıqlar dövründə Azərbaycanda otlaqlar əsasən xan xəzinəsinin, bir sıra hallarda isə ayrı-ayrı feodalların mülkiyyətində idi. Kəndlilər mal-qaranı otlaqlarda otarmağa görə vergi verirdilər.

Qarabağ xanlığında heyvandarlıq digər xanlıqlara nisbətən daha çox inkişaf etmişdi. Qoyunçuluq və atçılıq daha çox yayılmışdı. Xanlıqdan Türkiyəyə satılmaq üçün böyük qoyun sürüləri göndərilirdi. Qarabağda cins atlar yetişdirilirdi. Xana və bəylərə məxsus bir neçə at zavodu var idi. Xanlıqda təqribən 100.000 baş iri buynuzlu mal-qara, 300.000 davar və 20.000 at var idi [149.1, 168, s. 52]. Xanlıqda gözəl

yaylaq və qışlaqlar vardı. Mal-qara xanlığın təsərrüfat həyatında əvəzlənməz rol oynayırdı. Qoşqu qüvvəsi kimi əkinçilikdə əvəzi yox idi. Maldarlıq əhalini yedizdirir, geyindirirdi. Maldarlıq ev və sənətkarlıq sənayesinin mühüm xammal mənbəyi idi.

Mal-qaranın böyük hissəsi xana, bəylərə, məliklərə və ağalara, həmçinin varlı kəndlilərə, habelə elatlara məxsus idi.

Əgər əkinçiliklə məşğul olan əhali iri buynuzlu heyvanları başlıca olaraq təsərrüfat məqsədi üçün [qoşqu heyvanı] və qismən də qida mənbəyi kimi saxlayırdısa, elatlar xırda buynuzlu heyvanları başlıca olaraq sənaye və ticarət məqsədləri üçün saxlayırdılar. Buna görə də əkinçilərin təsərrüfatının vəziyyəti iri buynuzlu heyvanların olmasından hədsiz dərəcədə asılı idisə, elatlar üçün bunu söyləmək olmaz. Buna görə də elatlar ən çox xırda buynuzlu heyvanlar saxlayırdılar.

Əkinçi kəndlilərin mal-qarası o qədər yaxşı cinsə və sağlamlığa malik olmurdu. Bütün əkinçilik işlərini yerinə yetirən öküzlər o qədər taqətdən düşürdülər ki, bir sıra hallarda qışdan salamat çıxmırdılar.

Alaf problemi yalnız qışda meydana çıxmırdı. Yaz və yay aylarında da bir çox kəndlilər çöl işləri ilə məşğul olduqlarından öz heyvanlarını yaylağa çıxarmaq imkanına malik deyildilər.

Xırda buynuzlu heyvanların saxlanması həm sənaye, həm də ticari əhəmiyyətə malik idi. Qoyunçuluğun inkişafı qaramalın sayının məhdudlaşmasına səbəb olurdu. Bir yandan əgər qaramal özünə böyük diqqət tələb edirdisə, davar müəyyən dərəcədə kəndlini bu cür qayğılardan azad edirdi. Digər yandan qoyun və keçinin itirilməsi, yaxud məhv olması sahibinə qaramalın itkisinə nisbətən daha az zərər yetirirdi. Nəhayət davar süd məhsulları ilə yanaşı natural təsərrüfat zamanı çox zəruri olan yun da verirdi.

Maldarlıq sahələri içərisində atçılıq da özünəməxsus yer tuturdu. Qarabağın cins atları öz gözəlliyi, dözümlülüyü, çevikliyi və iti qaçışı ilə fərqlənirdi. İngilislər öz hind süvariləri üçün Qarabağ atları alırdılar [168, s. 54]. At əla nəqliyyat vasitəsi idi. Fasiləsiz feodal ara müharibələri və düşmən basqınları şəraitində at döyüşlərdə minik vasitəsi kimi əvəzsiz rol oynayırdı. Nadir hallarda atdan kənd təsərrüfatı işlərində istifadə edirdilər.

At həm də feodallar üçün bir təmtəraq, əyləncə vasitəsi idi. Onu çox sevən İbrahimxəlil xan əla cinsə malik at ilxıları ilə öyünürdü. Mirzə Camal yazır ki, İbrahimxəlil xanın yaxşı atları, heyvanı və çoxlu ilxısı var idi. Onun ilxısı İran və Türkiyədə şöhrət qazanmışdı. Tarixçinin yazdığına görə xanın atlarının çoxu Nadir şahın atlarının cinsindən imiş. Xan onları Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən, habelə Xorasanından alıb gətiribmiş. Təqribən 3-4 min və bəlkə daha çox balalayan

madyanı, xüsusi cins ayğırarı var idi. Hədsiz çox qoyun sürüləri, inəyi və camışı vardı [59, s. 145]. Xanlıqda atçılıq zavodları da var idi. 1832-ci ildə 11 belə zavod qeydə alınmışdı. Bu zavodlarda 250 köhlən və 1400 madyan saxlanırdı. İri feodallar satış üçün at bəslənməsi ilə məşğul olurdular. 1831-ci ildə Qarabağda bir atın dəyəri 30-dan 300 əşrafiyədək idi [168, s. 54].

Maldarlıqda eşşəklərin də müəyyən yeri var idi. Ucuzluğuna və dözümlülüyünə görə çox əlverişli heyvan olan eşşək xüsusi qayğı tələb etməyərək və cüzi qida ilə kifayətlənərək ən ağır işləri yerinə yetirirdi, yoxsul kəndlilərin əvəzsiz köməkçisi idi. Eşşəklərdən su, odun, ot və s. daşınmasında istifadə olunurdu. Əlverişli yolların olmadığı dağlıq bölgələrdə eşşəyin rolu böyük idi.

Dəvələrin sayı az idi. Onlardan əsasən xanlığın şərq hissəsində [Cəbrayıl və s.] istifadə olunurdu. Xanlıqda az miqdarda qatır da saxlanırdı.

Tez çoxaldığına görə donuz gəlirli heyvan olsa da, dini mülahizələrə görə Azərbaycan xanlıqlarında donuzçuluqla məşğul olmurdular. Bu baxımdan yalnız Qarabağ və Makı xanlıqları istisna təşkil edirdi. Tuğ, Quşçu baba, Çanaxçı, Sarušen və digər kəndlərdə xristianlar donuzçuluqla məşğul olurdular. Palıd meşələrində qozanın bolluğu donuzçuluğun inkişafına kömək edirdi. 1832-ci il məlumatına görə Qarabağda 3200 donuz vardı [168, s. 54].

Qış mövsümündə mal-qaranı Kür və Araz çaylarının sahillərində otarırdılar. Yayın istisi düzlərdə otu yandırıldıqdan sonra, payızda mal-qara qamışın quru yarpaqları ilə qidalanırdı. Yayda mal-qaranı yaylağa qaldırırdılar. Qarabağ yaylaqlarında mövsüm mayda başlayırdı. Adətən qışlaqların tərk olunması və yaylaqlara hərəkət qışlaqlarda alafın bolluğundan, yaxud çatışmamasından, yaylaqlarda qarın əriməsindən asılı olurdu. Yağıntısız keçən yaz aylarında mal qaraya zərər yetirən həşəratlar, zəhərli ilanlar çox tez göründüyünə görə yaylağa qalxmağa tələsirdilər.

Heyvandarlıq məhsulları əsasən yerində emal olunurdu. İri və xırda buynuzlu mal-qaranın südündən yağ, pendir, xama və kəsmik hazırlanırdı. Qoyun yunundan ip əyirir, palaz, xalça, cicim, məfrəş, xurcun və s. toxunurdu. Quzuların yunundan şal toxunurdu. Keçi qəzilinədən kəndir toxuyur və yük heyvanlarının palanlarını qorumaq üçün qalın saplar əyirirdilər. Quşçuluq və arıçılıq da təsərrüfatda mühüm yer tuturdu.

Ev quşlarının saxlanması kəndlinin təsərrüfatında nisbətən az yer tuturdu. Quş əti, yumurta və quş tükünü kəndli özü az işlədirdi. Quş əti xanların və feodalların süfrəsinin başlıca bəzəyi idi. Quşçuluq

demək olar ki, bütünlüklə daxili istehlakı ödəməyə yönəlmişdi. Şuşa şəhəri böyüdükdən sonra kəndlilər onun bazarına toyuq, çolpa və yumurta gətirirdilər.

Xanlıqda hədsiz dərəcədə rəngarəng flora, ətirli çəmən gülləri və çöl bitkiləri arıların qidalanması üçün şərait yaradır. Lakin arıçılıq kifayət qədər inkişaf etməmişdi. Bu bir yandan balın satılması üçün bazarın olmaması, digər yandan yaylaq - qışlaq həyat tərzii ilə bağlı idi. Digər tərəfdən gündəlik qayğuların çoxluğu kəndliyə arılarla məşğul olmağa imkan vermirdi.

1832-ci ildə Qarabağda 2500 arı pətəyi qeydə alınmışdı. Qapan, Çaraberd və Xaçın meşələrində yabanı arılara çox rast gəlmək olurdu. Hər il orta hesabla 600 pud bal və 200 pud mum əldə edilirdi [168, s. 56].

Əhalinin bir qismi balıqçılıqla məşğul olurdu. Balığı Kür, Araz, Xaçın çaylarında, Bazarçayın yuxarı axınında tuturdular. Kür və Araz çaylarında qızıl balıq, nərə, uzunburun balıq, naqqa balığı və s. balıqlar ovlanırdı. Balıqçılıq da istehlak səciyyəsi daşıyırdı.

Xanlığın dağlıq hissəsinin kəndləri yüksəkdə dağlarda və dağ yamaclarında yerləşmişdilər. Torpaq azlığından evlər bir-birinə yaxın tikilmiş, həyətlər və həyətyanı sahələr kiçik idi. Xanlığın düzənlik hissəsində evlərin sıxlığı bir qədər az idi.

Feodal münasibətlərinin hökmranlığı üzündən təsərrüfat ekstensiv səciyyə daşıyırdı. Lakin xanlıqlarda, o cümlədən Qarabağ xanlığında istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsulları əhalinin tələbatını ödədiyindən, hətta bəzən ixrac olunduğundan və əhalinin də artdığını nəzərə alaraq xanlıqlarda, ilk növbədə daha möhkəm siyasi sabitliyə malik Qarabağ xanlığında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artdığını demək olar.

§ 2. Kənddə aqrar münasibətlər

Qarabağ xanlığında torpaqların çoxu xanın mülkiyyətində idi. Bilavasitə xan və onun ailə üzvlərinə məxsus olan torpaqlar xass torpaqları adlanırdı. Bundan başqa xan divanına məxsus olan torpaqlar da var idi. Bu cür torpaq mülkiyyəti öz sahəsi etibarilə bütün başqa torpaq mülkiyyəti formaları arasında üstün yer tuturdu. Əslində hər iki qeyd olunan torpaq mülkiyyəti forması arasında sədd getdikcə aradan qalxmış, hamısı xan torpaqları hesab olunurdu [180, s. 87]. Xanlıqda qeyd olunan vaxtda xanın ailə üzvlərinə məxsus 130 kənd qeydə alınmışdı. Bu kəndlərdə 2.264 təsərrüfat [914-ü vergi ödəyən, 1350 - si ödəməyən] vardı ki, bu da xanlıqda olan bütün təsərrüfatların [18.563]. 12.20 faizini təşkil edirdi [175, v. 13-43]. Kəndlərin bir çoxu irsi

keçmiş, bir qismi isə müxtəlif yollarla mənimsənilmişdi. Məsələn, Şuşa şəhəri ətrafında olan bütün torpaqlar xanlar tərəfindən yerli əhalidən pula satın alınmışdı. Uzun müddət İbrahimxəlil xanın vəziri olmuş Mirzə Camal yazırdı: «...yadımdadır, bir dəfə mərhum İbrahimxəlil xanın özünəməxsus olan cütləri və kotanları hesab edirdilər. Məlum oldu ki, xanın cüt və kotanı bütün Qarabağ əhalisinin cüt və kotanı qəddərdir, hətta onlardan iki cüt də artıqdır. Bütün bu qəddər taxıl və mal-qara, qoşuna, saraya, hərəmxanaya, nöqərlərə, əmələlərə və qonaqlara sərf olunardı. Bunlardan əlavə xanın icarə, peşkəş, Qarabağ ixracatı və sikkəxanadan gəliri olurdu və ona Azərbaycan vilayətlərindən cinslə, pulla çoxlu peşkəş göndərirdilər» [59, s. 145, 60, s. 49-50].

Mülk. Bu cür torpaqları almaq, satmaq, bağışlamaq, vəsiyyət etmək, girov qoymaq olardı. Mülk sahibliyi dövlət qulluğunda olmaqla bağlı deyildi. Mülkün o qədər də geniş yayılmamış forması mülki-xalisə idi. Mülki-xalisə hökmdarın bağışlamasından əlavə əyalətdə götürülüb məskunlaşdırılmış torpaqların bəylərə bağışlanması və satılması yolu ilə yaranırdı. Belə mülkləri olan bəylər digər mahallardan və digər xanlıqlardan kəndliləri müxtəlif yollarla bu yerlərə cəlb edib, onları həmin torpaqlarda məskunlaşdırırdılar. Bu yolla yaranmış kəndlər bəylərin xüsusi mülkiyyəti olur, onlar el arasında xalisə adlandırılırdı [128, s. 2].

Dəyirmanlar, bağlar da mülki-xalisə ola bilərdi. Xalisə mülklərdən xəzinəyə vergi verilmirdi. Mülklərin çoxu heç də xalisə deyildi, mülk sahiblərinin çoxu xəzinəyə vergi verməli idilər. Xanlıqda bir neçə kəndi, iri mülkləri olan mülkədarlar çox idi.

Mülkədara məxsus olan kənd sakinləri xana heç bir vergi vermir və mükəlləfiyyət icra etmirdilər, yalnız öz mülkədarlarına qulluq göstərirdilər [175, v. 12 və s.].

Qarabağ xanlığında şərti torpaq sahibliyi - tiyul da geniş yayılmışdı. «Xanlar öz sevimli adamlarına, yaxud məmurlara maaş əvəzinə bir və ya bir neçə kənd, daha doğrusu məmura vəzifədə olduğu, yaxud xanın inamını qazandığı müddətdə kəndlərin gəlirini verirdilər. Bu irsi xarakter daşıyırdı. Lakin elə hallar da olurdu ki, həmin kəndlər xanın təsdiqi ilə məmurun oğlanlarına da keçirdi».

Tiyuldar öldükdə və tiyul onun oğluna keçdikdə xanın yeni fərmanı olmalı idi. Mehdiqulu xanın 1809-cu il tarixli təliqəsi ilə tiyuldar verilmiş tiyul yenidən təsdiq olunur və yazılırdı ki, mərhum İbrahimxəlil xan Əfəndilər kənd icmasını Rüstəm bəyə tiyul mülkiyyətinə vermişdi. İndi də Mehdiqulu xan Əfəndilər camaatını Rüstəm bəyə bağışlayır. Tiyulun həmişəlik bağışlanması halları da olurdu. Mehdiqulu

lu xanın bir təliqəsində deyilirdi: «... Qoy bu rəiyyətlər həmişəlik özlərinin rəiyyətlilik vergilərinin ödənilməsində və qulluq göstərməkdə baş soyuqluğa yol verməsinlər» [89.6.2, s. 838].

Qarabağ xanlığında dini müəssisələrə və ocaqlara məxsus olan vəqf torpaq mülkiyyəti də geniş yayılmışdı. İslam hüququna görə vəqf hər hansı bir idarənin, yaxud cəmiyyətin, hətta bir şəxsin xeyrinə mənqul və qeyri-mənqul əmlakın gəlirindən istifadə etmək hüququ verir, lakin onun şəxsi mülkiyyəti olmur, vəqf Allahın mülkiyyətidir.

Vəqf mülkiyyətinə əsasən daşınmaz mülkiyyət, tikililər, daha çox isə torpaq sahələri qəbul olunurdu.

1768-ci ildə Şuşada tikilmiş Gövhərağa məscidinin vəqfinə Cavanşir mahalında Qarazixə, Maqsudlu, Qubadlı mahalında Eloğlu kəndləri daxil edilmişdi. Bu vəqfdə Dərğalı kəndində olan Məhəmmədqulu Taib adlı birisinin mülkündən başqa bütöv kənd, Şıxlı kəndində isə üzüm və meyvə bağları daxil idi [40, s. 42-43]. Xristian kilsələrinin də vəqfləri var idi. Xanlar onlara da torpaq sahələri bağışlayırdılar.

Xana, bəylərə, mülkədarlara və tiyuldarlara məxsus torpaqlar müəyyən şərtlərlə kəndlilərin istifadəsində idi. Torpaqlardan icmalqla istifadə olunurdu. Torpaqlar vaxtaşırı /dörd ildən bir/ icma üzvləri arasında bölünürdü.

Şərqdə həmişə kənd təsərrüfatında suvarma çox böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Qarabağ xanlığında da süni suvarma sistemi mühüm rol oynayırdı. Müasirlərdən biri yazırdı ki, əhali çaylardan əsas su kanalları çəkmiş... və onların köməyi ilə kifayət qədər müxtəlif növ taxıl əldə edir [190.1, s. 26]. Xanlıq dövründə Qarabağda fəaliyyətdə olan kanalların əksəriyyəti ayrı-ayrı feodalların əlində idi. Məsələn, Rüstəm bəy Araz, Tərtər və Xaçın çaylarından çəkilmiş beş suvarma kanalının sahibi idi [175, s. 14-69].

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanda suvarma vasitələri üzərində mülkiyyət forması və sudan istifadə ilə bağlı materiallar demək olar ki, yoxdur. Müsəlman ölkələrində həyatın digər sahələri kimi göstərilən məsələlər də Quran və müxtəlif şəriət kitabları əsasında tənzimləndiyindən xüsusi qanunvericilik aktları hazırlanmırdı.

Mövcud adətlərə görə Azərbaycanda bütün sular iki kateqoriyaya bölünürdü: 1]. Təbii halda olan sular [çaylar, bulaqlar, bataqlıqlar]; 2]. İnsan əməyi ilə təbii haldan çıxarılmış sular [arxlar, kəhrizlər və digər süni suvarma vasitələri].

Birinci kateqoriyaya mənsub olan sulardan istifadədə heç bir məhdudiyət yox idi. Onların üzərində ümumi mülkiyyət mövcud idi. İkinci kateqoriyaya aid sular üzərində isə xüsusi mülkiyyət mövcud idi.

Su üzərində mülkiyyətin iki forması yayılmışdı. Feodal mülkiyyəti və kənd icmalarının, yaxud daha kiçik qrupların kollektiv mülkiyyəti. Böyük maddi imkanlara malik olan feodallar öz vəsaitləri hesabına suvarma arxları çəkdirir və kəhrizlər tikdirirdilər. Belə halda suvarma vasitəsi onu çəkdirən şəxsin mülkiyyəti sayılırdı [180, s. 231]. Suvarma vasitələrinin sahibləri onlardan istədikləri kimi istifadə etmək, satmaq, bağışlamaq, irsən vermək, iltizama vermək hüququna malik idilər.

Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftərində xüsusi mülkiyyətdə olan suvarma vasitələrindən istifadə ilə bağlı yazılırdı: «Əcəmi dövründə dördü bir üsr və bundan əlavə on beşdə bir bəhrə almaq qayda imiş. Əcəmi istilahında bəhrənin mahiyyəti bu imiş: hər kənddən axan su arxının bir sahibi olarmış. Sudan istifadə edən şəxs torpaq sahibinə bir üsr verdikdən sonra, arx sahibinə də on beşdə bir bəhrə verərmiş» [30, s. 25].

Kollektiv mülkiyyətdə olan sulardan kəndlilər heç bir haqq ödəmədən istifadə edirdilər. Su bol olduğu təqdirdə icmanın hər bir üzvü öz əkin sahəsini heç bir növbə gözləmədən istədiyi vaxt və istədiyi qədər suvara bilərdi. Su çatışmadığı təqdirdə isə növbə təşkil olunurdu. Daha tez məskunlaşmış kənd icması sudan birinci istifadə etmək hüququna malik idi [103, s. 154]. Bir neçə kənd icması eyni vaxtda məskunlaşdığı, yaxud onların məskunlaşdıqları vaxt məlum olmadıqda arxın və yaxud çayın axarı boyunca ən yuxarıda yerləşən icma birinci, ondan sonra yerləşən isə ikinci olaraq sudan istifadə edə bilərdi [125, s. 154].

Süni suvarma vasitəsi icma üzvlərinin ümumi vəsaiti və hesabına çəkilmiş olduğu halda hər bir iştirakçı sərf etdiyi vəsait və əməyə uyğun su payı alırdı. Sənəddə göstərilir ki, XVIII əsrin birinci yarısında Gəncə-Qarabağ əyalətinin Şuturbasan nahiyəsinin Dəhyekin kəndinin sakinləri bütün arxların suyundan hər ay üç gün - üç gecə istifadə etmək hüququna malik idilər [30, s. 160].

Mürəkkəb suvarma şəbəkəsinin mövcud olduğu mahallarda suyun bölüşdürülməsinə nəzarət üçün mirab vəzifəsi mövcud idi.

Qarabağda Kürəkərxi və başqa arxlar da var idi [60, s. 13]. Qeyd edək ki, mahallar çox zaman suvarma prinsipinə uyğun olaraq çay və başqa su hövzələrini əhatə edirdi. Buna görə də təsadüfi deyildi ki, mahala çox vaxt bir inzibati ərazi kimi su mahalı da deyirdilər [131, s. 12; 30, a s. 52, 67 s. 28].

Xanlıqda olan arxların ən qədimi Govurarx idi. Mirzə Camalın yazdığına görə hələ Sasani şahı Beyləqan şəhərini inşa etdirərkən Kür çayından Beyləqan çölünə böyük arx çəkdiribmiş. Moñqolların hücumu zamanı bu arx dağıdılmışdı. Əmir Teymur Beyləqan şəhərini bərpa etdirərkən bu arxı da bərpa etdirmiş və onu böyük babası Barlasın adı ilə Barlas arxı adlandırmışdı. Sonralar, XVIII əsrin birinci yavrısında gedən hərbi əməliyyatlar nəticəsində bu arx qismən xarab olmuşdu. Ancaq Pənah xanın hakimiyyəti dövründə və İbrahimxəlil xanın ilk illərində bu arxdan istifadə olunur və xanlar ondan gəlir götürürdülər. Arx xalq arasında Govurarx adı almışdı [59, s. 108, 60 s. 12]. Mirzə Camal Cavanşir Govurarx haqqında yazırdı: «Doğrudan da bu, böyük faydalı arxdır. Bu arxın suyu ilə suvarılan əkin yerlərində taxıl, çəltik, pambıq, çəkil /tut/ ağacları və başqa hər cür bitki əkilərsə bol məhsul əldə etmək olar. Belə ki, bir çetvert /250 pud - T.M./ buğdadan iyirmi çetvert, hətta ondan da artıq məhsul yığmaq olar. Xüsusilə buranın çəltiyi və darısı bol olur. Əgər bu bitkilərdən bir çetvert əkilərsə, təxminən əlli çetvert, hətta ondan daha artıq məhsul əldə edilə bilər. Bitkilərin əkilməsi də asandır. Belə ki, bu işi iki baş öküz ilə asanlıqla görmək olar» [60, s. 12].

Mirzə Camal Qarabağda Arazdan çəkilmiş daha bir neçə arxın olduğunu qeyd edirdi [59, s. 109]. Bunlar Kürək arxı, Luvar arxı, Meymənə arxı, Gəmiçi arxı, Sarı arx, Ayaz arxı, Qaşqay arxı, Xan arxı idi. Çaylar olmayan, yaxud çox az olan yerlərdə süni suvarmada kəhrizlərdən, quyulardan istifadə olunurdu. Kəhriz yeraltı qalereyalardan ibarət olub, son hissəsi su mənbəyinə dirənir, açıq hissəsi isə yerin üst qatına qədər qalxırdı. Kəhrizlər bəzən bir neçə qalereyadan ibarət olub, bir ümumi arxda birləşirdi. Elə edirdilər ki, su öz mənbəyindən torpağın yuxarı qatına axa bilsin. Kəhriz qazan ustalar kənkənlər adlanırdılar. Quyulardan su tutumu 10-15 vedrə olan dəridən düzəldilmiş tuluqlarla çıxarıldı. Tuluğun su dolan ağız hissəsi kəndirlə bağlanır, at və ya eşşək həmin kəndiri dartdıqca o, quyuyu üstündə qoyulmuş çarxa sarınaraq tuluğu çıxarırdı. Tuluqdakı su daşdan düzəldilmiş iri çuxura tökülür, oradan isə arxlara axıdılırdı [2, s. 225].

Arxlar, kəhrizlər, quyular xüsusi şəxslərin, yaxud kənd icmalarının torpaqlarında olduğundan onların mülkiyyəti hesab olunurdu. Sahibsiz torpaqda qazılmış quyular və ətraf torpaq quyuları qazanların mülkiyyəti sayılırdı. Kəhriz sahibləri də kəhriz suyu ilə suvarılan ətraf torpaqdan istifadə etmək hüququna malik idilər.

Xanlıqda iri torpaq sahibi Rüstəm bəy beş arxın-Rakkal /Qaraçaydan çəkilmişdi, Xəkarxı /Xaçınka çayından çəkilmişdi/

Əlifarx /Xatınarxdan çəkilmişdi/, Hüseynarxı /Arazdan çəkilmişdi/ və Talearxı /Tərtər çaydan çəkilmişdi/ sahibi idi. Bu arxlar ya satın alınmış, ya da xan tərəfindən bağışlanmışdı [175, v. 90].

Adətə görə hər hansı şəxs, istənilən adamın torpağından arx çəkə bilirdi və torpaq sahibi buna mane olmamalı idi. Həmin torpaq sahibi onun torpağından çəkilən arxdan suvarma üçün istifadə edə bilirdi. Müsəlman hüququna görə çaylardan hamı istifadə edə bilirdi. Bu baxımdan çay ətrafında torpağı olanlar daha böyük üstünlüyə malik idilər. Onlar bənd və s. inşa etməklə öz torpaqlarını suvara bilirdilər. Çayın yuxarı axarında yerləşən torpaqlar suvarma birinciliyinə malik idilər. Lakin bu torpaqların sahibləri elə etməli idilər ki, suvarılan torpaqda topuqdan yuxarı su dayanmasın. Sudan istifadə işinə mahal üzrə mirab nəzarət edirdi. Tədqiqatçı İ.A.Talıbzadə Qarabağ xanlığında sudan istifadə üzrə Çalbayır [Cəbrayıl], Kəbirli, Cavanşir, Zəngəzur, Meqri, Bərgüşad, Qapan, Qaraçorlu və daha 13 mahalın olduğunu yazır [77, s. 30].

Mirablar hər il suvarma mövsümünün başlanması ərzində seçilirdilər. Hər bir kənddə mirabın köməkçisi - cuvar olurdu, Mirabları mahala daxil olan bütün kənd icmaları birlikdə, cuvarları isə hər bir kənd icması ayrı-ayrılıqda seçirdi. Hər mahalda mirabın üzərində nəzarət etmək üçün iki nəzarətçi seçilirdi. Mirablar mahal suyunu icmalar arasında bölür, baş suvarma obyektinin su bölünən hissəsində - bənddə su bölgüsü işarələri qoyur, mahalın hər yerində əkin yerlərini gəzir, ehtiyacı olan sahələrə növbədənkənar su verirdi.

Sudan istifadə qaydası da xanlığın müxtəlif yerlərində eyni deyildi. Məsələn, adi yaylarda Qarqarçayda 50 baş /saniyədə 50 kub. fut/ su olurdu. Su çox olduqda bütün kəndlər eyni zamanda aşağıda göstərilmiş həcmdə su alırdılar. Kəndlərin birinci qrupu 6 ½ baş, ikinci qrupu 9 baş, üçüncü qrupu 8 baş dördüncü qrupu 11 baş, beşinci qrupu 14 baş su alırdı. Quraqlıq illərində yayda Qarqarçayda 14 başdan artıq su olmurdu. Əgər belə vaxtlarda hər bir kənd öz hissəsini alsın idi, arxlarda suyun miqdarı o qədər az olardı ki, su lazımı yerə kimi gedib çata bilməzdi. Ona görə suyu müddət üzrə bölürdülər. Yüzbaşı arxı boyunca yerləşən kəndlər 6 ½ sutka, Zəlbin arxı boyunca yerləşən kəndlər 9 sutka, Karaçib arxı boyunca yerləşən kəndlər 8 sutka su alırdılar. Kənd daxilində kəndlilər suyu malik olduqları bağların, yaxud əkinlərin sahəsinə görə alırdılar. Su bölgüsünü asanlaşdırmaq üçün 2-3, yaxud beş ev birləşir, öz aralarında növbə yaradırdılar. Böyük suvarma kanallarından istifadə edən bütün kəndlərdə Qarqarçay hövzəsində olduğu kimi suyu bölüşdürürdülər. Araz və Həkəri çayları yaxınlığındakı kəndlər istina təşkil edirdilər. Həmin kəndlərin sakinləri sudan məhdudiyətsiz

istifadə edə bilirdilər. Yalnız onlar kanalların inşası və qaydasında saxlanması üçün xərclərə şərik olmalı idilər. Bu xərclər kəndlərin aldığı suyun miqdarına görə deyil, kəndlərdəki təsərrüfatların sayına görə bölüşdürürdü [165, s. 257].

Qeyri-iqtisadi məcburiyyət üzündən kəndlərin bütün izafi məhsulu feodalların xeyrinə gedirdi.

Xanlıqda əhali iki əsas sinfə - feodallara və kəndlilərə bölünürdü. Şuşa şəhərində isə sənətkarlar və tacirlər üstünlük təşkil edirdi.

Xanlığın feodal silkinə xan, müləklər, bəylər, ağalar, minbaşılar və ali ruhanilər daxil idi.

Bəylər və müləkləri üç əsas kateqoriyaya bölmək olar:

1]. Öz rütbəsini Səfəvi şahları və Osmanlı sultanlarından almış və bu barədə müvafiq fərmanı olan irsi bəylər və müləklər [hakim sülalənin birbaşa varisləri və qohumları, əvvəlki hakim nəsilin övladları, elatların tayfa başçıları və s. İrsi bəy öz mülkündən məhrum edildikdə və hətta xanlığ ərazisindən qovulduqda belə bəy rütbəsini itirmirdi. Bəyin idarəsinə verilmiş kəndlər varislərinin sərəncamında yalnız xanın təsdiqi ilə ola bilərdi. Elatların başçıları, ayrı-ayrı kənd icmalarının başçıları müləklər də bu qrupa daxil idilər.

2]. Qarabağ xanlığının təliqəsi ilə kənd, mahal, müləklilik və sını bağışlanması ilə birlikdə bu adı almış bəylər.

3]. Hər hansı inzibati - təsərrüfat vahidini təliqə olmadan müvəqqəti, yaxud irsi idarə edən bəylər. Kənd və el idarəçiliyi olmadan xanın yanında xidmətə görə bəy adı alan şəxsi bəylər də bu kateqoriyaya aid idilər. Onlar xana xidmət etdikləri müddətdə öz hüquq və adlarını saxlayır, vəzifədən kənarlaşdırıldıqda isə bu adı itirirdilər. Şəxsi bəylər vicdanla xidmət göstərdikləri təqdirdə əsilzadə olub-olmamasından asılı olmayaraq xan təliqəsi alıb irsi bəylərə çevrilə bilirdilər. Üçüncü qrupa daxil olan bəylər torpaq mülkləri olduğu halda xəzinəyə vergi ödəyirdilər.

Birinci və ikinci qrupa daxil olan bəylər üçüncü qrupa daxil olan bəylərdən yüksəkdə dururdular.

Ali ruhanilər də [şeyxülislam, axundlar, patriarx, yepiskoplar]. feodal sinfinə daxil idilər. Ağa rütbəsi mahiyyətə bəy rütbəsinə bərabər idi. Hakim xan ailəsinin varislərini xan adlandırdılar.

Xanlığın ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında bəylərin rolu böyük idi. Rus məmurları tərəfindən tərtib olunmuş sənəddə deyilirdi ki, bəylər xanlıqlarda və xan sarayında həmişə yüksək vəzifələr tutur, xan xəzinəsindən məvacib alır və yaxud onların idarəçiliyinə verilən mülklərdən gəlirin müəyyən hissəsini götürür və nəhayət, xan onlara ömürlük olaraq kəndlər verirdilər. Onlar torpaq ala, xana heç bir vergi ödəmə-

dən ticarətlə, əkinçiliklə və digər gəlir sahələrində məşğul ola bilirdilər. Bəylərin başlıca vəzifəsi öz hesablarına xana hər cür xidmətə hazır olmalarından ibarət idi [78.6, s. 354].

Minbaşı hərbi rütbə olub müharibələr dövründə min nəfərlik hərbi dəstəyə başçılıq etmək, dinc dövrdə isə min nəfər kəndlini idarə etmək hüququna malik idi. Ə. Uubaydulin maafıları feodal nərdivanının ən aşağı pilləsi hesab edirdi [122a, s. 34]. İ. Petruşevski isə maafıları kəndli sinfinə, digər əsərində isə feodal sinfinə aid edirdi [180, s. 182]. Ancaq, maafıların ucdantutma hamısını nəinki orta feodallara, heç xırda feodal təbəqəsinə də daxil etmək düzgün deyil.

Maafılar yekcins zümrə deyildi. Maafıq vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olunmaq deməkdir. Müxtəlif təbəqələrin nümayəndələri maaf ola, yəni vergi mükəlləfiyyətlərdən azad edilə bilirdilər. Bura ruhanilər, şikəstlər və xanın qarşısında müəyyən xidmətləri olanlar daxil idi. Kəndlilər [ən çox elatlar]. vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olunmaları müqabilində xanın birinci çağırışı ilə öz silavı və atı ilə xanın qoşununa qatılmaq üçün getməli idilər. Sülh vaxtında da maafılar xanın müəyyən tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün cəlb oluna bilirdilər, xanlığın sərhədlərini mühafizə edirdilər [127/1, s. 151].

Kəndləri idarə etmək üçün kəndlilər öz aralarından kəndxudalar və ya kovxalar seçirdilər. Əslində bu seçkili vəzifə irsi vəzifəyə çevrilmişdi. Kəndxudalar öz mövqelərindən sui-istifadə edərək icma torpaqlarının yaxşı yerlərini özlərinə götürürdülər. Xanlar kənd məmurlarının saxlanması xərclərini kəndlilərin boynuna qoymuşdular.

Xan məmurları, kəndlərin və oymaqların idarəçiləri xəzinədən məvacib almır, məvacib yerinə idarə etdikləri kəndlərin gəlirlərinin bir hissəsini, yaxud tamamilə, yaxud rəncbər ailələri alırdılar. Bundan əlavə, xan məmurları kəndlərdə və oymaqlarda xanın tapşırıqlarını yerinə yetirərkən öz əməklərinə görə kəndlilərdən «taqvilani», «qulluq», «darğalıq» alırdılar. Nökərin hər bir icra hərəkətinin əvəzi bu hərəkətin aid olduğu şəxs tərəfindən ödənilirdi. Üstəlik kəndli xidməti işlə bağlı səfər edən xan məmurunu mənzillə təmin etməli, «diş pulu», yaxud «diş kirəsi», «dırnaqlıq», «at arpası» verməli idi. «Diş kirəsi» guya məmur kəndlərin çörəyini yeyib dişlərini «xarab etdiyinə» görə, «dırnaqlıq» məmur at ilə gəzib atın dırnaqlarını «xarab etdiyinə görə» verirdi. Məmurlar xandan at, silah və s. şəkildə hədiyyələr də alırdılar [168, s. 93].

Rəiyyətləri /rəiyyət, ərəbcə əsl, xalis deməkdir/ şərti olaraq üç qrupa bölmək olar:

1. İrsən şəxsin mülkiyyətində, torpaqlarında yaşayan, buna görə də torpaq üçün renta ödəməyən, yalnız xəzinəyə onda bir vergisini ödəyən kəndlilər.

2. Sahibkar torpaqlarında irsən keçən icarədarlar kimi yaşayan kəndlilər. Onlar da xəzinəyə onda bir vergisi ödəməklə yanaşı torpaq sahibinə öz məhsullarının onda bir hissəsini, barama məhsulunun beşdə bir hissəsini, odun və başqa şeylər verirdilər.

3. Xanlar tərəfindən ruhanilərə və bəylərə bağışlanmış torpaqlarda yaşayan kəndlilər. Kəndlilər bütün dövlət vergilərini, yaxud onun bir hissəsini torpaq bağışlanmış adama verirdilər.

Rəiyyətlər şəxsən azad idilər, ancaq iqtisadi cəhətdən torpaq mülkiyyətçisindən asılı idilər. Kəndlilərin çoxsaylı kateqoriyasını rəiyyətlər təşkil edirdi.

Rəncbərlər /hərfi mənası farsca ağırlıq daşıyan, zəhmətkeş deməkdir. /Kəndlilərin ən ağır vəziyyətdə olan hissəsi rəncbərlər idi.

Nökərlər. Sərhəd mühafizəçiləri, qulluqçu, xanın və başqa feodalların şəxsi qoruyucuları nöker adlanırdı. Nökərlik irsən keçirdi.

Xan fərmanı ilə hər hansı bir rəiyyət də öz ailəsi ilə birlikdə nökerliyə keçirilə bilərdi. Nökərlərin sayı çox deyildi. Rəncbər kimi onlar da vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idilər.

Qullar: Xanlar əsir etdikləri adamları bəzən qula çevirirdilər ki, onların da əməyindən yalnız ev işlərində istifadə olunurdu.

Rəiyyətlərin feodaldan müəyyən şəxsi asılılığı olsa da onlar təhkimli vəziyyətində deyildilər və onların alım-satılması, bağışlanması haqqında faktlar məlum deyil. Yalnız rəiyyətlərin məskunlaşdığı kəndlər tiyul və ya mülk kimi hər hansı feodala verilə bilərdi ki, bu da heç də məskunlaşan kəndlilərin də bağışlanması demək deyil. Çünki həmin kənddə məskunlaşan kəndlilər istənilən zaman torpağı tərk edib köçüb gedə bilərdilər. Sadəcə olaraq Azərbaycandakı az torpaqlılıq şəraitində kəndlilər belə hərəkət etmirdilər.

Rəncbərlərin öz təsərrüfatları olmurdu və onlar feodalların, onların qohumlarının, qulluq adamlarının təsərrüfatlarında çalışırdılar. Rəncbərlər xanın təliqəsi ilə dünyəvi və dini feodalların təsərrüfatlarına təhkim olunur və bu təsərrüfatları tərk etmək hüququna malik deyildilər. Rəncbərlər də rəiyyətlər kimi vergi və mükəlləfiyyətlər ödəyirdilər.

Müsləman hüququ təhkimçiliyi qadağan etsə də rəncbərlər faktiki olaraq təhkimli idilər. Xan bəylərə, bəylər də biri digərinə rəncbərlər bağışlayırdılar [138, s. 125].

M. Mustafayev yazır ki, paydarlıq prinsipi əsasında işləyən «ökərlər» də təhkimli idilər. Lakin Qarabağ xanlığında «ökər» termininə rast gəlmək çətindir.

Ruhanilərin bir hissəsi - ali ruhanilər feodal sinfinə, sadə ruhanilər isə kəndli sinfinə daxil idi. Xırda ruhanilər əsasən mollalardan, xristian kəndlərində isə keşişlərdən ibarət idi. Əslində qullar və hərəmxana kənziləri bir ailə üzvləri ilə eyni vəziyyətdə idilər: onlarla birgə işləyir və birgə yeyib içirdilər. Digər tərəfdən xanın şəxsi nökerlərinin bir çoxu bu titulu daşıyır, idarələrində rəiyyətlər və mülkiyyətində rəncbərlər vardı.

Simillər arasında istehsal münasibətlərinin təzahürü torpaq rentasının hər üç formasına rast gəlmək olurdu. Rentanın əsas forması məhsul rentası idi. İşləyib ödəmə rentası az tətbiq olunurdu, pul rentası isə hələ üstünlük qazanmamışdı. Buna görə də təsərrüfat əsasən natural təsərrüfat çərçivəsində idi.

Xanlar dağğa təyin etməklə vergi və mükəlləfiyyətləri bölüşdürməklə kifayətlənərək icmanın daxili həyatına qarışmırdılar. Yerli şəraitdən asılı olaraq hər bir icma özü üçün icma torpaqlarını vergi və mükəlləfiyyətləri ödənişli ailələr arasında bölüşdürmək qaydasını müəyyənləşdirirdilər.

İğtişaların qarşısını almaq və sabitliyi qorumaq üçün xanlar icma üzvlərinin törətdiyi cinayətlərə və iğtişalara görə ümumi məsuliyyət qaydası tətbiq etmişdilər. İcma qarışıqlığının səbəbkarlarını və cinayətkarları təslim etməli, yaxud xan xəzinəsinə cərimə, və ya qan pulu ödəməli idi.

Kəndlərdə şəriət məhkəməsi və dini idarələr də vardı. İcmanın bütün üzvlərinin mənafeələrinə toxunan məsələlər icma üzvlərinin ümumi yığıncağında həll olunurdu. Mübahisəli məsələlər isə icma ağsaqqalları tərəfindən araşdırılırdı.

Kəndlilərin üçüncü kateqoriyasını elatlar təşkil edirdi. Onlar əksər hallarda vergilərdən azad idilər. Bunun müqabilində xan ordusunda xidmət etməli idilər. Bəzən elatlar xana, yaxud hər hansı mülkədarə məxsus olan mal-qaranı, ilxını otarırdılar. Onlar yeri gəldikdə əldə olunan məhsulu Şuşaya daşımaq üçün nəqliyyat vasitələri ayırmalı idilər. Bir sıra elatlar isə xana məxsus əkin sahələrinin şumlanmasında və yetişmiş məhsulun toplanmasında iştirak etməli idilər.

Oymaq da kənd icmaları nümunəsində təşkil olunmuşdular. Kənd icmasından fərqli olaraq elatlarda vergi ayrı-ayrı təsərrüfatlara yox, müəyyən miqdar baş heyvana qoyulurdu. Əgər otlaq xəzinəyə məxsus idisə, izafi məhsul xanın xeyrinə, feodala məxsus idisə, onun xeyrinə daxil olurdu. Elatlar bir sıra mükəlləfiyyətlər də yerinə yetirməli

idilər: hərbi qulluğa getməli, odun daşımali, köç zamanı ağaya xidmət etməli, onun heyvanım saxlamalı, heyvandarlıq məhsullarını və s. –ni ağaya çatdırmalı və emal etməli idilər.

§ 3. Vergi və mükəlləfiyyətlər

Qarabağ xanlığında əhalidən toplanan vergilər Azərbaycanın əksər xanlıqları üçün xarakterik olub, əsasən, aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Məlcəhət və yaxud bəhrə. Hərfi mənası məhsuldan hissə deməkdir. Kəndli istifadəsində olan pay torpaqlarından istifadə müqabilində məhsulun onda birindən otuzda dördünədək hissəsini torpaq sahibinə, mülkədara, yaxud tiyuldara verməli idi. Qarabağ xanlığında məlcəhət bəhrə adlanırdı. Bəhrənin miqdarı taxıl məhsulunun onda birini, barama məhsulunun isə beşdə birini təşkil edirdi [104, s. 25-29]. Bu vergi məhsul toplananda verilməli idi. Vergi kimi ödənilən məhsulu kəndli özü sahibkarın göstərdiyi yerə daşımali idi [155.2, s. 55].

Bəhrəni toplayan dağalar taxıl dərzilərini böləndə özbaşmalığa yol verir, çox vaxt kəndlilərdən məhsulun onda birini deyil, daha çox alırdılar.

2. Salyana - /hərfi mənası farsca, illik deməkdir/. Bəzi müəlliflərin fikrincə xanlıqlar dövründə xəzinəyə toplanan məlcəhət vergisi salyana adlanırdı. Lakin bu səhv fikirdir. Salyana müstəqil vergi növü idi.

3. Çöpbaşı. Qışlaqlardan, yaylaqlardan istifadəyə görə toplanan vergi idi. Kəndli 20 başdan artıq qoyun - keçisi, 10 baş qaramalı və 5 başdan artıq atı olduqda yaylaq və qışlaq sahibinə çöpbaşı ödəməli idi [155.2, s. 429].

4. Cütbaşı. Bəzən cütpulu adlandırılan bu vergini kəndli torpağı becərdiyi zaman el içərisində cüt adlandırılan xış və ya kotandan istifadəyə görə ödəyirdi. Pulla məbləği 5 manata bərabər idi. Bəzən məhsulla da ödənilirdi.

5. Saman. Kəndlilər öz ağalarına müəyyən miqdar saman verməli idilər.

6. Mal - bağ və yaxud bağbaşı. Toplanan meyvə məhsulunun onda birini təşkil edirdi.

7. Karxana xərci. İpək əyirən və başqa emalatxanalardan toplanan vergi idi. Bu vergini bəzən ipəklə ödəyirdilər.

8. Dırnaqlıq. Torpaq sahiblərinin mal-qaranı otaran kəndlidən pulla aldığı vergi.

9. Dağalıq. Bu vergi kəndlilərdən vergi toplayanların - kəndxudaların və dağaların xeyrinə toplanırdı. Dağalıqı xan mirzəsi toplayanda o qulluqı adlanır və toplanan verginin 4 faizini təşkil edirdi. Vergini dağa yığanda isə o dağalıq adlanırdı.

10. At arpası. Xan qoşunu atları üçün arpa toplanırdı.

11. Vəzirlik. Xan vəzirinin xeyrinə toplanan bu vergi həm məhsulla, həm də pula ödənilirdi.

12. Ələfə. Feodal qoşun dəstəsinin həm minik, həm də yük heyvanları üçün toplanan yem belə adlanırdı.

13. Diş kirəsi. Rəiyyət onun evində əylənmiş döyüşçüləri yedirilməli idi. Bu mükəlləfiyyət istehza ilə belə ad almışdı.

14. İxracat. Bu fəvqəladə hallarda toplanan vergi idi.

15. Kələntərlik. Ali inzibati məmurları, naibləri və s. saxlamaq üçün toplanan vergi belə adlanırdı.

16. Gözətçi pulu. Xan gözətçiləri xeyrinə toplanırdı.

17. Mirzəyana. Xan idarələri dəftərxanası və mirzəsinin xeyrinə toplanan vergi belə adlanırdı.

18. Rüsüm. Xan məmurlarının xeyrinə məhsul və pulla yığılan vergi idi. Rüsüm hər hansı bir gəlir mənbəyini, məsələn, vergi toplamağı iltizama götürən iltizamçı, kəndlərə yüzbaşı və dağaların xeyrinə toplanan vergi idi.

19. Xan aşbazları və çörəkçiləri üçün hər evdən bir manat miqdarında vergi alınırdı.

20. Şərbətçi pulu. Xan sarayında şərbət və s. içkilər hazırlamaq işinə nəzarət edən məmurun xeyrinə yığılan vergi idi.

21. Poçt vergisi. Bir sıra kəndlərin sakinləri xana çapar kimi xidmət etmək üçün bir atlı ayırır, yaxud hər evdən 3-5 manat miqdarında pul toplanırdı.

22. Qırxxana xərci. Xanın yemək süfrəsi üçün məhsulla yığılan vergi idi.

23. Toy pulu, yaxud toy payı. Ağa, yaxud onun övladları evlənəndə gətirilən «bəxşiş» belə adlanırdı. Məbləği 6 manat 40 qəpikdən 10 manata çatırdı.

Əsasən kəndlilərdən toplanan bu vergi ilə əlaqədar bir tədqiqatçı yazır: «Digər vergilərlə müqayisədə bu vergi daha ağır idi, çünki, istər xanın ailəsində, istərsə də kəndlilin öz ailəsində olan toy zamanı ödənilirdi. Kəndli öz ailəsində olan toya görə 10 manat vergi verməli idi» [3, s. 32]. Əslində isə bu vergini o qədər də ağır saymaq olmaz. Çünki kəndlilin, yaxud xanın ailəsində toy hər il yox, bir neçə ildə bir dəfə olurdu və deməli bir il üzrə verginin miqdarını tapmaq üçün bir dəfəyə alınan verginin məğləğini bir neçə yerə bölmək lazım idi.

Kürəkçay müqaviləsindən sonra əhali üzərinə «Rusiyaya bac» adlı yeni, ağır bir vergi qoyuldu. Xanlıq üzrə onun ümumi məbləği 8 min əşrəfi idi. Bəzi tarixi əsərlərdə verginin hər bir yaşayış məntəqəsi arasında əhalinin sayına uyğun bölündüyü yazılır [3, s. 33]. Ancaq sənədlərlə tanışlıq bunun heç də belə olmadığını göstərir.

24. Bayramlıq. Bayramlarda, xüsusən qurban bayramında aparılan hədiyyə belə adlanırdı. Həm kənd, həm şəhər əhalisindən alınır.

25. Peşkəş. Xana, bəylərə, digər feodallara verilirdi.

26. Xüms. Hərfi mənası beşdə bir olan xüms hər bir müsəlmanın gəlirinin beşdə birini, ruhanilərə və seyidlərə verdiyi vergi idi.

27. Zəkat. Müsəlmanların yoxsulların xeyrinə xəzinəyə ödədikləri vergi belə adlanırdı. Əslində Zəkatın çox hissəsi ruhanilərə və seyidlərə çatırdı [173.2, s. 68].

28. Fitrə. Yoxsulların xeyrinə, adətən Ramazan bayramı axşamı hər bir müsəlmanın ödədiyi vergi belə adlanırdı.

29. Otaq xərci. Xanın xeyrinə hər evdən toplanan vergi belə adlanırdı.

30. Baş pulu. 15 yaşına çatmış bütün kişilərdən toplanırdı. Mənbələrdə bu verginin hər nəfərdən hansı məbləğdə alınması haqqında məlumat yoxdur. Gətirilən rəqəmlər bütün yaşayış məntəqəsindən baş pulu vergisinin ümumi miqdarını əks etdirir. Elə bununla da ayrı-ayrı fərdlərdən toplanan baş pulu vergisinin miqdarını müəyyənləşdirmək olar. Məsələn, Tatev mahalının Tatev kəndi ildə xəzinəyə 200 xan manatı məbləğində başpulu ödəyirdi [175, v. 99]. Hər bir kişidən alınan vergi 1 man. 20 qəp. həcmində olurdu.

Mənbələrdə xalça toxuyan ustalardan xalça ilə vergi alınması da qeyd olunur. Bəzi kəndlər bu vergidən azad olduğu halda, digərləri 2-3 və daha çox xalça verirdilər [175].

Yuxarıda sadalanan vergilərdən əlavə «cəllad pulu», yaxud «fərraş pulu», şərbətçi pulu [xan sarayında içkilərə baxan şəxsın xeyrinə toplanırdı], şora pulu, xan qapıçılarının, xan dəvəçilərinin xeyrinə toplanan rüsumlar da var idi [138].

Ruhanilərin də xeyrinə bir sıra vergilər toplanırdı. Xristian ruhanilərinin bir sıra digər gəlirləri də vardı. Onlar kilsə və kəbin, xaç suyuna çəkmə, dəfnətmə ayinlərinin icrasından gəlir götürürdülər. Dindarlar da kilsəyə xeyli sədəqə verirdilər. Müsəlman ruhanilərinin xeyrinə xüms, fitrə və zəkat toplanırdı. Ruhanilər dua oxumağa, yazı yazmağa, savad öyrətməyə görə də mizd alırdılar. Xüms vergisindən əldə olunan gəlir iki hissəyə bölünür, bir hissəsi seyidlərə, habelə yoxsullara və yetimlərə verilirdi, digər hissəsi isə məscidlərdə,

ziyərətgahlarda və mədrəsələrdə çalışan ruhanilər arasında bölünürdü [33, s. 11].

Əsas mükəlləfiyyətlər aşağıdakılar idi :

1. Biyar. Hər bir ailə ağanın tələbi ilə öz əmək alətləri və qoşqu heyvanı ilə bir nəfər ayırmalı idi ki, üç gün ağanın tarlasında işləsin. Əkin, biçin, taxıl döymək və daşımaqla məşğul olsun, iki gün ağa heyvanlarına bir yerdən başqa yərə köçürdükdə və yaxud köçəndə, iki gün ot biçmək, odun daşımaq və başqa işlərdə, bir gün isə ev və başqa təsərrüfat tikililərində işləməli idi [112, s. 353]. Ağa kəndlini hər dəfə çağıranda onu öz razılığı olmadan bir gündən artıq saxlaya bilməzdi. Ona işçi lazım olmadıqda, o hər bir iş günü üçün kəndlidən 10 qəpik ala bilirdi [155.2 c., 56].

2. Əvariz. Bütün kənd icmasının kəndin sahibinin tələbi ilə müəyyən günlərində onun üçün işləməsinə əvariz deyilirdi. Əvariz adətən ildə iki gün olurdu.

3. Qulluqçu. Ağaların ev və çöl işlərində çalışmaq üçün hər on ailə növbə ilə bir nəfər ayırmalı idi. Nökərin yaşı 20-dən az olmamalı, azı bir il öz ağasına qulluq etməli idi. Ağa onu hər şeylə təmin etməli idi. Nökər vermiş ailə əlavə heç bir mükəlləfiyyət daşımır, əksinə sahibkar həmin ailənin əvzinə xəzinəyə 5 manat vergi ödəyirdi [138, s. 358].

Kişi nöqərlərindən başqa sahibkarın tələbi ilə hər ailə 1 nəfər qadın qulluqçu verməli idi. Adətən qulluqçuluğa öz təsərrüfatı olmayan qadınlar cəlb edilirdi. Qulluqçu öz işini davam etdirmək arzusunda olmadıqda, bir ildən sonra onu ayrısı əvəz etməli idi. Onlar da nöqərlər kimi ağa tərəfindən hər şeylə təmin olunurdular.

4. İlxıçı. Rəiyyətlər xanın ilxısına baxmaq üçün adamlar ayırmalı idilər. Lakin çox vaxt kəndlilər bu mükəlləfiyyətin əvəzinə pul ödəyirdilər.

Xanlar bu və ya digər vergini öz yaxın adamlarına və yaxud dövlət qarşısında xüsusi xidmətləri olmuş adamlara güzəştə gedə bilirdilər. Məsələn, İbrahimxəlilxəlil xanın təliqəsinə əsasən Vərəndə mahalının xəzinəyə məxsus bütün kəndlərindən toplanan darğalıq vergisi Mirzə Camalın qardaşı Sadıq bəyə çatırdı [175, v. 180].

Məmurlar vergiləri böyük ciddiyətlə toplayırdılar. Esadze yazırdı ki, biçini başa çatdıran əkinçi sahibkarın və yaxud onun nümayəndəsinin iştirakı ilə taxılı dərzlərə bölürdü, özü də bu bölgünü məhsul yığımından ən gec üç gün sonra etməlidir: əgər sahibkar həmin mülkün ərazisində yaşayırdısa, əkinçi bölgüdən ən gec üç gün sonra malcəhəti ona çatdırmalı idi. Əgər sahibkar həmin mülkün ərazisindən kənardə yaşayırdısa, verginin çatdırılması bölgü başa çatdıqdan sonraya saxlanırdı [206, s. 178].

Feodal - ara müharibələri və yadelli işğalçıların hücumları kənd təsərrüfatına böyük zərər yetirirdi. 80-ci illərdə Qubanı Fətəli xanın hərbi yürüşləri zamanı basqınçılar Qarabağ xanlığında xeyli kəndi var-yoxdan çıxarmış, bir çox kəndli ailələrini Quba xanlığına köçürmüşdülər.

Ağa Məhəmməd Qacarın 1795 və 1797-ci illərdəki hücumları və 1804-1813-cü illər Rusiya-İran müharibəsi zamanı xanlığın iqtisadiyyatına xüsusilə böyük zərbə dəymişdi. Əhalinin sayı kəskin surətdə azalmışdı. N.Dubrovinin yazdığına görə Qacarın hücumlarına qədər Qarabağda 60 min ailə yaşayırdı. XIX əsrin əvvəllərində isə bu rəqəm 10 min ailəyə enmişdi [7, s. 62].

Bütövlükdə xan sarayları və bir neçə iri feodalın imarətləri istisna olmaqla Şuşada yaşayış evlərinin memarlıq görkəminə, yaşayış üçün rahat olmasına bir o qədər də diqqət yetirmirdilər. Dövrün mürəkkəb siyasi şəraiti xanları əsas diqqəti müdafiə qurğularına yönəltməyə vadar edir. Hətta yaşayış evlərinin əksəriyyəti bir çox Şərq şəhərlərində olduğu kimi kiçik qalacaları xatırladırdı. Hər bir ev qonşu evlərdən və küçədən qalın və hündür hasarlarla ayrılırdı [123, s. 42].

Varlıların evlərində ocaq əvəzinə buxarı, ucuz saxsı qablar əvəzinə çini qablar, gümüş və qızıldan düzəldilmiş qaşığıq və bıçaqlar olur, döşəməyə bahalı xalçalar salınırdı. Varlılardan bəzilərinin evlərinin divarları müxtəlif səciyyəli naxışlar və rəsmlərlə bəzədilirdi [123, s. 87].

O dövrdəki əksər Azərbaycan şəhərlərindən fərqli olaraq Şuşanın iqtisadi həyatında əkinçilik çox çüzi əhəmiyyətə malik idi. Bu, ilk növbədə Şuşa şəhərinin ətrafındakı ərazidə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün torpaq və digər zəruri şəraitin olmaması ilə bağlı idi. Yəqin elə buna görə idi ki, Şuşanın əhalisi əsasən kустar sənətkarlardan, tacirlərdən və ali silkin nümayəndələrindən ibarət idi.

Fasiləsiz ara müharibələri və yadelli basqınlar xanlığın əhalisinin ümumi sayına təsir göstərməklə bərabər Şuşa şəhəri əhalisinin də sayına kəskin təsir göstərmişdi. Bu azalma Şuşada da müşahidə olunur. XVIII əsrin sonlarına olan məlumatlara görə Şuşada 2 mindən çox ev vardı ki, bu da təxminən 10 min nəfərdən çox sakin deməkdir [48, s. 13].

Şuşa şəhəri üç hissəyə Təbrizli, Qazançalı və Əylisli hissələrinə [mənbədə məhəllə adlandırılır]. bölünürdü. «Qarabağ əyalətinin təsviri»ndə yanlış olaraq hissələr məhəllə kimi göstərilir. Lakin 10 min nəfərdən artıq sakininin yaşadığı bir şəhərdə cəmi üç məhəllənin olması o qədər də inandırıcı görünmür. Müqayisə üçün göstərək ki, öyrənilən

dövrə əhalisi 5 min nəfərdən artıq olmayan Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində uyğun surətdə 13 və 5 məhəllə vardı [203, s. 480; 115 s. 15].

Yəqin ki, mənbədə üç rəqəmi şəhərin müxtəlif dövrlərdə təşəkkül tapan hissələrinə aiddir. Baharlığın verdiyi məlumatlara görə Şuşanın Çuxur adlanan birinci hissəsi Pənahəli xanın dövründə, Yuxarı adlanan ikinci hissəsi İbrahimxəlilxəlil xanın dövründə, üçüncü hissəsi isə xanlıq ruslar tərəfindən işğal edildikdən sonra tikilmişdir [15, s. 276]. Baharlı XIX əsrin əvvəllərində Şuşada 17 məhəllənin olduğunu yazırdı [Qurdlar, Seyidli, Culfalar, Quyuluq, Çuxur, Dördlər qurdu, Hacı Yusifli, Dörd çinar, Çöl qala, Mərdinli, Saatlı, Köçəri, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçi, Hamam qabağı və Təzə]. [15, s. 276]. Göründüyü kimi məhəllə adlarının bəzisi sakinlərin köçüb gəldiyi yerlərin adı ilə, bəziləri sakinlərin məşğuliyyət növü ilə, bəziləri də məhəllələrin topoqrafik mövqeləri ilə bağlı olmuşdur. Bu məhəllələrdə şəhər sakinləri ilə yanaşı bir sıra kənd sakinləri də daimi yaşayırdılar. Bu sakinlər mənsub olduqları kəndlərin icmaları ilə birlikdə vergi və mükəlləfiyyətlərini ödəyirdilər. Eyni zamanda xan qonaqlarını qəbul edib, qonaqları və atlarını yedizdirmək mükəlləfiyyətini yerinə yetirir, tələb olunduqda lazımi qədər işçi qüvvəsi, qoşqu verir, xan üçün binalar tikilərkən şəhərlilərlə birlikdə materiala yardım edirdilər.

Tikintilərin çoxu alçaq və bəsit görkəmli idi. Qazma və «qaradamlara» tez-tez rast gəlmək olurdu. Bəylərin, digər varlıların və xanın evləri isə hündür və yaraşlıq idilər.

§ 4. Sənətkarlıq

Sənaye-kustar istehsalı kənd təsərrüfatı ilə müqayisədə təsərrüfat həyatında mühüm yer tutmurdu. Sənətkar - kustar sənayesi demək olar ki, tamamilə əkinçiliklə bağlı idi və nadir hallar istisna olmaqla yardımçı səciyyə daşıyırdı.

Kəndli ailəsi özünün o qədər də mürəkkəb olmayan təsərrüfatı çərçivəsində yalnız əkinçilik və maldarlıqla deyil, həm də göstərilən sahələrdən əldə edilən məhsulların emalı ilə məşğul idi. Bu hər şeydən əvvəl kəndin əsas ticarət mərkəzlərindən uzaqlığı, rahat yolların olmaması və əhalinin təsərrüfat həyatının qapalı səciyyə daşması ilə əlaqədar idi.

Xammal ehtiyatının bolluğu sənətkarlığın inkişafına müsbət təsir göstərirdi. İlin müəyyən fəsilərində kəndlinin əkinçiliklə məşğul ola bilməməsi də onun ev sənayesi ilə məşğul olmasına şərait yaradırdı. Kəndli qış mövsümündə müxtəlif ev peşələri ilə məşğul olurdu. Evdə istehsal olunan məhsullar əsasən kəndlilərin öz tələbatlarının ödənilməsi

nə yönəlmişdi. Hər bir ailə öz tələbatını ödəmək üçün zəruri olan məhsulların demək olar ki, hamısını istehsal edirdi.

Peşəkar sənaye fəaliyyətinin birinci forması sənətkar və kустar sənayesi sayılır. Sənətkarlığın fərqləndirici xüsusiyyəti sifarişlə işləmək, kустar sənayesinin fərqləndirici cəhəti isə azad bazar üçün işləməkdir.

Ticarət mərkəzlərindən təcrid olunmaq, əlverişli nəqliyyat yollarının olmaması bilavasitə yerlərdə ev və sənətkarlıq - kустar sənayesinin inkişafını zəruri edirdi. Xanlığın xammal məmulatlarının bolluğu da bu sahələrin inkişafına şərait yaradırdı. Aztorpaqlılıq və ilin fəsillərindən asılı olaraq əməyin təbii şərtlərinin dəyişməsi ev və sənaye-kустar sənayesinin inkişafına təsir edən amillərdən idi. Az miqdarda məhsulunu toplayıb, kiçik torpaq sahəsini səpən kəndlilərin ev istehsalı ilə məşğul olmaq imkanı olurdu.

Xüsusən qışda kəndlilər demək olar ki, tamamilə bekar olurdular. Hər bir ailə öz istehlakı üçün zəruri olan demək olar bütün şeyləri istehsal edirdi. Kəndli çörək bişirir, ipək sarıyır, yunu darayır, əyirir, rəngləyir, kətan və yun parça toxuyur, paltar tikir, gön aşılایır, lazım gəldikdə əl dəyirmanında taxıl üyüdür, bina tikir və təmir edir, əmək alətləri hazırlayır, bir sıra hallarda dulusçuluq, dülgərlik və dəmirçilik işləri yerinə yetirirdi. Xanlığın kəndlərində misgər, boyaqçı, silahsız, bəna, dəmirçi, dabbaq, dulusçu və başqa sənətkarların olmaları haqqında məlumat var.

Xanlıqda toxuculuq geniş yayılmışdı. Demək olar ki, hər bir ailədə bəsit əyirici və toxucu dəzgah vardı. Toxuculuq məhsulları başlıca olaraq ailənin öz təsərrüfat – məişət tələbatını ödəməyə sərf olunurdu. Xanlığın demək olar ki, bütün kəndlərində xalça, palaz, cecim, məfrəş, yun parçalar, xurcun, çuval və s. toxunur, yun ayaqqabı, palan və s. istehsal edirdilər.

Əyiricilik və toxuculuqla qadınlar məşğul olurdu. 1832-ci il məlumatına görə kəndlərdə 500 nəfər ipək parça toxumaqla, 1200 nəfər bez toxumaqla məşğul olurdu [168, s. 61]. Qadınlar zərbaft işi də görürdülər. Məxmər, ipək parçaların üzərində qızıl saplarla bəzəyirdilər. Məhsulların bir hissəsi mübadilə üçün çıxarılırdı.

Ev və sənətkar kустar sənayesinin çox mühüm sahəsi xalçaçılıq idi. Şəkillərinin gözəlliyinə, boyasına görə Qarabağ xalçası xanlıq hüdudlarından çox - çox uzaqlarda məşhur idi. Xalçanı öz ehtiyacı, satış üçün eləcə də qızlara cəhiz vermək üçün toxuyurdular. Xalçanı adətən iş arası fasilələrdə toxuyurdular.

Boyaçılıq inkişaf etmişdi. Boyanı müxtəlif təbii bitkiləri qaynatmaq yolu ilə əldə edirdilər.

Xanlığın ayrı-ayrı kəndlərində misgərlər, daşyonanlar vardı, hərbi sursat - odlu və soyuq silahlar hazırlanırdı. Tüfəng və tapança lülələrinin hazırlanması ilə Çarabərdə bir usta, tüfəng üçün xəznə hazırlamaqla Vəng və İşimkirt kəndlərinin hər birində bir usta məşğul olurdu [168, s. 62].

Kəndlərdə həmçinin təsərrüfat alətləri - dəryaz, oraq, bel, balta, bıçaq, nal, mıx və s. hazırlanırdı. Dabbaqlıq mühüm əhəmiyyətə malik idi. Camış, öküz, inək dərisindən ayaqqabı hazırlanmasında, qoyun dərisindən isə papaq, kürk və s. hazırlanmasında istifadə edirdilər. Dabbaqlıq emalatxanalarından biri Vərəndə mülkiyyətində yerləşirdi. 3 işçisi olan bu müəssisədə ildə 150 dəri emal olunurdu.

Dulusçuluq ən qədim zamanlardan yayılmış sənət növü idi. Sakinlər gildən süd, yağ, şərab, su və s. məhsulları saxlamaq üçün bardaqlar və s. qablar hazırlayırdılar. Gildən çıraqlar da hazırlanırdı. Saxsı məlumatı bəsit, bədii cəhətdən zəif idi, yaxşı bişirilmirdi.

Xanlıqda ağac emalı sənəti geniş yayılmışdı. Meşələrin bolluğu bu sənətin inkişafına şərait yaradırdı. Ağacdən ev və təsərrüfat ehtiyacları üçün zəruri olan vəllər, cəhrə, bel, kürək və s. hazırlanırdı. Göyrüşdə sürtünmə yolu ilə od almaq üçün alət hazırlanırdı.

Əgər qadınlar toxuculuqla məşğul olurdularsa, kişilər ağac zənbillərin, ağac hasarlar və şəbəkələrin hörülməsi, samanlıqların hazırlanması ilə məşğul olurdular.

Ağacdən başlıca olaraq, əlbəttə, mənzillərin qızdırılması üçün istifadə olunurdu. Kəndlilər xüsusi çalalarda kömür hazırlayaraq kömür ehtiyatı yaradırdılar. Kömürü satış üçün də istehsal edirdilər.

Xanlıqda 470-dən çox işləyən su dəyirmanı vardı. Yay və qış aylarında su olmadığından dəyirmanlar işləmirdi, buna görə yaz və payız aylarında un ehtiyatı yaratmaq lazım idi. Taxılı üyütmək əvəzində dəyirman sahibi onun 1/20 hissəsini alırdı [168, s. 63].

Dəyirman daşı və qəbirüstü daşların işlənməsi ilə Xaçın mahalında Dövşanlı, Vəng və Bazarkənd kəndlərindən 30 nəfərdən çox adam məşğul olurdu. Daş karxanaları kilsəyə məxsus olduğu üçün hazır daşların beşdə bir hissəsini kilsəyə verirdilər [168, s. 63].

Xanlıqda 10 bəzixana vardı və sahibləri burada alınan yağın 1/20-ni alırdılar.

Xanlığın iqtisadiyyatında şərabçılığın da özünəməxsus yeri vardı. Şərabçılıqla yalnız xristianlar məşğul olurdu. Müsəlmanlar üzumdən bəhməz hazırlayırdılar. 1832-ci ildə Qarabağda 70.000 vedrə şərab, 3.400 vedrə araq, 4 800 pud bəhməz istehsal olunmuşdu.

Sabunbişirmə də az əhəmiyyət kəsb etmirdi. Sabunbişirmə ilə kəndlərdə qadınlar məşğul olurdular. Sabun istehsalı əsasən natural

səciyyə daşıyırdı və nadir hallarda mübadilə üçün çıxarıldı. Sabun hazırlanması üçün başlıca xammal buynuzlu mal-qaranın və donuzların piyi, fıstıq torpası və «qaraqan» adlı sabun daşı idi. Karaqandan, əhəngdən və sudan məhlul hazırlanır, 6-8 gün sonra bu məhlul bişirilirdi. Sabunu çuqun qazanlarda bişirirdilər [168, s. 63].

Xanlığın ən böyük sənətkarlıq - kустar sənayesi mərkəzi Şuşa şəhəri idi. Burada yüzlərlə sənətkar çalışırdı.

Şuşada xalçaçılıq tərəqqi etmişdi. Şuşa xalçaları öz gözəlliyi və keyfiyyətinə görə ad çıxarmışdı. Xalçaları adətən azad satış üçün, nadir hallarda sifariş əsasında toxuyurdular.

Şuşada ipək parçalar toxunması da inkişaf etmişdi. XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrin birində Şuşada ipək toxumaq üçün 42, pambıq parçalar toxumaq üçün isə 28 toxuculuq müəssisəsinin yerləşdiyi qeyd olunur [173.1, s. 311-312]. 1832-ci ildə Şuşada cəmi 132 dəzgahı olan 42 ipək parça toxuyan müəssisə vardı. Həmin müəssisələrdə 324 toxucu işləyirdi. Bu müəssisələrdə şallar, dama-dama çadralar, «kassana» adlı [qırmızı parça]. toxunurdu. Kassanadan köynək və şalvar tikirdilər. 1829 cu ildə şəhərdə 740 şal, 6100 kassana və 360 parça istehsal olunmuşdu [168, s. 63].

İpəyin açılması və sarınması üçün Şuşada 16 nəfərin işlədiyi 7 kələfaçan emalatxana vardı. İpəksarıyan və digər emalatxanalardan «karxana xərci» adlı vergi toplanırdı [94, s. 77].

Şuşa şəhərində yun saplar və corablar da toxunurdu. Bu məhsulların bir hissəsi Tiflisə ixrac olunurdu. Papaqçılıq da inkişaf etmişdi. Papağı Buxara, Şiraz və yerli qoyun dərilərindən hazırlayırdılar. Buxara və Şiraz dərisindən hazırlanmış papaqlar daha baha qiymətləndirilirdi [168, s. 65].

XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Şuşada və onun ətrafındakı kəndlərdə pambıq parçalar toxumaq üçün 1000 dəzgah olduğu haqqında məlumat var. Sonrakı 20-30 il ərzində həmin müəssisələrin sayı kəskin sürətdə azalaraq 80-ə enmişdi [173.2, s. 312]. Müharibələr pambıq parça istehsalının yalnız kəmiyyətinə deyil, həm də keyfiyyətinə mənfi təsir göstərmişdi.

Pambıq parçalardan Şuşada yalnız bez parça hazırlanırdı. 80 dəzgaha malik 28 bez toxuyan müəssisə fəaliyyət göstərirdi. İldə 80 000 xan arşını [təqribən 12000 rus arşını]. uzunluğunda bez toxunurdu [168, s. 65]. Həmin dövrə aid mənbədə göstərilir ki, Şuşada hər il hər birinin 10 xan arşını uzunluğu və 5 qarış eni olan 8 min bez istehsal olunurdu [173.1, s. 312].

İpək, yun və pambıq parçaları boyamaq üçün Şuşada 6 nəfərin çalışdığı 3 boyaqxana fəaliyyət göstərirdi. Boyaqxanaların biri xanın

oğlu Cəfərqulu ağaya məxsus idi. Rəqabət olmasın deyə boyaqxanaların birində yalnız göy, digər ikisində isə göy istisna olmaqla digər rənglərlə boyayırdılar [155.1, s. 41; 168 s. 65].

Boyaq bitkilərinin bolluğu boyaqçılığın inkişafı üçün şərait yaradırdı. Xanlığın ərazisində qırmızı rəng almaq üçün istifadə olunan biyan kökü [marcna]. xüsusilə çox idi. XIX əsrin əvvəllərində xanlıqda hər il 10 min puda qədər biyan kökü istehsal olunması haqqında məlumat var.

Şuşa həm də gön-dəri məmulatları istehsalının mühüm mərkəzlərindən biri idi. Xanlıqda maldarlığın geniş yayılması sənətin bu sahəsini xammalla təmin etməyə imkan verirdi. Öküz, inək, dana dərisindən ayaqqabı, qoyun dərisindən papaq, kürk və s. hazırlamaq üçün istifadə edilirdi.

Şuşada 40 nəfərin çalışdığı 19 gön-dəri dabbaxanası vardı. İldə orta hesabla 2 min ayaqqabıaltı hazırlanır, 1400 keçi, 1600 qoyun dərisi, emal olunurdu [168, s. 65]. Ümumiyyətlə ildə 35 min ədəddən çox dəri məmulatı istehsal edilirdi. Yəhərqayırma işi də yaxşı inkişaf etmişdi. Gön dəri emalı ilə məşğul olanlar Təbriz dabbaxalarının rəqabəti ilə üzlaşirdilər.

Şuşada bir kустar tipli sabunbişirmə zavodu vardı [173.2, s. 313].

Şuşa şəhərində 22 nəfərin çalışdığı 2 kərpic zavodu fəaliyyət göstərirdi. Şəhərdə barıt da hazırlanırdı [168, s. 65].

Ticarətin inkişafı və iri feodalların istehlak tələbatı zinət əşyalarının istehsalının inkişafına və təkmilləşməsinə şərait yaradırdı. Zərgərlərin qızıl və gümüşdən hazırladıqları qolbaqlar, boyunbağlar, sırğalar, kəmərlər, sancaqlar və s. alıcını valeh edirdi.

Şəhərdə 74 nəfər xırda ticarətlə məşğul olurdu [168, s. 65].

Adları çəkilənlərdən savayı Şuşada daha bir sıra sənətkar - kустar istehsalı növləri ilə məşğul olurdular.

Xanlığın ərazisində çoxlu yeraltı sərvətlər olsa da onların çoxu öyrənilməmiş və əhaliyə məlum deyildi. Faydalı qazıntılardan mis filizi, əhəngdaşı, dəyirman daşları üçün istifadə olunan daşlar, saxsı üçün gil, qılınc və xəncərlərin bəzədilməsində istifadə olunan kvarts məlum idi. Şuşanın cənub-qərb istiqamətində, 160 verstliyində Oxçu kəndinin yanında sakinlər uzaq keçmişlərdən dəmir filizi çıxarırdılar. 1823-cü ildə rus geoloqu Krijanovski burada çıxan filizi tədqiq edib tərkibinin qranit, qneys [qədim metamorfik süxur], əhəngdaşı, bazalt və kvartsdan ibarət olduğunu müəyyənləşdirmişdi. Oxçu filizi boz dəmir daş olub bir pudunda 17 funt çuqun vardı. Krijanovski Şuşa şəhərindən 400 sajenlik məsafədə də 18 sajenlik əhəng təbəqəsinin altında iki

dəmir filizi təbəqəsi tapmışdı. Bir təbəqənin 1 pud filizində 20, digər təbəqənin 1 pudunda isə 18 funt çuqun var idi. Hər təbəqənin 1 ¼ arşın və daha çox qalınlığı vardı [122.3].

Xanlıqda bir qədər acı tamamı olan göl duzu hasil olunurdu. İri buynuzlu mal-qara, atlar, qoyunlar üçün və balıq duzlamaq üçün Naxçıvan duzunun tam istifadə olunurdu [168, s. 66].

Sənətkar - kустar istehsalının texnika və istehsal alətləri bütövlükdə aşağı səviyyədə idi. Əl əməyinə əsaslanan hədsiz bəsit texnika hər bir sənətkardan yüksək ustalıq tələb edirdi. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi istehsal texnikasının təkmilləşdirilməsi yolu ilə deyil, əməyin intensivləşdirilməsi yolu ilə əldə edilirdi. Buna görə də sənətkarlıqda yalnız əl əməyindən istifadə olunurdu.

Şuşa şəhərindəki sənətkar-kustar emalatxanaları kiçik idilər. Əmək məhsuldarlığı aşağı, istehsal texnikası bəsit idi. Çalışanların sayı 3-5 nəfər olurdu. İpək toxuculuğu, pambıq-parça toxuculuğu, dabbaqxanalarda, kərpic və sabunbişirmə zavodlarında muzdlu fəhlələr işləyir, onlar muzdu ya natura, ya da pul ilə alırdılar [168, s. 68].

Şəhər sənayesinin təsiri ilə kənd yerlərində, xüsusən Şuşanın ətrafında əmtəə-pul münasibətlərinin müəyyən canlanması hiss olunurdu. Kənd təsərrüfatında əmtəə istehsalının artması qismən müəyyən sənaye əməyi növlərinin [sərracliq, yohərqayırma və s.]. ixtisarı hesabına olurdu [168, s. 68].

Qarabağ xanlığının təsərrüfat ukladı bütövlükdə natural səciyyə daşıyırdı. Kənd yerlərində sənət əsasən əkinçiliyin yardımçı sahəsi idi.

Xanlığın və Şuşa şəhərinin yaranması mütərəqqi hadisə idi. Şəhərin yaranması ilə ictimai əmək bölgüsü gücləndi, yeni iqtisadi qüvvə - əmtəə istehsalı meydana çıxdı.

Şəhərdə əmtəə istehsalının genişlənməsi əmtəə-pul münasibətlərinin kəndə, xüsusən Şuşanın ətraflarına sirayət etməsinə səbəb oldu. Lakin şəhər sənayesi əmtəə-pul münasibətlərini xanlıqda eninə və dərininə inkişaf etdirə bilmədi. Şuşa Qarabağ xanlığında yeganə sənaye mərkəzi olaraq qalırdı.

Şəhərin nisbətən tez inkişafı, şəhərdə sənətkar - kустar istehsalının və ticarətin genişlənməsi kənddə hökm sürən ətalətlə təzad təşkil edirdi.

Şuşada muzdla işləmə, sənətkarların muzdla işləməsi halları da müşahidə olunurdu.

Qarabağ xanlığında ipək parçaların hazırlanması ilə məşğul olanların sayı 500 nəfərə çatırdı. Ləmbəran və Ağcabədidə ipəkçilik xüsusilə inkişaf etmişdi. İpəkdən yorğan üzü, köynək, şalvar və s. tikilirdi. Cənubi Azərbaycanından, xüsusən Qaradağdan bura toxucular gə-

lirdilər. Xanlıqda bez də toxunurdu. Toxucuların sayı 1200 nəfərə çatırdı. Yundan müxtəlif məmulatlar – xalça, palaz, çul, keçə, adi palaz hazırlanırdı. Orta ölçülü xalçanın biri 10-14 manata, adi palaz 4-5 manata, naxışlı palaz 14 manata, naxışlı çul 6-8 manata, alaçıq gecəsi 2080 manata satılırdı [173.2, s. 299-300].

Çiləbord mahalında silahqayırma ilə məşğul olurdular. Onlar silah lülələri hazırlayırdılar. Burada 3-4 fəhləsi olan emalatxanalar da var idi. Vəng və Şeşpara kəndlərində iki usta silah çaxmağı düzəldirdi [173.2, s. 299-300]. Xanlıqda 15 fəhlə işləyən 7 ipəkşarıyan emalatxana mövcud idi. Pambıqdan bez toxunması da geniş yayılmışdı. Burada 80 bez toxuyan dəzgah ilə ildə uzunluğu 10 xan arşını və eni 7 qarış olan 8 min ədəd bez parça toxunurdu [173.2, s. 312].

19 dabbaq emalatxanasında 40 fəhlə çahşırdı. Bu emalatxanalarda ildə 2000 ayaqqabı altı üçün gön, 1600 qoyun, 1400 keçi dərisi aşılanırdı [173.2, s. 312-313].

Xanlıqda tikinti ilə bağlı sənətlər çox inkişaf etmişdi. Bu təsadüfi deyildi. Çünki xanlar yalnız müdafiə tikililərinin deyil, həmçinin ictimai binaların və digər mülki tikililərin də inşasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Şuşa, Bayat, Şahbulağı, Əsgəran qalaları ilə yanaşı məscidlər və günbəzlər də tikilmişdi. 1768-1769-cu ildə Şuşada böyük Cümə məscidi inşa olunmuşdu. Sonralar XIX əsrdə Mehdiqulu xanın qızı Gövhər ağa onu təmir etdirib, daha gözəl şəkllə saldırmışdı. Xəzinə dərəsində imarət və otaqlar tikilmişdi [mağaranın içərisi daş və əhənglə tikilmişdir]. Oranın yalnız bir cə yolu vardı. Şuşa qalasının bir ağaclığında Xan bağında möhtəşəm binalar inşa olunmuş, Ağdam bağının hasarı, Pənahəli xan və övladlarının qəbirlərinin üstündə uca günbəzlər tikilmişdi [59, s. 143].

Pənahəli xanın və övladlarının qəbirləri üstündə üç uca gümbəz inşa olunmuşdu. Burada Pənahəli xanın atası İbrahimxəlilxəlil ağanın qədimi ocaq evi vardı, yonma daş və tağbəndi vardı. Ağa Məhəmməd Qacarin hücumu zamanı günbəzlər dağıdılmışdı. Sonra Mehdiqulu xan bərpa etdirmişdi. O, bir ehsan bağı da saldırmış, hasar və buzxana inşa etdirmişdi. Bunlar Məqbərəyə vəqf olunmuşdular. Tarixçinin yazdığına görə buzxanadan min yük buz ehsan kimi ətrafda yaşayan elatlara və digər əhaliyə verilirdi [56, s. 200].

İbrahimxəlilxəlil xan Şuşanın bir ağac məsafəsində Xan bağı adını almış bağı saldırmışdı. Burada bağlar və tövlələr, buzxana və dəyirmanlar vardı [56, s. 201].

Xanlıqda tətbiq olunan iltizam sistemi sənətkarlıq və ticarətin inkişafına ciddi mane olurdu. Xan vergi yığmaq hüququnu verginin ümumi məbləğini əvvəlcədən ödəyən iltizamçılara satırdı. İltizamçılar

iltizam müddəti qurtaranadək tacirlər və sənətkarlardan xana verdikləri məbləğdən xeyli artıq pul toplamağa səy göstərirdilər. İpəkdən toplanan mizan vergisi də iltizama verilirdi. İpək, yun, pambıq parçaların, sapın tünd yaşıl və mavi rəngdə boyanmasına iltizamçı icazə verməli idi. İltizamçıdan başqa heç kimin sabun, dəri, qızıl boya satmaq hüququ yox idi. Təbii qızıl boya da iltizamçının nəzarəti altında idi [22, s. 2-3].

Adətən ustaların köməkçiləri və şagirdləri olurdu. Şagird hamıdan tez emalatxanaya gəlməli, onu yığıdırıb təmizləməli, usta gələnə kimi emalatxanayı tam hazır vəziyyətə salmalı, ustanın arvadı ilə bazaraya getməli, ustanın ev və həyətinin səliqə-sahmanına baxmalı, mal-qaranı naxıra ötürməli, tövləni təmizləməli, ev heyvanları və quşlarını yemləməli, odun yarmalı, çörək bişirildikdə kömək etməli və s. işləri yerinə yetirməli idi.

Dərzi, başmaqçı və başqa bu kimi nisbətən yüngül peşələr üzrə şagirdliyə 9-13 yaşlı uşaqlar, dəmirçilik, dəbbaqlıq, xamutçuluq və bu kimi daha çox fiziki qüvvə tələb edən sənət sahələrinə şagirdliyə isə 16-18 yaşlı yeniyetmələr qəbul olunurdular. Şagirdlik sənət sahəsindən asılı olaraq dörd və daha çox il davam edə bilirdi. Şagirdlik müddəti bitmiş uşağı usta köməkçisi vəzifəsinə keçirirdilər. Köməkçi öz ustasının yanında qalmaq istəməsə, başqasının yanına keçə bilirdi. Usta köməkçisinə o zaman usta adı verilirdi ki, o həmin sənət sahəsinin bütün incəliklərinə yiyələnmiş olsun.

§ 5. Ticarət

Xanlıqda daxili ticarət nisbətən zəif inkişaf etmişdi. Çünki əhalinin istehsal fəaliyyətinin keyfiyyət yekcinsliyi xanlığın ayrı-ayrı hissələri arasında geniş ticarət əlaqələrinin inkişafına mane olurdu. İstehsalın başlıca məqsədi istehsalçıların özlərinin və feodalların istehlak tələbatını ödəməkdən ibarət idi. Buna görə də xanlıqda mübadilə hələ bütövlükdə müntəzəm ictimai təzahürə çevrilməmişdi. Yalnız istehsalın müəyyən artıqları o da nadir hallarda satışa çıxarılırdı.

Xanlıq ərazisinin dağlıq relyefi, əlverişli yolların və nəqliyyat vasitələrinin olmaması da daxili ticarətin genişlənməsinə əngəl törədirdi. Qarabağ xanlığında nəqliyyat yolları az inkişaf etmişdi. Üç az ya çox dərəcədə yararlı böyük yol vardı. Bu yollardan biri Şuşadan Gəncəyə, digəri Şuşadan Şəkiyə, üçüncüsü Araz üzərindəki böyük, daşdan inşa olunmuş Xudafərin körpüsü vasitəsilə İrana uzanırdı. Bu üç böyük yoldan savayı bir yol Şuşadan Gorusu keçməklə Naxçıvana, digəri Şuşadan Vərəndə mülkiyyətinin ərazisini keçməklə Ordubad və İrəvana uza-

nırdı. Sonuncu iki yol dağların dərin qar örtüyü ilə örtülməsi nəticəsində dekabrda aprelin sonunadək keçilməz olurdu.

Müxtəlif, eyni zamanda bəsit nəqliyyat vasitələrindən istifadə olunurdu. At, dəvə, eşşək və qatır başlıca nəqliyyat vasitələri idi.

Geniş satış imkanlarının olmaması təsərrüfatın genişləndirilməsi və əməyin intensivləşdirilməsinə stimulu sarsıdır, təsərrüfatın qapalılığına şərait yaradırdı.

Əmək bölgüsünün inkişafı və şəhərin kənddən ayrılmasının güclənməsi ilə əlaqədar möhtəkirlərin və tacirlərin müdaxiləsi ilə xanlığın təsərrüfat vahidlərinin qapalılığı getdikcə daha çox pozulurdu. Şuşada ticarətin inkişafı tədricən kəndin yuxarı təbəqələrini öz orbitinə cəlb edir, yuxarı hərbi-feodal zümrələrinin israrçılığının artmasına səbəb olurdu. Möhtəkirlər və xırda alverçilər kəndlərdə xüsusi fəallıq göstərirdilər. Onlar çox vaxt vergi və rüsumların toplanması vaxtı kəndə gəlirdilər. Möhtəkirlər kəndlilərin satış bazarları ilə əlaqələri olmamasından istifadə edərək feodallarla ittifaqda əhalini qarət edir, iqtisadi əsarətə sahrdılar. Onlar hazır parçaları, barama qurdu toxumunu, duz, meyvə, saxsı məmulatı ilə dəyişirdilər. Kəndlilərin ümitsiz vəziyyətindən istifadə edən möhtəkirlər və tacirlər tədricən tut bağlarını, üzümlükləri və s.-ni öz əllərinə alırdılar. Zərurət yarandıqda həm kəndlilərə, həm də feodallara mal və pul borca verirdilər.

Xanlığın başlıca daxili və xarici ticarət mərkəzi Şuşa şəhəri idi. Cümə günləri Şuşanın ətraf kəndlərindən kəndlilər şəhərə gələrək öz məhsullarını satır və lazımı malları alırdılar. Həm qala daxilində, həm də Şuşa darvazalarının önündə bazarlar təşkil olunurdu [168, s. 71].

Sənətkarlar, kустarlar, tacirlər, kəndlilər, feodallar, həmçinin digər xanlıqlardan və xarici ölkələrdən gələnlər ticarətdə iştirak edirdilər. Həm vüsətinə, həm də strukturasına görə şəhər ticarəti sənətkarlıq səciyyəsi daşıyırdı. Şəhərdə kənd təsərrüfatı məhsulları, sənətkar-kustar istehsalı məhsulları, mal-qara satılırdı.

Adətən kəndli əkinçilik məhsullarını, sənətkar isə sənətkarlıq məhsullarını bazara çıxarırdı. Kəndlilər ticarətlə əsasən ona görə məşğul olurdular ki, feodal vergiləri və rüsumları ödəsinlər, özlərinə lazım olan ən zəruri malları alsınlar. Sənətkarlar və kустarlar öz istehsal məhsullarını satmaqla istehsal vasitələri və yaşayış üçün vəsait qazanırdılar. Şuşada çoxlu peşəkar tacir də var idi. Çox vaxt kəndlinin mal almağa nağd pulu olmur, əvəzini natura [buğda, arpa, yun, ipək, yağ, toyuq, yumurta və s.] ilə ödəyirdilər. Bu zaman tacirlər kəndlilərin sadələvhlüyündən istifadə edərək satdıqları malın dəyərini olduğundan daha yüksək, kəndlinin verdiyi məhsulun dəyərini isə olduğundan daha aşağı hesablayırdılar.

Şəhərdə ticarətlə məşğul olanlar xanın xəzinəsinə vergi və rüsum ödəyirdilər. Bundan əlavə onlar bazar işçilərinin saxlanması ilə əlaqədar xərcləri də - bazarbaşı, qapançı və s. ödəyirdilər. Bazar xadimlərinə peşqəş, rüşvət, çay pulu, cərimə kimi ödənişlər də verməli idi.

1823-cü ildə bazarda bir çətvər buğda 18 man. 90 qəp., 1 çuval arpa 6 man.30 qəpik, 1 çuval darı 5 man., 1 batman yağ 15 man., quzu yununun 1 batmanı 10 man., 1 stil inək 4 man., 1 tilani batman yun iplik 15 man., 1 ədəd kilim 10 man., 1 öküz 40-70 manata satılırdı. Adətən xanlıq kənardan gətirilən malların üzərinə 15 faizə qədər əlavə qiymət qoyulurdu [Bax, 168 s. 72].

Şuşanın bazarları iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə, əmək məhsuldarlığının, təsərrüfatın əmtə xarakterinin artmasına, mədəniyyətin yayılmasına şərait yaradaraq böyük müsbət rol oynayırdı. İnsanların ünsiyyəti onların dünyagörüşünü artırır, onları daha dərkedici edirdi. Bazarlar həm də bir növ əhalinin «tərbiyə olunduğu yer» idi. Hər gün fərraş bazarda oğruların ayaqlarını şallaqlayır, sağ qollarını kəsir və s. cəza verirdilər.

Qarabağ xanlığında xarici ticarət daha çox inkişaf etmişdi. Şuşa Cənubi Qafqazın ən mühüm ticarət mərkəzlərindən biri idi. Şuşadan digər Azərbaycan xanlıqlarına, Gürcüstana, İrana, Türkiyəyə və Rusiyaya karvanlar gedirdi.

Daxili ticarətdən fərqli olaraq xarici ticarət demək olar ki, bütünlüklə peşəkar tacirlərin əlində cəmlənmişdi. Xırda və orta ticarət təşkilatları ilə yanaşı 1821-ci ildə Şuşada bir iri ticarət şirkətinin dəriyyəsi 1 milyon rus rubluna [6 milyon 500 min xan manatı] çatan iri birliyi vardı. Bu birliyin Cənubi Qafqazın digər iri şəhərlərində, Rusiya, İran və Avropa ölkələrində agentlikləri vardı [94, s. 75].

Qarabağ xanlığının xarici ticarətində qonşu xanlıqlar, Rusiya, İran və Türkiyə mühüm yer tuturdu.

Tiflisdən Şuşaya çit, güllü pambıq parçalar, mahud, müxtəlif rəngli pambıq parçalar, dösək üzünə çəkilmək üçün möhkəm zolaq-zolaq parçalar, sarı rəngli qalın və kobud pambıq parçalar, qırmızı boyaq, və s. Bakı xanlığından dəmir, yazı kağızı, çini qablar, zəfəran, mazut gətirilirdi. Dərbənddən qızıl boya [marena], Şəki xanlığından tufəng, əldə toxunma mahud şal, xalçalar və s., Gəncə xanlığından zəy və meyvələr, Naxçıvan xanlığından qalın kətan parça və duz, İrəvan xanlığından duz, Ərdəbil xanlığından «burmet» parçalar və s. gətirilirdi. Qarabağ xanlığı Azərbaycanın mühüm iqtisadi mərkəzi Təbriz xanlığı ilə müntəzəm və gur ticarət əlaqələrinə malik idi. Təbrizdən Şuşaya ildə 300 yük güllü parçalar [burmet], 400 yük bez [ağ parça], 1000 arşın qanauz [ipək parça], 600 ədəd müxtəlif rəngli tafta, 200 ədəd ko-

lenkor [qırmızı rəngli parça], 1000 ədəd göy örtük gətirilirdi [168s.72]. Təbrizdən həm də istiot, darçın, qərənfil, badam, quru meyvələr, İran şəkəri, hənə, tumac, Şiraz tütününü və s. gətirilirdi. Xoy və Urmiya xanlıqlarından Şuşaya qumaş, bez, çit və burmet gətirilirdi. Şamaxıdan müxtəlif ipək parçalar, qırmızı boya və qəhvə gətirilirdi.

Şəhərlər həm sənətkarlıq, həm də ticarət mərkəzi idilər. Daxili ticarət dükanlarda aparılırdı. Dükanların çoxu həm də emalatxanalarda idi. Lakin yalnız ticarətlə məşğul olan dükanlar da var idi. Dükanlar iri sahələri tutan şəhər bazarlarında cəmlənmişdi. Bazarlar satılan malların çeşidindən asılı olaraq hissələrə bölünürdü.

Daxili ticarətlə xarici ticarət bir-birindən təcrid olunmamışdı. Bazarlar həm daxili, həm də xarici ticarət mərkəzləri idi. Bazarlarda xarici ölkələrdən gətirilmə mallar satılır, yerli tacirlərlə xarici tacirlər arasında sövdələşmələr olurdu.

Yerli əhalinin satdığı məhsullardan keyfiyyətindən asılı olaraq vergi alınır. Duz satışından [duz pulu], məhsulları çəkmək üçün [qapan pulu], araq və şorab məhsulundan [şirəxana], sabun, dəri, tütün, parçaların boyanmasından rəng pulu alınır. Dükanlardan, balıq, ot, meyvə, odun satışından dağabazar adlanan vergi toplanırdı.

Qarabağ xanlığına İranın İsfahan şəhərindən qalın pambıq parçalar, zərbağ, qara ipək, baş örtükləri, ağ və mavi rəngli pambıqdan toxunmuş çadralar, qənd, Yəzdədən müxtəlif ipək məmulatı və pambıq örtüklər, Təbriz şərfləri, ipək yaylıqlar, yorğan üzü, istiot, iyda, badam, quru meyvə, xına, Şiraz tütününü, Xorasandan Xorasan xurcunları, Xoy və Urmiyə şəhərlərindən bez, müxtəlif çitlər, Ərdəbildən qalın pambıq parça gətirilirdi [2, s. 107].

Bəzi məlumatlara görə, İrandan Qarabağa gətirilən malların ümumi dəyəri 140 min gümüş rus manatına bərabər imiş. Şuşa tacirlərinin Təbriz və nisbətən İsfahanla daimi ticarət əlaqələri vardı [173.2, s. 314-315].

Türkiyədən meyvə qurusu, atlas, müxtəlif örtüklər, müxtəlif ipək mallar və qəhvə gətirilirdi. Gürcüstandan müxtəlif parçalar, mahud, çay, qənd, spirtli içki, Bakıdan dəmir, yazı kağızı, neft, müxtəlif şüşə qablar, duz, zəfəran, Dərbənddən qızıl boya, Şəkidən silahlar və şallar, yapıncı, xalça - palaz, Gəncədən meyvələr, Naxçıvandan və İrəvandan duz gətirilirdi [173.2, s.314-315].

İsfahandan Qarabağa ildə 10 yük burmet parça, 2 yük zərbağ parça, 500 ədəd qara ipək kəlağayı, 200 ədəd göy və ağ çadra, 10 pud istiot, darçın və digər ədviyyat, 12 pud İran şəkəri gətirilirdi. Yəzdədən müxtəlif ipək parçalar, Kaşandan parça, ipək məmulatı və pambıq

yorğanlar [ədyallar], Xorasandan körpə quzu dərirləri və tünd sürməyi boyaq gətirilirdi [168, s.73].

Qarabağ xanlığından olan tacirlər parça məmulatı almaq üçün Rusiyanın Moskva və Nijni Novqorod yarmarkalarına gedirdilər. Bağdaddan quru meyvələr, ədviyyat, tünd sürməyi boya, atlas, qırmızı xara və ədval gətirilirdi [168, s.74].

Qarabağ xanlığından ixrac olunan mallar arasında ipək çox mühüm yer tuturdu. Şuşa tacirləri nəinki Qarabağ, eləcə də Şəki, Şamaxı, Gəncə xanlıqlarında, Cəz-Balakəndə ipək tədarükünü inhisara almışdılar. Qarabağdan eləcə də məşhur Qarabağ xalıları, Qarabağ atları, müxtəlif parçalar, iri və xırda buynuzlu mal-qara, əkinçilik məhsulları ixrac olunurdu [168, s.74].

Xarici ticarətin inkişafı bir sıra maneələrlə üzləşirdi. Əvvəla tacirlər bu və ya digər xanlığın ərazisindən keçərkən xanların xeyrinə rəhdar rüsumu ödəməli idilər. Bir batman malın gətirilməsi Təbrizdən 2 xan hilalına qədər, Xoydan təxminən 1 manata, Urmiyadan 1 manat 1 abbasiya, Ərdəbildən 1 manata, Tiflisdən isə bir pudun gətirilməsi 6 manat 2 abbasiya başa gəlirdi [168, s.74].

Bu xərclərdən əlavə gətirilən və aparılan mallardan Təbriz, Xoy, Urmiya və Ərdəbildə rəhdar [I taydan 6 man 50 qəp. gümüş manat]. rüsumu alınır [168, s.74]. Qarabağ xanlığının özündə ticarətdən bir sıra kömrük və rüsumlar toplanırdı.

Sonsuz müharibələr ticarətin inkişafı üçün çox ciddi maneə idi.

Ticarətdə müxtəlif çəki və ölçü vahidlərindən istifadə olunurdu. Gümüşdən kəsilən «pənahabad» adlı pula xalq arasında sadəcə «pənavan» deyilirdi. Bu pul rus gümüş pulunun 15 qəpiyi dəyərində idi. Pənahabad təklik və cütlük şəklində [30 qəp.]. zərb olunurdu. Qarabağda uzunluq vahidi kimi «Xan arşını»ndan istifadə olunurdu. 253/4 gireh [verşoka]. [1 gireh = 4,4 sm], yəni 113 sm-ə bərabər idi. Çəki ölçüsü kimi batman, misqal və noxuddan istifadə olunurdu. Bir batman 48 stilə, yaxud 25 futa, 1 stil 45 misqala, yaxud 46 10/11 zolotnikə, 1 misqal 24 noxuda, 1 1/11 zolotnikə, 1 noxud isə 1/22 zolotnikə bərabər idi [168, s.75]. Təxminən 800 qr. ağırlığında olan «stil»lə bağlı xalq arasında belə bir rəvayət yaranmışdı:

Ay qurtarıb, bayrama üç gün qalıb,

Pinti arvad qovurmanı qurtarıb.

Kişi gedib istil yarım yağ alıb...».[37, s.317].

Buğda, arpa, darı, və s.-ni ölçmək üçün «çuval» və «çanaq»dan istifadə olunurdu. 1 çuval 10 çanaq idi. Çuval və çanağın şəhər və kənd növləri var idi. 1 şəhər çuvalı 7 pud 14 funt buğdaya, 6 pud 12 funt arpa, 8 pud düyüyə, 6 pud 10 funt dariya bərabər idi. 1 kənd çuvalı isə

6 pud 5 funt buğdaya, 5 pud 20 funt apraya, 7 pud düyüyə, 5 pud 20 funt dariya bərabər idi. 60 zolotnikə bərabər olan tilani stilə un, körpic, bir sıra ərzaq məhsulları, meyvələr, neft və pambıq parçanı çəkirdilər. 55 zolotnik 16 3/2 doliyə bərabər olan «mizani stillə» ipək, 38 zolotnik 26 doliyə bərabər olan star stillə şəkər, çay, qəhvə, ədviyyat, qurğuşun və s.-ni ölçürdülər. Maye malları tunqla [bir tunq 9 funta bərabər idi]. və parçla [3 funt 78 zolotnikə bərabər idi]. ölçülürdü [168, s.7]. Tərəzilər xeyli bəsit idilər. Çox vaxt tərəzi kimi adi iplərlə asılan qablardan ibarət tərəzilərdən istifadə olunurdu.

Çəki vahidlərinin müxtəlifliyi ticarəti çətinləşdirən amil idi.

Məlumdur ki, Azərbaycan xanlıqlarının çoxunun öz pul vahidləri olmuşdur. Qarabağ xanlığının da öz pul vahidi var idi. Şuşa şəhəri salınandan sonra Pənah xanın əmri ilə zərbxana tikildi, burada gümüşdən bir misqal ağırlığında və rus rublunun 15 qəpiyi dəyərində olan «pənahabad» sikkəsi zərb olunmağa başlanmışdı. Sikkənin bir tərəfində Pənahabad, o biri tərəfində «La ilahə illallah və Məhəmmədən rəsulullah» sözləri yazılmışdı. «Pənahabad»ın altısı 1 manat, səkkizi isə Qarabağ tüməni adlanırdı [62, s.18-19]. Pənahabadlar həm Qarabağ xanlığının daxilində, həm də digər xanlıqların ərazisində işləyirdi. Xanlıq daxilində «yarımşahi» də tədavüldə idi. Ağa Məhəmməd şah qətlə yetirildikdən sonra İranla münasibətləri nizamlamaq xatirinə İbrahimxəlil xanın göstərişi ilə Fətəli şahın adından 35,5 qəpik dəyərində olan «sahibqıran» adlı pul buraxılmağa başlanmışdı [Sahibqıran iki ulduz bürcünün birləşməsi zamanı doğulan deməkdir]. [168, s.75].

Qarabağ xanlığında xan sikkələri ilə yanaşı İran şahlarının pulları tümən [4 gümüş rus rubluna bərabər], real [45,5 rus qəpiyinə bərabər], Təbriz, Xorasan, İsfahan və digər yerlərin abbasıları və rus rublları da işləyirdi. Xan abbasılarında 4,5-dən 2,25 qrama qədər gümüş, nadiridə 11,5 qram gümüş, İran abbasısında 5,30 qrama qədər gümüş vardı [168, s.75]. Xan sikkələrinin çəkisi və əyri tez-tez dəyişirdi ki, bu da pul tədavülünü və xanlıqlar arasında ticarəti çətinləşdirirdi. Pulların qəlp olub-olmadığını, dəyərini müəyyənləşdirməklə bazarda oturan sərrafılar məşğul olurdular.

Digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi, Qarabağ xanlığında da sənətkarlıq və ticarətin inkişafında əngələ çevrilən çoxlu maneələr var idi. Əmək bölgüsünün ləng inkişafı ilə yanaşı rəhdar adlandırılan gömrük yığımları və iltizam sistemi belə maneələrdən idi. Bəzən eyni məhsuldan bir neçə dəfə gömrük pulu alınır. Tədqiqatçılardan biri yazır ki, ipək parçalar istehsal olunduqları yerdə satıldıqda onun hər tayından 1 man. 30 qəp, xam ipəyin hər tayından 5

man. pul alınır. Tacirlər öz məhsullarını istehsal olunan yerdə sata bilməyib başqa şəhərə apardıqları zaman yenə gömrük verirdilər. Həmçinin, tacirlər hər dəfə tərəzi pulu adlanan xüsusi rüsum ödəməli olurdular. Əgər tacirlər Kür çayından keçməli idilərsə, həm mallarına, həm də yük heyvanlarına görə vergi ödəməli idilər [202].

Digər xanlıqlarda olduğu kimi, Qarabağ xanlığında da gömrük rüsumlarının toplanması iltizama verilir. İyirmiə yaxın iltizam maddəsi var idi. Zərbxana maddəsinin icarəyə verilməsindən xan ildə 47165 manat gəlir əldə edirdi [175, v.297]. Biyan kökü, mizan, boyaqxana, sabun, dabbaqlıq və s. sahələrini iltizamından da xeyli gəlir əldə edilirdi. İltizamdan gələn gəlirlərin bir hissəsi xanın qovulmalarına və yaxın adamlarına, digər hissəsi isə xanlığın xəzinəsinə daxil olurdu.

Xanın mühüm gəlir mənbələrindən biri «boyaq pulu» vergisi idi. Şəhər əhalisinin digər təbəqələri kimi sənətkarlıq da «tüstü pulu», bayramlıq, toy pulu və s. vergilər ödəyirdilər.

Xanlıqda sələmçilik geniş yayılmışdı. Zəruri ehtiyac kəndliləri məcbur edirdi ki, varlı qonşularından sələmlə pul götürsünlər. Çox vaxt kəndlilər yazda, ötən ilki məhsul ehtiyatı tükəndiyi zaman borc götürürdü. Borc ya pul, ya da məhsul şəklində alına bilər, pul ya da məhsul şəklində özü və faizi ödənilə bilər. Sələmlə borc götürmək çox hallarda kəndlilərin müflisləşməsinə səbəb olurdu. Bəzən sələmin həcmi ildə 60-70 faizə çatırdı [168, s.37].

Sələmçilərin xidmətindən yalnız kəndlilər deyil, feodalların özləri, tacirlər də istifadə edirdilər. İri feodallar daha artıq dərəcədə şəhər sənaye məhsulları, zinət şeyləri almağa meyl edirdilər. Onların israfçılığı artırdı. Sələmi ödəmək üçün feodallar kəndlilərin vergilərini artırmağa çalışırdılar.

§ 6. Şəhərdə sosial münasibətlər

Şuşa şəhərində əhalinin yüksək təbəqəsini xan başda olmaqla dünyəvi feodallar və ali ruhanilər, iri tacirlər təşkil edirdi. Ustalar və xırda alverçilər orta təbəqəni, usta köməkçiləri, şagirdlər, muzdlu fəhlələr isə aşağı təbəqəni təşkil edirdilər.

Sənətkarların bir çoxu peşələr üzrə həmkarlarda birləşmişdilər [boyaqçılar, dərzilər, papaqçılar və s.].

Xanlar həmkarların daxili həyatına qarışmırdılar. Həmkarlar özləri vergini və mükəlləfiyyətləri ustalar arasında bölüşdürürdülər. Sexin başçısı - ustabaşı sənətkarların ümumi yığıncağında seçilirdi. Ustabaşı ustalar arasında yaranmış mübahisələri həll edir, günahkarı cərimələyir, sifarişlərin vicdanla yerinə yetirilməsinə, məhsulun

keyfiyyətinə, istehsal olunan məhsulun satışına, bayram günləri iş görülməməsinə nəzarət edirdi.

Sənətkar emalatxanasına usta başçılıq edirdi. Onun nəzarəti altında emalatxanada usta köməkçiləri və şagirdlər işləyirdilər. Şagirdə pul verirdilər, lakin adətə görə usta şagirdi yedirtməli, geyindirməli, ay-aqqabısını verməli idi. Əgər şagird müstəqil surətdə məhsul istehsal etməyi bacarırdısa, usta ona «şagirdinə» də ödəyə bilərdi. Usta köməkçiləri və şagirdlər müəyyən qədər işləyib təcrübə topladıqdan sonra [müddətə sənətin xarakterindən və şagirdin bacarığından asılı olurdu.], şagird usta köməkçisi, usta köməkçisi isə usta keçə bilərdi. Usta keçmək üçün usta köməkçisi ziyafət təşkil etməli və hədiyyələr verməli idi.

Şəhər əhalisi xanın özünə, onun məhkəməsinə və məmurlarına tabe olur, müxtəlif vergilər və mükəlləfiyyətlər ödəyirdi. Məsələn, Təbrizli məhəlləsinin sakinləri ildə 130 əşrəfi məbləğində «miqayət» ödəyir, 60 yük odun verirdilər. Bundan əlavə məhəllə sakinləri xanın bütün qonaqlarını və onların atlarını pulsuz saxlamalı, xanın tələbi ilə lazımı miqdarda işçi qüvvəsi, araba və qoşqu, tikinti üçün materiallar verməli idilər. Eyni zamanda məhəllə sakinləri Rüstəm bəyə 100 x. manatı, Bala bəyə 60 x. manatı ödəməli, taqvilaninin hər əşrəfindən 50 x. qəpiyi, qulluğunun hər əşrəfindən 30 x. qəpiyi, hər odun yükündən 20 x. qəpiyi ödəməli idilər. Məhəllə cəmi 200 əşrəfi, 398 xan manatı və 60 yük odun ödəməli idi. 1805-ci il Kürəkçay müqaviləsindən sonra məhəllə sakinləri həm də Rusiyaya veriləcək xərc hesabına ildə 200 əşrəfi ödəyirdilər [176.s.4-5].

Xanlar özlərini xırda qayğılardan azad etmək üçün ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrini müqatiyə verirdilər.

Kənd icmaları və həmkarlardan fərqli olaraq Şuşa bazarlarının fəaliyyəti xan idarələri və məmurları tərəfindən idarə olunurdu. Şəhərdə polis rəisi vəzifəsini dərğa yerinə yetirir, ticarət və bazara bazarbaşı, ölçü vahidləri və tərəzilər üzərində nəzarəti mizandar yerinə yetirirdi. Maliyyə məmurlarının işini asanlaşdırmaq üçün müəyyən mallarla ancaq təyin olunmuş yerlərdə ticarət etməyə icazə verilir. Məsələn, çəki ilə satılan mallar xan tərəziləri olan yerdə satıla bilərdi. Burada qapançı satıcıdan çəki rüsumu - mizan alırdı; meyvə tərəvəz baqqalxanaya göndərilirdi; burada satıcılardan hər zənbilə, kisəyə, taya və s. görə vergi alınır [Ətraflı məlumat üçün bax: 155.1 s.355-357, 366, 367, 371].

Sənətkarlar peşələr üzrə bir növ sex təşkilatları - əsnafıq - həmkarlıq təşkil edirdilər. Bu təşkilatlar istehsalı qaydaya salmaq və sənətkarların bir-birinə əl tutması üçün təşkil olunurdu. Təşkilata rəhbərlik etmək üçün 3 il müddətinə ustagər adlı başçı seçilirdi. Ustagərlər ustalar arasında bağlanmış müqavilələri təsdiq edir, təşkilata

daxil olan ustalar arasında ixtilaf baş verdikdə mübahisələri həll edir, ustaları xammalla təmin edir, ictimai tədbirləri təşkil keçirirdilər [22, s.3-7].

Əsnaflar - həmkarlar vergiləri sənətkarlar arasında bölüşdürür, ustaların peşəkarlıq fəaliyyətinə nəzarət edirdilər. Xanlar vergilərin vaxtında və lazımı səviyyədə toplanması və məşğuldiyətini ustaların üstünə qoymuşdu.

§ 7. Xanlıq dövründə Qarabağda mədəniyyət

Xanlıq dövründə Qarabağda həm maddi, həm də mənəvi mədəniyyət yüksək inkişaf etmişdi.

Qarabağ xanlığının memarlığı haqqında irəlidəki fəsillərdə müfəssəl məlumat verildiyindən burada bir təkrara yol vermək istəmirik. Hicri 1182-ci ildə [miladi 1768/69]. Şuşada böyük bir cümə məscidi inşa olunmuşdu. Sonralar Mehdiqulu xanın qızı Gövhər ağa həmin məscidi təmir edib, daha gözəl şəkllə saldığından Gövhər ağa məscidi adını almışdı.

Yarandığı gündən Şuşa şəhəri Azərbaycan mədəni həyatının mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Şuşanın mədəni həyatında görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin əvəzsiz xidməti olmuşdur. Şuşanın Saatlı məhəlləsində açdığı mədrəsədə fəaliyyətə başlayan Vaqif böyük ədəbi məktəb yaratmışdı, onlarca davamçı yetişdirmişdir. O zaman Molla Əli Xəlifə, Molla Zeynalabdin və bir çox müdərrişlər istedadlı şagirdlər yetişdirmişlər [37, s.341].

Şuşada yaşamış şair Musa Kərimullah dövrün ağır müharibələrini, xalqın çətin vəziyyətini qələmə almışdır.

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan ərazisində getmiş dağıdıcı müharibələr ölkənin, o cümlədən Qarabağın da mədəni həyatına çox böyük mənfi təsir göstərmişdi. 1736-cı ildə Muğanda özünü şah seçdirən Nadir şiə ruhanilərinin mövqeyini zəiflətmək məqsədi ilə vəfq torpaqlarının çoxunu müsadirə etdiyindən maarif müəssisələri əsas gəlir mənbəyindən məhrum olmuşdu. Xanlıqlar dövründə də bu sahədə elə bir dəyişiklik olmadı.

Məktəb adlanan ibtidai təhsil müəssisələri məscidlərin bir guşəsində, xüsusi dükanlarda, yaxud şəxsi evlərdə yerləşir və adətən, onların yaradıcılarının, müəllimlərin adı ilə adlandırılırdı. Şuşada Molla Pənah Vaqif məktəbi məşhur idi.

Məktəbdə adətən, ancaq bir müəllim olurdu və o, həm də məktəbin rəisi [məktəbdar] idi. Məktəbdarlar məktəbin və özünün xərclərini ödəmək üçün tədris haqqı kimi şagirdlərin valideynlərindən

hər həftə «həftəlik» adlanan pul, habelə peşkəş, bayramlıq və s. alırdılar. Ancaq bu adətən kifayət etmirdi və müəllimlər məktublar, dualar yazmaq, kəbin kəsmək və s. ilə də məşğul olurdular.

Adətən, uşaqlar 6 yaşından məktəbə gedirdilər. Uşaqlar məktəbdə həsir və kilim döşənmiş döşəmədə başıaçıq və ayaqqabısız, evdən gətirdikləri döşəkçənin üstündə otururdular. Dərs müddəti, bir qayda olaraq 6-8 saat davam edirdi. Şagirdlər əlifbanı öyrəndikdən sonra Quram oxuyub başa çatdırır, Sədinin «Gülüstən» əsərini və başqa kitabları oxuyurdular.

Məktəbdə təhsil müddəti qeyri-məhdud idi, konkret hər bir şagirdin təhsilini başa vurmağı haqqında müəllimin nə vaxt vəsiqə verməsindən asılı idi. Məktəblərdə ayaqların falaqqaya salanıb döyülməsi kimi cəza üsulu tətbiq olunurdu.

Məktəblərlə yanaşı fərdi təhsil növü də mövcud idi. Xanın və ayanların, tacirlərin uşaqları ilə onların evində ayrılıqda bir müəllim məşğul olurdu [13, s.462]. Bu üsulla sərxana deyirdilər. Bir çox yoxsullar imkanları olmadığından uşaqlarını məktəbə göndərmirdilər.

XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində Rusiya və İran Qacarlar dövlətinin Azərbaycana hərbi müdaxiləsi, xanlıqlararası çəkişmələr Azərbaycan ədəbiyyatına böyük təsir göstərmişdilər. Bu dövr poeziyasının diqqəti çəkən xüsusiyyəti əsasən müxəmməs formasında yazılmış dövrün gerçək hadisə və şəxslərinə həsr olunmuş irihəcmli şerlərin meydana gəlməsidir. Bu tip əsərlər dövrün hadisələrini aydınlaşdırmağa, anlamağa kömək edir.

Bütün əsrlər boyu Qarabağ ustad aşığıların vətəni olmuşdur. Ağdamın Gülablı kəndindən olan Aşıq Valeh bütün ölkədə şöhrət qazanmışdı. Aşıq Valehin qoşmaları dillər əzbəri idi, onun haqqında «Valeh və Zərnigar» dastanı qoşulmuşdur [4, s.189]. Xanlıq dövrünün Qarabağ şairləri şifahi xalq ədəbiyyatından, onun forma və məzmun gözəlliyindən bəhrələnmişlər. Bu dövr Qarabağın müstəqilliyi ilə əlamətdardırsa, ədəbi mühit də ərəb-fars ədəbiyyatının təsirinin son dərəcə zəifləməsi, xalqın öz milli ədəbi ənənələrinə üstünlük verdiyi şifahi xalq ədəbiyyatından böyük vüsətlə faydalanması ilə səciyyələnir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı isə daha çox ictimai mənə kəsb edirdi. Xalq bayatılarında XVIII yüzilliyinin sonlarında güclü düşmən hücumlarına mətanətlə sinə gərmiş Şuşa qalasının üzərindən tez-tez qarayellər əsməsinə işarə olunur:

Mən səni yel bilirdim,
Başında tel bilirdim,
Uca dağlar başında
Qurumaz göl bilirdim.

Şuşanın Ağa Məhəmməd xan Qacarın qoşunları tərəfindən 1795-ci ildəki mühasirəsinə həsr olunmuş bir bayatı da deyilirdi.

Gəldi, haradan gəldi,
Könlü qaradan gəldi,
Göydə bulud yox idi,
Bu sel haradan gəldi.

Başqa bir bayatıda isə 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşanı almasına ağı deyilir:

Kərbəlam vay, qalam vay!
Kərbəlada qalam vay!
Çəkiliydi kərpici,
Alınıftı Qalam vay!

Şifahi xalq ədəbiyyatında dərin ictimai məna ifadəsi xalqın təfəkkürü, onun adət-ənənə zənginliyi milli yetkinliyindən doğurdu.

Xalq ədəbiyyatı və aşiq poeziyası nəinki Molla Pənah Vaqif yaradıcılığına, eləcə də İbrahimxəlilxəlil xanın qızı Ağabəyim ağa, oğlu Əfşulfət xan və nəvəsi Cəfərqulu ağanın, başqa törəmələrinin yaradıcılığına da böyük təsir etmişdi.

Məşhur ədəbiyyatşünas F.Köçərli Əbülfət xan haqqında qısa məlumat verərək onun şerlərindən Azərbaycan və fars dillərində yazılmış iki qəzəli nümunə gətirir. İrəlidəki fəsillərdə qeyd olunduğu kimi, İbrahimxəlilxəlil xan Ağa Məhəmməd şah Şuşada qətlə yetirildikdən sonra Qarabağın ağır vəziyyətini nəzərə alaraq taxta çıxmış Fətəli şahla münasibətləri normalaşdırmağa çalışırdı və şahın tələbi ilə qızı Ağabəyim ağanı ona ərə verməklə yanaşı oğlu Əbülfət ağanı da girov kimi şahın sarayına yollamışdı. Fətəli şah Əbülfətə xan titulu verməklə yanaşı, onun ədəbi istedadını görüb «Əmirül-üməra» təxəllüsü ilə öz ədəbi məclisinə daxil etmişdi. Əbülfət xan 1839-cu ildə vəfat etmişdir.

Fətəli şah Ağa bəyim ağanın istedadına və qabiliyyətinə heyran olmuşdu və onu öz hərəmxanasının başçısı – banuyi hərəm- etmişdi. Şah 1811-ci ildə İngiltərənin fəvqəladə səfirini və onun xanımını qəbul edərkən, səfir Böyük Britaniya kraliçasının etimadnamə və hədiyyələrini Ağabəyim ağaya təqdim etmişdi [6, s.30]. Lakin sarayın təmtərağı Ağabəyim ağanın vətənə olan həsrətini öldürə bilmirdi. Qürbətdə olmasından qüssələnən şairə yazırdı:

Mən aşiqəm qara bağ,
Qara salxım, qara bağ,
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.

Şah, Ağabəyim ağanın tələbi ilə Tehranın saray mühitindən aralı müqəddəs şəhər sayılan Qumda onun üçün saray tikdirdi. Ağabəyim

ağa elə burada 1832-ci ildə vəfat etmişdir. Ağabəyim ağa şerlərini Azərbaycan və fars dillərində yazmışdır.

Molla Pənah Vaqif [Pənah Mehdi oğlu]. 1717-ci ildə indiki Qazax rayonunun Qıraq Salahlı kəndində anadan olmuşdur. Dövrünü tanıyan alimlərdən olan Səfi əfəndinin yanında oxumuşdur. Təqribən 1763-cü [tarixi ədəbiyyatda Vaqifin Qarabağa İbrahimxəlil xan taxta çıxdıqdan sonra gəlməsi qeyd olunur, [18s.47;17 s.] ancaq bu xanın hakimiyyəti yanlış olaraq 1759-cu ildən başladığından səhvən Vaqifin Qarabağa köçmə tarixi də 1759-cu il kimi göstərilir T.M.] ildə Qarabağın Veysəlli kəndinə köçərək bir müddət burada məktəbdarlıqla məşğul olmuşdur. Həmin vaxt Kartli-Kaxetiya çarının zülmündən tənqə gəlmiş Qaracaqlı, Çinli, Salahlı, Dəmirçihəsənli, Qızılhacılı, Qaraqoyunlu, Al-pout, Səfikürd, Boyəhmədli, Kəngərli, Xəfəli və başqa obalar Qazaxdan Qarabağ xanlığına köçmüşdür. Vaqif sonra Şuşa şəhərinə köçərək Saatlı məhəlləsində məktəb açmışdı. Əsil adı Əlipənah olan şair, Şuşada Molla Pənah Vaqif [«Vaqif» hər şeydən xəbərdar olan», vəsf edən deməkdir]. təxəllüsünü götürmüşdür [4, s.189].

Vaqif sarayda əvvəlcə eşikağası, sonra nədimi hüzur və vəzir vəzifələrini icra etmişdir [4, s.193-194].

M.P.Vaqifin sarayda tutduğu mövqə, xanlığın digər xanlıqlarla və qonşu dövlətlərlə əlaqələrində oynadığı rol onun yaradıcılığında dərin iz buraxmışdır.

İbrahimxəlilxəlil xan 1796-cı ildə oğlu Əbülfət ağanı rus qoşunlarının komandanı general Zubovun yanına yolladığı zaman onunla II Yekaterinaya ünvanlanmış məktub da göndərmişdi. Həmin məktub Vaqif tərəfindən yazılmışdı. V.Zubov II Yekaterinanın göndərdiyi cəvahlərlə bəzənmiş əsanı Vaqifə hədiyyə etmişdi.[7, s.272].

Vaqifin Tiflisə həsr olunmuş bir müxəmməsində Qarabağ xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə əlaqələri də öz əksini tapmışdır. M.P.Vaqif İbrahimxəlilxəlil xanın göstərişi ilə [Muğanlı Cəmil ağa ilə birlikdə]. 1784-cü ildə Tiflisə səfər etmişdi və bu səfər onu Gürcüstan mövzusunda şerlər yazmağa sövq etmişdi. O, cyni zamanda çar II İrakinin oğluna da bir mədhnamə-müxəmməs həsr etmişdi [4, s.193-194].

M.P.Vaqif həm də Şuşada inşaat işlərində, şəhərin bədii-estetik tərtibatında yaxından iştirak edirdi. Həsənəli xan Qarabaği öz təzkirəsində Vaqifin Şuşa şəhərində bir sıra memarlıq abidələrinin tikintisində yaradıcılıq fəaliyyətini işıqlandıraraq yazır ki, Vaqif nəinki xanın şəxsi tikililərinin planlaşdırılmasında, eləcə də qala hasarlarının, bürələrinin inşasında, habelə məşhur əyanların yaşayış binalarının tikilməsində böyük rolu olmuşdur [5, s.272].

Vaqif lirikasının əsas mövzusu məhəbbət və insan gözəlliyinin tərənnümüdür. Sevgiyə, yüksək romantik təmələ əsaslanan ənənəvi münasibətdən fərqli olaraq, Vaqif dünyəvi, cismani məhəbbəti tərənnüm edir. Vaqifin sevgilisi büt deyil, gerçək qadındır. Şairin qəhrəmanı canlıdır, ehtirashlı bir insandır. Vaqif sevgidə fəlsəfi mənə axtarır, onu hər gün qarşılaşdığı gözəllər ruhlandırır. Şair dini cəhəmləri bir yana qoyaraq poeziya üçün gözəlliyin yeni tipini konkret şəkildə təsvir edir.

Vaqif nikbin şair idi. Nikbinlik parlaq ifadəsini Azərbaycan poeziyasında ilk dəfə Vaqifin şeirlərində tapmışdır. M.P.Vidadi ilə nəzm deyişməsində o, qeyri-ixtiyari olaraq materialist dünyagörüşünü ifadə edir:

Ta cəsədin cüda olmayıb candan,
Bil özünü artıq sultandan, xandan,
Qarıblik, ayrılıq nədir ki, ondan
Bu qədər çəkibsin azar, ağlarsan? [13, s.468].

Həyat sevinclərini bu cür tərənnüm edən Vaqif insan əzablarına və cəmiyyətin ədalətsizliyinə də öz münasibətini bildirir. Şair məşhur «Görmədim» müxəmməsində öz əsrinin, mühitinin nöqsanlarını ittiham edir.

Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə halət görmədim...
Müxtəsər kim, böylə dünyadan gərək etməz həzər,
Ondan ötrü kim, deyildir öz yerində xeyri-şər.
Alilər xakə-məzəllətdə, dənilər mütəbər,
Sahibi-zərdə kərəm yoxdur, kərəm əhlində zər,

İşlənən işlərdə əhkamü-ləyaqət görmədim [13, s.468-469].

Vaqif klassik şərq poeziyasının sirlərinə, onun bədii ifadə vasitələrinə dərinlənən yiyələnmiş, onları aşiq tapıntıları ilə sıx calaşdırmış, çox vaxt şifahi xalq ədəbiyyatından, xalq dilindən etmişdir və bununla da şerin tamamilə orijinal səslənməsinə nail olmuşdur. Vaqifin sayəsində xalq şer forması olan qoşma yazılı poeziyada geniş tətbiq edilmiş və ədəbiyyatın demokratikləşməsində, həyatın gerçək qavranılmasında mühüm rol oynamışdır.

XVIII əsrdən bədii ədəbiyyatın klassik poeziya və aşiq şeri kimi qolları müəyyən dərəcədə bir-birindən ayrı inkişaf edirdisə, Vaqif bu iki qolun ən yaxşı cəhətlərini özündə birləşdirdi. Vaqif Azərbaycan poeziyasının gələcək inkişaf yolunu düzgün hiss edib ona istiqamət verdi. Vaqif tamamilə yaxud əsasən əruz vəznində yazan klassik şairlərimizdən fərqli olaraq məhz heca vəznində lirikanın ən gözəl nümunələrini vermişdi [18, s.83].

Vaqifin bir çox şeirləri əhalinin məişət və zövqünü əks etdirir. Onun «Kür qırağının əcəb seyrangahı var» misrası ilə başlayan məşhur qoşması buna misaldır. Ədəbiyyat tarixçiləri bu qoşmanın yaranmasını belə izah edirlər:

İbrahimxəlilxəlil xan səfərlərinin birində bəzi mülahizələrə görə Kür qırağında düşərgə qurub dayanıbmiş. Sərkərdələr burada duruşdan tənqə gəlib Vaqifdən xahiş edibləmiş ki, necə olursa-olsun xanı Şuşaya qayıtmağa razı salsın. Vaqif bədahətən ağı keçən şeri yazıb xanəndələrə verir ki, onu oxusunlar. Şerdə deyilirdi:

Vaqif haqdan dilər lütfi kərəmlər,
Belə yerdə duran vallah vərəmlər.
Yenə yada düşdü bizim sənəmlər,
Getməyin binası hayıf ki, yoxdur. [4, s. 200]

Şeri eşidən İbrahimxəlilxəlil xan dərhal Şuşaya qayıtmağı əmr etmişdir.

III FƏSİL

XANLIĞIN İNZİBATI - ƏRAZI BÖLGÜSÜ VƏ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ

§ 1. İnzibati-ərazi bölgüsü.

Qarabağ xanlığının ərazisi 21 mahala, o cümlədən 5 xristian mülkiyyətinə bölünürdü. Mahalları naiblər, mülkiyyətləri isə mahal mülkiyyətləri idarə edirdilər. Bəzi iri mahallar bir deyil, iki hakim tərəfindən idarə olunurdu. Xanlığın tərkibinə daxil olan mahallar aşağıdakılar idi:

1. Sisyan	12. Çiləbyurd
2. Dəmirçihəsənli	13. Xırdapara Dizaq
3. Küpara	14. Püsyən
4. Bərgüşad	15. Dizaq Cavanşir
5. Baqabyurd	16. Otuziki
6. Kəbirli	17. İyirmidörd
7. Tativ	18. Qaraçorlu
8. Cavanşir	19. Vərəndə
9. Taliş	20. Dizaq
10. Xaçın	21. Acnan Türk.
11. Kolanılar	

İndi də mahalların hər biri haqqında bir qədər məlumat verək:

Əvvəlcə, xanlıq yaranan zaman mahallar və onların əhalisi haqqında statistik məlumat olmadığından xanlığın yaranmasından 12 il əvvəl osmanlıların tərtib etdikləri Gəncə-Qarabağ əyaləti dəftərindən istifadə etməklə ilk dövrlərdə mahallar və onların əhalisi haqqında təqribi təsvir əldə etmək mümkündür. «Dəftər»də göstərilən Şütürbasan, Yevlaq Qaramanlı, Taliş, Gülüstən, İncərud, Bərdə, Sir, Rayad, Arazbar, Çiləbörd, Xaçın, Keştək, Keştəsf nahiyələri, Cavanşir, Otuziki, Kəbirli, Kəngərli, Ətyeməz, Qaraçorlu oymaqları, sonralar Qarabağ xanlığının ərazisini təşkil etmişdir. Həmin nahiyə və oymaqlarda 10 minə yaxın ailə yaşayırdı ki, bu da təxminən 50 min nəfər deməkdir [30, s.30-541].

Ancaq bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, siyahıyalma bölgə əhalisinin həqiqi sayını əks etdirmişdi. Çünki əvvəlki dövrdə Şah Sultan Hüseynin soyğunçu vergi siyasəti və Osmanlı işğalı ilə əlaqədar yerli əhalinin xeyli hissəsi öz ata-baba yurdlarını tərk edərək müxtəlif yerlərə köçmüşdü. Xanlıq yaranan kimi isə əvvəllər Qarabağ ərazisində yaşamış bir çox boyların geri qayıtdığı məlumdur. İbrahimxəlilxəlil xanın

hakimiyyəti dövründəki nisbi sakitlik də xanlığa xeyli yeni sakinin köçməsinə səbəb olmaya bilməzdi. H. Verdiyevanın hesablaşmalarına görə 1796-cı ildə Qarabağ xanlığında 10 min ailə yaşayırdı ki, bu da 650 min nəfər deməkdir. Ancaq cəmi 11 il sonra bu rəqəm iki dəfə azalaraq 1807-ci ildə 5 min ailəyə düşmüşdü [79, s.25]. Bu azalma görünür Ağa Məhəmməd Qacarın yürüşləri və başlanan rus işğalı ilə əlaqədar olmuşdur. 1823-cü il təsvirinə görə isə xanlıq ərazisində 20 minə yaxın ailə [100 min nəfər] qeydə alınmışdı.

«Dəftər» görə 1727-ci ildə Qarabağ xanlığının ərazisinə düşən hissədə cəmi bir şəhər - Bərdə şəhəri vardı. Ancaq vaxtilə çox iri və Azərbaycan tarixində çox mühüm rol oynamış Bərdə şəhəri bu zaman çox kiçik idi və əslində qəsəbə tipli yaşayış məskəni idi. 6 məhəllədən ibarət şəhərdə cəmi 482 vergi verən qeydə alınmışdı [30, s.277-283]. Həm də Bərdənin sakinləri əsasən kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdular. Sənətkarlıq və ticarət ikinci dərəcəli rol oynayır və əsasən şəhərin və ətraf kəndlərin tələbatını ödəməyə yönəlmişdi.

«Gəncə-Qarabağ əyaləti müfəssəl dəftəri»inə görə əyalətin Qarabağ xanlığının ərazisinə düşən hissəsində irəlində adı qeyd olunmuş qəza və nahiyələrlə yanaşı 25 oymaqdan ibarət Cavanşir, 20 oymaqdan ibarət Otuziki, bir oymaqlı Kəbirli, iki oymaqdan ibarət Ətyeməzli, iki oymaqdan ibarət Püsyən və 400 həyətdən ibarət kürd Qaraçorlu tayfaları da məskun idi. Əsas məşğuliyyəti köçmə maldarlıq olan bu tayfaların konkret olaraq hansı nahiyədə yaşadıklarını göstərmək çətindir. Çünki, onların yaylaqları və qışlaqları ayrı-ayrı nahiyələrin ərazisinə düşürdü. Bütövlükdə əyalətin Qarabağ xanlığının ərazisinə düşən hissəsində 910 kənd, məzrəə, yaylaq və qışlaq qeydə alınmışdı [796 kənd, 105 məzrəə, 9 yaylaq və qışlaq]. Ancaq qeydə alınmış 796 kənddən yalnız 435-də əhali var idi. Məzrəələri də vaxtilə kənd olub sonra boşalmış yaşayış məskənləri saysaq xanlıq ərazisində o zaman 466 boş kəndin olduğunu söyləyə bilərik. Məskun kəndlərdə 9.109 ailə qeydə alınmışdı.

Dəftərdən göründüyü kimi 1727-ci ildə gələcək Qarabağ xanlığının ərazisində qeydə alınmış 436 məskun yaşayış məntəqəsindən 254-də müsəlman, 168-də qeyri-müsəlman, 13-ü isə qarışıq müsəlman və qeyri-müsəlmanlar yaşamışdır. Ərazidə qeydə alınmış yeganə şəhərdə - Bərdədə ancaq Azərbaycan türkləri yaşayırdı [30, s.277-283]. Müsəlmanların demək olar ki, hamısı Azərbaycan türklərindən ibarət idi. Yalnız 400 ailəli Qaraçorlu kürdləri və iki oymaqlı Püsyən kürdlərdən ibarət idi. Qeyri-müsəlman əhali əsasən altı nahiyədə - Taliş [Gülüstən], Xaçın, Çiləbörd, Vərəndə və Dizaqda məskunlaşmışdı. Hesablamalar göstərir ki, qeydə alınan 9581 ailədən 6089-nu

müsəlmanlar, 3492-ni [o cümlədən xristianların yığcam yaşadıkları 6 mahalda 3060 ailə]. qeyri-müsəlmanlar təşkil etmişlər. 6089 müsəlman ailəsinin 5648-i Azərbaycan türklərindən, 441-i isə kürdlərdən ibarət idi. Qeyri-müsəlmanlar xanlıq dövründə də alban mənşəyini unutmayan və alban mənəbəyini xeyli dərəcədə qismən qoruyan yerli xristianlardan və bölgəyə müxtəlif dövrlərdə köçmüş ermənilərdən ibarət idi.

Əvvəllər Qarabağ xanlığının tərkibində olan bəzi mahallar 1823-cü il təsvirində göstərilməmişdir. Bu həmin mahalların 1813-cü il Gülüstan sülhünə görə İranın hakimiyyəti altına keçməsi ilə bağlı idi. Bunlar Qapan, Güney, Çulandur və Mehri mahalları idi [89.6.1, sən.1261, s.34].

1823-cü il təsvirinə əsasən Qarabağ xanlığı ərazisində 629 kənd və oymaq vardı və onlarda 17.098 ailə yaşayırdı. Təsvirdə hətta xanlığın 1813-cü ildən sonrakı ərazisində olan yaşayış məntəqələri belə tam əks olunmamışdır. Müqayisə üçün göstərək ki, Gəncə [Qarabağ]. əyalətinin sonralar Qarabağ xanlığının tərkibinə daxil olmuş lahiyələrdə kəndlərin məskunluğu aşağıdakı şəkildə idi:

Ayrı-ayrı nahiyələr üzrə kəndlərin məskunluğu aşağıdakı şəkildə idi:

Nahiyyə	Məskun kəndlər	Boş kəndlər	Məzrəə
I	2	3	4
Talış	11	-	-
Gülüstan	6	3	-
Yevlaq	7	-	1
manlı	37	7	1
Bərdə	10	5	-
İncərud	23	12	-
Sir	2	8	-
Bayat	39	40	10
Xaçın Sığnaq	26	2	-
Çöləbörd	7	21	-
Köştək	41	36	55
Vərəndə Sığnaq	48	31	2
Dizaq	5	14	-
Köçəz	-	12	2
Zarıs	-	7	2
Keştəsf			
Arasbar	16	55	-
Həkəri	1	20	6
Bərgüşad	67	30	37
Çuləndər	20	30	10

[30, cədvəl 1.].

Xəzinənin illik gəliri

Livalar, yaxud nahiyələr	İllik gəlir [ağca ilə]
1	2
Talış n.	246.000
Gülüstan	99.652
Yevlaq - Qaraman	774.000
Bərdə livası üzrə	
Bərdə n.	1062100
İncəurd n.	259.600
Sir n.	930.000
Bayat N.	330.350
Bərgüşad livası üzrə:	
Bərgüşad n.	1.617.300
Dizaq n.	950.900
Zarıs	170.880
Keştəsf	118.000
Arasbar livası üzrə:	
Arasbar n.	1.620.600
Həkəri	443.560
Çuləndər livası üzrə	931.900
Xaçın Sığnaq	1212.960
Çələberd	647.600
Keştək	1.971.600
Vərəndə Sığnaq	1.295.100
Köçəz	379.600
Cəmi	15.051.920

[30, cədvəl 2].

Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftərində mükəlifliyə 19.395 şəxsin adı qeydə alınmışdır. Hər ailənin orta hesabla beş nəfərdən ibarət olduğunu qeyd etsək əyalətdə 96.975 nəfər yaşadığını müəyyənləşdirmiş oluruq. Dəftərdə yalnız müsəlman əhalidən formalaşdırılan hərbiçilər, ruhanilər və onların ailə üzvlərinin qeyd olunmadığını nəzərə alsaq, əyalət əhalisinin sayının 100 min nəfərdən çox olduğunu söyləmək olur [30, s.12-13].

Əsas məşğuliyyəti əkinçilik olan müsəlman [türk.] əhalisinin bir qismi, əsasən maldarlıqla məşğul olmuş və yaylaq-qışlaq həyatı keçir-

mişdir. Əhalinin bu hissəsi 25 oymaqdan ibarət Cavanşir camaatı, 21 oymaqdan ibarət Otuziki camaatı, 2 oymaqdan ibarət Ətyəmzli camaatı, 2 oymaqdı Püsyən camaatı, dağınıq yaşayan Kəbirli və Kəngərli camaatları, Qaraçorlu camaatı, ayrı-ayrı nahiyələrin ərazisində qışlaqları olan daha 26 camaat, o cümlədən Qaraqoyunlu, Bayəhmədli, Əfşar, Arıqlı camaatları və başqaları kimi qeydə alınmışdır. Gəncə-Qarabağ əyalətinin adı dəftərə düşmüş, əhalisinin 11.818 nəfəri müsəlman [11.068 nəfəri türk, 750 nəfəri kürd], 7.577 nəfəri isə qeyri-müsəlman idi [30, s.12-13].

Gəncə-Qarabağ əyalətinin müsəlman əhalisinin başqa yerlərə köçmələri, xristian əhalinin isə əsasən, öz yerində qalması nəticəsində türk əhalisinin sayında süni şəkildə azalma müşahidə olunur. Əhalinin ümumi sayından Dizaq nahiyəsində 49,2%, Xaçın Sığnaq nahiyəsində 13,1%, Vərəndə Sığnaq nahiyəsində 9,7% türk əhalisi qalmış, Gülüstan və Talış nahiyələrində bir nəfər də müsəlman qalmamışdı [30, s.16].

Tarixçi X.Xəlilov 1823-cü il kameral sayımı materialları əsasında həmin il Qarabağ əyalətində 20.095 ailənin yaşadığını müəyyən etmişdir [46, s.42]. Yerevanda 1972-ci ildə çap edilmiş «Присоединение Восточной Армении к России» sənədlər toplusunda 1811-ci il iyulun 19-da rus məmurlarının Rusiyanın daxili işlər naziri O.R.Kozodovləvə göndərdikləri arayışda Qarabağda 12.000 ailənin yaşadığı qeyd edilmişdir [46, s.42].

Qafqaz Arxeoqrafiya komissiyasının aktlarında müxtəlif illərdə Qarabağ xanlığında yaşayan əhalinin sayı haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. General mayor Kotlyarevskinin general Ritışevə göndərdiyi 30 sentyabr 1812-ci il 672 №-li raportda göstərir ki, Qarabağ Rusiya təbəəliyinə keçərkən Kotlyarevskinin keçirdiyi sorğuya əsasən 1805 - ci ildə Qarabağda 10.000 ailə yaşamışdır. Həmin raportda bildirilir ki, polkovnik Aseyevin 1808- ci ildə general - feldmarşal Qudoviçə göndərdiyi cədvəldə Qarabağ xanlığı ərazisində 7.474 ailənin yaşadığı qeyd edilmişdir [89.5, sən.696, s.579]. General Yermolovun I Aleksandra ünvanladığı 4 mart 1817-ci il tarixli 32№-li raportda deyilir: «Qarabağ 1805-ci ildə Rusiya təbəəliyinə qəbul ediləndə 10.000 ailədən ibarət idi. 1812-ci il sayımına görə, Qarabağda «qarət edilmiş, əmlakından məhrum olmuş 3.080 ailə vardır». Həmin raportda verilən məlumata əsasən Qarabağın qalan əhalisi düşmənlər tərəfindən xaricə aparılmış və ya özləri qaçmışlar. General Yermolov imperatora raportunda göstərir ki, mənim keçirdiyim yeni sayıma görə, indi Qarabağda 7.872 ailə qeydə alınmışdır» [89.6.1, sən.1265 s.836].

Mogilevski və polkovnik Yermolovun general Yermolova göndərdikləri 2 may 1823-cü il tarixli 22 №-li raportda həmin il

Qarabağ əyalətində 9.073 vergi verən, 9.490 vergi verməyən [cəmi-18.563], ailənin yaşadığı göstərilmişdir. «Qafqaz arxası Rusiya mülklərinin təsvirində» qeyd olunur ki, 1832-ci ildə keçirilmiş kameral təsvir nəticəsində Qarabağ əyalətində 20.546 həyətin [54.841 kişi cinsi]. olması müəyyən edilmişdir [89.6.1, sən 1265 s.836].

1823-cü il təsvir materialların tədqiq edən X.Xəlilov 1823-cü ildə Qarabağ əyalətində 20.095 ailənin yaşadığını göstərmişdir [38, s.42]. Halbuki kameral təsviri keçirmiş Moqilyevski və Yermolov həmin materialların yekun cədvəlində Qarabağ əyalətində 9.073 vergi verən, 9490 vergi verməyən ailənin yaşadığını bildirmişlər [175, v.220 və a.ü.]. Çar məmurları yekun cədvəldən sonra cəbrayillilər üçün tərtib edilən cədvəldə 139 ailəni də qeydə almışlar [175, v.221]. Lakin 1823-cü il kameral təsvir materiallarını araşdırarkən çar məmurlarının

№	Şəhər, mahallar Və s.	Ailənin sayı [yekun cədvəldə].		Ailələrin sayı [Faktik].	
		vergi verən	vergi verməyən	vergi verən	vergi verməyən
1	Şuşa	142	1270	Şəhər siyahısında vergi verən və verməyən ailələri müəyyən etmək mümkün deyil [1532 ailə].	
2	Xan fəmiliası	914	1350	913 [-1].	1361 [+10].
3	Poruçik Gülməmməd bəy	133	115	133	125[+10].
4	Sisiyan mahalı	87	116	87	116
5	Dəmirçi Həsənli mahalı	335	132	335	132
6	K-n Uğurlu bəyin mülkü	304	116	341[+37].	79[- 37].
7	Küpara mahalı	34	22	34	22

8	G.m. kn. Mədətovun mülkü	1245	-	1245	-
9	K-n İsmayıl bəyin mülkü	95	97	95	95[-2].
10	Hacı Ağalar bəyin mülkü	155	427	155	427
11	Poruçik Səfərəli bəyin mülkü	183	50	183	50
12	Bərgüşad mahalı	-	146	12[+12].	134[-12].
13	Bahabyurd mahalı	-	243	137 [+137].	106[-137].
14	Polk. Xanlar ağasının mülkü	378	370	570[+192].	370
15	K-n Rüstəm bəyin mülkü	218	219	218	219
16	Kəbirli mahalı – Məhəmməd Əli bəyin ibarəsi altında	248	284	258[+10].	274[-10].
17	Tativ mahalı	508	190	508	190
18	Əsəd bəyin mülkü	237	153	237	147[-6].
19	Kəbirli mahalı - k-n Mürzə Əli bəyin idarəçiliyində	164	214	46[-118].	14[-200].
20	Cavanşir mahalı	370	326	378 [+8].	326
21	Talış mahalı	143	102	143	102
22	Xaçın mahalı	99	131	99	131
23	Kolanı mahalı	203	259	203	259
24	Çələbiyurd mahalı	127	74	127	74
25	Xırdapara - Dizaq mahalı	129	89	129	89
26	Püsiyan mahalı	55	832	55	832
27	Dizaq Cavanşiri mahalı	285	332	298[+13	345[+13

7].].	
2	8	Otuziki mahalı	381	241	381	241
2	9	İyirmidörd mahalı	85	70	85	70
3	0	Qaraçorlu mahalı	294	244	379[+85].	244
3	1	Vərəndə mahalı	297	328	296[-1].	328
3	2	Dizaq mahalı	110	178	110	178
3	3	Polk. Cəfərqulu ağanın mülkü	792	430	788[-4].	427[-3].
3	4	Mehdiqulu xanın mülkü	231	315	231	315
3	5	Acanan türk mahalı	42	25	42	25
		Cəmi:	9073	9490	9251	7847

Hesablamalarda yol verdikləri bəzi səhvləri üzə çıxararaq Qarabağ əyalətində 1823-cü ildə 9251 vergi verən, 7847 vergi verməyən ailənin yaşadığını müəyyən etmişik [68, s.223]. Yekun cədvəli və faktiki materiallar arasındakı fərqləri tərtib etdiyimiz cədvəl daha ayıni şəkildə nümayiş etdirir.

1823 - cü il kameral yoxlaması üzrə Qarabağ əyalətinin əhalisi.

1823-cü il kameral təsvirinin yekun cədvəlinə əsasən Qarabağ əyalətində 18563 ailənin yaşadığı məlum olur. Bu rəqəmin üzərinə cəbrayillilər cədvəlində göstərilən 136 ailəni də əlavə etsək 18699 rəqəmi alınır.

XIX əsrin əvvəllərində mülük Tənqi tərəfindən idarə olunan Sisyan mahalı xanlığın lap cənub-qərb hissəsində yerləşirdi. Xanlıq ləğv olunan dövrdə bu mahala daxil olan 9 kənddə cəmi 203 [87-i vergi ödəyən, 116-sı ödəməyən]. ailə sayılırdı. Mənbənin məlumatına görə əvvəllər bu mahalda 2000 ailə yaşayırmış. Görünür, xanlıq Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra və I Rus-İran müharibəsi dövründə mahal sakinlərinin əksəriyyəti öz ev-əşiklərini tərk edib Azərbaycanın ayrı yerlərinə və digər ölkələrə köçübmiş [175, v.47-51].

Dəmirçihəsənli mahalında xanlıq ləğv edilən dövrdə 8 kənddə cəmi 467 [335-i vergi ödəyən, 138 - i ödəməyən]. ailə yaşayırdı. Bu mahal Əlimərdan bəy tərəfindən idarə olunurdu [175, v.52-56].

Küpara mahalında xanlıq ləğv edilən dövrdə 6 kənddə cəmi 56 ailə yaşayırdı. Əksəriyyəti xristianlar idi. Mahal müluki Parsadan Qəqərək kəndində yaşayırdı.

Bərgüşad mahalı Araz çayının sol sahilində, xanlığın cənub-qərb hissəsində yerləşirdi. Xanlıq ləğv olunan zaman cəmi 5 kənddə 146 ailə yaşayırdı [175, v.75-76].

Qısamüddətli osmanlı hakimiyyəti dövründə Bərgüşad liva [qəza]. adlanırdı. Ən böyük kəndləri 68 nəfər azərbaycanlı kişinin qeydə alındığı Ağalı, 87 nəfər azərbaycanlı kişinin yaşadığı Kəbudtərcinə kəndlərində yaşayırdı. O zaman Bərgüşadın 31 kəndində və 27 məzrəəsində heç kim yaşamır, tarlalarında digər kəndlərin sakinləri dənli bitkilər əkilir-becərilirdilər. Bərgüşad sakinləri buğda, arpa, darı, çəltik yetişdirir, maldarlıqla məşğul olurdular. Bəzi kəndlərdə [məsələn Səhih kəndində]. pambıqçılıqla da məşğul olurdular [30, s.489-529].

Cəmi 5 kənddən ibarət Baqabyurd [yəqin ki, Vahab yurdu sözüdür - T.M.]. mahalında 243 [o cümlədən 137 vergi ödəyən, 106 ödəməyən]. ailə yaşayırdı. Bu mahalın kəndləri də Əbülfət xana məxsus olmuşdular və o, İrana keçərkən sakinlər də arxasınca getmişdilər. Sakinlər 1822- ci ildə geri qayıtmış və yenidən öz kəndlərində məskunlaşmışdılar [175, v.77].

Kəbirli mahalının bir hissəsi Mil düzünə, digər hissəsi Qarabağın dağlıq hissəsinə düşürdü [122.4]. Kəbirli mahalı iki nəfər tərəfindən idarə olunurdu. Mahalın minbaşı divanbəyi Məhəmmədəli bəy tərəfindən idarə olunan hissəsində 1822- ci ilə olan məlumatlara görə 18 oymaqda cəmi 533 [261 vergi ödəyən, 274 ödəməyən]. ailə yaşayırdı. 1 oymağın - Gürcüstan kürdü oymağının bütün sakinləri Şuşada yaşayırdılar və buna görə də şəhər siyahısında qeydə alınmışdılar. Mahalın minbaşı Məhəmmədəli tərəfindən idarə olunan hissəsində xəzinə ildə 366 əşrəfi və 3085 man. 83 qəp [366 rub. 83 qəp.]. gəlir götürürdü [175, v.77].

Kəbirli mahalının kapitan Mirzəli bəy tərəfindən idarə olunan hissəsində 19 kənddə cəmi 367 [171 vergi ödəyən, 196 ödəməyən]. ailə yaşayırdı. Kəbirli mahalının Mirzəli bəy tərəfindən idarə olunan hissəsində də azərbaycanlılar tam əksəriyyət təşkil edirdilər [175, v.92-98].

Beləliklə, bütövlükdə Kəbirli mahalında 902 ailə [432 vergi ödəyən, 470 ödəməyən]. yaşayırdı.

Cavansir mahalının 1 kənd və 32 oymağında 696 [370 vergi ödəyən və 326 ödəməyən]. ailə yaşayırdı [175, v.116-124]. Mahal minbaşı Şərifxan bəy tərəfindən idarə olunurdu.

Kolanılar adlı mahalda 9 oymaqda cəmi 462 [203 vergi ödəyən,

259 ödəməyən] ailə yaşayırdı. Mahal bir naib tərəfindən idarə olunmur, hər bir oymağın öz hakimi var idi.

Xırdapara Dizaq mahalı 12 kənddən ibarət idi və burada 218 [129-u vergi ödəyən, 89-u ödəməyən] ailə yaşayırdı. Mahal minbaşı Məlik Həsən tərəfindən idarə olunurdu [175, v.139-145]. Qapan çayının sol sahilində yerləşən Püsyən mahalına 29 kənd və oymaq daxil idi. Bu kənd və oymaqlarda 612 ailə yaşayırdı. Mahal Məhəmməd Hüseyn sultan tərəfindən idarə olunurdu. Xanlıq ləğv olunan ərəfədə Çovundur mahalının Qapan çayının sol sahilindəki hissəsi də Püsyən mahalı ilə birlikdə idarə olunurdu. Bu hissəyə cəmi 6 kənd və oymaq daxil idi. Həmin kənd və oymaqlarda cəmi 269 [55 vergi ödəyən, 214 ödəməyən] ailə yaşayırdı [175, v.146-151].

Dizaq Cavanşir mahalında 18 kənd və oymaqda 617 [285 vergi ödəyən, 332 ödəməyən] ailə yaşayırdı [175, v.152-157]. Mirzə Rəhim Fənanın yazdığına görə bu mahalın sonuncu mülki Məlik Aslanın əcdadları xristian olmuş, sonra müsəlmanlığı qəbul etmişdilər [53, s.252].

Otuziki mahalının 22 kənd və oymağında 628 [384-ü vergi ödəyən, 244-ü ödəməyən] ailə yaşayırdı. Mahal minbaşı qalabəyi Məmməd Kəlbi bəy tərəfindən idarə olunurdu [175, v.158-164].

İyirmidörd mahalında 8 kənd və oymaqda cəmisi 155 [85-i vergi ödəyən, 70-i ödəməyən] ailə yaşayırdı. Mahal Mirzə Məmmədqulu bəy tərəfindən idarə olunurdu [175, v.167-168].

7 oymaqdan ibarət Qaraçorlu mahalında 538 [294-ü vergi ödəyən, 244-ü ödəməyən] ailə yaşayırdı [175, v.168]. Acanan Türk mahalı 9 kənddən ibarət idi. Cəmi 67 [42-i vergi ödəyən, 25-i ödəməyən] ailə yaşayırdı. Mahal mülki Hüseynqulunun nəzarəti altında mülki Stepan tərəfindən idarə olunurdu [175, v.223-225].

Vərəndə mahalı qərbdə Cənubi Kirs dağından başlayıb şimalda Şuşa çaya və Xəlifəliyə qədər uzanırdı. Şərqdə mahalın ərazisi həm də Mil düzünün bir hissəsini əhatə edirdi [149.4]. 1.Vərəndə mülkləri əslən Göyçə mahalından idilər. Bəzi məlumatlara görə şah I Abbasın osmanlılarla müharibəsi zamanı Məzrə kəndinin sakinləri şaha yardım edib ona qonaqpərvərlik göstərmişdilər və buna görə də I Abbas Vərəndə mahalını onların başçısına bağışlamış, bəy titulu ilə təltif edilmişdi. Həmin bəylər Şahnəzər [yəni şahın nəzəri ilə çiçəklənmiş] soyadını götürmüşdülər.

Bu mahalda buğda və başqa taxıl məhsulları yaxşı yetişirdi. Tarixçinin yazdığına görə Vərəndə mülklərinin sələfləri Göyçə və Zivə kəndlərindən gəlib Cənəqçı kəndinə məskən salmış və get-gedə ətraf kəndlərə hakimiyyətini yaya bilmişdilər. Vərəndə mülklərindən

Mirzəbəy adlı birisini Nadir şah hansısa cənayətdə müqəssir bilib edam etdirmişdi [30, s.380-400].

Mirzə Yusif Qarabaği Vərəndə mülkiyyətinin sərhədlərini və təbiətini təsvir edərək yazır: Vərəndə mahalı «Kirs dağından başlayaraq Əlibaba düzənliyinə qədər uzanır. Eni Kirs Şuşakənd çayına və Xəlifəliyə qədərdir. Bu ərazi çox gəlirli və məhsuldardır. Burada buğda və başqa dənli bitkilər yetişir».[62, s.13].

Tarixçinin yazdığına görə Vərəndə mülklərinin əcdadları Göyçə və Zivə kəndlərindən gəlib Cənəqçı kəndinə məskən salmışlar. Sonra mahal mülkiyyəti vəzifəsini tutmağa mülki olmuşlar. Onlar mülki Şahnəzər adı ilə məşhur olmuşlar. Vərəndə mülklərindən Mirzə bəy adlı birini Nadir şah müqəssir bilib dar ağacından asdırmışdı [62, s.13]. Vərəndə mülki Hüsünün [Həsən, Osip] qardaşı oğlu Şahnəzər əmisini öldürüb mülkiyyəti ələ keçirtmişdi. Digər mülklər bunu eşidib ona hücum edirlər. Mülki Şahnəzər Cənəqçı kəndinə qəsr tikib, orada müdafiə olunur. Qonşu mülklər Cənəqçıyı tuta bilməyib, Vərəndə mahalını qarət edirlər və geri qayıdırlar [62, s.14]. Şahnəzər mülklərin gələn il yenidən hücum edəcəyini bildirdi və buna görə də Pənəhəli xana müraciət edib ona itaət edəcəyini bildirdi [62, s.16]. Hətta qızı Hürzadı xanın oğlu İbrahimxəliləli ağaya ərə verdi [62, s.13].

Müfəssəl dəftərə görə XVIII əsrin birinci yarısında Vərəndə nahiyəsi birbaşa Gəncə-Qarabağ bəylərbəyinə daxil idi. Nahiyənin ən böyük kəndləri 143 qeyri-müsəlman kişinin qeydə alındığı Cənəqçı, 41 qeyri-müsəlman kişinin qeydə alındığı Şuşi kəndi və 35 qeyri-müsəlman kişinin yaşadığı İsfahancıq kəndləri idi. Nahiyə sakinləri buğda, arpa, darı, çəltik yetişdirir, maldarlıq və atçılıqla məşğul olurdular. Bəzi kəndlərdə [məsələn Şeyx Dursun kəndində] pambıq əkir və ipəkçiliklə məşğul olurdular [30, s.380-400]. O zaman nahiyənin Şütədaş, Vərəndəçik, Dovşanlı, Qayıqış, Əlməlik, Qundura, Qaplıqədik, Qaraçuq, Rudxanəyi – Pirəhməd, Söyüdlü, Keçiqıran, Dövlətyar, Musəlləm, Qozluq, Hətnəgərək kəndlərində və Yağlıca, Dirvan, Quşçu, Sülüklü, Yaycı, Qoyluqam, Dahis, Şamtaq, Babi Həməzə, Ağqaya, Əmirxan, Uçdərə, Ağcakənd, Cuhudlar, Kətəlparaq, Mərvan, Ömərli, Tərtañ, Bərxudarı, Talib, Şərəfabad, İrəvan, Çəqəcimməqas, Güzinabad, Üryan, Küçük məzrələrində heç kim yaşamır, onların tarlalarında qonşu kəndlərin sakinləri dənli bitkilər əkirdilər [30, s.380-400].

Xaçın mahalının ərazisi cənubda Qarqar çayından başlayıb, şimalda Qabartda, qərbdə Qırxqız və Mixtökən dağından şərqdə Bayat meşəsinə qədər uzanırdı. Bu mahal Vərəndə kimi məhsuldar olmasa da

buğda və s. bol yetişir. Bəzi yerlərdə çəltik də yetişdirilirdi. Mahalın ərazisinin çox hissəsi meşəlik idi.

Mirzə Yusif Qarabaği yazır: «Xaçın mahalı eni Qarqar çayından başlayıb Qabartıda qurtarır. Uzunluğunu Qırxqız və Mixtökən dağından Bayat meşəsinə qədərdir. Burada keyfiyyətcə Vərəndədən yaxşı olmasa da buğda və sair məhsulları boldur. Bəzi yerlərdə çəltik də yetişdirilir. Bu yerlərin çoxu meşəlik və cəngəllikdir. Deyilənə görə Xaçında vaxtilə kiçik bir qala olmuş, adına Hetrak qalası demişlər. Bu kəndin mülükləri qədimdə Həsən Cəlalovların övladlarından olmuşlar» [68, s.13].

«Müfəssəl dəftər»ə görə o zaman Xaçın nahiyəsi Bərdə livasının tərkibinə daxil olmuşdur. Nahiyə sakinləri buğda, arpa, çəltik əkir, maldarlıqla məşğul olurdular. Ən böyük kəndləri 41 qeyri-müsəlman kişi nəfərinin yaşadığı Qazançı və 23 qeyri-müsəlman kişinin qeydə alındığı Xıncıristan [başqa adı Helvi]. kəndləri idi. Qanzasar monastırı da bu nahiyədə yerləşirdi. Monastırın yerləşdiyi kənd Yuxarı Külədək və Ağvənd adları ilə tanınırdı [30, s.336-341].

Sonra isə Pənahəli xan Xındırstanlı Mirzəxanı mülük təyin etmişdi [54, s.13].

2. Xaçın mülükləri alban katalikosu Həsən Cəlalın törəmələri idilər. Bu nəsiləndən olan I Allahverdi həm də Xaçın mahalında dünyəvi hakimiyyətcə nail olmuşdu.

Dizaq mülükləri 1535-ci ildə Loridən köçüb burada məskunlaşmış Avanın törəmələri idi. C.Burnutyanın yazdığına görə Nadir şah xidmətlərinə görə Dizaq mülükiyə Yeqani 1744-cü ildə Qarabağdakı xristianların başçısı təyin edibmiş.

M.Yusif Qarabaği Talış [Gülüstan]. mülükiyə haqqında yazır: «Bu mahalın uzunluğu Murov və Gülüstanı-İrəm dağından, Kürün kənarına qədər, eni isə Tərtər çayından Gorana qədərdir. Buranın torpağı çox münbitdir. Burada taxıl və sair dənli məhsul yaxşı əmələ gəlir. Bunların mülükləri əslən şirvanlı olub, Talış kəndində məskən salmışlar. Bunlar Bəylərovlar adı ilə məşhurdurlar. Onların övladlarından bir neçəsi də mülüklik vəzifəsini daşımışlar.

Nəhayət, böyük mülük Usub Gülüstan qalasını zəbt edərək orada yerləşmişdir».[62, s.14].

Çiləbyurd mahalında 8 kənddə 201 [127- si vergi ödəyən, 74-ü ödəməyən]. ailə yaşayırdı. Çiləbörd mahalının ərazisi qərbdən Qırxqızdan başlayıb şərqdə Bərdə və Bayat meşəsinin kənarında, cənubda Xaçın və Qabartı çayından başlayıb şimalda Tərtərçaya qədər uzanırdı. Bu mahalda toxumluq buğda və başqa taxıl məhsulu yaxşı yetişirdi. Çiləbörd mülüklərinin əsl vaxtilə Məğavizdən gəlmişdi. Mahalın ərazisinin böyük bir hissəsi meşəlikdən və keçilməz yerlərdən

ibarət idi. Burada Çarmux adlı qala vardı. Çaraberd mülükləri həmin qalada yaşayırdılar. Çaraberd mülükiyə Allahqulu Nadir şahın yanında hərbi xidmətdə olub şahdan sultan titulu da almışdı [62, s.13].

«Müfəssəl dəftər»ə görə Çiləbörd nahiyəsində əhali buğda, arpa, çəltik yetişdirir, maldarlıq, arıçılıq və üzümçülüklə məşğul olurdu. Ən böyük kəndləri 44 nəfər qeyri-müsəlman kişinin yaşadığı Qissaabad 47 nəfər qeyri müsəlmanın yaşadığı Yuxarı Qarabəy, 121 qeyri-müsəlman kişinin yaşadığı Aşağı Qarabəy kəndləri idi [30, s.363-373].

Çiləbörd [Çiləbi-Çiləbiyurd]. mülükiyə hakimlərini əcdadları Zəngəzurun məqavir kəndindən gəlmişdilər. Buna görə də bəzən Tərtər çayının sahilindəki Çardaxlı kəndi Məqavir adlanırdı. Çiləbörd çayının sahilində əlçatmaz bir yerdə qala salmışdılar Nadirin osmanlı sərkəşəri Abdulla paşa ilə döyüşündə Çiləbörd mülükiyə Allahqulu böyük şücaət göstərmiş və bu səbəbdən də ona sultan titulu verilmişdi. [147, s?; 209, s.53 [sətiraltı qeyd]].

Mirzə Yusif Qarabaği daha sonra yazır: «Çiləbörd mahalının uzunluğu Qırxqızdan başlayıb, Bərdə və Bayat meşəsinin kənarında qurtarır. Eni isə Xaçın və Qabartı çayından Tərtər çayına qədərdir. Burada toxumluq buğda və başqa taxıl məhsulu yetişdirilir. Bunların mülükləri vaxtilə Məğavizdən gəlmişlər və burada mülüklik etməyə başlamışlar. Buranın ərazisinin böyük bir hissəsi meşəlikdən və keçilməz yerlərdən ibarətdir. Çarmux adlanan məşhur qala da buradadır. Bu qala olduqca möhkəmdir. Mülüklər həmişə bu qalada yaşamış, igidlik və rəşadət göstərmişlər. Öz qəhrəmanlığı ilə məşhur olan həmin mülüklərdən biri Mülük Allahqulu idi. Allahqulu Nadir şah dövründə onun xidmətində olub, Abdulla paşa Köprülü oğlu sərkəşgər ilə müharibədə böyük rəşadət göstərmişdir. Bu səbəbə görə də o, Nadir şahın əmrinə görə mülük deyil, Sultan Allahqulu çağırılmış böyük nüfuza malik olmuşdur».[62, s.14].

Talış [Gülüstan]. mahalı 7 kənddən ibarət idi. Bu kəndlərdə cəmi 245 [143-ü vergi ödəyən, 102-si ödəməyən]. ailə vardı. Mahal Mülük Yusif [İosif]. tərəfindən idarə olunurdu [75, v.125-127].

Xaçın mahalında 13 kənddə 230 [99-u vergi ödəyən, 131- i ödəməyən]. ailə yaşayırdı. Mahal mülük Qəhrəman tərəfindən idarə olunurdu [175, s.128-132].

Tarixi məlumatlara görə Talış mülükiyəsinin baniləri Bəylər oğulları udin idilər və Qəbələ mahalının Nic kəndindən Qarabağa köçmüşdülər. XVI əsrdə xalq arasında «Qara yüzbaş», Qara Avob adı ilə tanınan bir şəxs hər hansı səbəbdənsə 7 ailə ilə Nici tərk edib Qarabağa gələrək Tərtər çayının sol sahilində Talış kəndində məskən salmışdı. Raffinin yazdığına görə «Qara Avob» 1632-ci ildə vəfat

etmişdir.[187, s.11-12]. Onun böyük oğlu Bəylər məlik titutul olaraq Talış və bir neçə ətraf kəndi idarə etməyə başlamış, beləliklə də Gülüstan mülkiyyətinin əsasını qoymuşdu. O, Gülüstan qalasını tutub, təmir etmiş və öz iqamətgahına çevirmişdi [187, s.12].

Talış [Gülüstan]. mahalının ərazisi qərbdə Murov və Gülüstan dağından başlayıb şərqdə Kürün sahilində, cənubda Tərtər çayından başlayıb şimalda Gorana qədər uzanırdı. Bu mahalın mülkləri əslən şirvanlı olub Talış kəndində məskən salmışdılar. Məlik Usub Gülüstan qalasını zəbt edib öz iqamətgahı edəndən sonra bu mahala həm də Gülüstan mülkiyyəti deməyə başlamışlar [175, v.14].

XVIII əsrin birinci yarısında Talış və Gülüstan ayrı-ayrı nahiyələr olmuşdur. Talış nahiyəsi osmanlı hakimiyyəti dövründə Gəncə-Qarabağ əyalətinin Gəncə livasının tərkibinə daxil idi. Bu nahiyənin ən böyük kəndləri 105 qeyri-müsəlmanın yaşadığı Nurus və 104 qeyri-müsəlmanın yaşadığı Talış kəndləri idi. Üzümlük və arıçılıq daha çox, maldarlıq nisbətən az inkişaf etmişdi. Nahiyədə buğda, arpa, darı əkilirdi. Gülüstan nahiyəsi də Gəncə livasının tərkibində idi. Ən böyük kəndləri 58 qeyri-müsəlmanın yaşadığı Ağcakənd Ballica kəndi və 53 qeyri-müsəlman kişinin yaşadığı Ağcakəndi kəndi idi [30, s.342-362].

Bəylərdən sonra mülkiyyət böyük oğlu Abova keçmişdi. Bu Abovun ayağı güllədən yaralandıqdan sonra ona Topal Abov deyirdilər. Topal Abovdan sonra hakimiyyət oğlu Ovusepə [İosif-Yusif]. keçmişdir [187, s.13].

Dizaq mahalı qərbdə Həkəri çayı və Kültəpədən başlayaraq şərqdə Maltəpəyə kimi, cənubda Araz çayından başlayıb Xurat dağına kimi uzanırdı. Bu mahalın torpağı çox məhsuldar olub, burada yaxşı pambıq, çeltik və taxıl yetişdirilirdi. Burnutyannın yazdığına görə Avamn törəmələri olan Dizaq mülklərinin əcdadları 1535-ci ildə Qarabağa köçmüşdülər. [167, s.52]Dizaq mülklərinin əslisi Mirzə Yusifin yazdığına görə Anadoludan gəlmişdi. Dizaq məliyi Yeqan Nadir şahın böyük etimadını qazanmış və buna görə də şah bəzən bütün mülklərin vəkilliyini ona tapşırırmışdı [62, s.12]. Dizaq mahalında 16 kənddə 288 [110-u vergi ödəyən, 178-i ödəməyən]. ailə yaşayırdı. Mahal Məlik Aslan tərəfindən idarə olunurdu [175, v.180-186].

«Müfəssəl dəftər»ə görə Dizaq nahiyəsi birbaşa Gəncə-Qarabağ bəylərbəyinə tabe idi. Nahiyənin ən böyük kəndləri 79 qeyri-müsəlman kişinin qeydə alındığı Tağan, 73 qeyri-müsəlman kişinin qeydə alındığı Tuğ, 62 azərbaycanlı vergi ödəyicisinin yaşadığı Cəbrayılı, 88 qeyri-müsəlman kişinin qeydə alındığı Hədəfud, 30 nəfər azərbaycanlı kişinin yaşadığı Maralyan kəndi idi. Nahiyənin Əyri, Kənan, Kürzandi,

Dövlətyar, Xəlifəşahlı, Məzrə, Bulataq, Oxçu, Xırdaxag, Namxoş, Həkərim, Xırmançı, Makladərə, Nurkişi, Zimmi, Goyçay, Vəng, Manin, Nureşin, Məlikcan və Çimənək kəndlərində heç kim yaşamır, tarlalarında qonşu kəndlərin sakinləri dənli bitkilər əkirdilər. Nahiyə sakinləri buğda, arpa, çeltik, darı yetişdirir, maldarlıqla məşğul olurdular. Bəzi kəndlərdə [məsələn Maralyan]. ipəkçilik və pambıqçılıqla da məşğul olurdular [30, s.336-341].

Qarabağ xanlığında mahallarla yanaşı ayrı-ayrı şəxslərin mülkiyyətində olub, mülk sahibləri tərəfindən idarə olunan xeyli ərazilər də var idi.

Mehdiqulu xanın arvadı Xanxanım ağaya məxsus 9 kənd və oymaq vardı. Bu kənd və oymaqlarda cəmi 207 ailə yaşayırdı. Kəndlər Xanxanım ağanın təyin etdiyi kəndxudalar və kovxalar tərəfindən idarə olunurdu.

Ümumiyyətlə xanın qardaşları və bacıları, əmisi uşaqları və xan ailəsinin digər üzvlərinə məxsus 130 kənd və oymaq vardı. Bu kənd və oymaqlarda 2264 [914-ü vergi ödəyən, 1350 - si ödəməyən]. ailə yaşayırdı. Bunlardan 578-i qeyri - müsəlman ailəsi idi.

Bütün bu kəndlər müxtlif mahallara səpələnmişdilər, lakin ərazisinə daxil olduqları mahalların inzibati idarəçiliyindən kənarında idilər və torpaq sahibləri tərəfindən təyin edilən kəndxudalar, kovxalar və yüzbaşılar tərəfindən idarə olunurdu. Gülməmməd bəyə, onun qardaşı Şirin bəyə, onun oğlu Rüstəm bəyə, Mirzə Cəfərin oğlu Mirzə Sadığa məxsus olan 8 kənd və oymaqda 258 [133-ü vergi ödəyən, 125-i ödəməyən]. ailə yaşayırdı. Bu ailələrdən cəmi 29-u [11,24%-i]. xristian, 2129-u [88,76 %-i]. isə azərbaycanlı idi [175, v.44-46].

Uğurlu bəyə, Əhməd ağaya, Divanbəyi Məmmədqulu bəyə və divanxana mirzəsi Mirzə Yusifə məxsus 25 kənd və oymaqda 420 [304-ü vergi ödəyən, 116-sı ödəməyən]. ailə yaşayırdı. Bunlardan 328-i müsəlman, cəmi 92-i [21,90 %-i]. qeyri-müsəlman idi [175, v.57-61].

Xanın gen. Mədətova bağışladığı əsərlərdə isə Mədətovun zorla qopardığı – T.M.]. 10 kənd və 3 oymaqda cəmi 1011 qeyri-müsəlman ailə yaşayırdı [175, v.64].

Kapitan İsmayıl bəyə, onun əmi oğlanları Vəli və Nuru bəylərə məxsus 2 kənd və oymaqda cəmi 192 [95-i vergi ödəyən, 97-si ödəməyən]. ailə yaşayırdı [175, v.65-67].

Hacı Ağalar bəyin və Hacı Bəylər bəyin mülkiyyətində 15 kənd və oymaq var idi. Bu kənd və oymaqlarda 497 ailə [115-i vergi ödəyən, 382 -si ödəməyən]. ailə yaşayırdı.

Hacı Ağalar bəyin və Hacı bəylər bəyin mülkiyyətində 15 kənd və oymaq var idi. Bu kənd və oymaqlarda 497 ailə [115-i vergi ödəyən, 382 -si ödəməyən] ailə yaşayırdı.

Səfərəli bəy və qardaşlarının mülkiyyətində 16 kənd və oymaq vardı. Bu kənd və oymaqlarda cəmi 233 [183-ü vergi ödəyən, 50-si ödəməyən] ailə yaşayırdı [175, v.68-71]..

Xanlar ağanın, onun qardaşı Əhmədخانın, anası Bikə ağanın və Əhməd xanın arvadı Şəmsəddinli Nəsim Sultanın qızının mülkiyyətində 20 kənd və oymaq var idi. Həmin kənd və oymaqlarda xeyli çox ailə - 948 [o cümlədən 578-i vergi ödəyən, 370 - i ödəməyən] ailə yaşayırdı [175, v.78-84].

Rüstəm bəyə məxsus 14 kənd və oymaqda 405 [218-i vergi ödəyən, 187-i ödəməyən] ailə yaşayırdı [176, s.148-159].

Cəfərqulu ağanın mülkiyyətində 79 kənd və oymaq var idi. Həmin kənd və oymaqlarda cəmi 1222 [o cümlədən 792-si vergi ödəyən, 430-u ödəməyən] ailə yaşayırdı [176, v.187-208].

Nəhayət, Mehdiqulu xanın şəxsi mülkiyyətində 28 kənd və oymaq var idi. Həmin kənd və oymaqlarda cəmi 500 [241-i vergi ödəyən, 259-u ödəməyən] ailə yaşayırdı.

1823-cü ildə Qarabağ əyalətinin təsvirini tərtib edərkən tərtibçilər adamların etnik mənsubiyyətini yox, dini mənsubiyyətini göstərmişlər. *Ayrı-ayrı mahallar və mülklər üzrə əhalinin konfessional tərkibi «əlavələrdə»* verilən 137 sayılı cədvəldə əks olunmuşdur.

Burada bir daha qeyd etmək olar ki, 1805-ci ildə Rusiya Qarabağ xanlığını tabe etdikdən sonra rus hökumətinin müsəlman əhalisini sıxışdırmaq və əksinə özünə sosial dayaq yaratmaq üçün erməniləri İran və Türkiyədən gətirib Qarabağda yerləşdirmə siyasəti nəticəsində artıq 1822-ci ilə kimi minlərlə erməni ailəsi gətirib yerləşdirilmişdi. Bundan əlavə Qafqazdakı rus qoşunlarının komandiri general Yermolovun polkovnik Radinskiyə göndərdiyi 15 noyabr 1816-cı il tarixli göstərişdən məlum olur ki, İbrahimxəlilxəlil xanın oğlu Əbülfət xan özü ilə 4 min ailəni xaricə aparmışdı. Aparılan ailələr şübhəsiz ki, müsəlmanlardan [və əsasən əlbəttə ki, türklərdən] ibarət olmuşdur. Buna görə də biz xanlıqda yaşamış Azərbaycan türklərinin sayına 4 min ailə də əlavə edə bilərik. Beləliklə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanlığında təqribən 22.500 ailə yaşayırmış və onlardan da 17 min nəfərdən çoxunu Azərbaycan türkləri təşkil etmişdir [89.6.1, sən.1261, s.834]. Demək xanlığın əvvəlki dövrlərində xristianların sayı hardasa 20%-ə yaxın, müsəlmanların sayı isə 80%-ə yaxın olmuşdu.

C. Qlinkanın verdiyi məlumata görə II Rusiya-İran müharibəsi qurtardıqdan sonrakı cəmi üç ay yarım ərzində cənubi Azərbaycandan cənubi Qafqaza 8 min erməni ailəsi köçürülmüşdü, [177, s.92]. bu isə 40 min nəfər deməkdir.

Azərbaycan türklərinin əksəriyyəti oturaq əkinçilik və qismən maldarlıqla məşğul olaraq oturaq həyat tərzini keçirirdilər, bir hissəsi isə başlıca olaraq yaylaq-qışlaq maldarlığı ilə məşğul olur və buna görə də tərəkmə həyat tərzini keçirirdilər. Bu cür əhali yayda mal-qara istidən və ot qıtlığından tələf olmasın deyər müvəqqəti olaraq yaylağa köçürdü. Bu zaman obanın heç də hamısı köçmür, bir hissəsi əkin-biçin işlərini davam etdirmək üçün qalırdı. Bir yerdən digər yerə köçmək adamlar arasında sıx qohumluq münasibətlərinin olmasını tələb edirdi və buna görə də belə insanların arasında müəyyən dərəcədə tayfa təşkilatı qalmaqda idi. Biz irəlidə Qarabağda yaşayan Cavanşir, Otuziki, Kəbirli tayfaları haqqında məlumat vermişik. Qarabağda yaşayan iri Azəri türk tayfalarından biri də şahsevənlər idi. Xanlıq dövründə şahsevənlər 6 qola bölünürdü: Qocabəyli, Bəndəlibəyli, Poladlı, Dəmirçili, Saruxanbəyli və Novruzəlibəyli. Hər qolun başına elbəyi deyilirdi. Müxtəlif vaxtlarda Türkiyədən və Azərbaycanın cənub hissəsindən köçüb gələrək şahsevənlərə qoşulmuş ayrı-ayrı ailələr də var idi [149.5.1]..

§ 2. Xanlıqda müdafiə işi

Qarabağ ən böyük hərbi qüvvəsi olan xanlıqlardan idi. Xan hərbi zərurət olduqda 10-15 min döyüşçü toplaya bilirdi. Sırası qoşunun əsas hissəsini elatlar təşkil edirdi. Mirzə Camal yazır ki, Qarabağın bütün elləri adları dəftər və siyahıda yazılmış atlı qoşundan ibarət idi. Zərurət zamanında mahalların və kəndlərin piyada tüləngçiləri mahal mülkləri ilə birlikdə qoşun sıralarına alınır dılar [59, s.144].

Mirzə Camal Qarabağının yazdığına görə elatlardan töyçü və məhsuldan məlcəhət alınmazdı. Yalnız Dağıstandan muzdlu dəstələr gətirildikdə, onun məvəcbini ödəmək və muzdlu döyüşçünün itmiş və ya ölmüş atının əvəzini vermək üçün ellərdən də töyçü pulu, sursat, taxıl, qoyun və mal alınardı. «Adları nökr və qoşun dəftərində qeyd olunmayan ailələrin nökr və qoşun əhlindən, habelə adları dəftərdə qeyd olunmuş nökr və qoşun əhlindən heç bir şey alınmazdı. Onlar maaf idilər. Onların taxılı, atı və başqa ehtiyacı xanın öhdəsində idi. Qoşunun hər bir nökrü [nəfəri] bir evə təhkim olunmuşdu. O ev həmin nökr və atının ehtiyacını ödəməli idi» [59, s.144].

Mir Mehdi Xəzani yazır: «İbrahimxəlil xan məhrumun... on iki minədək dəftəri-məxsusi qoşunu var idi ki, həmişə ziya-hökümündə və

adları siyahı və dəftərdə yazılmış qoşun idi. Amma zərurət vaxtı öylə rəşid adamlar, çerik və tufəngçi hazır olardılar» [56, s.199].

Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu yazırdı: «Məhrum İbrahimxəlil xan hər novruz bayramı günündə, qoşunun bütün sərkərdələrinə və minbaşlarına xələt, bəxşiş, at və qılinc verərdi.

İbrahimxəlilxəlil xan səfərə çıxdığı və ya bir yerdə ordu qurduğu zaman onun yanında olan minbaşların, yüzbaşların, bəylərin, ağaların və Azərbaycan xanlarının hamısının günorta, şəhər və axşam naharı, həmçinin onların atlarının arpaları xanın hesabına olurdu, qoşun əhlinin bəzisi, bütün əmələlər, mirzələr, eşik ağasılar, keşikçilər və yasavullar mərhum İbrahimxəlil xanın hesabına dolanırdılar. Minbaşlara və şairlərə verilən diri qoyunlardan başqa, çoxlu keçə, 40 puddan artıq düyü və 30 baş qoyun işlənərdi. Bu hesabdən sərf olunan başqa şeylərin - çörəyin, atlara verilən arpanın, yağın, halvanın, qənd və ədviyyat miqdarını təsəvvür etmək olar» [205, s.243-244].

Rusiyadan asılılıq qəbul edildikdən sonra bir çox xanzadə və bəyə rus hərbi rütbələri verildi. İbrahimxəlil xanın özünə general-leytenant, oğulları Məhəmməd həsən və Mehdiqulu ağalara general-mayor, Məhəmmədqasım ağaya polkovnik rütbələri verilmişdi [59, s.147]. Bu yolla rus hökuməti Qarabağ xanını və övladlarını tamamilə özündən asılı etmək istəyirdi.

Xanın qeyri-nizami, çeriklərdən təşkil olunmuş hərbi dəstələri ilə yanaşı, qismən nizami daimi hərbi qulluqçulardan təşkil olunmuş qvardiyası da var idi. Daimi silahlı qüvvələr kənd təsərrüfatı işlərindən azad edilən muzdlu döyüşçülərdən ibarət idi. Onlar süvari, piyada və zənburəkçi, topçu-tufəngli dəstələrinə bölünmüşdülər.

Daimi qoşunun əsgərləri silahı, atı və döyüş üçün lazım olan digər ləvazimatı divanxanadan alırdı. Daimi döyüşçülər günün müəyyən hissəsini hərbi təcrübələrini artırmaq məqsədilə təşkil olunan təlimlərdə keçirirdilər [166, s.43].

Daimi silahlı qüvvələr müasir odsaçan silahlarla silahlanmışdılar. Bununla belə ata-babadan qalmış döyüş alətlərindən də istifadə olunurdu.[19, s.74]. Başlıca odlu silah növü «dayan-doldurum» adı almış tufənglər idi.

Qoşun on, yüz və min nəfərə ayrılırdı. Bu dəstələrə başçılıq edənlərə müvafiq olaraq onbaşı, yüzbaşı və minbaşı deyilirdi.

Xan qoşunlarının tərkibində muzdlular da olurdu. Adətən muzdlular Dağıstandan toplanırdı. Lakin muzdlular etibarlı deyildilər və muzdları gecikdirilən kimi qarətlə məşğul olurdular. Müasirlərdən biri yazırdı ki, muzdlu dağıstanlılara muzd böyük böyük məbləğ təşkil edirdi və İbrahimxəlilxəlil xan ya onu vermək istəməmişdi, ya da vermək

iqtidarında olmamışdı, onda muzdlular qiyam qaldıraraq onun düşərgəsini tərk etmiş, çoxlu kəndi qarət edərək, iki mindən çox adamı əsir tutmuş və bir neçə min baş mal-qaranı qənimət kimi ələ keçirmişdilər və Mingəçevirə çəkmişdilər. Yalnız Şəki xanı işə qarışdıqdan sonra, onlar Qarabağın dinc sakinlərini, hərəsi üçün 1 manat alaraq buraxmış, mal-qaranı isə özlərinə saxlamışdılar [190.2, v.14].

Qoşun üzərində ali komandanlıq xanın özünə məxsus idi.

Xanlar xanlığın müdafiə qəbiliyyətini gücləndirmək üçün qalalar və istehkamlar inşasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Məlum olduğu kimi, Pənahəli xan hakimiyyətinin ilk dövründə Bayat və Şahbulağı qalalarını inşa etdirmişdi. 1748-ci ildə inşa edilmiş Bayat qalasının ətrafına bişmiş kərpicdən qalın divarlar hörülmüş, divarların ətrafında isə düşmənin hücumu zamanı su ilə doldurulması nəzərdə tutulan dərin xəndək qazılmışdı. Bayat qalası düzənlikdə yerləşdiyindən o qədər etibarlı deyildi. Buna görə də Ağdamdan 10 km aralıda yerləşən Şahbulağı deyilən yerdə 1751-1752- ci ildə yeni qala inşa olundu. Şahbulağı qalasının hasarı isə daş və əhəngdən tikilmişdi. Pənahəli xanın Şahbulağı qalasında daşdan tikilmiş məscid, hamam, şəhər evləri və bazar vardı. Mənbələrin məlumatına görə Şahbulağında iki qəsr-icqala və xarici qala var idi. İç qəsr təpənin üstündə gur bulaqların yanında salınmışdı. Pənahəli xanın iqamətgahı yonulmamış daşlardan düzbucaqlı, 8 pilləli şəkildə tikilmişdi. Möhkəm və hündür divarları vardı [88, s.11].

Şahbulağı qalasında iki-biri içəri, ikincisi xarici qəsr vardı. İçqəsr təpənin üstündə bulaqların yanında tikilmişdi, düzbucaqlı formada idi, hər küncdə bir qüllə, şərq tərəfi istisna olmaqla hər bir tərəfin hər birinin ətrafında bir yarım dairəvi formada qüllə vardı. Xarici qüllələr və divarlar yuxarı qalxdıqca daralır və ucları diş-diş idi. Hasarların hündürlüyü 7, qüllələrin hündürlüyü isə 8,5 metrə çatırdı. Bütün divarlar və qüllələr boyu döyüş mazqalları vardı. Mazqalların altında birmərtəbəli binalar vardı. Qəsrin girişi şərq tərəfdən idi və ikimərtəbəli prizmaşəkilli tikili ilə müdafiə olunurdu. Giriş «Г» şəkilli idi. Prizmatik tikili, səkkizinci, əsas qüllə idi və bütün Şahbulağı qalası üzərində yüksəlirdi. Yəqin ki, bu tikilinin ikinci mərtəbəsində Pənahəli xanın özü yaşayırdı [88, s.12-13].

Xanlığın ən etibarlı qalası əlbəttə Pənahabad [Şuşa] qalası idi. Şuşanın yerləşdiyi dağ yuxarısı kəsilməmiş konus formasındadır, şimal tərəfdən terraslarla alçalır. Şuşa Daşaltıçay və Xələliçaya kəskin enişi olan dərələrlə əhatə olunub. Təpənin kəskin yarıqları düşmənin hücumuna qarşı güclü maneə yaradırdı və şəhərin müdafiə perimetrinin demək olar ki, üçdə iki hissəsini təşkil edirdi. Şuşa qalalarının bəzisinin

hündürlüyü 400 m-dən çoxdur [194]. Şuşa qalasının mövqeyinin üstünlüyü həm də ondadır ki, buradan ətraf yaxşı görünür ki, bu cəhət də düşmənin qəfil hücum etməsinə imkan vermir. A.A.Kaspari şəhərə şimal-şərq tərəfdən, qalalıqlardan və yarğanlardan keçən əyri-üyrü, kəskin yoxuşlu cığırı Fermopil keçidi ilə müqayisə etmişdi [152, s.218].

Pənahəli xan Şuşanın müdafiəsini daha etibarlı etmək üçün şimal tərəfdə hasar inşa etdirdi. Ancaq güman ki, bu divar çox tələsik tikildiyinə görə tez bir zamanda yararsız hala düşmüşdü [57, s.136]. Buna görə də İbrahimxəlil xan yeni qala divarları inşa etdirməli olmuşdu. Mirzə Camalın yazdığına görə bu divarın tikintisinə 1783/84-cü ildə başlanmış və üç ilə başa çatdırmışdı. Həmin divarın uzunluğu 2,5 km-ə çatırdı [59, s.143]. Mirzə Yusifin yazdığına görə Pənahəli xanın dövründə inşa olunmuş qala hasarları 1799-cu ildə dağıdılmış və yenidən inşa olunmuşdur. Bu zaman hasarların uzunluğu bir verstdən artıq uzadılmışdı [62, s.19]. Bu divarın möhkəmliyini qeyd edən Mirzə Yusif yazdı: «bu divardan nə top gülləsi, nə də başqa bir şey keçməzdi. Çünki divar daş və əhənglə bərkidilmişdi» [62, s.18].

Şuşa qala divarlarının möhkəmliyi Ağa Məhəmməd xan Qacarin hücumları zamanı çox ciddi sınaqlardan uğurla keçmişdi. Belə ki, adi top güllələrinin qala divarlarına heç bir təsir göstərmədiyini görən Qacar ən mahir artilleriya mütəxəssislərindən birinin məsləhəti ilə əmr etmişdi ki, iki top gülləsini millə bir-birinə bağlayıb atsınlar. Yalnız bu yolla qala divarlarına müəyyən zərər vurmaq mümkün olmuşdu [193, s.26; 93 s. 657]. Şuşa qalasının döyüş qüllələri qala divarlarının səthindən bir qədər xaricə çıxır və bununla da divarları cinahlardan qorumağa şərait yaradırdılar [41, s.168]. Qeyd edək ki, ilk dövrlərdə Şuşada hakimin evinin yerləşdiyi ayrıca daxili qala-ıçqala olmamışdır. Yəqin ki, qalanın inşası üçün vaxt az olduğundan Pənahəli xan Şuşa qalasının tikdirərkən ayrıca içqala inşa etdirməmişdir. Hər an düşmən hücumlarından ehtiyat edən Pənahəli xan tələsik şəhərin daha təhlükəsiz yerlərində kiçik qalaları xatırladan imarətlər tikilməklə kifayətlənməli olmuşdur [66, s.138-139]. Bu məsələ ilə bağlı Əhmədbəy Cavanşirin yazdığına görə mağara ilə Şuşa qalası arasında gizli yeraltı yol vardı. Tarixçi yazır: «Cənub-şərq tərəfdən Şuşanı hər iki tərəfdən hündürlüyü 200 sajəndən çox və eni 100 sajənə qədər olan sıldırım qayalı dərə əhatə edir... həmin dərə xəzinə qayası adlanır...aşağıda sanki qayaya yapışmış bir qəsir vardır; oradakı kahadan soyuq bir bulaq axır. Bu qəsir vaxtilə ən qorxulu zamanlarda əhalinin etibarlı sığınacaq yeri olmuşdur...qəsirin qarşısında isə hasara alınmış və indiyədək içinə ayaq dəyməmiş bir kaha vardır ki, bu da Şahnəzər kahası adı ilə məşhurdur: Zənn edildiyinə görə, bu kaha qaya boyu

şəhərin altından keçən yeraltı yol vasitəsilə o biri tayda, yuxarı qapının aşağısında başqa bir ucsuz-bucaqsız kaha ilə birləşir» [23, s.172]. Mağara qalaya giriş daşdan hörülmüş yarımdivarəvi güclü müdafiə divarı ilə qorunur. Bəzi tarixçilərin fikrincə məhz bu mağara qala Pənahəli xanın Şuşada ilk iqamətgahı olmuşdur. Həyəcanlı vaxtlarda qaya saray kompleksi sakinləri üçün sığınacaq rolunu oynayırdı. Bu kiçik qalada bulaq vardı. İbrahimxəlil xan qayadakı sığınacaqdüşmək üçün daş pilləkən düzəltmişdi [15, s.288]. Hal hazırda Daşaltı dərəsinə yalnız Şuşa dağın şərq qurtaracağında, dağın yamacında çapılmış «qırx pillə» adlandırılan pilləkənlə düşmək olar [88, s.26].

Pənahəli xan qalanın bir kənarında özü üçün qəsir tipli saray inşa etdirmişdi. Qəsirin hasarı və bir bürcü var idi. Pənahəli xan qalanın içərisində, bir təpənin üzərində böyük oğlu İbrahimxəlil xan üçün də bir qəsir-saray inşa etdirmişdi ki, düşmən qalaya yaxınlaşdıqda lazımi yerləri mühafizə edə bilsin. Onun da hasarı və bir bürcü var idi. İkinci oğlu Mehəli bəy və üçüncü oğlu Talıbxan bəy üçün də bürcü və hasarı olan imarətlər inşa etdirmişdi [56, s.198].

Mirzə Rəhim Fəna Şuşa şəhərinin inşası prosesi haqqında belə məlumat verir: «Köç başlanmaq ilə Pənah xan şəhərin yerinə baxıb öz şəxsi dəstgahından ötrü bir tərəfdən guşədə və vəsi bir qitə yerdə, daş və əhəng ilə bir möhkəm hasar çəkdirib əvvəl xaricdən əndərun, daxil yerdə neçə pişəxidmət otaqları və yemək mənzili, sonra özündən ötrü mətədid otaqlar, qonaq otaqları, ondan sonra hərəmxana otaqları, hamam, məscid, sonra bir böyük mətbəxxana təmir etdirir [Bu dairə sonra Əhməd xan oturan evdir].

Bu hasara yavuq göz qabağında bir müsəttəh divan otağı, sonra məhdud bir surətdə xaricdən baxan bir mənzərədə otaqlar yapdırar, xaricdən varid olanları görməkdən ötrü [Bu otaqlar Mehdiqulu xan oturan xoş mənzərə evlərdir]. Ondan sonra məşriq tərəfdən qaya başında otaqlar yapdırır [Məhəmmədhəsən ağa oturan evlərdir]. Sükunət fikri ilə gələnlər dəxi hər kəsi öz əhvalına münasib yerdə özü üçün məskən və məva bina edirlər. İbtidada hamı müsəlman səkənəsi olduğuna, orta hesab olunan bir yerdə məscid, mütəəddid hamamlar, bazar yeri və sair ləvazimatı şəhriyyə bir tərəfdə inşa olunur.

Bu məmurənin adını Pənah xan özü üçün Pənahabad adlandırır. Buraxdığı gümüş pulun adını Pənahabad söylər ki, İran pulu yarım qran olur» [61, s.255].

Mirzə Rəhim Fənanın yazırdı ki, Məhəmmədhəsən xan Qacarin Qarabağa hücum təhlükəsi meydana çıxdığı zaman Pənahəli xan Şuşa qalasının müdafiəsini daha da möhkəmləndirmək üçün bir sıra tədbirlər görmüşdür. «Biri Gəncə tərəfə o biri İrəvan tərəfə tamam dairə şəhərə

hasar çəkdirmək və yasaq yerləri bina etdirməyi hər şeydən əfzəl qərar verir. Hər yerdən memarlar və əhlikar cəm etdirib şəhər qapılarını hər iki tərəfdən qüvvətli hasara tutdurur. Memarlara hasar nəxşəsini göstərir ki, ali və möhkəm bürclərə, pusqu yerləri təmir etsinlər və müstənaməti lazimələri tədarük olunsun» [61, s.255].

Rzaqulubəy Mirzə Camal oğlu bu hasarın üç ilə tikildiyini və hicri 1198-ci ildə [1783-1784]. tikintinin başa çatdığını yazır [72, s.240].

Ordunun əsas hissəsi maafılardan təşkil olunurdu. Onlar buna görə xəzinəyə heç bir vergi vermirdilər, eləcə də maafıl torpaq sahələri ilə və bəzən həm də rəncərlərlə təmin olunurdular.

Qarabağ xanının qoşununda Dağıstan xalqlarından toplanmış müddətli əsgərlər də xidmət edirdilər. Xan onlara məvəcib kimi xeyli məbləğdə pul ödəməli olurdu.

Yalnız İbrahimxəlilxəlil xanın dövründə Gəncə qapıları yaxınlığında hündür təpənin üstündə bütün zəruri memarlıq formalarına malik olan içqala inşa edilmişdi. İçqalanın daxilində divanxana, iki böyük imarət və yardımçı binalar vardı [56, s.200].

Demək olar ki, bütün Şuşa qəsrləri düzbucaqlı formada olub dörd tərəfdən müdafiə divarları ilə əhatə olunmuşdur. Künclərində qüllələr ucalırdı. Divarların iç tərəfində qəsrlərin sakinləri üçün mənzil rolunu oynayan binalar tikilirdi. Mir Mehdi Xəzani yazır ki, Pənahəli xan Şuşada özü üçün divarları və qüllələri olan qala formasında saray tikdirmişdi. Pənahəli xan öz sarayı ilə yanaşı böyük oğlu İbrahimxəlilxəlil ağa üçün də gözəl saray inşa etdirmişdi [56, s.200]. Şuşadakı qəsrlərin girişləri də «Г» şəkilli idi və yüksək ikimərtəbəli güllələrlə müdafiə olunurdu.

Şuşanın qala divarları 2,5 km uzunluğuna malik olub, daşdan və əhəngdən hörülmüşdü. Şuşaya giriş dörd darvazadan həyata keçirilirdi. Darvazalardan biri Gəncə qapısı, digəri İrəvan qapısı, üçüncüsü Ağoğlan qapısı adlanırdı. Dördüncü qapının adı və yeri məlum deyil. Gəncə qapısı şimal tərəfdə, İrəvan qapısı qərb tərəfdə, Ağoğlan qapısı şərq tərəfdə yerləşirdi [88, s.32]. Gəncə qapıları əsas darvaza idi, hələ Pənahəli xanın dövründə tikilmişdi, buradan Gəncəyə, eləcə də Çiləbörd mahahna yol başlayırdı. Buna görə də bəzən onu Çiləbörd qapısı da adlandırırdılar və Xəlifəliyə yol başlanırdı [buna görə də bəzən onu Xəlifəli qapısı da adlandırırdılar]. Ağoğlan qapısından Ağoğlan qalasına yol başlayırdı. Bu darvazanı həm də bəzən Şuşakənd, yaxud Muxtar qapısı, bəzən də Topxana qapısı adlandırırdılar.[88, s.32-36]. V.Baharlının yazdığına görə qala qapılarından biri Mərdan qapısı adlanırdı və bu qapı Xəlifəli və topxana qapılarının arasında yerləşirmiş [15, s.276].

1788-1789-cu illərdə Şuşa qalasından üç ağacları məsafədə [təqribən 25 km]. Qarqarçayın keçdiyi iki dağın arasında Əskəranda iki qala tikilmişdi. Mühəribə zamanı bu qalalarda azacıq piyada qoşun olsaydı düşmən oradan keçib Şuşa qalasına gedə bilməzdi. Qalaların biri şərq, digəri qərb tərəfdə əhəng və daşdan hörülmüşdü [59, s.201].

Rzaqulu bəy atasının Əskəran qalaları ilə bağlı məlumatını bir qədər genişləndirərək yazırdı: «Bu qalalar Şuşa qalasının üç ağaclarında Qarqar çayının keçdiyi iki dağın arasında yerləşmişdi. Şirvan, Şəki və Dağıstan vilayətləri əhalisi mərhum Pənah xanla düşmən olduqlarından ehtiyat üçün böyük oğlu İbrahimxəlil xana vəsiyyət etmişdi ki, əgər fürsət tapmasam, sən bu iki Əskəran dağının arasında iki qala tikdir ki, düşmən gələndə zaman piyada qoşunlarımız bu qalalarda olsunlar. Oradan Şuşa qalasına 8 verstə qədər məsafə vardır. Düşmən oradan keçib qalaya gələ bilməz. Belə ki, bu qalaların ətrafı möhkəm dağlar, meşələr, daşlar, qayalar və böyük səhralardır. Düşməncilik zamanı ellər və başqaları orada sığınmaq edərlər. Qalalarda tufəngçilər qoyarlarsa düşmən oradan keçib, xalqın mal-qarasını qarət və talan edə bilməz.

Mərhum İbrahimxəlil xan hamam vəsiyyətə görə hər iki qalanı birini şərq, o birini isə Qərb tərəfdə daş və əhənglə tikdirib, möhkəm bürc və barı çəkdirdi» [72, s.240-241].

Şuşa çayının sahilindəki Xəzinə qayasında, qayanın ortasında 40-50 sajen eni və uzunluğu olan, qayanın başından beş yüz aşağıda və saydan 100 sajen yuxarıda otaqlar qayırmışdı. Qayanın ortası ilə o otaqlara ensiz bir yol gedirdi. Ancaq piyada keçmək olardı. Qalanın içərisindən həmin otaqlara tufəngdən güllə çətinliklə çatardı. Qayanın üstündən o imarətlərə daş və qaya parçaları atsalar dəyməz, birbaşa daya düşər. Xəzinə mağarasının qarşısında-Şuşa qalası tərəfdən bir böyük və dərin mağara vardır. Onun ağzına yaxın yerdə Məlik Şahnəzər özünə otaqlar və evlər tikdirib ki, mühəribə vaxtında qarşı-qarşı olan iki mağara bir-birinə yardım göstərə bilsin [56, s.201]. Rzaqulubəy Mirzə Camal oğlu Xəzinə qayasındakı tikintiləri eynilə Mir Mehdi Xəzani kim təsvir edir [72, s.241-242].

Möhkəm Əskəran qalaları Şuşanı ovalıq tərəfdən hücumdan qoruyurdu. Əskəran qalası çayın hər iki tərəfində salınmışdı. Divarlarının hündürlüyü 8 m-ə, qalınlığı isə 2 m-ə çatırdı. Hətta çayın yatağında iki qüllə var idi. Qarqarçayın sahilində burada elə sıldırımlıdır ki, Əskəran qalasından yan ötürək keçmək mümkün deyil.

Bəzi tarixçilər Əskəran qalalarının tikilməsini Pənahəli xanın,[15, s. 277]. digərləri Mehrəli bəyin, [23, s.163]. üçüncülər və İbrahimxəlilxəlil xanın, [59, s.48; 56, s. 201]. adı ilə bağlayırlar. Şuşalı

keşiş Yakov Zaxaryans 1853-cü ildə yazmışdır: «Şuşa qala şəhərinin tikintisi qurtardıqdan sonra xan əmr etdi ki, şəhərin şərqində... iki kiçik möhkəmləndirilmiş qala tikilsin. O yerdə bir çox çaylar birləşərək bir çay əmələ gətirir. Çay Əsgəranın iki böyük dağı arasından axır. Orada üzbuüz iki qala tikildi, biri çayın o tərəfində, biri bu tərəfində: Bu iki qalanın arasından, çayın sahili ilə İrana və Tiflisə yol gedir. Beləliklə, yeni tikilmiş şəhər hər tərəfdən möhkəmləndirildi» [bax: 51, s.151]. Ən son tədqiqatlar da Əskəran qalalarının Pənahəli xanın vəsiyyəti ilə İbrahimxəlilxəlil xan tərəfindən tikildiyini sübut edir [66, s.141]. Təsadüfi deyildir ki, Mir Mehdi Xəzani yazmışdır: «İbrahimxəlil xanın bir ümdə əsəri dəxi Əskəran dağının iki qalasıdır. Çünki Şirvan, Şəki və Dağıstan xalqı Pənah xan ilə düşmən idilər. Ehtiyatən vəsiyyət elədi ki, hərgah mənə fürsət olmasa, gərək mənim oğlum İbrahimxəlilxəlil bu iki dağın arasında iki qala təmir edə... vaxtında ilat xalq o dağlarda və dərələrdə sığınacaq edib, Əsgəran qalalarında qoşun və tufəngi qoysalar, düşmən keçib qala üstünə müşkül edə bilməz» [56, s.201].

§ 3. Xanlıqda dövlət idarəçiliyi

Digər Azərbaycan xanlıqlarını kimi, Qarabağ xanlığını da qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olan xan idarə edirdi. O, bütün icra və qismən də məhkəmə funksiyalarını, hərbi funksiyaları öz əlində toplamışdı [166, s.201]. Xan hakimiyyəti irsi idi və atadan oğula keçirdi.

Qarabağ xanlığında dövlət aparatı digər xanlıqlara nisbətə xeyli böyük idi. Xan hakimiyyətinin başlıca funksiyası hakim siniflərin mənafeyini müdafiə etməkdən və xanlığın ərazilərini genişləndirməkdən ibarət idi.

Xanlıqda dövləti başında xan dururdu. Tədqiqatçı Leviatov xanın hakimiyyətini xarakterizə edərək belə yazırdı: «bu dövlətə və xana məxsus olan mülk əsasında fərq qoymayan və onları eyniləşdirən feodal hakimiyyəti idi. Xanlıqlarda olan vəziyyət göstərir ki, onların idarəsi xanların şəxsi mülklərinin idarəsi kimi idi» [159, s.45]. İ. Berezin yazır ki, xan tam müstəqil şəxs idi... O heç kimdən soruşmadan, heç kimə hesabat vermədən, dərəcəsiindən asılı olmayaraq kimi istəsə edam edə və bağışlaya, qova və cəzalandıra bilərdi. Xan bütün icra və məhkəmə hakimiyyətini, hətta şəriət - dini qanun işlərini də öz əllərində cəmləşdirmişdi [107.2, s.45]. N.Dubrovin xan hakimiyyətini qatı müstəbid rejim kimi qiymətləndirərək yazırdı: «Müsəlman əyalətlərinin bütün silkləri xanın vahid idarəsinə tabe idilər. Özbaşınalıq xan idarəsinin əsasını təşkil edirdi. Xan bütün qanunları, əhalinin bütün hüquqlarını

öz əlində cəmləşdirmişdi. Əhali xanın qulu vəziyyətində idi. Xanın arzusundan asılı olaraq bugünkü qul sabah bəy ola bilərdi və ya əksinə. Hətta xanın ən yaxın adamı ən kiçik günah üzündən öləncədən döyülürdü» [128.3, s.398-399]. Dubrovinin yazdığından belə çıxır ki, xanlar hətta şəriətə hesablaşmırlarmış. Lakin xan hakimiyyətinin heç bir çərçivəyə sığmayan özbaşınalıq rejimi kimi xarakterizə olunması mülahizəsi kökündən yanlıştır. Xan hakimiyyəti müstəbid rejimlərə yaxın olsa da, islam çərçivəsindən, xalqın qədim adət-ənənələri çərçivəsindən kənara çıxmırdı. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.A.Bakıxanov yazırdı ki, xanlar şəriətin əsas qanunlarını və xalqın adət-ənənəsini pozmaq hüququna malik deyildi [155.1, s.143].

İ.P.Petruşevski yazırdı ki, Azərbaycanda hökm sürən siyasi pərakəndəlik və xanlıqlararası müharibələr şəraitində xanlar kəndli kütlələrini hədsiz dərəcədə qıcıqlandırmamaq üçün, feodal istismarını müəyyən həddə saxlamağa çalışır, hətta ona bəzən patriarxal adət-ənənə donu geyindirməyə cəhd göstərirdilər. Onlar kənd icmalarının hüquqları, adət-ənənəsi ilə... hesablaşmalı olurdular. Qarabağ xanının yanında məşvərətçi orqan - divanxana fəaliyyət göstərirdi. Divanxana xanın yaxın adamlarından və ali müsəlman din xadimlərindən təşkil olunurdu [180].

Mirzə Adigözəl yazır: «Mərhum İbrahimxəlil xan padşah adlanmasa da, onun cah-cəlalı müasir olan İran padşahlarından çox idi. Yuxarıda adları çəkilən vilayətlərin [Qaradağ, Təbriz, Naxçıvan, Ərdəbil, Xoy, Marağa, İrəvan və Qaplan da nəzərdə tutulurdu - T.M.]. xanları və xanzadələri, həmişə gözəl xasiyyətli xan cənablarının hüzurunda girov olardılar» [56, s.49].

Azərbaycan MEA-nın Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan Mirzə Mehdi xan Astrabadinin «Tarix-i Nadiri» əsərinin əlyazmasının sonuncu vərəqində bu nüsxənin Mehdiqulu xana məxsusluğunu bildirmək üçün onun möhürü vurulmuşdur. Möhürdə bu sözlər yazılmışdır: «Lailəlah-illallah əl-malikül haqqul-mubin, Mehdiqulu, 1231, hicri [1815 miladi-T.M.].» [Allahdan başqa tanrı yoxdur, möminlərin mülki Mehdiqulu xanın möhürü]. 1231-ci ildə hicri ili 1815-1816-cı ildə miladi illərinə təsadüf edir [170, s.27].

Mənbənin verdiyi məlumata görə Qarabağ xanı «bəzi vaxt ayrı-ayrı mahalları töhvə olaraq öz sərkərdələrinə bağışlayırdı ki, onlar bu yerlərin mədaxilindən mənfəətbərdar olsun» [58, s.49].

Xanın ən yaxın köməkçisi vəzir idi. Qarabağ xanlığında çox zaman vəzirə mirzə deyirdilər. İbrahimxəlilxəlil xanın hakimiyyəti dövründə vəzir vəzifəsini görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqif icra edirdi.

Məlumdur ki, 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşa şəhərində qətlə yetirildikdən sonra müvəqqəti hakimiyyətini ələ keçirmiş xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy Vaqifdə öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək qarşısında bir təhlükə görərək onu edam etdirmişdi. Sonra isə vəzir vəzifəsinə Mirzə Camal təyin olunmuşdu.

İbrahimxəlilxəlil xan Kürəkçay müqaviləsini imzaladığı zaman varislik və vəliəhdlik adı böyük oğlu Məhəmmədhəsən ağaya verilmişdi. Məhəmmədhəsən ağanın ikinci oğlu girov şərti ilə Tiflisə Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı gen. Sisianovun yanına göndərilmişdi. Lakin Məhəmmədhəsən ağa İbrahimxəlil xanın sağlığında 1806-cı il fevralın 24-də xəstələnib öldüyündən [56, s.176]. xanın yerdə qalan oğlanları içərisində ən böyüyü general-mayor Mehdiqulu ağa idi. Buna görə də varislik və vəliəhdlik sənədi xanın və Qarabağın başqa əyanlarının möhürü ilə Mehdiqulu ağaya verilmişdi, o xan və vəliəhd adlandırılmışdı. Buna görə də mayor Lisaneviç İbrahimxəlilxəlil xanı qətlə yetirdikdən sonra, general Nesvetayevə raport yazmış və həmin raporta əsasən 1817-ci ildə çar I Aleksandr Mehdiqulu xana xanlıq fərmanı, hakimiyyət bayrağı və cəvahirlə bəzənmiş qılınc göndərmişdi [59, s.147-148].

Baharlımın yazdığına görə İbrahimxəlil xanın on dörd oğlu və dörd nəfər kəbinli arvadı, 8 qızı, bir neçə də siğə arvadı varmış. Arvadlarından biri Nuh Novsəl xamn qızı Bikə ağa idi. Xamn ondan Əhməd adlı oğlu olmuşdur. Digər arvadı Gəncəli Şahverdi xanın qızı Xurşud Banu bəyim, Mehdiqulu xanın anası olmuşdur. Üçüncü arvadı gürcü qızı Cavahir xanım idi. Gövhər ağa onun qızı olmuşdur. Xanın dördüncü arvadı Cəbrayılı Vəli bəyin qızı Xanım olmuşdur. Məhəmmədhəsən xanın anası idi. Xanın qalan arvadları erməni və gürcü qızları imiş [15, s.281].

Baharlının yazdığına görə İbrahimxəlil xanın böyük oğlu Cavad ağa imiş və o atasının sağlığında ölmüşdür. İbrahimxəlil xanın vəliəhdi əvvəlcə Məhəmmədhəsən ağa olmuşdur. Xan ən çox səlahiyyət verdikləri oğulları Məhəmmədhəsən ağa, Əhməd xan və Mehdiqulu xan olmuşdur [15, s.281-283].

İbrahimxəlilxəlil xanın qızlarından biri Ağa bəyim ağa Fətəli şahə ərə getmişdir. Digər qızı Gövhər ağa Şəki xanına ərə getmişdi. İbrahimxəlil xanın Talıbxan bəy adlı bir qardaşı olmuşdur [15, s.283-284].

Mehdiqulu xan İrana qaçdıqdan sonra Rusiyanın Qafqazdakı qoşunlarının baş komandanı general Yermolovun göstərişi ilə 1823-cü ilin əvvəlində vəfat etmiş Məhəmmədhəsən xanın yerinə yeni vəliəhd təyin edilmişdir. Cəfərqulu ağanın oğlu Kərim Cavanşirlə birlikdə həbs

edərək Simbirskə sürgün etmişdilər [155.1, s.41]. 1827-ci ildə Cəfərqulu ağa rus çarı I Nikolaya ərizə yazaraq bildirdi: Keçmişdə saxtakarlıqla knyaz titulu aldıqdan sonra daha da harınlaşmış və Qarabağda böyük özbaşnalıq törətmişdir. Cəfərqulu ağa bunu da yazırdı ki, İbrahimxəlil xan qətlə yetirildikdən sonra xan taxtı vəliəhd olduğuna görə ona çatmalıymış. Lakin rus komandanlığı yanlış addım ataraq Mehdiqulu xanı hakimiyyətə gətirmişdir. Çar hökuməti Cəfərqulu ağanın Qarabağa qayıtmasına icazə vermiş, ona təqaüd təyin edilmişdi [155, s.46-66].

İbrahimxəlilxəlil xan əvvəlcə Şahverdi xanın Tuti bəyim adlı qızını alıbmış [ondan iki qızı doğulub]. Tuti bəyim vəfat etdikdən sonra isə bacısı Xurşud bəyimlə evlənib, Mehdiqulu ağa bu qadından doğulmuşdur.

Şahsevən Nəzərəli xanın bacısını da almış, ondan üç qızı olmuşdu [56, s.199].

Mirzə Yusif Qarabaği yazır ki, İbrahimxəlil xan asılı xanların və hakimlərin qohumlarını, yaxud oğullarını öz yanında girov kimi saxlayırdı.

Baharlı yazır ki, İbrahimxəlil xan təqsirkar hesab etdiyi adamı Xəzinə qayasından atdırarmış. Qayanın dərinliyi iki yüz arşından artıqdır. Boynun vurulması, göz çıxarmaq, əl kəsmək kimi cəza üsulları vardı [15, s.287].

Xan hakimiyyətinin başlıca funksiyası hakim siniflərin mənafeyini müdafiə etməkdən və xanlığın ərazilərini müdafiə edib genişləndirməkdən ibarət idi. Qarabağ xanlığında dövlət aparatı digər xanlıqlarla nisbətə xeyli böyük idi. Xanın yanında məşvərətçi orqan-divan fəaliyyət göstərirdi. Divanda başlıca olaraq müharibə və sülh məsələləri, vergilərin bölüşdürülməsi, yeni vergilərin təyin edilməsi, mülki və cinayət işlərini müzakirə edilirdi.

Mirzə Camal yazırdı ki, Pənahəli xanın göstərişi ilə Şuşa qalasının əsasının qoyulması ilə əlaqədar «işgüzar və bacarıqlı adamlar» məsləhət üçün yığılmışdılar.

Mahalları minbaşılar və məliklər, kəndləri isə dağalar, yüzbaşılar, kovxalar, kəndxudalar idarə edirdilər. Əslində minbaşı və yüzbaşı rütbələri hərbi rütbələr idilər. Onlar hərbi əməliyyatlar zamanı min və yüz nəfərlik dəstələrə başçılıq edirdilər. Mahal naibləri həm inzibati, həm də məhkəmə hakimiyyətinə malik idilər. Kəndxudalar və kovxalar kənd icmaları tərəfindən seçilirdilər. Onların başlıca vəzifəsi icma üzərinə düşən vergiləri toplamaqdan və kənddə asayişin qorunmasından ibarət idi.

Darğalar bazara nəzarət edirdilər. Onlar ərzaq məhsullarına qiymətləri təyin edir, mübahisəli məsələlərin həlli zamanı münsif kimi çıxış edirdilər. Darğalar formal olaraq bazar polisi hesab olunsalar da, əslində bütün şəhərdə qayda-qanuna cavabdehlik daşıyırdılar. Şəriət qaydalarının əməl olunmasına da darğalar nəzarət edirdilər. Darğamın bu qaydaları pozanları cəzalandırmaq hüququ vardı [26, s.58-59].

Şəhərlərdə gecələr asayişin qorunmasına əsasbaşı nəzarət edirdi.

Mirzə Cənalın sözlərindən belə məlum olur ki, xanlıqda olan bəylər üç qrupa bölünürmüş. Birinci qrupa xanın qardaşları, qardaş uşaqları, öz övladı və əmisi uşaqları, yəni hakim ailəyə aid bəylər daxil idi. Xanın əmi uşaqları - Fəzi bəy, Əbdüssəməd bəy, Kəlbəli bəy, Hümmətəli bəy və onların oğlanları da belə bəylərin sırasına daxil idi [59, s.146]. Xanın övladlarını digər bəylərdən fərqləndirmək üçün onlara bəy deyil «ağa» deyər müraciət edirdilər.

İkinci qrupa irsi, həm də hakim bəylər daxil idi. Cavanşir, Otuziki, Kəbirli, Dəmirçi Həsənli, Bərgüşad, Qaraçorlu, Hacı Samlı, Kolanı və Qapan ellərinin bəyləri ilə Dizaq, Vərəndə, Çiləbörd, Talış və Xaçın mülükləri bu qrupa daxil idilər.

Üçüncü qrupa xidmətlərinə və sədaqətlərinə görə xanlardan bu rütbəli alim bəylər daxil idi.

Pənahəli xanın iki oğlu olmuşdu: İbrahimxəlilxəlil ağa və Mehralı bəy. İbrahimxəlil xanın hələ sağlığında bir anadan olmuş böyük oğlanları Cavad ağa və Məhəmməd həsən ağa vəfat etmişdir. Onların anası Cəbrayıl bəylərindən birinin qızı idi. Xanın digər oğlanları Xanlar ağa, xan rütbəsi almış Əbülfət xan, Məhəmmədqasım ağa, Fətəli ağa, Süleyman ağa, Hüseynqulu ağa və Səfiqulu idilər. 1847-ci ilə kimi sağ qalan oğlanları xan qızlarından doğulmuş Mehdiqulu xan və Əhməd xan, habelə kənizdən doğulmuş Şeyxəli ağa. 1845-ci ilə kimi sağ qalan qızları: Gürcü tavadının qızından doğulmuş Gövhər ağa, Gürcüstan çarının vəziri Mirzə Rəbinin qızından doğulmuş İzzət bəyim. II İrakli öz vəzirinin üç qızını xana və iki oğlu - Əbülfət xan və Məhəmmədqasım ağaya vermişdi [59, s.147].

IV FƏSİL QARABAĞ XANLIĞI XVIII ƏSRİN 60-80-CI İLLƏRİNDƏ.

§ 1. İBRAHİM XƏLİL XƏLİL XANIN DAXİLİ VƏ XARİCİ SİYASƏTİ

Atasının ölümündən sonra Qarabağa qayıdan İbrahimxəlilxəlil ağa böyük qardaş hesab olunduğu üçün xan taxtının ona verilməsini tələb etdi və hakimiyyətə yiyələndi. O, avarlı Ümmə xanın bacısı Bika ağaya evləndi və beləliklə də böyük hərbi gücə malik bir müttəfiq əldə etdi. Sonralar İbrahimxəlilxəlil xan Şəkili Səlim xanın bəjisini da aldı və bu yolla Şəki xanlığına təsir etmək imkanı qazandı [58, s.48-49; 59 s.121]. İbrahimxəlilxəlil xan avarlı Ümmə xanın bacısı ilə evləndikdən sonra öz tərəfdarlarının sayını artırdı və qardaşını sıxışdırmağa başladı. Mehrəli bəy kömək almaq üçün Kərim xan Zəndin yanına qaçdı. Kərim xandan ona kömək göstərməsini xahiş etdi. Lakin İranın daxili işləri ilə məşğul olan Kərim xan onun xahişini yerinə yetirməyə imkan tapmadı [92, s.75]. 1779-cu ildə Kərim xan Zəndin vəfatından sonra Mehrəli bəy İbrahimxəlilxəlil xanın rəqibi Qubalı Fətəli xanın yanına pənah apardı.

İbrahimxəlilxəlil xan Xəmsə mülüklərinin bölüşdürücülük hərəkətlərinə son qoydu. Ona tərəfdar olan Vərəndə və Xaçın mülüklərinin qüvvələri ilə birlikdə Dizaq mülüki İsayı Tuğ qalasında mühasirəyə aldı. Uzun mühasirəyə dözməyən İsay təslim oldu. Onu tutub həbsxanaya saldılar və orada boğdular [114, s.142]. Hakimiyyət İsayın qardaşı oğlu Bahtama keçdi [159, s.146]. Ancaq, çox keçməmiş Bahtam da İbrahimxəlilxəlil xana qarşı mübarizəyə başladı.

Raffi Gülüstan, Çiləbörd və Dizaq mülüklərinin yenidən separatçılıq hərəkətlərini gücləndirmələrini İbrahimxəlil xan tərəfindən müdafiə olunan Vərəndə və Xaçın mülükləri ilə yuxarıda adı çəkilən üç mülük arasında mübarizə kimi təsvir edir. Onun yazdığına görə Vərəndə mülüki Şahnəzərin öz qızı Hürizadə İbrahimxəlil xana ərə verməsi guya Dizaq mülüki İsayı çox qəzəbləndirmişdi, çünki Hürizad həm də İsayın qız nəvəsi idi. Mülük, Şahnəzər Xaçın mülüki Mirzəxanla birlikdə bir neçə dəfə İsayın iqamətgahı Tuğ kəndinə hücum etmiş, döyüşlərdən birində 1775-ci ildə Mirzəxan əsir alınaraq öldürülmüşdü. İbrahimxəlil xan Mirzəxanın yerinə oğlu Allahverdinə Xaçın mülüki təyin etmişdir. həmin il Gülüstan mülüki Yusif [Ovsep]. ölmüş, yerinə əvvəlcə böyük oğlu Bəylər, daha sonra isə ikinci oğlu Abov keçmişdir. Abov daha çox mülüklik daxilində sakitlik yaratmaqla məşğul idi və buna görə də İsayə yardım göstərə bilmirdi. 1780-ci ildə Çiləbörd mülüki Hətəm İsrailoğlu da ölü və yerinə oğlu Məclum keçir. Məclum səbirsiz və qəzəbli bir adam olduğundan mülüklik daxilində ona müxalif qüvvələr meydana

çıxdı. Beləliklə, Dizaq məliyi digər iki müttəfiq mülkdən yardım almaq imkanından məhrum oldu. 1781-ci ildə İbrahimxəlil xan, Vərəndə və Xaçın mülklərinin qüvvələri ilə birlikdə Tuğ kəndini mühasirəyə aldı. Uzun mühasirədən sonra İsay danışıqlara dəvət olundu. Lakin həbs edilib zindana salındı və elə orada öldü. Dizaqda hakimiyyətə İsayın oğlu Bahtami təyin edildi.[187,s.42]

İbrahimxəlilxəlil xan Çiləbyurdun nüfuzlu adamlarından biri olan yüzbaşı Rüstəm bəyi öz tərəfinə çəkdi. Məlik titulu almış Rüstəm bəy qohumu, Yeritmakans kilsəsinin özünü katalikos elan etmiş keşişini xanla əməkdaşlığa cəlb etdi [159, s.145-146].

İbrahimxəlilxəlil xanın hakimiyyəti dövründə Qarabağın qüdrəti lap çox artmışdır. İbrahimxəlilxəlil xan öz qohumu Əsədulla bəyi Təbrizin xan taxtına çıxardı. Naxçıvan, Qaradağ və bəzi xanlıqlar Qarabağ xanından asılı vəziyyətə düşmüşdülər. 1780-ci ildə Şuşada 50 böyük və kiçik top vardı [179, v.28 və a.ü.].

Mirzə Adıgözəl bəy İbrahimxəlilxəlil xanın hərbi qüdrətini və siyasi təsirini belə təsvir edirdi: «o, İran, Rum [Türkiyə], padşahlarına və sairə ölkələrin hökmdarlarına boyun əyməyərək, Qaradağ, Şəki, Şirvan, Təbriz, Naxçıvan, Ərdəbil, Xoy, Marağa, İrəvan və hətta İraqa Azərbaycan hüdudunda olan Qaplankuha qədər hökmran oldu. Bu vilayətlərin hakimlərini işdən götürmək və yenisini təyin etmək də onun hökm və fərmanı ilə icra edilirdi».[58, s.48].Mirzə Adıgözəl bəy çox böyük mübaliğəyə yol versə də Azərbaycanın Təbriz, Ərdəbil, Qaradağ, Naxçıvan və Gəncə xanlıqlarının uzun müddət Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətə düşmələri heç bir şübhə doğurmur.

Rusiyanın və onun Qafqazda əsas əlaltısı olan Kartli-Kaxetiya çarlığının əlində oynunağa çevrilən mülklər problemlər yaratmağa, İbrahimxəlilxəlil xana qarşı açıq mübarizəyə başladılar. Dizaq məliyi Yesay, Çiləbörd məliyi Məclum və Gülistan məliyi Böyləryan açıq şəkildə Qarabağ xanlığına tabe olmaqdan imtina etdilər [190.4, v.36].

İbrahimxəlilxəlil xan qəti tədbir görmək məcburiyyətində qaldı. Dizaq məliyini məhv etdi. Digər mülklər, qorxuya düşərək qaçıb II İrəqlinin himayəsinə sığındılar [190.4, v.36].

İbrahimxəlilxəlil xan mülklərlə mübarizədə diplomatik vasitələrdən də istifadə edirdi. Onun gördüyü tədbirlər nəticəsində Xaçın məliyi yerdə qalan mülklərdən uzaqlaşdı [159, s.146].

Mülklərin İbrahimxəlilxəlil xana qarşı apardıqları mübarizə uzun müddət müttəfiqlik münasibətlərində olmuş Qarabağ xanlığı ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasındakı əlaqələrə də mənfi təsir göstərirdi. Məlumdur ki, 1757-ci ildə Qarabağa hücum zamanı ağır məğlubiyyətə uğrayan Məhəmməd həsən xan Qacar daha sonra Gürcüstanı ələ

keçirməyə cəhd göstərdiyi zaman Pənahəli xan gürcülərə yardım göstərmək barədə çarlarla müqavilə bağlamışdı [163, s.24-25].

İbrahimxəlilxəlil xan Çiləbördün nüfuzlu adamlarından biri olan yüzbaşı Rüstəm bəyi öz tərəfinə çəkdi. Məlik titulu almış Rüstəm bəy qohumu, Yeritmakans kilsəsinin özünü katolikos elan etmiş keşişini xanla əməkdaşlığa cəlb etdi [159, s.145-146].

Qarabağ xanlığının xarici siyasətində Quba xanlığı ilə münasibətlər də mühüm yer tuturdu. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazım gəlir ki, bu iki xanlıq arasındakı münasibətlər, əsasən düşmənçilik xarakteri daşıyırdı. Azərbaycanın bu iki qüdrətli xanlığı hər biri bölgədə təbəşinə hegemonluğa can atır, qarşı tərəfə isə öz planlarını həyata keçirməyə mane olan qüvvə kimi baxırdı.

Bir yandan da qubalı Fətəli xanın qardaşı İbrahimxəlilxəlil xanın rəqibinə çevrilmiş qardaşı Mehrelə bəyə yardım göstərərək ona sığınacaq verməsi iki xan arasında münasibətləri kəskinləşdirmişdi.

Digər yandan Fətəli xanın həddən artıq güclənməsi və onun bütün Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətdə birləşdirmək uğrunda mübarizəsi Azərbaycanın digər xanlıqları kimi, Qarabağ xanlığının da ciddi narahatlığına səbəb olurdu. İbrahimxəlilxəlil xan ehtiyat edirdi ki, Quba xanı Şamaxı xanlığını ələ keçirdikdən sonra öz hakimiyyətini Qarabağ xanlığına da yaymağa başlasın. Bunun qarşısını almaq üçün o, bütün vasitələrlə Şamaxı xanlığını müdafiə etməyə çalışırdı [86, s.48-49]. Eyni zamanda Fətəli xan Azərbaycanı birləşdirmək uğrunda mübarizədə İbrahimxəlilxəlil xana ciddi rəqib kimi baxırdı və buna görə də onunla hakimiyyət uğrunda mübarizə aparın qardaşı Mehrelə bəyə böyük kömək edirdi. Buna cavab olaraq İbrahimxəlilxəlil xan 1767-ci ildən Quba xanlığına qarşı çıxan Şamaxı hakimləri - Məhəmmədsəid və Ağası xan qardaşlarına və onların müttəfiqi şəkili Məhəmməd hüseyin xana kömək edirdi. Konsul Boqolyubovun 1770-ci ilin iyununda Xarici işlər kollegiyasına verdiyi məlumatdan aydın olur ki, «Quba xanı Qarabağ xanlığını ələ keçirdikdən sonra Təbrizə doğru hərəkət etmək fikrində olmuşdur» [75, s.48-49]. Qarabağın mərkəzi Şuşaya həmlə etsə də Fətəli xan Ağdama qədər gəlib, heç bir mühüm nəticə əldə etmədən geri qayıtmağa məcbur oldu.

İbrahimxəlilxəlil xan da öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün tədbirlər görürdü. İlk növbədə Kartli-Kaxetiya çarı II İrəqlə ilə münasibətlərinin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Çar da İbrahimxəlilxəlil xanla ittifaq bağlamaqda maraqlı idi. Çünki Fətəli xanın həddən artıq güclənməsinin və Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinin qarşısını almağa çalışırdı.

Arxasında Rusiyanın dayandığı Kartli-Kaxetiya çarlığının İbrahimxəlilxəlil xana hərbi kömək göstərməsi Fətəli xanın əl-qolunu bağlayır, ona Qarabağ xanlığına qarşı təsirli tədbirlər görməyə imkan vermirdi. O, yaxşı başa düşürdü ki, bu iki dövlət arasında ittifaq olduğundan öz məqsədinə nail ola bilməyəcək. Buna görə də Fətəli xan Rusiya vasitəsilə II İrakliyə təsir göstərmək və onu İbrahimxəlilxəlil xanla ittifaqdan uzaqlaşdırmağa çalışırdı. Quba xanının II Yekaterinaya ünvanlanmış məktubunda deyilirdi: «Biz müxtəlif yerlərdən hərbi qüvvə toplayıb İbrahimxəlilxəlil xana qarşı göndərdiyimiz vaxt gürcü hakimi II İrakli öz oğlunu gürcü qoşunu ilə onun köməyinə göndərdi».[98.2, v.38].

İbrahimxəlilxəlil xan 1773-cü ilin sonlarından başlayaraq fəal hərbi əməliyyatlara başladı. Həmin ilin sonlarında Qarabağ xanı öz müttəfiqi II İraklidən dörd min nəfərlik yardım alıb hücum etdi və tezliklə Şamaxı şəhərini mühasirəyə aldı. Şəkili Hüseyn xan da İbrahimxəlilxəlil xanla birlikdə idi. Hadisələrin şahidi olmuş rus məmuru Andrey Filatov 1773-cü il dekabrın 15-də yazırdı ki, Fətəli xan və müttəfiqi Eldar xan bu vaxt Şamaxıda olsalar da, qüvvələri az olduğundan oranı tərk etməyə məcbur oldular [98.3 v.15].

Məğlubiyyətlə barışmayan Fətəli xan Şamaxı ətrafında yeni qüvvələr topladı və 1774-cü ilin əvvəllərində əks hücum keçib İbrahimxəlilxəlil xan və onun müttəfiqləri üzərində parlaq qələbə çalaraq Şamaxını yenidən özünə qaytardı. Döyüş zamanı İbrahimxəlilxəlil xanın əsas müttəfiqlərindən olan Avar hakimi Novsal [Nutsal] xan öldürüldü [101, s.161].

Fətəli xanın Şamaxı uğrunda İbrahimxəlilxəlil xan və onun müttəfiqlərlə mübarizə aparmasından Cənubi Dağıstan feodalları istifadə edirlər. 1774-cü ilin iyulunda Qaraqaytaq usmisi Əmir Həməzinin başçılıq etdiyi Cənubi Dağıstan feodalları Qubaya hücum etdilər. Xudat yaxınlığındakı Gavduşan çölündə baş verən həlledici döyüşdə Fətəli xan ağır məğlubiyyətə uğrayaraq Salyana çəkilməyə məcbur oldu [101, s.162]. Sonralar Fətəli xan rus qoşunlarının köməyi ilə öz düşmənləri üzərində qələbə çalıb itirilmiş torpaqları geri qaytarsa da, bu məğlubiyyət onun bir neçə il hücum siyasətindən əl çəkməsinə səbəb oldu.

Yalnız hərbi əməliyyatlar yolu ilə Qarabağ xanlığını ələ keçirməyin mümkün olmadığını başa düşən qubalı Fətəli xan diplomatik tədbirlərə əl atdı. 1779-cu ilin əvvəllərində Fətəli xan ittifaq təklifi ilə yeznəsi Bakı hakimi Məlik Məhəmməd xanı Qarabağa göndərdi [114, s.73]. Bu səfər müxtəlif şəkildə, ya İbrahimxəlilxəlil xanı

mübarizəsiz tabe etmək cəhdi kimi, ya da ittifaq bağlamaq təklifi ilə İbrahimxəlilxəlil xanın sayıqlığını azaltmaq cəhdi kimi qiymətləndirilir. Yəqin ki, bunu anlayan İbrahimxəlilxəlil xan Məlik Məhəmməd xanı həbs edərək iki il ərzində Şuşada saxladı. Bu hadisə iki xanlıq arasında münasibətləri hədsiz gərginləşdirirdi. Yalnız Fətəli xanın böyük ordu ilə hücum hazırlaşması xəbərini eşitdikdən sonra Qarabağ hakimi 1781-ci ildə Məlik Məhəmməd xanı həbsdən azad etdi [87, s.286]. Bundan sonra Quba xanlığı ilə Qarabağ xanlığı arasındakı münasibətlər daha da kəskinləşdi.

İbrahimxəlil xan xanlıqda daxili-siyasi sabitlik yaratdıqdan sonra fəal xarici siyasət yürütməyə başladı. Atasının sağlığında ona itaət edən indi isə asılılığından imtina edən xanları yenidən tabe etmək qərarına gəldi. Mirzə Yusif Qarabaği yazır: «O zamanlar Naxçıvan hakimi Kəlbəli xanla İbrahim xanın arasında ədavət törənmişdi. Buna görə də Dağıstan ləzgilərindən kömək istədi və Dağıstan hakimi Ümmə xanın köməyinə gəldi. İbrahim xan Qarabağın atlıları və könüllüləri ilə [cərik]. birlikdə hərəkət etdi. Kəlbəli xana cəza vermək qərarına gəldi və onun olduğu Qarababaya yetişərək dayandı. Qoşuna kəndləri və əkin yerlərini dağıtmaq əmrini verdi... Tiflis istiqamətində geri çəkilən Kəlbəli xanın köməyinə, onun xahişi ilə məşhur Zeylan və Qarapapaq kürdlərini göndərən İrəvan xanı çatdı. Ciddi müqavimətə rast gələn İbrahim Xəlil xan geri - Qarabağa çəkilməyə məcbur oldu. Buna baxmayaraq Naxçıvana hərbi yürüş, İbrahimxəlil xanın Kəlbəli xanla dostluğunun bünövrəsini qoydu».[62, s.82].

Qarabağ xanlığı ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında münasibətlərdə Gəncə xanlığı mühüm yer tuturdu. Məlum olduğu kimi Gəncə xanlığının əsasını qoymuş Şahverdi xan [1747-1760]. hakimiyyət başına gəlməsində Kartli-Kaxetiya çarlığının ona göstərdiyi hərbi yardım müqabilində hər il gürcü çarına 10 min tümən məbləğində vergi ödəməyi öhdəsinə götürmüşdü. Ancaq, Şahverdi xandan sonra taxta çıxmış Məhəmməd həsən xan bir müddətdən sonra II İrakliyə xərac ödəməkdən imtina etdi [34, s.70]. 1780-ci ildə sui-qəsd nəticəsində Məhəmməd həsən xanın qatli yetirilməsindən sonra Gəncə yaxınlığında vəziyyət kəskin şəkildə pisləşməyə başladı. Hakimiyyəti zorla ələ keçirmiş Məhəmməd xanın yeritdiyi daxili və xarici siyasət Gəncə xanlığını xeyli zəiflətdi. Gəncədən alınan gəlirin itirilməsi ilə barışmaq istəməyən II İrakli yaranmış məqamdan faydalanmağa çalışaraq 1780-ci ildə İbrahimxəlilxəlil xanla birləşib Gəncəni ələ keçirdi [34, s.70]. Gəncə xanlığını II İrakli və İbrahimxəlilxəlil xanın təyin etdikləri nümayəndələr idarə etməyə başladılar. Kartli-Kaxetiya çarını və

İbrahimxəlilxəlil xanı həm də qubalı Fətəli xanın Gəncəyə yiyələnmək cəhdinə qarşı birgə mübarizə birləşdirirdi. Hər iki hakim arasında münasibətlər o qədər istiləşmişdi ki, İbrahimxəlilxəlil xanın vəziri, görkəmli Azərbaycan şairi M.P.Vaqifin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti 1783-cü ildə Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyanın himayəsi altına keçməsi münasibətilə Tiflisdə təşkil edilmiş şənliklərdə yaxından iştirak etmişdi [37, s.57-58]. Ancaq, II İrakli öz müttəfiqinə qarşı münasibətdə səmimi deyildi, məkrli, xəyanətkar siyasət yeridirdi. Belə ki, o, əlaltından Qarabağın xristian müləklərini himayə edir, İbrahimxəlilxəlil xana qarşı qızıqsdırır, eyni zamanda Gəncəyə təkbaşına yiyələnməyə çalışırdı.

İbrahimxəlilxəlil xan xanlığ daxilində öz hakimiyyətini möhkəmləndirməklə yanaşı digər xanlıqlara da öz təsirini yaymağa çalışırdı.

1780-ci ildə Qarabağ xanlığı ilə Kartli-Kaxetiya çarlığının Gəncəni ələ keçirmələri Fətəli xanı daha da çox narahat etməyə başladı.

1780-1781-ci illərdə Fətəli xan II Yekaterina hökumətinə müraciət edərək, ondan II İrakliyə təsir göstərməyi, gürcü çarını Azərbaycan xanlıqlarının daxili işlərinə qarışmaqdan çəkəndirməyi xahiş edirdi. O, II Yekaterinaya göndərdiyi çoxsaylı məktublardan birində yazırdı: «İrakli İbrahimxəlil xanla birləşərək Gəncəni ələ keçirmiş, orada hərəsi bir canişinlik yaratmış və vergilər yığırlar. Onlar Naxçıvanı, İrəvanı və Çar-Balakəni də ələ keçirmək fikrindədirlər. Onlar Bakı xanını da dostluq pərdəsi altında Qarabağa apararaq əsir etmişlər. Mən son iki ildə dəfələrlə İrakliyə müraciət edərək onun azad olunmasını istəmişəm. O isə mənim xahişimi eşitmək istəməmişdir. Onlar bütün Azərbaycana ələ keçirmək istəyirlər» [190.5, v.98-105].

Fətəli xan Rusiya hökumətinə yazdığı məktublarda Cənubi Qafqazda baş verən siyasi çəkişmələrin əsas günahı II İraklidə və İbrahimxəlilxəlil xanda olduğunu göstərirdi. O, bildirirdi ki, II İrakli Azərbaycan xanlıqlarının daxili işlərinə qarışmaqdan imtina edərsə, onda Dağıstan hakimlərinin Gürcüstana yürüşünün qarşısını alacaqdır. Əks təqdirdə isə, Azərbaycanda sakitlik olmayacaq, dağıstanlıların Gürcüstan üzərinə hücumları davam edəcək, hətta İran və Türkiyə də münafiqşəyə cəlb olunacaqlar. Bu isə çoxlu qan tökülməsinə səbəb olacaq. [190.5 s.100].

Rusiya ilə aparılan yazışmaların müsbət bir nəticə vermədiyini görən Fətəli xan İbrahimxəlil xana qarşı yeni yürüşə ciddi hazırlaşdı. 1780-ci ildə Quba xanı öz müttəfiqi Tarku şamxalı ilə birlikdə Kür

çayını keçərək Qarabağ üzərinə yürüş etdi. Buna cavab olaraq Kartli-Kaxetiya çarı öz müttəfiqi İbrahimxəlilxəlil xana kömək üçün oğlanları Georqi və Davidin başçılığı altında böyük qoşun göndərdi [114, s.113].

1783-cü ilin yazında qubalı Fətəli xan Qarabağ xanlığı üzərinə növbəti yürüş üçün hazırlıq görməyə başladı. Yürüşün uğurunu təmin etmək üçün o, Lənkəran və Şəki xanlıqlarının, habelə bir sıra Cənubi Dağıstan hakimlərinin də qüvvələrindən istifadə etmək qərarına gəlmişdi.

Fətəli xan Cənubi Azərbaycanın bir sıra xanlarını da öz tərəfinə cəlb etməyə nail olmuşdu. Görünür İbrahimxəlilxəlil xandan müəyyən qədər asılı olub bac verən Xoy, Təbriz, Urmiya xanlıqları Fətəli xanın yardımını ilə bu asılılıqdan azad olmaq niyyətində idilər. 1782-ci ildə Qaradağ hakimi İsmayıl xan İbrahimxəlilxəlil xana vergi ödəməkdən imtina etdi. İbrahimxəlilxəlil xan onun üzərinə qoşun yeridib əvvəlki vəziyyəti bərpa etməyə çalışsa da, öz məqsədinə çatı bilmədi [190.6, v.2]. Görünür, Fətəli xanın Qarabağa hücum təhlükəsi İbrahimxəlil xana Qaradağda uzunmüddətli hərbi əməliyyatlar aparmağa imkan vermirdi. Tezliklə Urmiya hakimi İmamqulu xan da İbrahimxəlilxəlil xana tabe olmaqdan imtina etdi. O, 1783-cü ilin əvvəllərində Təbriz ələ keçirdi və Qarabağ xanlığına qarşı Azərbaycan və Dağıstan hakimlərindən ibarət güclü bir ittifaq yarada bildi.

Yaranmış təhlükəli vəziyyət İbrahimxəlilxəlil xanı cavab tədbirləri görməyə məcbur etdi. Əldə olunmuş razılığa görə Fətəli xan Qarabağa hücum edəcəyi təqdirdə İbrahimxəlilxəlil xanın əsas müttəfiqi olan Avar hakimi Ümmə xan və Qaraqaytaq usmisi ona arxadan zərbə vurmaları idilər [164, s.178].

Eyni zamanda İbrahimxəlilxəlil xan müttəfiqi II İraklidən xahiş etdi ki, o Rusiyanın Fətəli xanı yürüşdən çəkəndirməsinə nail olsun. II İrakli 1783-cü ilin fevralında Qafqaz xəttindəki rus qoşunlarının komandanı general P.S.Potyomkinə yazdığı məktubunda ondan xahiş edirdi ki, Fətəli xanı Qarabağa hücum etmək fikrindən daşındırmaq üçün tədbirlər görsün. Gürcü çarı əks halda öz müttəfiqi İbrahimxəlilxəlil xana kömək göstərmək məcburiyyətində qalacağını bildirdi [134, s.178]. P.S.Potyomkin özünün nümayəndəsi vasitəsilə Fətəli xana təsir göstərərək onu Qarabağa hücum etmək fikrindən yayındırmağa nail oldu [190.7, v.24-26]. Bununla belə, Quba xanı özünün və müttəfiqlərinin böyük ordusu ilə Qarabağa daxil olub müəyyən dağıntılar törədə bilmişdi [89, s.165].

Rus komandanlığının göndərdiyi tərcüməçi Mustafa Murtaziyev Fətəli xanı Qarabağda Ağdam qəsəbəsinin yanında tapmışdır.

Murtaziyevin eşitdiyinə görə Şamaxı hakimləri Məhəmməd Səid və Ağası xanlar, Şəkili Əbdülqədir xan, Muğanlı Tale Həsən xan, Tarki hakimi Murtuza Əli, Lənkəranlı Qara xan və daha bir neçə Dağıstan hakimi Fətəli xanın yanında idilər. Onların dediklərinə görə Fətəli xanın yalnız muzzdu döyüşçülərinin sayı 13 min nəfərə çatırdı. İbrahimxəlilxəlil xan bu cür üstün qüvvəyə müqavimət göstərməyi mümkün saymayaraq Şuşa qalasında möhkəmlənmiş və hadisələrin gedişini gözləyirdi. Fətəli xan da Şuşanı ala bilməyəcəyini düşünüb ətraf kəndləri qarət edib, xeyli əsir götürərək geri qayıtmışdı [190.7, v.6].

A. Bakıxanovun yazdığına görə 1784-cü ildə Fətəli xan yenidən Qarabağa hücum etmiş, Ağdamı və demək olar ki, bütün düzən Qarabağı var-yoxdan çıxartmışdı. Şəkili Hacı Əbdülqədir də bu yürüşdə iştirak edirdi [101, s.165].

İbrahimxəlilxəlil xan düşmən koalisiyanı zəiflətmək üçün yanında saxladığı bir neçə il əvvəl qətlə yetirilmiş şəkili Hüseyn xanın oğlu Məhəmməd Həsən ağanı Cara göndərdi. Məhəmməd Həsən ağa carılardan kömək alıb Şəkiyə hücum etdi, ilk cəhdə Şəkiyə daxil ola bildi və özünü xan elan etdi. Hacı Əbdülqədir xan Əlvəndə, Ağası xanın yanına qaçdı. Məhəmməd Həsən xan Ağası xandan Əbdülqədir xanın verilməsini tələb etdi və sonuncu həmin tələbi yerinə yetirməli oldu. Hacı Əbdülqədir xan yeddi oğlu ilə birlikdə qətlə yetirildi [101, s.165]. Eyni zamanda Avar xanı qohumu İbrahimxəlilxəlil xana üç min nəfərlik yardım göndərdi. Qubalı Fətəli xan geri qayıtmalı oldu.

İbrahimxəlilxəlil xanın üstünlük qazanmağa çalışdığı ərazilərdən biri də Gəncə xanlığı idi. Ş. Burnaşev yazır: «Gəncəni ələ keçirdən İbrahimxəlil xan Məhəmməd xanı [Gəncə hakimi nəzərdə tutulur – T.M.]. əsir aldı. 1784-cü ildə Məhəmməd xan əsirlikdə öldü. İbrahimxəlil xan Azərbaycanın bir sıra xanlarının, o sıradan Xoy xanının Məhəmməd xanın Gəncəyə qaytarılması haqda xahişini rədd etdi. O, eyni zamanda Gürcü çarının Məhəmməd xanı ona verilməsi tələbini də rədd edərək, sonuncuya ölüm hökmü verdi. Bu da Gəncə əhalisini qəzəbləndirdi». Məhəmməd xanın qardaşı Rəhim bəy Şuşadan Gəncəyə qaçaraq, onun Gəncə xanı kimi tanınmasını II İraklindən tələb etdi. Xanlığın idarəçiliyinə nəzarət edən İbrahimxəlilxəlil xan buna mane oldu, Rəhim bəyin əvəzinə Cavanşirin Gəncəyə xan vəzifəsinə təyin olunmasının tərəfdarı oldu [112, s.8].

1785-ci ildə Fətəli xan Şamaxıda Ağası xan və onun müttəfiqi Məhəmməd Həsən xanla vuruşduğu zaman İbrahimxəlilxəlil xanın qardaşı Mehrelə bəy də onun yanında idi. Bir gecə, Mehrelə bəy Bakıdan Fətəli xanın düşərgəsinə gedərkən yolda Ağası xanın oğlu

Əhməd bəylə rastlaşdı və onun tərəfindən öldürüldü. Fətəli xan Mehrelə bəyin cənazəsini böyük ehtiramla Qarabağa göndərdi. İbrahimxəlilxəlil xan Ağası xanın əlindən qəzəbləndi və Fətəli xanla barışdı.

Ancaq, çox keçməmiş Fətəli xanla qarabağlı İbrahimxəlilxəlil xan arasında münasibətlər yenidən xeyli gərginləşmişdi. Qarabağa növbəti hücum hazırlayan Fətəli xan Kür çayı üzərində yeni körpü tikməyi əmr etdi. Buna cavab olaraq İbrahimxəlilxəlil xan öz ordusunu Bayat qalası yaxınlığında cəmləşdirərək döyüşə hazırlaşmağa başladı. Lakin son anda Fətəli xan Qarabağa yürüşdən imtina etməli oldu.

Fətəli xan 1786-cı ilin əvvəllərində İbrahimxəlilxəlil xanın Məhəmməd Səid xanı hakimiyyətdən kənarlaşdırıb yerinə qardaşı Ağası xanın Şamaxı xanlığı taxtına çıxarmağa çalışması haqqında məlumat alıb İbrahimxəlil xandan tələb etdi ki, Şamaxı xanlığının daxil işlərinə qarışmaqdan əl çəksin [190.8, v.27-28]. Bu təklifə rədd cavabı gəldi. Qeyd edək ki, Şamaxı xanlığına Ağası xanın çıxarılması məsələsində Lənkəran xanı da Qarabağ xanının mövqeyini müdafiə edirdi. Təhdid yolu ilə məqsədinə nail ola bilməyən Fətəli xan diplomatik üsullara əl atdı, Qarabağ və Lənkəran xanlarına qiymətli hədiyyələr göndərdi və sonuncular Ağası xanı müdafiə etməkdən əl çəkildilər. Fətəli xan Ağası xanı həbs edərək əvvəlcə Bakıya, oradan isə Dərbəndə göndərdi [190.8, v.27-28].

Sonrakı illərdə də Fətəli xan öz hakimiyyətini bütün Azərbaycana, o cümlədən Qarabağ xanlığına yaymaq üçün fəaliyyətini davam etdirirdi. 1787-ci ilin yanvarında Şamaxı yaxınlığında Fətəli xanla İbrahimxəlilxəlil xanın qoşunları arasında döyüşlər getməsi haqqında məlumat var [114, s.273-274].

1789-cu il yanvarın 25-də Rusiya donanması kapitanı Şişkinin komandanlığı yazdığı raportundan məlum olur ki, qubalı Fətəli xanla Kaxetiya çarı II İrakli Qarabağ xanına qarşı ikitərəfli ittifaq görüşü hazırlamışdılar [74, s.29-30]. Görüş Gəncə xanlığı ərazisində - Şəmkirçay kənarında baş tutdu. Görüşə şəkili Məhəmməd Həsən xan da dəvət edildi. Görüşdə qərara alındı ki, Fətəli xan Cənubi Azərbaycan yürüş etsin, Şəmsəddin sultanlığı isə Gəncə xanına qaytarılsın. Fətəli xan və II İrakli ilə Şuşa istiqamətində hərəkət etmək qərarına gəldilər. Lakin 1789-cu il martın 22-də Fətəli xanın qəfil ölümü buna imkan vermədi.

Qarabağ xanlığının xarici siyasətində Naxçıvan, Xoy, Təbriz və Qaradağ xanlıqları ilə münasibətlər də mühüm yer tuturdu. İbrahimxəlilxəlil xan həmin xanlıqlar arasında gedən çəkişmələrdən onlar üzərində öz təsirini gücləndirmək üçün məharətlə istifadə edirdi.

Mirzə Adıgözəl bəy yazır: «O [İbrahimxəlilxəlil xan - T.M.] öz qoşunu və zəfər nişanəli Dağıstan əsgərlərinin köməyi ilə Qaradağ

mahalını aldı və Kürdəşt vilayətini alt-üst etdi. Bu vilayətin divar, bürc və hasarlarının xarabalrı indi də durur. Əhalisi qaçıb Əhərdə yerləşdi. Kürdəşt xanı Mustafa xan isə əsir düşdü. Qaradağ, Şahsevən və başqa tayfaların xanlarından bəzisi qohum olduqları üçün bəzisi də zorla onun hökmünə və tabe fərmanına itaət etdilər» [58, s.49].

Mirzə Yusif Qarabağının yazdığına görə İbrahimxəlilxəlil xan carlıların yardımı ilə Qaradağ xanının sığınacağı olan Goruşt qalasını alıb dağıtmış, sakinlərini isə başqa yerlərə köçürmüşdü. Qaradağlı Mustafa xan tutulub Şuşa həbsxanasına salınmışdı. Qaradağın bəzi mahalları İbrahimxəlil xan tərəfindən öz sərkərdələrinə bəxşiş edilibmiş [58, s.24-25].

XVIII əsrin 80-cı illərinin əvvəllərində İbrahimxəlilxəlil xan Kartli-Kaxeti çarı II İrakli və Hüseynəli xanla birlikdə kəngərlilərdən olan Abbasqulu xanın Naxçıvan xanlığında hakimiyyətə gətirilməsinə yardım etdi. Ancaq, Xoylu Əhməd xan Abbasqulu xanın əmisi oğlu Cəfərqulu bəyi dəstəkləyirdi. Bu işdə yardım almaq üçün 1779-cu ildə Kərim xan Zəndin ölümündən sonra Mərkəzi İranda hakimiyyəti ələ keçirtmiş Əli Murad xana müraciət etdi. Əli Murad xan Gülsirəli xan adlı sərkərdəsinin başçılığı ilə Naxçıvana hərbi qüvvə göndərdi. Abbasqulu xan Naxçıvanı tərk edib, Tiflisə, II İraklinin yanına qaçdı [25, s.50-51]. Abbasqulu xan yenidən hakimiyyətə qayıtmaq üçün II İrakli ilə bərabər İbrahimxəlilxəlil xana da müraciət edirdi. II İrakli Naxçıvan xanlığını Xoylu Əhməd xanın vasitəçiliyi ilə Abbasqulu xanla Cəfərqulu xan arasında bölüşdürməyi təklif etdi [25, s.57].

Qarabağlı İbrahimxəlil xan və Xoylu Əhməd xan Təbrizi tutub əldə edilmiş qəniməti bölmək, daha sonra Naxçıvanı ələ keçirib, 1783-cü ildə isfahanlı Əlimurad xan tərəfindən devrilmiş Abbasqulu xanı hakimiyyətə gətirmək» barədə razılığa gəldilər [114, s.176].

Əldə olunmuş razılışma əsasında İbrahimxəlil xan qoşunla Naxçıvana tərəf hərəkət etdi. İbrahimxəlil xanın güclənməsini istəməyən Rusiyanın Gürcüstandakı nümayəndəsi D.S.Burnaşev Xoy və Urmiya xanlarına məktub yazıb onlardan İbrahimxəlil xanın yürüşünə mane olmağı tələb etdi. Lakin İbrahimxəlil xanın qoşunları Naxçıvan xanlığının ərazisinə daxil oldular və Cəfərqulu xan Şərur çayı sahilindəki bir qalada gizləndi [190.9, v.20]. 1785-ci ilin mayın əvvəllərində İbrahimxəlil xanın qoşunu Naxçıvan qalasını ələ keçirib, Abbasqulu xanın Naxçıvanda hakimiyyətini bərpa etdi [190.10, v.323]. Lakin Cəfərqulu xanı tutmaq mümkün olmadı. Naxçıvam tərk edən Cəfərqulu xan Xoylu Əhməd xanın köməyi ilə bir neçə qalanı ələ keçirmiş, Hacı Dəmir qalasını özünə iqamətgah seçmişdi [25, s.60].

1786-cı ildə Cavad xanı hakimiyyətə başına gətirməklə Gəncədə hakimiyyət məsələsini müvəqqəti də olsa öz xeyrinə həll edən İbrahimxəlilxəlil xan əvvəlki ildə nəzərdə tutduğu yürüşü gerçəkləşdirmək üçün imkan qazandı. Lakin o, Təbriz üzərinə yürüşdən əvvəl Naxçıvan xanlığına səfər etməli oldu. Çünki bu İrəvan, Xoy və Qarabağ, habelə Kartli-Kaxetiya çarlığı hakimlərinin hər biri Naxçıvanda hakimiyyətə öz tərəfdarını gətirmək istəyirdi. Bu işə həmin xanlıqda hakimiyyətdə öz adamını görmək istəyən İbrahimxəlilxəlil xanın maraqlarına zidd gəlirdi. O, özünün yaxın adamı olan Abbasqulu xanı Naxçıvan xanı etməyə çalışırdı [190.10, v.234].

Mənbələr göstərir ki, 1787-ci ilin iyun ayında İbrahimxəlilxəlil xan artıq Naxçıvanı ələ keçirmişdi. II İrakli İbrahimxəlilxəlil xanın Naxçıvanda və İrəvanda möhkəmlənməsinin qarşısını almaq üçün bu vaxt müvəqqəti olaraq Kartli-Kaxetiya çarlığından asılı olan İrəvan xanı da İbrahimxəlilxəlil xana qarşı qoşun toplamağa çağırırdı. Lakin müttəfiqlər Qarabağ xanının Naxçıvandakı fəaliyyətinin qarşısını ala bilmədilər [190.10, v.234].

Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı general P.S. Potyomkin yazırdı ki, İbrahimxəlilxəlil xan öz qohumu Avar xanı ilə birləşərək Naxçıvanda möhkəmlənməyə çalışır [190.10, v.234].

Mirzə Yusif Qarabaği yazır: «O zamanlar Naxçıvan hakimi Kəlbəli xanla İbrahimxəlil xanın arasında ədavət törənmişdi. Buna görə də Dağıstan ləzgilərindən kömək istədi və Dağıstan hakimi Ümmə xan onun köməyinə gəldi. İbrahimxəlil xan Qarabağın atlıları və könüllüləri [cərik] ilə birlikdə hərəkət etdi. Kəlbəli xana cəza vermək qərarına gəldi və onun olduğu Qarababaya yetişərək dayandı. Qoşuna kəndləri və əkin yerlərini dağıtmaq əmrini verdi... O, Qarababanı mühasirəyə aldı».[62, s.25]. Qarababa yaxınlığında tərəflər üz-üzə gəldilər. Kəlbəli xan bir qədər geri çəkildi, sonra isə Tiflis yolu ilə qaçmağa başladı. Ümmə xan Kəlbəli xanı təqib etdi, lakin İbrahimxəlilxəlil xanın təkidi ilə təqibi dayandırdı. Kəlbəli xan İbrahimxəlilxəlil xanın hücum edəcəyini bilirmiş və buna görə də əvvəlcədən İrəvan xanından yardım istəmiş, o da bir qədər süvari göndərmişdi. İrəvan xanının göndərdiyi süvari dəstələr carlılara hücum etdi. Carlılar bu həmləyə davam gətirməyib qaçdılar. İbrahimxəlilxəlil xan vəziyyətin onun zərərinə dəyişdiyini görüb Qarababanın mühasirəsini ləğv etdi və öz qüvvələrinə Qarabağa qayıtmağı əmr etdi. Bundan sonra Kəlbəli xanla dost olmağa söz verdi [62, s.25].

Naxçıvanda öz mövqelərini möhkəmləndirən İbrahimxəlilxəlil xan Araz çayını keçərək Cənubi Azərbaycana daxil oldu. Mirzə Yusif Qarabaği yazır ki, «İbrahimxəlil xan Naxçıvanı zəbt etdikdən sonra öz

bacarığına daha da güvəndi. Ağa Məhəmməd xanın İranda hökəmranlıq etməsinə baxmayaraq, işi hələ də tərəqqi etməmişdi. Onun bu zaman Fars və Şiraz tərəflərdə olduğundan istifadə edərək, İbrahimxəlil xan 1788-ci ildə Xoy vilayətini özünə tabe etmək fikrinə düşdü. O, ləzgi, car, avar və Qarabağın könüllülərini və Qaradağın qoşunlarını toplayıb Xoy tərəfə hərəkət etdi».[62, s.26].

Lakin Qarabağ xanı uğur qazana bilmədi. Əhməd xanın ölümündən sonra Xoy xanlığında hakimiyyətə gəlmiş Cəfərqulu xan İbrahimxəlilxəlil xanın Mərəndə daxil olması xəbərini eşidib onun qarşısını kəsmək üçün hərəkətə başladı Mərənd yaxınlığında baş verən hərbi toqquşmada İbrahimxəlilxəlil xan məğlub olub geri çəkildi [54, s.26].

İbrahimxəlil xan Naxçıvanı tərək etdikdən bir müddətdən sonra Cəfərqulu xanın qardaşı [F.Əliyev və M.Əliyev bir yerdə onu əmisi oğlu, digər bir yerdə isə qardaşı oğlu adlandırırlar.]. [25, s. 61-62], Kəlbəli xan Abbasqulu xanı hakimiyyətdən kənarlaşdırıb özünü 1787-ci ildə xan elan etdi. Bu zaman II İrakli İbrahimxəlil xanın Naxçıvanı tutduğu xəbərini eşidib knyaz İvan Baqratonu İbrahimxəlil xanın Naxçıvanda möhkəmlənməsinə yol verməmək üçün qoşunla Naxçıvana göndərmişdi. Lakin artıq Naxçıvanı ələ keçirmiş Kəlbəli xan gürcü qoşunlarını qalaya buraxmadı [190.9, v.324].

Knyaz Baqraton Naxçıvan qalasını mühasirəyə alıb İbrahimxəlil xanın dalınca bir dəstə göndərdi. Həmin dəstə Sisyan ətrafında az saylı Qarabağ qoşunları ilə qarşılaşdı. İki tərəf arasında baş verən döyüşdə Qarabağ qoşunları geri çəkildilər. İbrahimxəlil xanla II İrakli arasında ixtilaf olduğundan xəbər tutan Cəfərqulu xan Baqratonun köməyi ilə Naxçıvanda hakimiyyətini qaytarmağa cəhd etdi. Lakin Baqratonun Naxçıvanı tutmaq söyi puça çıxdı və gürcü dəstələri ətraf kəndləri qarət edib, çoxlu mal-qara ələ keçirərək geri döndülər [25, s.61].

Beləliklə, Naxçıvanda Kəlbəli xan hakimiyyətə gəldi Kəlbəli xan Abbasqulu xanı sakitləşdirmək üçün onu Naxçıvana dəvət etdi və böyük imtiyazlar verdi [25, s.61].

Ancaq tezliklə İbrahimxəlilxəlil xanla Kəlbəli xan arasında ədavət düşdü. Qarabağ xanı Naxçıvana yürüş etdi. Kürdəşt xanı Mustafa xan isə əsir düşdü. Mirzə Adıgözəl bəy yazır köməkliyi ilə, Qaradağ, Şahsevən və başqa tayfaların xanlarından bəzisi qohum olduqları üçün, bəzisi də zorla onun hökmünə və tabe fərmanına itaət etdilər [58, s.49].

Mirzə Yusif Qarabaği yazır: «Suvarilərin də çoxu tutulub tərkisilah edildi, qalanları isə bir daha müharibə meydanına

qayıtmayıb evlərinə və səhraya üz qoydular. İbrahim xanın bütün hərbi ləvazimatı qarət edildi. Bi gün əvvəl [sabah Xoy şəhərini tutub, özümüzü Xoy şəhərinin içində görürük deyən Molla Pənəhi də tutub, bir neçə əyan və əşrəflə Xoy şəhərinə apardılar. Qnların içərisində olan İbrahim xanın əmisi oğlu Fərzi bəy də vardı».[62, s.26]. İbrahimxəlil xan adamlarını əsirlikdən qurtarmaq məqsədilə Cəfərqulu xanla danışığa girdi, dostluq müqaviləsini imzaladı.

Əsirlikdə olarkən Vaqif demişdi:

Vaqifəm mən bu səfərdən ki, salamat qayıdam,

Tövbə gər bir də qiyamət günü çıxsam Qələdən [62, s.26].

Bir müddət sonra İbrahimxəlilxəlil xan Xoy xanı ilə barışdı və öz adamlarını əsirlikdən xilas etdi.

İbrahimxəlilxəlil xanın Mərənd yaxınlığındakı məğlubiyyətin əvəzini Təbrizi ələ keçirməklə çıxmaq cəhdi də nəticə vermədi. Təbrizdə möhkəmlənən Cəfərqulu xan İbrahimxəlilxəlil xanı oraya da buraxmadı. Kəlbəli xanın Naxçıvanda Abbasqulu xanı devirərək hakimiyyəti ələ keçirməsi xəbəri də İbrahimxəlilxəlil xana böyük təsir göstərdi. İbrahimxəlilxəlil xanın cənub səfəri uğursuzluqla nəticələndi, vaxtilə ondan asılı olan bir sıra Cənubi Azərbaycan xanlıqları itaətdən çıxdılar.

Qarabağ xanlığının Dağıstanın feodal hakimləri ilə də sıx münasibətləri var idi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, İbrahimxəlilxəlil xanın əsas müttəfiqlərindən biri Avar hakimi Ümmə xan idi. O, dafələrlə Qarabağ xanlığına hərbi qüvvə ilə yardım göstərmiş, İbrahimxəlilxəlil xanın təşkil etdiyi hərbi yürüşlərdə fəal iştirak etmişdi. Bununla belə, Dağıstan hakimləri arasında Qarabağ xanlığı ilə düşmən münasibətdə olanlar da az deyildi. Bu hakimlər ayrı-ayrı Azərbaycan xanlarının təhriki ilə müxtəlif vaxtlarda Qarabağ xanlığına qarətçi yürüşlər təşkil edirdilər. 1781-ci ildə olmuş belə yürüşlərdən biri haqqında arxiv sənədlərində məlumat verilir [190.11, v.19]. Bu məlumatdan aydın olur ki, Dağıstan hakimlərindən biri - Şirin ağa Şamaxı xanı Ağası xan və Şəki hakimi Məhəmməd həsən xanla görüşərək Qarabağ xanlığı üzərinə birgə hücum etmək haqqında razılığa gəlmişdilər. Azərbaycan xanları öz öhdələrinə götürmüşdülər ki, Qarabağa təşkil edilən birgə hücum zamanı əldə edilən qənimətin hamısı dağıstanlılara veriləcək, bundan əlavə isə döyüşçülərdən hər birinə müəyyən məbləğdə pul ödəniləcəkdir [90.11, v.19]. İbrahimxəlilxəlil xanın Qarabağa soxulmuş dağıstanlılara qarşı göndərdiyi qoşun məğlubiyyətə uğradı. Dağıstanlılar çoxlu qənimət ələ keçirərək öz vətənlərinə qayıtdılar [190.11, v.19].

Yenə həmin sənədin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Şəki xanı Məhəmmədhəsən xan və Şamaxılı Ağası xan Tarku şamaxlı Xaspoladla görüşmüş və razılığa gəlmişdilər ki, digər dağstanlı Suxay xanın qardaşını da cəlb etməklə Qarabağ üzərinə yeni yürüş təşkil etsinlər [190.11, v.21]. Dağstanlı hakimlər Qarabağ xanlığı ilə Quba xanlığı arasında Şamaxı xanlığı uğrunda gedən mübarizədə fəal iştirak edirdilər.

Mir Mehdi Xəzani yazır ki, İbrahimxəlilxəlil xanla Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli arasında ixtilaf yarandığı vaxtlarda İbrahimxəlilxəlil xanın işarəsiylə Ümmə xanın qoşunları Gürcüstana basqın edirdilər. Belə basqınlardan biri 1199-cu hicri [1784/85 miladi]. ilində olmuşdu. Ümmə xan Gümüşxananı dağıtmış, xeyli əsir götürmüşdü. Əsirləri və qənimətləri götürüb Axısqa hakimi Süleyman paşanın yanına getmiş, qışı orada keçirtmişdi. Sultan ona xeyli hədiyyə göndərmişdi. Yazda Ümmə xan yenə Gürcüstana daxil olub Dağstana tərəf hərəkət etmişdi. Yolda knyaz Abasidzenin iqamətgahı olan Vaxtanq qalasını mühasirə edib almış, yenidən xeyli əsir götürmüşdü. Knyaz Abasidzenin əsir edilmiş qızlardan birini İbrahimxəlilxəlil xana göndərmiş və xan onunla evlənmişdi. Həmin qadınla nigahdan Abbasqulu ağa və Gövhər ağa dünyaya gəlmişdi. Abasidzenin digər qızını Ümmə xan özü almışdı [56, s.134].

§ 2. Qarabağ xanlığı və qonşu iri dövlətlər [XVIII əsrin 60-80-cı illərində].

Qarabağ xanlığı qonşu iri dövlətlərin, ilk növbədə Osmanlı imperiyası və Rusiyanın diqqətini cəlb edirdi.

İbrahimxəlilxəlil xanın hakimiyyəti dövründə yalnız Azərbaycanın deyil, eləcə də bütün Cənubi Qafqazın ən güclü dövlətlərindən birinə çevrilmiş Qarabağ xanlığı tamamilə müstəqil daxili və xarici siyasət yeridir və hətta İranın ən güclü hakimləri olmuş Kərim xan Zənd və Ağa Məhəmməd şah Qacardan belə çəkinmirdi. Azərbaycanın bir çox xanları tez-tez kömək və himayə üçün ona müraciət edirdilər. İbrahimxəlilxəlil xan Rusiya və Osmanlı imperiyası kimi güclü dövlətlərlə diplomatik əlaqələr yarada bilmişdi. Həmin dövlətlər özlərinin Qafqaz siyasətlərini müəyyənləşdirərkən bir sıra hallarda Qarabağ xanlığının gücünü və nüfuzunu nəzərə ahrdılar.

Rusiyanın da fəal iştirak etdiyi Yeddillik müharibə [1756-1763-cü illər]. başa çatdıqdan sonra Rusiya-Türkiyə münasibətləri xeyli gərginləşdi. Rusiyanın Polşanın daxili işlərinə qarışması Osmanlı hökumətinin kəskin etirazına səbəb oldu və 1768-ci ildə sultan Rusiyaya müharibə elan etdi. Hadisələrin belə gedişi Krım yarmadasını

ələ keçirməyə və bununla da Qara dənizə çıxış əldə etməyə can atan Rusiya üçün çox əlverişli idi.

Rus-türk münasibətlərinin yenidən gərginləşməsi hər iki dövlətin Cənubi Qafqazda fəallaşması ilə müşahidə olunurdu. Hər iki tərəf bu regionda üstünlük qazana bilmək üçün yerli hakimləri öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. Çar Rusiyası Qafqazda Kartli-Kaxetiya çarlığının möhkəmlənməsinə və güclənməsinə səy göstərirdi. Rus diplomatlarının fikrincə, Rusiyanın Türkiyəyə qarşı mübarizəsində ermənilər də əhəmiyyətli rol oynaya bilərdi [164, s.160-162]. Cənubi Qafqazın müsəlman hakimlərinə gəldikdə isə, bu dövrdə Rusiyanın onlarla münasibətlərində xeyli ziddiyyət və gərginlik hökm sürürdü. Rus hökuməti bu dövrdə Cənubi Qafqazın ən güclü hökmdarlarından olan qarabağlı İbrahimxəlilxəlil xana və eləcə də qubalı Fətəli xana inanmırdı və buna görə də onların Rusiya tərəfindən Osmanlı dövlətinə qarşı çıxma biləcəklərini real hesab etmirdi. Bütün bunları nəzərə alan rus hökuməti çalışırdı ki, Azərbaycan xanlarının tamamilə osmanlıların tərəfinə keçməsinə imkan verməsin.

Rusiyadan fərqli olaraq Osmanlı dövləti Qafqazın müsəlman əhalisinin, ilk növbədə Azərbaycan xanlarının yardımına böyük ümidlər bəsləyirdi. Osmanlı dövləti XVIII əsrin ikinci yarısında çox böyük əraziləri əhatə etsə də hərbi və iqtisadi cəhətdən xeyli zəifləmişdi. Bu dövlətin tərkibində olan xalqların üsyanları kütləvi xarakter almışdı. Belə üsyanlar Ərəbistanda, Suriyada və Balkan yarımadasında daha tez-tez baş verirdi. Yeniçərilər tərəfindən təşkil edilən hərbi qiyamlar adı hala çevrilmişdi. Məhz onların iştirakı ilə keçirilən saray çevrilişləri də nadir hadisə hesab edilmirdi. Bütün bunlar dövləti təbii ki, zəiflədirdi. Sultan sarayı Rusiya ilə müharibədə özünün hərbi-iqtisadi geriliyini Azərbaycan xanlarının köməyiylə əvəz etməyə çalışırdı. Lakin Azərbaycan xanlıqları arasında mövcud olan düşmənçilik və fasiləsiz müharibələr onların xarici düşmənlərə qarşı birləşərək vahid cəbhədən çıxış etmələrinə imkan vermirdi.

Bu iki imperiyanın Qarabağ xanlığına münasibəti heç də eyni səciyyə daşıyırdı. Əgər osmanlı dövləti xanlığa qarşı heç bir ərazi iddiası irəli sürmür, yalnız onun hərbi gücündən öz siyasi maraqlarını həyata keçirmək üçün istifadə etməyə çalışırdısa, Rusiya Cənubi Qafqazı, o cümlədən Qarabağ xanlığının ərazisini tutmaq niyyətində idi. Cənubi Qafqazda Rusiyanın Qafqaz siyasətinin fəallaşmasından Qarabağ mülkləri öz xeyirlərinə istifadə etməyə çalışırdılar. Qarabağ mülklərinin separatçılığı Cənubi Qafqazda özünə xristianlardan ibarət dayaq yaratmağa çalışan Rusiyanın xarici siyasətinə tam uyğun gəlirdi.

Rus hökuməti Kartli-Kaxetiya çarlığını gücləndirmək və Qarabağda erməni dövləti yaratmaq planını reallaşdırmaq siyasəti yürüdü.

Bütün bunlara görə Qarabağ xanlığının Rusiya ilə münasibətlərində həmişə bir gərginlik hiss olunurdu.

Türkiyənin xeyli dərəcədə zəifləmiş hərbi və iqtisadi potensialı ona Cənubi Qafqazda fəal siyasət yeritməyə imkan vermədiyindən bu dövrdə Osmanlı sarayı göstərilən bölgədə, bir növ müləfiə mövqelərində dayanmışdı. Osmanlı sarayı Qafqazda öz mövqelərini möhkəmləndirməkdən daha çox Rusiyanın burada möhkəmlənməsinin qarşısını almağa çalışırdı.

Osmanlı hökuməti hərbi və iqtisadi cəhətdən daha güclü olan Qarabağ, Xoy və Quba xanlıqlarını öz tərəfinə çəkib Rusiya əleyhinə qaldırmağa çalışırdı. Sultan III Mustafanın elçiləri, 1769-cu ildə Gəncə, Təbriz, Dərbənd, Şuşa və İrəvanda olmuş və onun məktublarını yerli hakimlərə çatdırmışdılar. Türkiyənin hakim dairələri Azərbaycan xanlıqları ilə münasibətdə din birliyini ön plana çəkir və onları «kafir» ruslara qarşı mübarizəyə çağırırdılar.

Lakin osmanlı sultanının elçiləri Azərbaycana səfərləri gözlənilən nəticəni vermədi və Azərbaycan xanlarını Rusiya əleyhinə qaldırmaq mümkün olmadı. Rus ordusunun cəbhələrdə həlledici qələbələr çaldığı bir şəraitdə osmanlı sultanının Azərbaycan xanlarına vəd etdiyi pul və hədiyyələr onların Rusiyaya qarşı müharibəyə qoşulmaları üçün kifayət deyildi.

Müharibədən sonra da Qarabağ xanlığı ilə Osmanlı dövləti arasında münasibətlər normal şəkildə davam edirdi. İbrahimxəlilxəlil xan dayaqlarını möhkəmlətmək üçün 1776 – cı ildə öz vəziri Mola Həsəni Osmanlı sultanının yanına göndərərək ona bildirdi: «Mərhəmətli Sultanım, əgər Sizdən gözlədiyimiz köməyi alsaq biz düşmənlərimizi tarmar edərik».[70, s.169].

Çar hökumətinin Qafqaz siyasətində əsl canlanma isə yalnız XVIII əsrin 70-ci illərinin sonları - 80-ci illərin əvvəllərindən başladı. Məhz bu dövrdən başlayaraq çar hökuməti Krım yarımadasını və Qafqazı ələ keçirmək uğrunda qəti addımlar atmağa başladı. Rus diplomatiyasının türklərin Avropadan qovulmasına həsr etdikləri yunan planının meydana çıxması da bununla bağlı idi [81, s.15].

Bu dövrdə rus diplomatiyasının Cənubi Qafqazda Türkiyəyə qarşı bufer dövlətlər yaratmaq planını həyata keçirilməsində Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli mühüm rol oynamalı idi. Rus hökuməti bütün gürcü torpaqlarını özünün himayəsi altında vahid və güclü bir dövlətdə birləşdirmək istəyirdi. Eyni zamanda erməni çarlığı yaratmaq

planlaşdırılırdı. Bu çarlıq Azərbaycanın Qarabağ və Qaradağ xanlıqlarının əraziləri hesabına yaradılmalı idi.[164, s.160-162].

1780-cı il yanvarın 10-da bir sıra erməni xadimləri general A.Suvorova yazılı müraciət etdilər. Məktubda deyilirdi ki, Ermənistan artıq bir neçə əsrdir ki, öz hökmdarını və idarəçiliyini itirmişdir və öz millətindən hansısa bir başçı olarsa, Ermənistan çox asanlıqla bərpa edilə bilər. Bu məqsədlə təklif olunurdu ki, «xalqın iradəsi ilə, yaxud imperatorun icazəsi ilə millətdən bir başçı seçilsin» və o, Dərbənddə möhkəmlənə bilsin və onun Şamaxı və Gəncəni tutmasına kömək edilsin. O zaman şübhəsiz, Qarabağdan və Sıqnaxdan gəlib onunla birləşsələr, başçı kifayət qədər qoşun toplayıb asanlıqla İrəvanı və digər şəhərləri tutar. Ermənilər Suvorova həm də yazırdılar ki, «erməni xalqı öz hökumətinin hakimiyyəti altında olarsa və öz sərhədlərini bir qədər genişləndirərsə» həmişə 15-20 minlik qoşun, Türkiyə və İranla müharibə təqdirində isə 60 min və daha çox qoşun saxlaya bilər [196, s.68-70; 51 s.160, 70,s. 169].

Erməni millətçilərinin təsiri altına düşmüş alban mənşəli Qarabağ müləkləri də keçmiş xristian alban dövlətini bərpa etmək xülyasına qapıldılar.

Dizaq, Çiləbörd, Gülüstan müləkləri Rusiya çarının və Kartli-Kaxetiya çarının himayəsi altında Qarabağda «xristian dövləti» yaratmaq ümidilə xana qarşı çıxdılar. Belə ki, 1780- cı ildə Peterburqda olan erməni İvan Lazerev və İosif Arqutinski, 1781-ci ildə işə qarabağlı mülək Adam və mülək Bəyləryan «Alban çar taxtının övladları» adından İbrahimxəlilxəlil xana qarşı ordu göndərib, Qarabağı tutmaq məqsədilə II Yekaterinaya və A.V.Suvorova bir neçə gizli məktub göndərdilər. Müləklər Qarabağda feodal parakəndiliyini saxlamağa çalışan qüvvələri təmsil edirdilər. XVIII əsrin ikinci yarısında bu olduqca təhlükəli idi. Parçalanmış qüvvələr asanlıqla daha güclü qoşunlar olan İran və Osmanlı Türkiyəsinin hökmü altına düşə bilərdilər».[159, s.145].

P.S.Potyomkin Qarabağ müləklərini ruhlandırır «onları «tatar» zülmündən xilas etmək» haqqında imperatriçədən əmr aldığını bildirir və müləkləri çıxışa «hazır olmağa» çağırırdı. Müləklər dərhal «hazır olduqları» haqqında generala xəbər çatdırdılar və «Rusiya qoşunlarının onların sərhəddinə yeridilməsini» xahiş etdilər. P.Potyomkin də dərhal yüksək mənsəb sahibi olan erməni əyani göndərilməsini istədi. Müləklər cavab verdilər ki, onlar «xan qarşısında öz niyyətlərini vaxtından əvvəl açmaq və mütləq məhv edilmək təhlükəsinə görə bunu edə bilməzlər».[196, s.60]. Belə olduqda Potyomkin İ.Arqutinskidən tələb etdi ki, onun yanına «siyasi məqsəd üçün bir nəfər erməni

göndərsin».[51, s.160]. Potyomkinin bu tələbinə cavab olaraq Eçmiədzindən Stepan Danilov göndərildi. Knyaz Potyomkin Davidova tapşırırmışdı ki, ermənilərin himayəyə götürülmək haqqında imperatora xahiş göndərmələrinə gizli surətdə cəhd etsin [51, s.168].

Akad. F.Köçərli haqlı olaraq yazır: «Məqsəd olduqca sadə və aydın idi: Rusiyanı Zaqafqaziya hücumu təhrik etmək, Rusiyanın [məhz Rusiyanın]. əli ilə Şamaxı və Gəncəni tutmaq, İrəvanı tutmaq, Ermənistan dövləti yaratmaq, Ermənistanın «sərhədlərini» bir qədər [bir qədər! - T.K.]. genişləndirmək».[51, s.160].

Məliklər Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli və Tiflisdəki rus hərbi dəstəsinin rəisi ilə də əlaqə yaratmış və onları inandırmışdır ki, İbrahimxəlilxəlil xan hakimiyyətdən salınsa, Qarabağda xristian dövləti yaradıb, onu Rusiyaya tabe edəcəklər [159, s.147].

İbrahimxəlilxəlil xan rusların və ermənilərin Qarabağ xanlığı ərazisində erməni çarlığı yaratmaq niyyətindən xəbərdar idi. Rusiyanın Gürcüstandakı nümayəndəsinin məlik Apoya məktubu İbrahimxəlilxəlil xanın əlinə keçmişdi. Məktubda isə tezliklə rus qoşunlarının Cənubi Qafqaza yürüşə başlayacağı və Qarabağda erməni çarlığı yaradılacağı bildirilirdi [190.7, v. 237]. Belə bir vəziyyətdə İbrahimxəlilxəlil xan görünür, yalnız Rusiyaya yaxınlaşmaqla öz hakimiyyətini xilas etməyin mümkün olacağını düşünürdü. 1783-cü il martın 18-də İbrahimxəlilxəlil xan II Yekaterinaya məktub göndərərək onun Rusiyanın himayəsinə qəbul olunmasını xahiş etdi [51, s.162]. Doğrudan da, 1783-cü ildə göndərilmiş bu məktub Rusiyanın hakim dairələrində İbrahimxəlilxəlil xanın devrilməsi məsələsində müəyyən tərəddüdlər yaranmasına səbəb oldu. Q.A.Potyomkin xərac ödəyəcəyi təqdirdə İbrahimxəlilxəlil xanı hakimiyyətdə saxlamağın və hətta onun Rusiyanın himayəsi altına qəbul etməyin mümkün olduğunu bildirdi [164, s.183]. II Yekaterinanın Q.A.Potyomkinə məktubunda bu barədə yazılmışdı: «İbrahimxəlil xana gəldikdə, Rusiyanın himayəsinə qəbul olunmasına heç bir çətinlik və şübhə yoxdursa, mənə belə gəlir ki, çar İrakli ilə edilənləri rəhbər tutmaq olar. Belə olduqda, Siz general poruçik Potyomkinə tapşırırsınız ki, Rusiya imperator taxtına tabe olması haqqında onunla müqavilə bağlasın».[159, s.147].

Knyaz Q.Potyomkin II Yekaterinaya məktubunda yazırdı: «Mən. İbrahimxəlil xan Şuşalını itaətə yaxınlaşdırmaq haqqında general-poruçik Potyomkinə göstəriş verdim. Əlverişli halda Şuşalı İbrahimxəlil xanın erməni xalqlarından ibarət vilayətini Milli idarəyə vermək və onun vasitəsilə Asiyada xristian dövlətini bərpa etmək lazımdır. Bu, Siz imperator həzrətlərinin mənim vasitəmlə erməni məliklərinə verdiyiniz vədlərə uyğundur».[51, s.162].

1783-cü il aprelin 6-da knyaz Potyomkin gen. Potyomkinə belə bir əmr vermişdi: «İbrahimxəlil xanı devirməli və Qarabağda müstəqil erməni əyaləti təsis etməli» [114, s.169].

Rusiyanın gizli niyyətlərindən xəbər tutan İbrahimxəlilxəlil xan daha çox güzəştə getməyi qərara aldı və aprel ayında yeni məktub yazaraq bac vermək şərti ilə rus təbəəliyini qəbul etməyə hazır olduğunu bildirdi [51, s.162].

Rus diplomatiyasının II İraklini Cənubi Qafqazda hegemon qüvvəyə çevirmək cəhdləri Rusiya və Kartli-Kaxetiya çarlığının bir sıra Azərbaycan xanlıqları ilə, ilk növbədə isə Qarabağ xanlığı ilə münasibətlərinin kəskin şəkildə pisləşməsinə gətirib çıxardı. Artıq 1783-cü ilin sonlarından başlayaraq İbrahimxəlilxəlil xanla II İraklinin münasibətləri açıq-aşkar düşmənçilik xarakteri daşıyırdı.

Kartli-Kaxetiya çarının Azərbaycan xanlıqlarına qarşı işğalçılıq niyyətləri özünü 1783-cü ildə imzalanmış Qeorgiyevsk müqaviləsinin bir sıra bəndlərində də aydın göstərir. Gəncə və İrəvan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən Kartli-Kaxetiya çarlığının ərazisi kimi tanınması, nəinki adları çəkilən xanlıqların hakimlərinin, eləcə də bu xanlıqlara iddiaları olan Qarabağ və Xoy xanlarının ciddi narazılığına səbəb oldu.

Eyni zamanda İbrahimxəlilxəlil xan diplomatik hərəkət edərək özünün guya heç nədən xəbəri yoxdur və dövlət məsələlərini müzakirə etmək adı ilə məlikləri Şuşaya çağırırdı.

Rusiyanın və Kartli-Kaxetiya çarlığının himayədarlığından istifadə edən məliklər də xeyli fəallaşmışdılar. Rusiyanın Cənubi Qafqaza hərbi yürüş təşkil etmək planı onları daha da ruhlandırır. Bunu onların Rusiyanın ayrı-ayrı dövlət məmurları ilə apardıqları yazışmalar da təsdiq edir. 1783-cü ilin avqustunda Eçmiədzin katalikosu və Qanzasar patriarxının Krimda və Rusiyanın cənub quberniyalarında yerləşən rus ordusunun komandanı Q.A.Potyomkinə göndərdikləri məktubu Qarabağın məlikləri də imzalamışdılar.[190.7, v.182]. Məktubda bildirilirdi ki, məliklər rus qoşunlarının Azərbaycana yürüş edəcəyi təqdirdə onlara hər cür yardım göstərməyə hazırdırlar. Qarabağ məliklərinin rus ordusunun Cənubi Qafqaza yürüşünü səbirsizliklə gözlədiklərini Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı P.S.Potyomkinin Q.A.Potyomkinə göndərdiyi məktub da təsdiq edir.[190.7, v.296].

Qafqaz xəttindəki rus qoşunlarının komandanı P.S.Potyomkin Q.A.Potyomkinə yazırdı ki, «Şuşalı İbrahimxəlil xan inamsızlıqdan və qorxudan özü də bilmir ki, hansı qərara gəlsin. Bütün tədbirlərdən istifadə edib sarayın və Siz əlahəzrətin adından ona ümid verməyə çalışacağam».[190.7, v.309]. 1783-cü ildə Rusiya Cənubi Qafqazı ələ

keçirmək üçün buraya iki istiqamətdə qoşun yeritmək haqqında qərar qəbul etmişdi. Qoşunun bir hissəsi Dərbənddən keçməklə Azərbaycanın Xəzərsahili vilayətlərini ələ keçirməli, digər hissəsi isə Dəryal keçidi vasitəsilə Gürcüstana daxil olub sonralar İrəvan və Qarabağ xanlıqlarını tutmalı idi. Bununla əlaqədar rus sarayının İbrahimxəlilxəlil xana qarşı münasibəti xeyli sərtləşdi. Q.A. Potyomkinin P.S. Potyomkinə yazdığı məktubda deyilirdi ki, İbrahimxəlilxəlil xanı dərhal hakimiyyətdən kənar etmək lazımdır, çünki «bundan sonra Qarabağ Rusiyadan başqa heç kimə tabe olmayan müstəqil erməni vilayətində olacaqdır».[164, s.183].

Rus ordusunun Cənubi Qafqaza 1782-1783-cü ilə planlaşdırılan yürüşü baş tutmaqdan sonra Qarabağ mülükləri II İraklinin təşəbbüsü ilə Gəncə üzərinə təşkil ediləcək bu yürüşə böyük ümidlər bəsləyirdilər. Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaratmaq planının əsas müəlliflərindən olan patriarx İ.Arqutinski knyaz Q.A.Potyomkinə bildirdi ki, mülüklər 5 min nəfərlik suvari və piyada qoşunla istənilən vaxt Gəncəyə hücum edəcək rus qoşunlarına kömək göstərməyə hazırdırlar [190.2, v.10-11]. O, knyaz Q.A.Potyomkinə sonralar yazdığı bir məktubda knyazı inandırmağa çalışırdı ki, əgər Gürcüstandakı rus qoşunları Gəncəni ələ keçirərlərsə, onda mülüklər onlara qoşular və birləşmiş qüvvələr nəinki bütün Qarabağı, hətta Şuşa şəhərinin özünü belə ələ keçirə bilərlər.[96.2, sən. 224, s.334]. Lakin Qarabağ xanlığının düşmənlərinin Gəncəyə 1784-1785-ci illərə nəzərdə tutulan bu yürüşü baş tutmadı. Müttəfiqlər bunu bölgədəki rus qoşunlarının sayının yetərinə olmaması ilə izah edirdilər [113, s.769]. Əslində isə Krım məsələsini dinc yolla öz xeyrinə həll etmiş Rusiya hələlik Cənubi Qafqazda fəal hərbi əməliyyat aparmaqla osmanlı dövləti ilə münasibətləri kəskinləşdirmək istəmirdi.

1783-cü ildə Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə Rusiya arasında Georgiyevsk müqaviləsinin imzalanması Rusiya-Osmanlı münasibətlərinin həddən artıq kəskinləşməsinə səbəb oldu. Rus qoşunlarının Gürcüstana yeridilməsindən narahat olan Osmanlı Türkiyəsi özünün bu ölkə ilə sərhəddəki ordusunu döyüş vəziyyətinə gətirdi və buraya əlavə qüvvələr yeritdi [190.4, v.103-104]. Bununla da Rusiya-Osmanlı münasibətləri müharibə həddinə gəlib çatdı.

XVIII əsrin 80-ci illərin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasətində böyük fəallıq müşahidə edilirdi. Bu Rusiyanın Krım və Qafqazı ələ keçirmək üçün gördüyü tədbirlərə, bir növ cavab idi. Rusiya hökumətinin Cənubi Qafqazda xristianlardan ibarət olan bufer dövlətləri yaratmaq planı Osmanlının hakim dairələri arasında ciddi narahatlıq yaradır və bu planın qarşısını almaq üçün konkret addımlar

atmağa vadar edirdi. Bu dövrdə Osmanlı hakim dairələrinin xanlıqları, o cümlədən Qarabağ xanlığı ilə intensiv əlaqələr saxlaması da bununla bağlı idi. Bunu bir tərəfdən Azərbaycan xanları ilə Osmanlı sultanı arasında yazışmalar, [83.1, s.99-103]. digər tərəfdən isə əksəriyyətini ermənilər təşkil edən Qafqazdakı rus casuslarının verdikləri məlumatlar sübut edir.

Bu casusların bütün Azərbaycan xanlarını Rusiyanın düşməni və Osmanlı dövlətinin dostları kimi qələmə vermələri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Onlar Azərbaycan xanlarını Rusiyaya düşmən kimi qələmə verməklə Rusiyanın Cənubi Qafqaza qoşun yeritməsini istəyirdilər ki, bu da son nəticədə burada erməni çarlığının yaradılması ilə nəticələnməli idi. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandan P.S.Potyomkinin qərargahında xidmət edən erməni mənşəli N.Yakovlev 1783-cü ildə tərtib etdiyi məlumatında yazırdı ki, hələ bir il bundan əvvəl 17 Azərbaycan və Dağıstan hakimi Osmanlı sultanına eyni məktubla müraciət edərək onun himayəsi altına keçmək istədiklərini bildirmişlər [8b.1,1 s.21]. Feodal ara müharibələrinin fasiləsiz davam etdiyi bir şəraitdə 17 Azərbaycan və Dağıstan hakiminin bir məktuba imza ataraq Türkiyəyə göndərmələri, demək olar ki, mümkün olmayan bir iş idi. Daha sonra müəllif yazırdı ki, xanların xahişinə cavab olaraq Osmanlı sultanı Qarabağ, Quba və Xoy xanlarının hər birinə 100 min qızıl əşrəfi pul, saat və kürk göndərmişdi [8.1,1 s.21]. Sultandan hədiyyə almış hakimlər içərisində gilanlı Hidayət xanın, təbrizli Salman xanın, naxçıvanlı Cəfərqulu xanın, şəkili Hüseyn xanın, bakılı Mirzə Məhəmməd xanın da adları çəkilirdi.

N.Yakovlev özünün digər məlumatlarında göstərirdi ki, Axısqa hakimi Süleyman paşanın başçılıq etdiyi 40 minlik osmanlı ordusu İrəvan üzərinə hücum etmək üçün hazır vəziyyətə gətirilmişdi [8.1,1 s.21]. Rusiya sarayına ünvanlanmış bu məktublarda, demək olar ki, hamısı bölgəyə rus ordusunun yerləşdirilməsinin zəruriliyi ilə bitirdi.

Eyni zamanda Osmanlı sarayı bütün Azərbaycan və Dağıstan hakimlərinə müraciət edərək onları Kartli-Kaxetiya çarlığına və Rusiyaya qarşı birgə mübarizəyə çağırırdı. 1783-cü ilin sonlarında Xəlil Əfəndinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin Cənubi Qafqaza səfəri də bu məqsədi güdürdü. Qarabağda, Şamaxı, İrəvan və Dağıstanda olan Osmanlı nümayəndələri bu vilayətlərin hakimlərinin Rusiya və Kartli-Kaxetiya çarlığına qarşı hərbi ittifaq bağlanmasına nail olmağa çalışırdılar [190.2, s.80].

Sultan hökuməti Rusiya əleyhinə bağlamalacaq ittifaqda Qarabağ xanlığına böyük əhəmiyyət verirdi. Heç də təsadüfi deyil ki, Şuşa şəhəri Xəlil Əfəndinin, bir növ qərargahına çevrilmişdi. Yuxarıda adları

çəkilon bütün yerlərdə olduğundan sonra o, 1784-cü ilin qışında məhz Şuşaya dönmüşdü. Bu zaman Şuşada artıq müttəfiq hakimlərin, ilk növbədə isə Dağıstan hakimlərinin qüvvələrindən ibarət 8 min nəfərlik qoşun cəmləşmişdi [190.2, v.80]. Lakin bu qoşunu Gürcüstana qarşı yeritmək mümkün olmadı. Rusiyanın ciddi müdaxiləsindən sonra Dağıstan hakimləri öz qoşunlarını Qarabağdan geri çağırmağa məcbur oldular [124, s.204].

Xəlil Əfəndi və digər osmanlı elçilərinin təşviqi ilə Rusiyanın Qafqazda xristian dövləti yaratmaq niyyətini pozmaq üçün İbrahimxəlilxəlil xan digər xanlarla yanaşı sultana müraciət etdi. Sultan himayədarlıq xahişinə cavab olaraq, İbrahimxəlilxəlil xana 100 min qızıl onluq, samur xəzi və brilyantla bəzədilmiş saat hədiyyə edir [8.2, s.21]. İraklinin Şuşaya göndərdiyi knyaz Arqunov Tiflisə qayıdaraq sultanın İbrahimxəlil xana göndərdiyi hədiyyələr barədə məlumat verir. Burnaşov həmin məlumatı general Potyomkinə yazır. Rusiya isə bu ittifaqın pozulmasına nail olmaq üçün Qarabağla bağlı siyasətini dəyişir.

Azərbaycan xanlıqlarının rus-gürcü ittifaqının güclənməsindən doğan narazılıqdan istifadə edən Osmanlı Türkiyəsi Cənubi Qafqazda bir qədər güclənməyə nail oldu. 1784-1785-ci illərdə İbrahimxəlil əfəndinin başçılıq etdiyi daha bir nümayəndə heyəti bölgəyə səfər etdi. Osmanlı elçiləri bu dəfə də daha güclü Azərbaycan xanlarını, o cümlədən qarabağlı İbrahimxəlilxəlil xanı, qubalı Fətəli xanı, xoylu Əhməd xanı birləşərək Rusiyaya qarşı çıxmağa sövq etmək istədi [190.11, v.22-25]. Elçilər Azərbaycan xanlarını inandırmağa çalışırdı ki, Rusiya II İrakliyə söz vermişdir ki, bütün Cənubi Qafqazda onun hegemonluğunu təmin etsin. Lakin əvvəlki səfərlər kimi, bu səfər də ciddi uğur qazanmadı. Azərbaycan xanlarını Rusiyanın əleyhinə açıq mübarizəyə cəlb etmək mümkün olmadı.

1785-ci ildə Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı əlaltıları İbrahimxəlilxəlil xan və digər Azərbaycan xanlarının Osmanlı dövləti ilə daha da yaxınlaşmaları haqqında II Yekaterina hökumətinə həyəcanlı məlumatlar verməyə başladılar. N.Yakovlev özünün P.S.Potyomkinə yazdığı 3 fevral 1785-ci il tarixli məktubunda yazırdı ki, İbrahimxəlilxəlil xanla Osmanlı sultanı bir-birinin sarayına elçilər göndərmişlər. Qarabağ xanı sultanın ona göndərdiyi hədiyyələrə minnətdarlıq əlaməti olaraq toplardan atəşfəşanlıq etmişdi [8.1.2, s.750].

S.D.Burnaşev isə yazırdı ki, sultanın göndərdiyi pul və qiymətli hədiyyələrə cavab olaraq Avar hakimi Ümmə xan və qarabağlı

İbrahimxəlilxəlil xan öz qüvvələrini birləşdirərək Gürcüstan üzərinə hücum hazırlayırlar [8.1.2, s.769].

Yaranmış vəziyyətin getdikcə təhlükəli xarakter aldığını görən İbrahimxəlilxəlil xan kömək üçün yenidən Osmanlı sarayına müraciət etməklə yanaşı Rusiya hökumətini də Qarabağ xanlığına dair planlardan daşındırmağa çalışırdı. O, 1784-cü ildə öz elçisi Musa sultanı Peterburqa yola saldı. Musa Sultanı burada ehtiramla qəbul etdirir, lakin iki il ərzində ona heç bir rəsmi cavab vermədilər [164, s.183]. İbrahimxəlilxəlil xanı müdafiə etmək II Yekaterina hökumətinin maraqlarına cavab vermirdi. Digər tərəfdən artıq Kırımın ələ keçirilməsini rəsmiləşdirən Rusiya Cənubi Qafqaza ordu göndərməkdən imtina etmişdi. Bütün bunlara görə, hələlik İbrahimxəlilxəlil xanı qeyri-müəyyənlikdə saxlamağa üstünlük verildirdi. Rus hökumətinin İbrahimxəlilxəlil xana münasibətdə qəti addımlar atmaqdan imtina etməsinin bir səbəbi də bu dövrdə şah hakimiyyəti uğrunda mübarizə aparən Əlimurad xanın gözlənilməz təklifləri ilə bağlı idi. Özünün əsas rəqibləri ilə mübarizədə hərbi köməyə böyük ehtiyacı olan Əlimurad xan bunun müqabilində bir çox Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən Qarabağ xanlığını Rusiyaya güzəştə getməyə hazır olduğunu bildirdi [190.2, v.127-130]. Bu təklif Rusiyanın Qarabağ ərazisində erməni dövləti yaratmaq planının həyata keçirilməsinə şərait yarada bilərdi.

İlk dövrlərdə Rusiya hökuməti Əlimuradın təklifinə çox ehtiyatla yanaşdı. Lakin, tezliklə rus rəsmiləri bu təklifin hansı xeyir verə biləcəyini başa düşdülər. 1784-cü ilin payızında Tokatlovun başçılıq etdiyi rus nümayəndə heyəti ilkin danışıqlar aparmaq üçün Əlimurad xanın iqamətgahı olan İsfahana yola düşdü [190.14, v.39-40]. Az sonra Rusiyanın daha bir nümayəndə heyəti Əlimurad xanla danışıqlara qoşuldu. Danışıqların gedişində İran hakimi yenidən Rusiyanın göstərəcəyi hərbi yardım müqabilində Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini ona güzəştə getməyə hazır olduğunu bildirdi.

Tezliklə Əlimurad xanın elçisi Məhəmməd xan Peterburqa yola düşdü. Əlimurad xan rus hökumətinə bildirdi ki, o, rus tacirlərinin İranda ticarət etmələri üçün əlverişli şərait yaradacaq, Rusiyanın göstərəcəyi hərbi yardım müqabilində ona ərazi güzəştləri etmək istəyir [164, s.190-191].

Məhəmməd xanın Peterburqda apardığı danışıqların nəticəsində 1784-cü ilin sonlarında II Yekaterina hökuməti irəli sürülən təklifləri qəbul etdiyini bildirdi və bağlanacaq müqavilənin şərtlərini razılaşdırmaq üçün polkovnik Tamaramı İrana göndərdi [128.3, s.171-172]. Polkovnik Tamaraya tapşırıq verilmişdi ki, elçi Azərbaycan

ərəzində erməni çarlığın yaradılmasının İranın da mənafeyinə uyğun olduğunu Əlimurad xana inandırır. Tamara Əlimurad xanı başa salmalı idi ki, ancaq farslardan təşkil edilmiş İran dövləti kifayət qədər möhkəm ola bilər. Zoraki yolla hakimiyyət altında saxlanılan xalqlar isə bu dövlət üçün əsil təhlükə mənbəyinə çevrilə bilər [128.3, s.171-172].

Lakin, Rusiyanın hakim dairələrinin Əlimurad xanın köməyi ilə Cənubi Qafqazda bufer dövlətlər yaratmaq planı baş tutmadı. Tamara hələ yolda ikən Əlimurad xan 1785-ci ilin əvvəllərində qəflətən vəfat etdi [132, s.7]. P.Q.Butkov göstərir ki, Əlimurad hələ bundan xeyli əvvəl öz yaxın adamlarının və fransız diplomatlarının təsiri altında Rusiyaya ərazi güzəştlərindən imtina etmiş və bu barədə aparılan danışıqlara son qoymaq qərarına gəlmişdi [113, s.149].

Tarixi ədəbiyyatda olan məlumata görə İbrahimxəlilxəlil xana qarşı qəsd hazırlanmış. İbrahimxəlilxəlil xan Yeritmankans monastrının keşişindən bu qəsd haqqında məlumat əldə etmişdi. Arqutinski yazır ki, «Şuşa xanı general Potyomkinin tez-tez göndərdiyi adamlardan, məliklərin hərəkətlərindən xəbər tutmuşdu. Katolikosun qardaşı Sarkisin 1804-cü ildə knyaz Sisianova göndərdiyi məktubdan isə aydınlaşır ki, xan məliklərin knyaz Potyomkinə göndərdikləri məktubları ələ keçirə bilmiş». [159, s.147].

Raffinin yazdığına görə 1785 ci ilin aprelində katolikosun və məliklərin P. Potyomkinə ünvanladıkları yardım xahişi olan məktubları İbrahimxəlil xana çatdırılıb. Məktubları İohannesin rəqibi yeritmanans monastrının katolikosu israil ələ keçiribmiş. 187,c 45-46

Lakin İbrahimxəlilxəlil xan özünü ələ göstərdi ki, guya heç nədən xəbəri yoxdur. Avar hakimi Ümmə xandan xahiş etdi ki, Kartli-Kaxetiyyəyə basqın etsin. Beləliklə, II İrakli İbrahimxəlilxəlil xana qarşı qəsdə açıq iştirak etmək imkanından məhrum oldu. Qəsdin üstünü açan xan önləyici tədbirlər gördü [159, s.147].

Özünü heç nədən xəbəri olmayan adam kimi qələmə verən İbrahimxəlilxəlil xan məlikləri guya hansısa təcili tədbirləri müzakirə etmək adı ilə aldadıb öz yanına çağırmağa nail oldu. İbrahimxəlilxəlil xanın doğrudan da heç nədən xəbəri olmadığını və güzəştə getməyə hazır olduğunu güman edən məliklər onun yanına gəldilər. Çoxdandır ki, belə fürsət gözləyən Qarabağ xanı mlıklərdən Aponu, Məclumu və Bahtamı həbs edib Şuşa qalasına saldı. Məlik Bahtam isə Ərdəbil xanına təslim edildi. Həbs edilmiş məliklərin yerinə isə özünün yaxın adamlarını təyin etdi [8.1.2, s.4]. Həbs edilənlər içərisində Qanzasar patriarxi da var idi.

Bundan sonra İbrahimxəlil xan Qanzasar monastrına da zərbə endirdi. Xanın süvari dəstəsi qəfildən monastrın üzərinə hücum edərək onu dağıtdı, katalikos İohannesi və onun beş qardaşını tutub, Şuşaya gətirdilər. 1786-cı ildə İohannes zəhər verilib öldürüldü. Sonra yepiskop Sarkis də daxil olmaqla katalikosun qardaşları azad olundular. Qanzasar monastrı 8 min tümən cərimə olundu Yeni Alban katalikosunun iqamətgahı artıq Qanzasar yox Amaras monastrı oldu. Qanzasar isə Sarkisin iqamətgahı oldu*. [187,s52] { Hələ 1651-ci ildə Həsən Cəlal nəslindən olmayan Simon adlı sadə bir keşiş Murov dağının dərələrindən birində Yeritmakans [Yerek Mankunk]. monastrının əsasını qoyaraq Alban katalikosluğuna müxalif bir katalikosluq yaratmışdı. 1763-cü ildə Alban katalikosu Nerses vəfat etmiş, başlıca olaraq məlik Hətəmin söyləri ilə İohannes Alban katalikosu seçilmişdi. Elə həmin il yepiskop İsrail Yeritmakans monastrının katalikosu olur. Lakin İsrailə Qarabağa gəlməyde imkan verilmədi və o, Gəncədə qaldı. }

Arqutinski də İohannesin zəhərləndiyini yazır. Ancaq İohanneslə həsb olunmuş və sonra azad olmuş qardaşı Sarkis onun zəhərlənməsini təsdiq etmir. Butkov isə İohannesin həbsxanada qorxudan öldüyünü yazır [113a, s.204].

İbrahimxəlilxəlil xanın separatçı məlikləri həbs etməsi böyük həyküyə səbəb oldu. Məliklərin yaxın qohumları və tərəfdarları Rusiya və Gürcüstana səfərlər edərək Rusiyanın hakimiyyət orqanlarına yalvarıb məlikləri azad etməyə yardım göstərməyi xahiş edirdilər. Məlik Bahtamın 1787-ci ilin iyulunda Həştərxanda olmuş oğlu buradakı hakimiyyət orqanlarına bildirmişdi ki, İbrahimxəlilxəlil xan Qanzasar patriarxi və bütün məlikləri həbsə almış və onları çox incitdikdən sonra general-poruçik Potyomkindən aldığı məktub və hədiyyələri ələ keçirmişdir. Onların sözlərinə görə, Qanzasar patriarxi qorxudan ölmüş, kilsənin əmlakı isə qarət olunmuşdur [190.10, s.352-353]. Bu hadisələrdən bəhs edən arxiv sənədlərindən birində belə yazılırdı: «İndi ermənilər orada əsarət altındadırlar. Onlar öz nümayəndələrini onların azad edilmələri xahişi ilə gizlədən rus çarının yanına göndərmiş və bildirmişlər ki, o, yəni general Potyomkin Qarabağa gələrsə, onlar silaha sarılmağa hazırdırlar». [190.10, v.352-353]. Məliklər öz nümayəndələrini həm də gürcü çarının yanına göndərərək bildirmişdilər ki, o, Qarabağa gələrsə, onlar ona hər cür kömək göstərməyə hazırdırlar [190.10, v.352-353]. Məliklər Şuşa həbsxanasından qaça bildilər.

Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı İbrahimxəlilxəlil xana hədə - qorxu gələrək ondan təcili olaraq məlikləri azad etməyi tələb

etdi. Rusiya kimi güclü bir dövlətin qarşısında dayanmağın mümkün olmadığını başa düşən Qarabağ xanı 15 min manat müqabilində mülkləri azad etməyə məcbur oldu [190.10, v.352-353].

Həbsdən qurtulmuş mülklər artıq onların Qarabağda qalmalarının qeyri-mümkünlüyünü görərək Gürcüstana köçmələrinə icazə verilməsi xahişi ilə II İrakliyə müraciət etdilər [113, s.194-195].

İbrahimxəlilxəlil xanın yeganə müttəfiqi olan avar hakimi Ümmə xan isə bu vaxt xəstə olduğundan hadisələrin gedişinə heç bir təsir göstərə bilmirdi [164, s.234]. Müttəfiqlər İbrahimxəlilxəlil xanı nəinki Gəncədən sıxışdırıb çıxarmağı, həm də bütün Qarabağı ələ keçirərək öz aralarında bölüşdürməyi planlaşdırırdılar. Mülklər də böyük fəallıq göstərirdilər.

Eyni zamanda mülklər İbrahimxəlilxəlil xanla II İrakli arasında Gəncə xanlığı ilə bağlı yaranmış növbəti itilafdan yararlanmağı qərara aldılar. Məsələ burasındadır ki, hələ 1780-ci ildə onun sui-qəsd nəticəsində Məhəmməd həsən xanın qətlə yetirilməsindən sonra Gəncə yaxınlığında vəziyyət kəskin şəkildə pisləşməyə başladı. Hakimiyyəti zorla ələ keçirmiş Məhəmməd xanın yeritdiyi daxili və xarici siyasət Gəncə xanlığını xeyli zəiflətməmişdi. Əvvəllər Gəncə xamından aldığı bacın itirilməsi ilə barışmaq istəməyən II İrakli yaranmış məqamdan faydalanmağa çalışaraq 1780-ci ildə İbrahimxəlilxəlil xanla birləşib Gəncəni ələ keçirmişdi [35, s.21-26]. Gəncə xanlığını II İrakli və İbrahimxəlilxəlil xanın təyin etdikləri nümayəndələr idarə etməyə başlamışdılar. Ancaq bir neçə il sonra İbrahimxəlilxəlil xanın Gəncədəki nümayəndəsi Hacı bəyin təhriki ilə gəncəlilər üsyan qaldıraraq II İraklinin buradakı nümayəndəsi Keyxosrovu qovmuşdular [35, s.27]. Beləliklə, Gəncə xanlığı tamamilə İbrahimxəlilxəlil xanın nəzarəti altına keçmişdi.

Lakin Rəhim xanın Gəncədə hakimiyyəti cəmi bir il davam etdi. 1786-cı ildə burada baş vermiş növbəti çevriliş nəticəsində hakimiyyət Cavad xanın [1786-1804]. əlinə keçdi.

Gəncənin itirilməsi ilə barışmaq istəməyən II İrakli cavab tədbirləri görməyə başladı. O, hələ 1780-ci ildə İbrahimxəlilxəlil xanla birlikdə Gəncəyə hücum etdikləri zaman əsir götürülüb Qarabağda saxlanılan Məhəmməd xanı azad edib öz məqsədi üçün istifadə etmək qərarına gəldi. İbrahimxəlilxəlil xan buna cavab olaraq Məhəmməd xanı edam etdirdi. Belə olduqda Kartli-Kaxetiya çarı Gəncə üzərinə açıq hərbi müdaxiləyə qərara gəldi. Onun bu planı Qarabağ mülklərinin də ürəyindən oldu. Rusiyanın hakimiyyət orqanları ilə əlaqələri daha da gücləndirən mülklər onları inandırmağa çalışırdılar ki, Türkiyə ilə birləşən İbrahimxəlilxəlil xan onları tamamilə məhv etməyə hazırlaşır. Mülklər Rusiyanın

diqqətini Qarabağ xanlığının Türkiyə ilə birləşməsinə cəlb etməklə onun Cənubi Qafqaza tezliklə qoşun göndərməsinə və yaxud, heç olmazsa, Gürcüstandakı rus taborunun Gəncə üzərinə təşkil ediləcək yürüşdə iştirak üçün icazə verilməsinə nail olmağa çalışırdılar.

Tezliklə gürcü çarı müttəfiqlərinin gəlməsinə gözləməyərək öz ordusunun ön dəstələrini Gəncə üzərinə göndərdi. Bu dəstə Gəncə çayı sahilində Cavad xanın köməyinə gedən İbrahimxəlilxəlil xanın qoşunu ilə üzləşdi. Qarabağ xanının 1500 nəfərlik qoşunu sayca dəfələrlə artıq olan gürcülərlə döyüşdə böyük itki verərək geri çəkilməli oldu. Bu qələbədə ruhlanan gürcü çarı özünün əsas qüvvələrini də Gəncə üzərinə yeritmək qərarına gəldi.

Kartli-Kaxetiya çarının Gəncə üzərinə hücumu müvəffəqiyyətlə başa çatdırmağa imkan verməyən ikinci səbəb isə Rusiya ilə Türkiyə arasında başlamış yeni müharibə ilə əlaqədar olaraq öz qoşunlarını təcili olaraq Gürcüstandan çıxarması ilə əlaqədar idi. Gürcü çarının və Qarabağ mülklərinin təkidli xahişlərinə baxmayaraq rus komandanlığı cəmi üç gün ərzində Gəncə ətrafındakı rus taborunu Qafqaz xəttinə qaytardı [190.15, v.47]. İbrahimxəlil xan İsrailin qardaşı Rüstəm bəyi Məclumun yerinə Çiləbörd məliyi təyin etdi. Abovun da yerinə ayrı adam Güllüstan məliyi təyin olundu [131].

İbrahimxəlilxəlil xan Qarabağ xanlığının bütövlüyünü qoruyub saxlaya bildi. O, Şuşadan qaçan mülklərin verilməsini II İraklidən tələb etdi. Avar xanının yeni basqımından ehtiyat edən çar bu tələbi yerinə yetirməyə meylli idi.

Raffinin yazdığına görə İbrahimxəlil xan II İrakliyə məktub yazaraq mülklərin ona təslim edilməsini istəmiş, əvəzində Qazax və Borçalıdan köçüb Əskəran ətrafında məskunlaşmış 3 min azərbaycanlı ailəsini Gürsüstana qaytarmağı vəd etmişdi. Çar mülkləri Ortaçalaya qonaqlığa çağırır və burada onları tutub İbrahimxəlil xana vermək qərarına gəlir. Lakin çarın erməni mirzəsi Georgi bu barədə mülklərə xəbər verir. Mülklər nahar üçün ov ovlamaq Adı ilə atlara minib yanlarındakı yüz atlı ilə birlikdə qaçırlar. Onlar Gəncəyə gəlir və Cavad xan mülkləri Gəncə ətrafında məskunlaşdırır. Mülklər 1791-ci ildə Adam göndərərək yepiskop Sərkisin də Qarabağdan Gəncəyə qaçmasına nail olurlar [187,s54-55].

1794-cü ildə mülklər Məclum və Abov Cavad xanın himayəçiliyi ilə Sərkisi Alban katalikosu elan edirlər [187,s56]. Beləliklə, alban katolikoslarının sayı üçə çatır.

Mülklər Məclum və Abov Gəncə xanlığında məskunlaşdıqdan sonra 500 ailə GÜllüstandan min ailə Çiləbörddən Gəncə xanlığına köçür. Cavad xan güllüstanlıları Şəmkirdə, Çiləbördliləri isə

Şəmsəddildə yerləşdirdi. Sonralar onlar silahlı təşkil edərək Qarabağ xanlığının köndlərinə basqınlar edirlər [187,s57].

Bir müddətdən sonra Məclum ilə Abov arasında ixtilaf yarandı. Abov öz təbəələri ilə birlikdə gürcü çarının hakimiyyəti altında olan Borçalıya köçdü. Lakin bir müddətdən sonra onunla II İrakli arasında narazılıq yarandığından Abov İbrahimxəlil xanları barışdı və Qarabağa dönüb Gülüstanda yerləşdi [187,s58-59].

1791-ci ildə məlik Şahnəzər öldü. Onun müxtəlif arvadlardan dörd oğlu [Cünşüd, Hüseyn, Canbəxş və Cahangir]. qalmışdı. İbrahimxəlil xan mülkiyyə Şahnəzərin qanuni arvadı Taquya xanımdan olan oğlu Cünşüdü deyil, öz arvadı Hurizad xanımın doğma qardaşı olan və Sona xanımdan doğulmuş Hüseyni təyin etdi. Bu işə digər mülklərin narazılığına səbəb oldu.

Canbəxş Ağa Məhəmməd xan Qacara müraciət etdi və Qacar dan mülklük haqqında fərman aldı. Lakin məlik Hüseyn Canbəxşin evinə basqın etdi, Canbəxş digər doğma qardaşı Cahangirlə şamaxılı Mustafa xanın yanına qaçdı.

1787-ci ilin ortalarında Osmanlı sultanın növbəti elçisi zəngin hədiyyələrlə Qarabağ, Naxçıvan xanlıqlarında və Dağıstanda oldu. Elçi özü ilə həm də sultanın fərmanını gətirmişdi. Fərmanda sultan Azərbaycan xanlıqlarının diqqətini rus-gürcü blokunun onlar üçün yarada biləcəyi reāl təhlükəyə yönəldirdi. Eyni zamanda sultan Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyanın himayəsi altına keçməsi ilə barışmadığını açıq-aşkar biruzə verirdi. Onu da göstərmək lazımdır ki, Gürcüstanın kimə məxsus olması məsələsi ətrafındakı mübahisələr 1787-1791-ci il Rusiya-Osmanlı müharibəsinin başlanmasında az rol oynamamışdır. Türkiyə tarixçisi Cövdət paşa «Gürcüstan məsələsinin» müharibənin başlanmasında əsas səbəb olduğunu göstərirdi. [124,s391]

Raffinin yazdığına görə arxiyepiskop Arqutinski Qarabağ mülklərinin Rusiya ilə əlaqələri haqqında arayış hazırlamış və arayış 1790-cı il yanvarın 23-də Potyomkin tərəfindən II Yekaterinaya təqdim olunmuşdu. Guya həmişə arayın Yekaterinada yenidən erməni məsələsi ilə məşğul olmaq həvəsi yaratmışdı. [187, s.63] 1787-1791-ci il Rusiya-Osmanlı müharibəsi dövründə də Azərbaycan xanları müxtəlif məsələlərlə əlaqədar Osmanlı imperiyasına müraciət edirdilər. İbrahimxəlilxəlil xan da Osmanlı sarayına müraciət edərək, həm Gürcüstan, həm də Ağa Məhəmməd xan Qacara qarşı mübarizə aparmaq üçün kömək istəyirdi [83.1,s.125]. Ancaq Rusya ilə müharibə apararı Türkiyənin özünün Azərbaycan xanlarının köməyinə böyük ehtiyacı var idi. 1789-cu ildə rus ordusu osmanlılar üzərində qələbə çalaraq Qara dəniz sahillərində mühüm əhəmiyyəti olan Oçakov

qalasını ələ keçirmişdilər[81,s.32]. Sultan hökuməti hərbi kömək üçün Azərbaycan və Dağıstan xanlarına müraciət edərək onları Kuban hakimi Şahın Gireyin başçılığı altında səfərə çıxmağa çağırırdı.

1789-cu ildə Osmanlı elçiləri yeni sultan III Səlimin [1789-1807-ci illər]. və böyük vəzirin məktublarını Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlarına çatdırdılar. Məktublarda Azərbaycan xanlarına təklif olunurdu ki, Osmanlı ordusu Anapaya hücum edərkən onlar da Qızlara hücum etməklə buradakı rus ordusunun qüvvələrini parçalasınlar [167, s.69]. Lakin Azərbaycan xanları sultanın bu çağırışına cavab vermədilər və az sonra Bədəl paşanın ordusu Anapa yaxınlığında məğlubiyyətə uğradı.

1787-1791-ci illərin Rusiya-Osmanlı müharibəsi Türkiyənin məğlubiyyəti ilə qurtardı və Yassı sülh müqaviləsinin bağlanması ilə nəticələndi [126, s.41-49]. Müharibədə qələbə qazansa da, Rusiya özünün Cənubi Qafqaza dair bütün planlarını həyata keçirə bilmədi. Bu məsələdə Rusiyanın cənuba tərəf irəliləməsinin qarşısını almağa çalışan İngiltərənin müqavimətinin də rolu olmuşdu.

Rusiya ilə müharibədə məğlubiyyətə baxmayaraq, Osmanlı imperiyası XVIII əsrin 90-cı illərində özünün Cənubi Qafqaza dair planlarından əl çəkməyə də ölkənin müharibə nəticəsində daha da zəifləmiş iqtisadiyyatı sultan hökumətinə bu planları həyata keçirməyə imkan vermirdi. Osmanlı hökuməti, əvvəllər olduğu kimi, bu dövrdə də özünün ənənəvi şüarından - müsəlmanların kafirlərə qarşı mübarizə üçün birləşməsi şüarından istifadə edirdi. Sultanların Azərbaycan hakmlərinə ünvanlanmış bütün fərmanlarında onların Rusiyanın və Kartli-Kaxetiya çarlığının işğalçılıq planlarına qarşı durmaları üçün birləşmək zəruriyyətindən danışılır. Lakin arxasında real qüvvə dayanmayan bu çağırışlar nəticəsiz qalırdı. Azərbaycan xanlarının, o cümlədən qarabağlı İbrahimxəlilxəlil xanın hərbi kömək haqqında dəfələrlə etdikləri müraciətlərə sultan hökuməti boş vədlər verməklə kifayətlənirdi.

Bununla belə, XVIII əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Qarabağ xanlığının Osmanlı dövləti ilə münasibətlərində bir canlanma müşahidə edilirdi. Bu, hər şeydən əvvəl, Ağa Məhəmməd xan Qacarı Cənubi Qafqaza hücum təhlükəsinin artması ilə əlaqədar idi.

V FƏSİL
QARABAĞ XANLIĞI XVIII ƏSRİN 90-CI İLLƏRİ - XIX
ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

§ 1. Qarabağ xanlığının Ağa Məhəmməd xan Qacarin yürüşlərinə müqaviməti

1779-cu ildə Kərim xan Zəndin vəfatından sonra İranda hakimiyyət uğrunda mübarizə yenidən kəskinləşdi. Bu mübarizədə həm Zənd, həm Qacar tayfalarının bir neçə nümayəndəsi iştirak edirdi. Qacarlar arasında Məhəmmədhasən xanın oğlu Ağa Məhəmməd xan xüsusilə seçilirdi. Hələ 1748-ci - 1762-ci illərdə o, atasının zəndlərə qarşı mübarizəsində fəal iştirak etmiş, 1762-ci ildə isə girov kimi Kərim xan Zəndin yanına göndərilmişdi. Kərim xanın ölümündən sonra Mazandarana qayıdan Ağa Məhəmməd xan burada qardaşları ilə mübarizədə qalib çıxaraq qacarlara başçılığı öz əlinə keçirdi.

XVIII əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində zəndlər içərisində daha güclü olan Əlimurad xan hətta Ağa Məhəmməd xan üzərində bir neçə qələbə qalib şimal-şərqi İrani ələ keçirə bilmişdi. O, Ağa Məhəmməd xanın qardaşı Murtuzaqulu xanı da öz tərəfinə çəkə bilmişdi.

1785-ci ildən Ağa Məhəmməd xanın Şah taxtı uğrunda mübarizəsində dönüş başlayır. Əlimurad xanın ölməsindən istifadə edərək o, həmin ildə kiçik bir dəstə ilə Tehran, şəhərini ələ keçirdi. [99a s7: 190.12, v.18]. Ağa Məhəmməd xan yalnız Zənd tayfasının nümayəndələri ilə deyil, öz qardaşları ilə də amansız mübarizə aparırdı. Heç də təsadüü deyil ki onun 8 qardaşından yalnız ikisi öz əcəlləri ilə ölmüşdü [132 S 38] Qardaşlardan tək Murtuzaqulu xan Ağa Məhəmməd xana ciddi müqavimət göstərə bilmişdi. O, öz qardaşına qarşı apardığı mübarizədə Şimali Azərbaycan xanlıqlarının və Rusiyanın köməyinə arxalanırdı. Lakin bu mübarizə Murtuzaqulu xanın məğlubiyyəti və Rusiyaya qaçmağı ilə nəticələndi.

1788-ci ildə Cənubi Azərbaycanın nə İranın bir şox qüdü tayfa başçıları Ağa Məhəmməd xanın hakimiyyətini qəbul etmişdilər. 1790-cı ildə Ağa Məhəmməd xan ordusunu Cənubi Azərbaycana yeritdi və sərablı Sadiq xan Şəqqaqını məğlubiyyətə uğrattı. Əldə edilən bu qələbə bir çox Azərbaycan xanlarını Qacarin hakimiyyətini qəbul etməyə məcbur etdi [132, s.170]. Ağa Məhəmməd xan eyni zamanda zəndlər tayfasının İranın cənub vilayətlərində möhkəmlənmiş nümayəndələrinə qarşı da mübarizə aparırdı. 1790-1794-cü illərdə apardığı amansız mübarizə nəticəsində o, öz məqsədinə nail oldu.

Beləliklə, XVIII əsrin 90-cı illərinin ortalarına yaxın özünün əsas rəqibləri üzərində qələbə çalan Ağa Məhəmməd xan bütün İrani və

Azərbaycanın cənubunu özünə tabe etdi. Lakin o, Cənubi Qafqaz da daxil olmaqla keçmiş Səfəvilər dövlətinin sərhədlərini bərpa etməyə çalışırdı. Bu məqsədə çatmaq üçün isə Şimali Azərbaycanı və Gürcüstanı da ələ keçirmək tələb olunurdu.

XVIII əsrin 90-cı illərində Cənubi Qafqazda olduqca mürəkkəb siyasi şərait yaranmışdı. Qubalı Fətəli xanın ölümündən sonra onun yaratmış olduğu şimal-şərqi Azərbaycan dövləti süqut etmiş, vaxtilə həmin dövlətin tərkibinə daxil olmuş xanlıqlar yenidən öz müstəqilliklərini bərpa etmişlər. Bu isə xanlıqlar arasında ara müharibələrinin yeni qüvvə ilə qızışmasına gətirib çıxarmışdı. Bu dövrdə Kartli-Kaxetiya çarlığında da vəziyyət xeyli mürəkkəbləşmişdi. II İraklinin oğlanlarının və nəvələrinin törətdikləri özbaşnalıqlar dövləti həm iqtisadi, həm də hərbi cəhətdən xeyli zəiflətmişdi. Kartli-Kaxetiya çarlığında yaranmış belə vəziyyət burada yaşayan həm gürcü, həm də azərbaycanlı əhalinin ciddi narazılığa səbəb olmuşdu. Qazaxdan, Şəmkirdən əhalinin Şuşaya və Gəncəyə köçmələri kütləvi xarakter almış, onların arasında həyəcanlar güclənmişdi. Hərbi cəhətdən xeyli zəifləyən II İrakli bu həyəcanları yalnız rus qoşunlarının köməyi ilə, özü də çox qısa müddətə sakitləşdirmə bilmişdi [164, s.233]. Vəziyyət o qədər mürəkkəbləşmişdi ki, hətta gürcü əhalisinin özü də yaşayış yerlərini kütləvi şəkildə tərk edərək Rusiya imperiyasının tərkibində olan Mozdok və Qızlara köçürdü [113, s.187].

Ağa Məhəmməd xan Qacarin hücumu getdikcə real xarakter almağa başlasa da Şimali Azərbaycan xanları öz aralarındakı ədavəti davam etdirirdilər.

1792-ci ildə İbrahimxəlil xan Avar hakimi Ümmə xanla ittifaqa girərək Naxçıvana qarşı yürüş etdi. Onların qoşunlarının sayı 11 min nəfərə çatırdı. Kəlbəli xan Xoy və İrəvan xanlarını köməyə çağırırdı və onların köməyi ilə qələbə çaldı. Döyüşdə xeyli dağistanlı muzdlu döyüşçü də həlak olduğundan Naxçıvan ətrafında döyüşün getdiyi yer «Ləzgiqıran» adlanır [197, s.49].

Ağa Məhəmməd xan Qacarin İranda güclənməsi öz aralarında fasiləsiz müharibələr aparan Azərbaycan xanlıqlarının da müstəqillikləri üçün real təhlükə törətdi. Azərbaycan xanlarının əksəriyyəti yaxşı başa düşüldü ki, Ağa Məhəmməd xan İranda əsas rəqibləri üzərində qələbə çaldıqdan sonra özünün hakimiyyətini bütün Cənubi Qafqaza da yaymağa çalışacaqdır. Ağa Məhəmməd xana münasibətdə xanlar müxtəlif mövqe tuturdular. Bir çox xanlar ilk növbədə İbrahimxəlilxəlil xan Qacara qarşı təkbaşına mübarizə aparmağın çətinliyini anlayaraq öz qüvvələrini birləşdirməyə çalışırdılar. İbrahimxəlilxəlil xan özünün keçmiş müttəfiqi olmuş Kartli-

Kaxetiya çarı II İrakli ilə barışdı. Xanın təşəbbüsü ilə Avar hakimi Ümmə xan öz ordusunun xeyli hissəsini Qarabağa göndərdi. Xoy və Urmiya xanlıqlarının da İbrahimxəlil xanla müttəfiq olmaları haqqında məlumat var [190.15, v.524].

Ağa Məhəmməd xan Azərbaycanın şimal xanlıqlarını tabe etmək üçün əvvəlcə diplomatik vasitələrə əl atdı. 1793-cü ildə özünün rəsmi nümayəndəsi Süleyman xan Qacarı Təbrizə göndərdi. Süleyman xan şimali Azərbaycan xanlarını İran hakimiyyətinə tabe olmağa razı salmalı idi. Lakin Şimali Azərbaycan xanlarının əksəriyyəti Qacarla danışıq aparmağa heç bir həvəs göstərmədilər. Qarabağlı İbrahimxəlilxəlil xan isə Ağa Məhəmməd xanın təklifini nəinki qəbul etmədi, onu hətta İran hökmdarı kimi tanımaqdan belə imtina etdi [105.3, s.8]. Şamaxı xanı Mustafa xan və lənkəranlı Mir Mustafa xan da İbrahimxəlilxəlil xan kimi hərəkət etdilər.

Ağa Məhəmməd xan Qacar İbrahimxəlilxəlil xana hədiyyə olaraq xələt, qılınc, qızıl yəhər göndərərək itaət dəvət etmişdi. Mirzə Adıgözəl bəy yazır: «O [Ağa Məhəmməd xan - T.M.] mərhum İbrahimxəlil xana qabaqcadan xələt və qılınc göndərərək onu öz tərəfinə çəkmək istədi. Lakin aralarında zahiri tanışlıq və mehribanlıqdan başqa bir şey yox idi»[58, s.49]. İbrahimxəlilxəlil xan zahiri itaət əlaməti kimi əmisi oğlu Əbdüssəməd bəyi və Mirzə Vəli Baharlıyı girov kimi Qacarın sarayına yollamışdı. Ancaq bir müddət sonra girovlar Kırmandan qaçırlar. Onları tutmaq üçün göndərilən dəstə Qızıl Üzən çayı sahilində çatıb müqavimət göstərən Əbdüssəməd bəyi öldürdü*. Mirzə Vəlini isə tutub Tehrana apardılar [23, s.164]. Orada onu topun ağzına qoyub atdılar.

Ağa Məhəmməd xan İbrahimxəlilxəlil xandan yeni girov kimi oğlunu göndərməsini tələb etdi. İbrahimxəlilxəlil xan isə bildirdi ki, bir nəfər əmanəti bütün əshabələri ilə birlikdə öldürüldüyündən digərini göndərməkdə çətinlik çəkir [23, s.161].

Mirzə Camal Cavanşir yazır ki, II İrakli xan, İrəvan hakimi Məhəmməd xan, lənkəranlı Mir Mustafa xan Ağa Məhəmməd şahın itaətini qəbul etməyəcəkləri və bir-birinə kömək edib, müttəfiq olacaqları barədə İbrahimxəlil xanla and içmişdilər [59, s.122]. Ağa Məhəmməd xanın hücumundan ehtiyat edən İbrahimxəlilxəlil xan Abdulla Çələbi əfəndi ilə osmanlı baş vəzirinə məktub göndərir. Məktubda Osmanlı dövlətinə 21 ildən artıq bir müddətdə xidmətini xatırladan İbrahimxəlilxəlil xan sultandan Azərbaycan xanlarına Ağa Məhəmməd xanla mübarizədə yardımını əsirgəməməsini xahiş edirdi[70, s.233]. Osmanlı hökuməti olduqca çətin vəziyyətə düşmüşdü. Bir yandan Ağa Məhəmməd xanın güclənərək Türkiyənin əsas rəqibi Rusiyanı bölgədən sıxışdırılması onun üçün əlverişli olduğu

kimi, digər tərəfdən Azərbaycan xanlarının xahişini qəbul etməmək də dövlətin nüfuzuna xələl gətirə bilərdi. Osmanlı hökuməti yalnız onun ərazisinə köç edənlərin qəbul edilməsi barədə fərman verdi.

İbrahimxəlilxəlil xanın Qacarın girov göndərmək təklifini rədd etməsi Qacarla münasibətləri əlbəttə ki, gərginləşdirdi.

İbrahimxəlilxəlil xan II İraklinin rusları köməyə çağırdığından xəbər tutub, öz tərəfindən Məlik Yusifin və Məlik Cümşüdün müşaiyəti ilə saatlı Məhəmməd Qulunu Rusiyaya göndərərək, rus təbəəliyini qəbul etdiyini bildirdi və tezliklə kömək göndərilməsini xahiş etdi. Elçilər xoş xəbərlə qayıtdılar [23, s.164].

Azərbaycanın şimal xanlarının ona qarşı etinasızlığından qəzəblənən Ağa Məhəmməd xan onları cəzalandırmaq qərarına gəldi. 1794-cü ildə o, dörd minlik qoşunu Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına qarşı göndərdi. İran təhlükəsinin gücləndiyi bir şəraitdə İbrahimxəlilxəlil xanla barışmış Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli oğlu Aleksandrın başçılığı ilə Qarabağa hərbi kömək göndərdi [13, s.427]. Müttəfiqlərin birləşmiş qüvvələri İran ordusunu məğlubiyyətə uğradaraq Araz çayından cənuba çəkilməyə məcbur etdilər[137 s.83; 92, s.77]. P.Q.Butkov yazır ki, Ağa Məhəmməd xan Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına 8 min nəfərlik qoşun göndərmişdi, lakin Qarabağ qoşunu keçilməz yerlərdə Qacar qoşununu qarşıladı və məğlub etdi. Qacar sonra Qarabağa 8 minlik qoşun göndərdi. Dəstə Əsgəran qalası yaxınlığındakı döyüşdə məğlub olub geri çəkildi. Butkov bu hadisənin 1795-ci ildə Kişmişev isə 1794-cü ildə baş verdiyini yazır. T.Köçərli Kişmişevin fikri ilə razılaşıb və yəqin ki, düz edir.

Ə.Şükürzadə bu hadisə haqqında daha geniş və maraqlı məlumat vermişdir: Ağa Məhəmməd xan 1795-ci ildə qoşunu Süleyman xanı 8 minlik qoşunla Qarabağa göndərmiş, İbrahimxəlil xanın diri tutulub gətirilməsini əmr etmişdi. Süleyman xan İbrahimxəlil xana məktub yazaraq ona Ağa Məhəmməd xanla barışacağına və müstəqil hakim kimi qalacağına söz verdi. İbrahimxəlil xan isə cavabında yazmışdı: «Sən bu tülkülyün ilə öz arvadlarını aldada bilərsən». Süleyman xan Araz çayını keçib Qarabağa daxil oldu. Bu xəbər yayılan kimi şuşahlar silahlandılar, ətraf kəndlərdən də döyüşçülər, cəmi 15 min nəfər toplandı. Şuşanın müdafiəsinə İbrahimxəlil xanın özü, Əskəran qalalarının müdafiəsinə isə Həsən bəy başçılıq edirdi. Şuşanın yaxınlığında düşərgə salan Süleyman xan ikinci dəfə İbrahimxəlil xanın yanına elçi göndərərək təslim olmasını tələb etdi. İbrahimxəlil xan cavabında elçiyə demişdi: «Süleymana de ki, mən onun dediyinə tabe olmuram, əgər bacarırsa qoy zorla məni razı salsın...» Belə kəskin cavab alan Süleyman xan üç gün aramsız şəhəri

top atəşinə tutdurdu. Bu yolla məqsədinə nail olmayan qacar sərkərdəsi hiylə işlətdi. Gecənin qaranlığından istifadə edərək Dəvələb dərəsinə çəkildi və şuşalıları aldatmaq üçün köhnə düşərgədə bir neçə manqal yandırıldı. Səhərə yaxın köhnə düşərgədə qacar döyüşçülərini görməyən şəhər sakinləri ərzaq gətirmək üçün qala qapılarının açılmasını İbrahimxəlil xandan tələb etdi. Lakin xan düşmənin hiyləsindən şübhələndiyi üçün şəhər qapılarını açmağa qoymurdu. Ancaq, bir müddət sonra sakinlərin təkidini göürb qapıları açdırdı. Pusquda duran düşmən sərbazları şəhərdən çıxan sakinlərə hücum edib onları qırmağa başladılar. Çağırılan hərbi müşavirədə Həsən bəyin təklifindən sonra şuşalıları tonqal işarəsi ilə gecə iki tərəfdən düşmən düşərgəsinə qəfil basqın edib cəld geri çəkildilər. Çəşbaş duran sərbazlar düşmən zənn edib səhərə kimi bir-birlərini qırdılar. Beləliklə, böyük itki verən Süleyman xan Qarabağdan çəkildi [76, s. 14-17].

T.Köçərli adını çəkmədiyi bir mənbəyə istinad edərək yazır: «İran qoşunu şəhəri mühasirəyə aldı. Günəş çıxanda sakinlərə xəbər verdilər ki, şəhər mühasirəyə alınıb. Hamı silahlandı. Kişilər arvadlarını və evlərini qoyub, əllərində silah və qılınç şəhərin hasarı süni və zəif olan şərq tərəfinə yollandılar. Arvadlar dözməyərək ev-əşiyi, uşaqları buraxıb cəld təbii qaya hasarına getdilər. Oradan iri qayaları qoşunun üstünə dağıtdılar. Bu qayaların hər biri iyirmi və ya otuz iranlıyı öldürdü. Cəsur qadınlar yaxınlıqda olan kəsilmiş ağacları da dağın başından düşmən üstünə tökdülər»[51, s.178].

Bu məğlubiyyətə baxmayaraq Ağa Məhəmməd xan Qarabağı ələ keçirmək fikrindən daşınmadı və yeni, daha güclü hücumu hazırlamağa başladı.

Bu dövrdə Cənubi Qafqazda vəziyyət olduqca ağır idi. Yerli hakimlərin bir qismi Ağa Məhəmməd xana silahlı müqavimət göstərmək üçün tədbirlər görür, digər qismi ona hədiyyələr hazırlayır, üçüncülər isə heç nəyə ümid bəsləməyərək ailələri ilə birlikdə dağlara qaçmağa hazırlaşdılar.

Mirzə Adıgözəl bəy yazır: «Gürcüstan valisi İrakli xan, İrəvan hakimi Məhəmməd xan, Talış hakimi Mir Mustafa xan mərhum İbrahimxəlil xanla and içib müqavilə bağladılar ki, Ağa Məhəmməd şah itaət etməsinlər, mümkün olduğu qədər bir-birinə kömək və yardım etməkdə süstlük göstərməsinlər. Vaxtlı-vaxtında bir-birinin vəziyyətlərindən xəbər tutsunlar».[58, s.50].

1795-ci il iyunun sonlarında 85 min nəfərlik Qacar ordusu Araz çayını keçərək Şimali Azərbaycana soxuldu. Öz ordusunu üç hissəyə bölən Ağa Məhəmməd xan onun birinci hissəsinə İrəvan, ikinci hissəsinə Muğan, üçüncü hissəsinə isə Qarabağ istiqamətində hərəkət

etmək əmrini verdi. Qacarin İrəvan istiqamətində hücum edən hissəyə Ağa Məhəmmədin qardaşı Əliqulu xan başçılıq edirdi [58, s.50].

İran ordusunun Ağa Məhəmməd xan tərəfindən başçılıq edilən hissəsi 1795-ci il iyunun sonlarında Şuşa qalasına yaxınlaşıb qalanın bir ağaclığında olan Gövaxanda düşərgə saldı [62, s.122]. Qarabağ mülklərinin nümayəndəsi Abram Bəknazaryan qacar qoşununa bələdcilik edirdi. Mirzə Yusif yerin adını Qaraxan kimi yazır. Məlik Məcnun da Qacarin düşərgəsində idi [62, s.128].

Uzunmüddətli mühasirəyə hazırlaşan şah qoşunları səngər qazdılar və özlərini qarabağlıların qəfil basqınlarından qorunmaq üçün cinahlarda istehkamlar düzəldilər. Lakin, Ağa Məhəmməd şah Şuşanı almaq üçün lazımi texniki vasitələrə malik deyildi. Onun qoşunları başlıca olaraq qalanın mühasirəsində səmərəli istifadəsi mümkün olmayan süvarilərdən ibarət idi. Sərbazların çoxu köhnəlmiş fitilli tüfənglərlə silahlanmışdı. Artilleriyaya fransız mühəndisləri rəhbərlik edirdi, lakin topların xırda çaplı olması nəticəsində onlar əhəmiyyətli nəticələr əldə edə bilmirdilər [159, s.168].

Mirzə Adıgözəl bəy yazır: «Sonra, mərhum İbrahimxəlil xan Qarabağ elatının bir parasını Gürcüstan səmtinə, bəzisini də şirvanlı Mustafa xanın yanına göndərdi. Mustafa xan onun tərəfindən təyin olunmuş xanlardan biri idi.

Alicənab mərhum İbrahimxəlil xan [divanxanasının]. dəftər və kitablarında qeyd edilmiş yerdə qalan elat və kəndlilərin bəzisini Qarabağ dağlarında yerləşdirdi, bir qismini də, şəhərin içində öz yanında saxladı. Elat və kənd əhalisindən saysız atlılar cəm edib, çoxlu tədarük gördü. Ağır toplar və qüvvətli qumbaralarla hər bə və döyüşə hazır oldu» [58, s.50]. .

Xanlıqda toplanan 15000 döyüşçü və 3000 nəfər müddu dağstanlı düşməne müqavimət göstərərək, qalanı [Şuşanı]. mühasirəyə endirdi.

İbrahimxəlilxəlil xan nəinki müdafiə olunurdu, eləcə də hər cür tədbir görmüşdü ki, ümumiyyətlə düşməne ağır zərbə endirsin. O, bütün təbəələrini xalq müharibəsinə çağırırdı. Qarabağlıların dəstələri şah qoşunlarının kommunikasiya xətlərini kəsir, ordunun təchizatını çətinləşdirirdilər.

«Rövzət-üs-səfa»nın sonuncu cildlərinin müəllifi Rzaqulu xan Hidayət xan yazır ki, Qarabağ süvariləri qartal ovda uçan kimi uçar və qacar döyüşçülərinə ələ zərbələr endirirdilər ki, sonuncular ölməkdə olan quşlar kimi çırpınır, bəziləri isə dəhşətdən başlarını çadra ilə örtürdülər [bax :59, s.168].

Fransız emissarı Olivye başda olmaqla şah fransız zabıtlərinin komandanlıq etdiyi Qacar topçuları Şuşanı üç gün atəşə tutdular. Lakin şəhərin istehkamlarını dağıda bilmədilər. Şuşalılar düşmən üzərinə cəzarətlə həmlə edirdilər. Əsgəran qalasının naibi Həsən bəy və Şuşa müdafiəçilərinin dəstələri düşmən düşərgəsinə gecə birgə hücum etdilər.

Qanlı döyüş baş verdi. Düşməne ciddi tələfat verdiren həmlə iştirakçıları tezliklə qala divarlarının arxasına çəkildilər. Qacarı döyüşçüləri isə qaranlıqda bir müddət bir-birlərini düşmən zənn edərək öldürürdülər. Ağa Məhəmməd xan hiddətlənərək İbrahimxəlilxəlil xana hədələyici, təhqiredici məktublar göndərməyə başladı.

Qarabağ dəstələri iki dəfə böyük qələbələr qazanmışdılar. Bir dəfə onlar düşmənin Xudafərin körpüsündən keçən düyü, yağ, buğda və s. ərzaq daşıyan nəqliyyat karvanını ələ keçirmiş, ikinci dəfədə isə Govaxanın ətrafındakı Qacar ordusu ilxılarını qovub aparmışdılar [129, s.169].

Müasirlərdən birinin sözlərinə görə Şuşa mühasirə olunan zaman kişilər silahlanaraq öz arvad-uşaqlarını evdə qoyub şəhərin zəif, süni divarla müdafiə olunan şərq hissəsinə özlərini çatdırdılar; Qadınlar isə dözməyib ev-eşiyi və uşaqları qoyub qayanın üstünə çıxdılar və oradan iri daşları üzə aşağı diyirlətməyə başladılar. Daşlardan hər biri 20-30 iranlının məhv edirdi; bunu kifayət hesab etməyərək, onlar yaxınlarda yığılmış şalbanları diyirlətməyə başladılar. Bu şalbanlar 40-50 adamı məhv edirdi. Hadisənin şahidi sözüünə davam edərək yazır ki, şəhərə heç bir zərər yetirə bilməyən və xeyli itgi verən düşmən əsgərləri Dövtələbin zirvəsinə, sərkərdələri şahzadə Süleymanın yanına toplaşmağa başladılar. Bu yer qala qüllələrinin qarşısında atəş məsafəsində idi. İbrahimxəlilxəlil xan düşmən əsgərlərinin bir yerə toplaşdığını görüb həmin gün səhərdən günortaya qədər nə toplardan nə də tufənglərdən atəş açınacağı əmr etdi. Axşama yaxın, saat 6-da bütün qoşunlar bir yerə – Dövtələbin zirvəsinə toplaşan zaman isə bir saat ərzində otuz topdan onlara fasiləsiz atəş açdılar. Sətsiz-hesabsız düşmən əsgərləri vadilərə və dağ dərələrinə səpələndilər. Əsgəran qalalarının rəisi Həsənqulu xan öz döyüşçüləri ilə onları təqib edib Araza qədər qovdu [133 bax:159 .s. 169].

Ağa Məhəmməd xan elçilərlə məktublar göndərərək cürbəcür yollarla İbrahimxəlilxəlil xanı itaətə gətirməyə çalışdı. Mənbələrin verdiyi məlumata görə Ağa Məhəmməd xanın göstərişi ilə Seyid Mühəmməd Ürfinin incə qəsidələrindən bir beytinin sözlərini dəyişərək İbrahimxəlilxəlil xanı qorxutmaq üçün yazıb göndərdilər: «Zə mənəcəni-fələk səngi-fitnə mibarəd,

To əblahanə gerefti miyani-şişə qərar»

Tərcüməsi: «Fələkin mancağından fitnə daşı yağır,
Sən axmaqcasına Şüşədə şərər tapıbsan “

İbrahimxəlilxəlil xan həmin məktubu alıb Mola Pənah Vaqifə cavab hazırlamağı əmr etdi. Vaqif tərəfindən yazılan aşağıdakı beyt Qacarı düşərgəsinə göndərildi

«Gər nigahbani mən an əst ki et, mən midanəm,
Şişərə dər bəğəli səng nigah midarəd».

Tərcüməsi: «Məni saxlayan mənim tanıdığımdırsa,
Şişəni daşın qoynunda salamat saxlar [56, s.129].

Ağa Məhəmməd xan belə cavabdan bərk qəzəblənmişdi.

Ağa Məhəmməd xan İbrahimxəlilxəlil xanı aldadıb Şuşadan çıxartmaq və açıq meydanda ona qalib gəlmək istəyirdi. Ancaq İbrahimxəlilxəlil xan Qacarı məqsədini anlayıb qaladan çıxmıdı. Rus hərbi tarixçisi Kişmişev yazır: Şuşa «müdafiəçilərinin döyüşkənliyində isə qüsur yox idi. Bu yol ilə Şuşanı tutmaq imkanı olmayan Ağa Məhəmməd xan İbrahimxəlil xanı aldadıb qaladan çöldə onunla vuruşmaq istədi. Lakin Qarabağ hökmdarı asanlıqla aldadılanlardan deyildi: o təkcə qalanın müdafiəsi ilə kifayətlənməmişdi, düşməne hiss olunan zərbə endirmək üçün bütün tədbirləri görmüşdü. Tirana olan nifrətinə təbəələrinin də şərikin olmasına inanmayan xan xalq müharibəsi elan etdi. Sevimli xanın çağırışı ilə bütün əhali ayağa qaxdı və yerli bəylərin təşkil etdikləri könüllülər tezliklə Ağa Məhəmməd xanın arxasında zəhmli qüvvəyə çevrildilər» [154, s.255-256].

Şuşa qalasına gedən yeganə yol susuz, kəskin yoxuş idi. Hücum edən qala qapısına çatanaqədər müdafiəçilərin atdığı daşlara və silahlardan atılan daşlara tuş gəlirdi.

Qacar ordusunun çox böyük üstünlüyünə baxmayaraq Şuşanı hücumla ələ keçirmək cəhdinin baş tutmadığını görəndə Ağa Məhəmməd xan Şuşanı mühasirədə saxlayıb əhalini acliq yolu ilə təslim olmağa məcbur etmək qərarına gəldi. Lakin bu da şuşalıların iradəsini qıra bilmədi. Mirzə Camal yazır: «Ağa Məhəmməd şah, otuz üç gün qala ətrafında qaldığına baxmayaraq, o qədər böyük qoşunla qalanın beş verstliyindən axan çaydan keçə bilmədi. Qarabağın atlı və piyada qoşunu, ellərin, kəndlərin sərkərdələri, Vərəndə, Dizaq və Xaçın mahallarının mülükləri meşədə, yollar və keçidlərdə Qızılbaş qoşununu tutub qarət edirdilər. Hər gün dəstə-dəstə at, qatır, dəvə və başqa tədarükəti, ordu üçün vilayətlərdən göndərilən taxıl karvanlarını qarət və əsir edərək, mərhum İbrahimxəlil xanın yanına gətirdilər. İş o yerə çatmışdı ki, o vaxtın hesabı ilə bir qatırı dörd manata, dəvəni altı, bir baş yaxşı atı isə on manata satırdılar. Düşmən Qarabağ qoşununun gecə basqınla-

randan qorxaraq, ordugahın ətrafında möhkəm bürclər tikmişdi... Qızılbaş qoşununu bir an belə rahat qoymurdular. Üç-dörd dəfə şah özü böyük qoşunla çayı keçmək və qalaya yaxınlaşmaq istədi. Bu tərəfdən cəld piyadalar, qoçaq süvarilər sərkərdələrlə birlikdə [şahın], qabağına çıxıb, qəhrəmancasına döyüşdülər və onu məğlub edərək geri qayıtdılar» [59, s.129].

Düşmənin Xudafərin körpüsündən keçib gələn nəqliyyatına həmlə edən qarabağlılar düşmənin bütün ərzağını ələ keçirtmişdilər. Həm də eyni zamanda bütün qatırçılar və dəvəçilər, mühafizəçilər məhv edilmişdi [154, s.255]. Qarabağlılar gecə düşmənin cənub qapıları yaxınlığındakı ön hissəsinə hücum edirlər və düşməni Xan bağına qədər təqib edirlər. Bu Şuşa döyüşçülərini daha da ruhlandırır və İbrahimxəlil xanın özü düşmən düşərgəsinə hücum etdi, düşmən ağır itkilər verdi [154, s.255].

Ağa Məhəmməd xan 33 gün davam edən mühasirənin də heç bir nəticə vermədiyini və bu yolla şuşalıların müqavimətini qıra bilmədiyini görüb şəhərin mühasirəsindən əl çəkməyə məcbur oldu və öz ordusunu Gürcüstana yeritdi. Bu işdə gəncəli Cavad xanın və Məlik Məclumun [Ağa Məhəmməd xan məlik Məclumun "xidmətlərini" yüksək qiymətləndirərək ona xeyli var dövlət və imtiyazlar vermişdi. Qacar arazdan cənuba çəkilərkən Məclum Gəncədə qaldı [187, s.66]. məsləhəti də müəyyən rol oynamışdı [154, s.282-283].

Mirzə Adıgözəl bəy yazır: «Ağa Məhəmməd şah baxıb gördü ki, burada durduqca qalibiyət gözəli yoxluq pərdəsi dalından çıxmır. Əsgərləri də Qarabağ qoşunlarının mərdanə hücumlarından və cəsarətli çarpışmalardan qorxuya düşürlər. Əgər bir neçə gün belə keçsə, qoşunu məğlub olar.

Buna görə, dövlətinin əmirləri, məmləkətinin böyük adamları və vəzirləri ilə məşvərət etdi [Axırda]. məsləhət görüb dedi ki, zərərin yarısından qayıtmaq da mənfəətdir. Müsibətlə dolu olan bu təhlükəli yerdən at başı qayıtmaq nəcət xəzinəsinin açarıdır. Yoxsa çox çəkməz bütün qoşunumuz və heyvanlarımız bu dərin xunxarlıq dəryasında məhv olub gedər. Bizlərdən bir nəfər də olsun İrana salamat qayıtmaz.

Sonra, qayıtmaq bayrağını hərəkətə gətirdilər [yəni İran qoşunu geri çəkməyə başladı]....» [58, s.52].

Mənbələrdən məlum olur ki, artıq qocalmış Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli ölkəni lazımcə idarə edə bilmirdi və öz oğlanları arasında bölmüşdü. O, Qacarm Gürcüstana doğru irəliləməsi xəbərini alıb oğlanlarına və nəvələrinə, o cümlədən Başaçıq [İmeretiya]. valisi olan nəvəsi Solomona xəbər verib onlardan kömək istədi. Oğlanları arasında ziddiyyət və düşmənçilik olduğundan Solomondan başqa heç kim

yardım göstərmədi. Solomon isə 4 min döyüşçü göndərmişdi. İrakli, bu 4 min nəfər və öz döyüşçüləri ilə, habelə Qazax elatlarından topladığı qüvvə ilə Ağa Məhəmməd xanın hərəkətinə mane olmaq üçün Qazax mahahna gəlib İncə çayı kənarında durdu. Lakin qüvvələrin çox qeyri-bərabər olduğunu görüb geri qayıtdı, arvadı Dariya Georgiyevnanı keçilməz yer sayılan Tuşetə göndərdi. Özü Tiflisdə qaldı. Ağa Məhəmməd xan irəliləyərək Soğanlığa çatdı. Gecəni burada keçirib səhəri gün Tiflisə doğru irəlilədi. Tərəflər Qızrans çayı sahilində qarşıladılar. Məğlubiyətə uğrayan İrakli bir atlı və bir qatırçı ilə Hallavar körpüsündən keçib Qaraqalxan dağlarına qaçdı [58, s.53]. 1795-ci ilin sentyabrın 12-də Tiflisi ələ keçirən Qacar ordusu onu yandırdı [154, s.283].

Rəsmən Rusiyanın qoşunluğunda olan Şərqi Gürcüstana Ağa Məhəmməd xan Qacarm hücum etməsi Rusiyaya Qacara qarşı mübarizə adı altında Cənubi Qafqaza ordu yeritmək üçün əsas verdi. Qeyd edək ki, 1791-ci ildə Osmanlı imperiyası ilə müharibəni uğurla başa çatdıran Rusiya yenidən Qafqazda fəal siyasət yeritməyə başladı. Rus diplomatiyası Azərbaycana dair işğalçılıq siyasətində yenidən erməni kartından istifadə etmək qərarına gəldi. Hələ 1790-cı il yanvarın 3-də İ.Arqutinski Qarabağın üç məliyinin adından II Yekaterinaya məktub göndərərək «Şuşa xanlığının hökmranlığını devirmək» üçün hərbi yardım istəmişdi. Arqutinski xahiş edirdi ki, Rusiya az miqdarda da olsa qoşunla kömək göstərsin. «Çünki Rusiya qoşunu təkcə öz zəhmli adı ilə farsların [azərbaycanlıların - T.M.]. qüvvələrinə üstün gələr və Şuşa xanının hakimiyyətini devirə bilər».[196, s.63-64]. Hərbi yardım mümkün olmazdysa Qarabağ xristianlarını Dərbənd ətrafına köçürüb onları burada yerləşdirmək təklif olunurdu.

Ağa Məhəmməd xanın hakimiyyətinin möhkəmlənməsini özünün Qafqaz siyasəti üçün təhlükə hesab edən rus sarayı Azərbaycan xanlarını öz tərəfinə çəkməyə hazırlaşdı. 1792-ci il mayın 8-də II Yekaterina Qafqaz xəttindəki rus qoşunlarının baş komandanı general İ.Qudoviç yazırdı ki, Rusiyaya yaxşı münasibət göstərən xanlara imperatorun ali himayə barədə ümidlər versin. Onlara bildirsən ki, Rus dövlətinə itaət göstərsələr, imperator himayəsinə əmin ola bilərlər [95, s.286-287]. İ.Qudoviç Azərbaycan xanlarını Rusiya himayəsinə qəbul etməyə həvəsləndirməli, buna nail olduqda isə onlara öz nümayəndələrini Rusiyaya göndərməyi təklif etməli idi [113, s.286-287].

Ağa Məhəmməd xan Qacarm Cənubi Azərbaycanı ələ keçirməsi və bundan sonra Cənubi Qafqaza hərbi yürüşə hazırlanması Rusiyanın hakim dairələrini ciddi narahat edirdi. İ.Qudoviç öz hökumətinə təklif edirdi ki, «Rusiyaya meyl edən xanlıqlara himayə göstərmək lazımdır

ki, onlar Ağa Məhəmməd xana müqavimət göstərsinlər, onun verdiyi vədlərin təsiri altına düşməsinlər» [97, s.797].

Rusiya hökuməti Ağa Məhəmməd xanın Cənubi Qafqaza hücumunun qarşısını almaq üçün də müəyyən diplomatik addımlar atmışdı. General İ.Qudoviç İran hakiminə Rusiyanın himayəsini qəbul etmiş Azərbaycan xanlıqlarına, o cümlədən Qarabağ xanlığına hücum etməməyi təklif etmişdi [113, s.331].

Lakin, Rusiya hökumətinin Cənubi Qafqazı Ağa Məhəmməd xanın hücumlarından müdafiə etmək cəhdləri nəticəsiz qaldı.

1795-ci ilin sentyabrında II Yekaterina Qudoviçə yazdığı digər sərəncamında göstərirdi ki, «İrənin cənub əyalətlərinin vəziyyətinə laqeyd baxmaqla, biz Azərbaycan ölkəsi və Kaspi dənizi sahili boyunca uzanan vilayətlərə xüsusi diqqət yetirməyə bilmərik». II Yekaterina Qafqazda mövqeyini genişləndirmək məqsədilə hələ 1795-ci il yanvarın əvvəllərində Cənubi Qafqaza göndəriləcək ekspedisiya korpusuna komandanlığı üçün A.V.Suvorova təklif etdi.

Feldmarşal bu haqda fikirləşmək üçün möhlət istədi və fikrini dəyişdi. Belə olduqda, komandanlıq general V.A.Zubova tapşırıldı. Bundan başqa, Xəzər donanması, bir sıra piyada dəstələr, habelə bu zaman Gürcüstanda olan rus qoşunu da Zubovun sərəncamına verildi.

1795-ci ilin noyabrında Qacarın ordusu Gürcüstanı tərk edərək Muğana gəldi. 1795-ci ilin sonlarında rus ordusunun Cənubi Qafqaza hücumunun başlanması xəbəri Ağa Məhəmməd xana öz planlarını həyata keçirməyə imkan vermədi. İrənin daxili vilayətlərində vəziyyətin xeyli mürəkkəbləşməsinə də nəzərə alan Ağa Məhəmməd xan Azərbaycanın şimalını tərk etməli oldu.

Beləliklə, 1796-cı ilin aprelində general-mayor V.Zubov [1771-1805]. Dərbəndi alaraq Azərbaycana daxil oldu. Rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşünün məqsədi II Yekaterinanın manifestində elan etdiyi kimi, yalnız Ağa Məhəmməd xanı cəzalandırmaq və Xəzər dənizi hövzəsində rus tacirlərinin təhlükəsizliyini təmin etməkdən [164, s.292]. İbarət deyildi. Rusiya hökuməti 80-ci illərdə həyata keçirə bilmədiyi xristianlardan ibarət bifer dövlətlər yaratmaq planından əl çəkməmişdi və onu bu yürüş zamanı reallaşdırmaq niyyətində idi. Plan çox gizli saxlanılsa da Azərbaycan xanlarına məlum olmuşdu.

V.Zubovun rəsmi məsləhətçisi təyin edilmiş erməni arxiepiskopu İ.Arqutinski Qarabağ mülüklərinə göndərdiyi məktubda bildirirdi ki, rus qoşunlarının yürüşünün başlıca məqsədi «erməniləri müsəlmanların zülmündən azad etmək və burada erməni dövləti yaratmaqdır» [128.4, s.147-148]. .

Yaranmış vəziyyətin olduqca təhlükəli olduğunu başa düşən İbrahimxəlilxəlil xan əks tədbirlər görməyə başladı. Onun təşəbbüsü ilə Şəkili Səlim xan və Şamaxılı Mustafa xan V.Zubovu sui-qəsd yolu ilə öldürmək, sonra isə rus qoşunları üzərinə hücum edib onları Azərbaycandan qoymaq haqqında razılığa gəldilər. Lakin, sui-qəsd baş tutmadı və bundan sonra göstərilən xanlar Zubovla əlaqə yaratmağa məcbur oldular [159, s.183].

V.Zubovun sərt tədbirlər görəcəyindən ehtiyat edən İbrahimxəlilxəlil xan öz oğlu Əbülfət ağanı qiymətli hədiyyələrlə və məktubla onun düşərgəsinə göndərdi. Qarabağ xanı sui-qəsd cəhdi ilə əlaqədar Zubovda yaranmış şübhəni aradan götürməyə çalışaraq yazırdı: «Xahiş edirəm 12 minlik qoşun göndərməyi ləngitməyin. Mən bu qoşunla birlikdə Naxçıvan istiqamətində hərəkət edərək Rusiyanın düşmənlərini cəzalandıracağam. Çar İrakli isə İrəvan yolunu tutmalıdır. İndi olduğumuz yerdən Təbrizə doğru hərəkət etməlisiniz. Xahiş edirəm mənə xəbərsiz qoymayın» [113, s.405].

Rus qoşunlarının Azərbaycanda olmasından ermənilər öz məqsədlərini sona qədər həyata keçirmək və Qarabağ ərazisində erməni çarlığı yaratmaq istəyirdilər. İ.Arqutinski hələ 1793-cü ildə hazırladığı erməni-rus müqaviləsinin layihəsini çar hökumətinə təqdim etdi. Müqavilə layihəsində Cənubi Qafqaz ərazisində erməni çarlığının yaradılması nəzərdə tutulurdu. Bu dövlətin hakiminin təyin edilməsi və onun ərazisində qoşun saxlamaq hüququ rus sarayına verilməli idi.

İ.Arqutinski eyni zamanda V.Zubova məsləhət görürdü ki, Kür çayını keçərək Muğanda dayansın və İbrahimxəlilxəlil xana müraciət edərək ondan özünün, yaxud böyük oğlunun və beş mülükün komandası altında qoşun göndərməsini tələb etsin. İbrahimxəlilxəlil xanın və mülüklərin hər birinin sərəncamında min nəfərlik qoşun olmalı idi. O, məsləhət görürdü ki, İbrahimxəlilxəlil xan qoşun göndərməkdən imtina etdiyi təqdirdə, mülüklərin köməyi ilə İbrahimxəlilxəlil xanı hakimiyyətdən kənar etsin və Şuşa qalasını ələ keçirsin. İ.Arqutinski V.Zubovu əmin edirdi ki, mülüklər rus ordusuna kömək etmək üçün kifayət qədər güclü silahlı toplamağa qadirdilər [96.2, sən. 298, s.436].

Arxiepiskop Dərbənddə olarkən Qarabağ mülüklərinə göndərdiyi məktubunda onları əmin edirdi ki, rus ordusu erməniləri müsəlman zülmündən azad etmək niyyətindədir [186, s.77]. Azərbaycan xanlarının əlinə keçən bu məktub və İbrahimxəlilxəlil xanın fəaliyyətindən narazı qalan II İraklinin «pravoslavların müsəlmanlar əleyhinə birləşəcəyi» kimi hədəsi xanların rusların onlara-müsəlmanlara münasibətindəki şübhələri daha da artırdı [186, s.78].

Butkovun və Pottonun yazdıqlarına görə İbrahimxəlilxəlil xan Şamaxı və Şəki xanlarını da Rusiyaya qarşı təşviq edib baş komandan V.Zubova qarşı sui-qəsd təşkil edibmiş. N.Dubrovin də V.Zubova qarşı qəsdin əsas təşkilatçısının İbrahimxəlilxəlil xan olduğunu qeyd edir. O, yazır: «İbrahimxəlilxəlil xan ruslara qarşı mübarizə ittifaqı yaratmaq məqsədi ilə öz nümayəndələrini şamaxılı Mustafa xanın və şəkili Səlim xanın yanına göndərdi». Qəsdin icraçısı Zubovun qərargahından olan Ağa Məhəmməd xanın təqiblərindən qaçıb canını qurtarmış Zəndlər sülaləsinin nümayəndəsi 20 yaşlı şirazlı Nurəli xan imiş. İbrahimxəlilxəlil xan Nurəli xanla əlaqə yaratmaq üçün V.Zubovu salamlamaq bəhanəsi ilə öz nümayəndəsini Zubovun düşərgəsinə göndərdi [129, s.16]. Guya İbrahimxəlilxəlil xan «nadir gözəl olan qızını» ona vəd etməklə qəsdə gerçəkləşdirməyə razı salıbmış[113, s.397].Eyni zamanda İbrahimxəlilxəlil xan özündən hər cür şübhəni uzaqlaşdırmaq üçün oğlu Əbülfət ağanı V.Zubovun yanına göndərdi. Güman ki, qəsdin günü yalnız Əbülfət ağa Zubovun düşərgəsinə gəlib Nurəli xanla görüşdükdən sonra təyin edilməli idi [190.16, v.160; 160 s.57]. Butkovun yazdığına görə Nurəli xan 100-ə qədər iranlımı ətrafına toplayıb, tez-tez Mustafa xanın yanına öz adamlarını göndərərək onunla məsləhətləşirmiş. Nurəli xanın Mustafa xana yazdığı məktub rusların əlinə keçibmiş. Guya Nurəli xan at çapanda papağı başından düşmüş, bu zaman papağın içində saxladığı məktub da yerə düşmüşdü. Məktubu götürən kazak onu Zubova veribmiş. Məktubda Mustafa xanla Nurəli xanın Zubovun qərargahına hansı gün və hansı saatda birgə hücum etmək və Zubovu öldürmək niyyətləri yazılıbmış. Gecə Nurəli xan tutulur və tezliklə Həştərxana göndərilir. Mustafa xan dağlara qaçır və sui-qəsd baş tutmur [113, s.398].

Akad. T.Köçərli bu versiyaya etiraz edərək yazır: «hər an şah Qacarin intiqam almaq üçün Şuşaya yeni hücumunu gözləyən İbrahimxəlilxəlil xan Zubova sui-qəsd təşkil etməklə nə qazana bilərdi? Şah Qacarla gərgin münasibətlər şəraitində sui-qəsdlə Rusiyanı açıq düşməyə çevirməkdə Qarabağ xanının nə kimi siyasi, hərbi və digər marağı ola bilərdi? Əgər sui-qəsdin təşkilatçısı Qarabağ xanı idisə, o, oğlunu Zubovun yanına göndərirdimi?... İbrahimxəlilxəlil xan Nurəli xanla görüşübümü, yaxud tanımaza-bilməzə ona ismarığını göndərirdimi? Qəsdçi məktubu papaqda gizlədirdimi? [51, s.182]. Nə Butkovun, nə də Pottonun ehtimal edilən qəsdlə bağlı hansısa sənədi göstərməmələrini onun şübhələrinə haqq qazandırdığını yazan müəllif belə bir məqama da diqqəti cəlb edir. Tarixçilər yazır ki, Mustafa xan dərhal Yeni Şamaxıdan [Ağsudan]. dağlara qaçdı. Digər tərəfdən deyir ki, sui-qəsdin üstünün açılması ilə «baş komandan Mustafa xanla və

başqa xanlarla yazışmada mehriban tonu dəyişmədi, özünü elə göstərdi ki, guya xanların bəd niyyətlərindən xəbəri yoxdur. Zubovun tapşırığı ilə İ.Arqutinski Mustafa xanla görüşdü. Bu ifadələri gətirdikdən sonra T.Köçərli yazır: «Ağıl kəsmir ki, sui-qəsdin baş tutmamasından sonra «dərhal qaçan» şəxs belə asanlıqla sui-qəsd təşkil etdiyi şəxs, yəni general Zubovun nümayəndəsinin [Arqutinskiyin]. yanına gəlsin» [51, s.182-183]. Köçərli ehtimal edir ki, «sui-qəsd» məsələsi V.Zubovun baş məsləhətçisi İ.Arqutinskiyin uydurması da ola bilərdi. Biz əvvəllərdə qeyd etmişdik ki, İbrahimxəlilxəlil xanın rusların Qarabağda erməni dövləti yaratmaq planından xəbərdar idi və buna görə də bu qəsdlə həmin planın reallaşdırılmasına əsas verə bilərdi.

Rus komandanlığının ona qarşı açıq hərbi əməliyyatlara başlamasına əsas verməmək üçün İbrahimxəlilxəlil xan ruslara qarşı zahiri səmimiyyət göstərməyə vadar oldu. Oğlu Əbülfət xanı hədiyyələrlə Zubovun düşərgəsinə göndərdi [58, s.54]. Qarabağ xanlığının Rusiyaya yaxınlaşmasında[90a, s.117]. xanın vəziri Molla Pənah Vaqifin xidmətlərini qiymətləndirən qraf II Yekaterinanın adından ona daşlarla bəzədilmiş qiymətli əsa hədiyyə etdi. Düşərgədə xan oğlunu böyük ehtiramla qarşıladılar, gətirdiy hədiyyələri qəbul edib, əvəzində ona qiymətli bəxşislər verdilər: burada ona, ordunu İran sərhədlərinə qədər müşayiət etmək üçün bir suvari dəstəsi verilməsi təklifi edilmişdi [23, s.166].

Butkovun yazdığına görə sentyabr ayında İbrahimxəlilxəlil xan V.Zubova məktub göndərərək yazmışdı: «Rusiyaya sədaqətimdə görə, xahiş edirəm, məni və mənim şəhərimi özününkü hesab edəsiniz və Şuşanı müdafiəsiz qoymayasınız. Əgər Şuşanı saxlasanız, bütün dünyaya sahib ola bilərsiniz. Xahiş edirəm buraya 12 minlik qoşun göndərin, bu qoşunla mən Naxçıvan yolu ilə gedib Rusiyanın düşmənlərini cəzalandıraram. İraklii də bu yolu tutmamalıdır. Siz də indi olduğunuz yerdən hərəkət edib Təbrizə gedin» [113, s.412].

Oktyabr ayında Zubov general Rimski-Korsakovun başçılıq etdiyi hərbi dəstəni Gəncəyə göndərdi. Rimski-Korsakov Gəncədə dayanmalı və bununla İbrahimxəlilxəlil xanı və digər Azərbaycan xanlarını və həm də gürcü çarını Ağa Məhəmməd xana qarşı qaldırmalı, onları «hər cür təhlükədən qorumalı idi. Zubovun planına görə Azərbaycan hakimləri eyni bir vaxtda bütün qoşunlarını toplayaraq Ağa Məhəmməd xanın qüvvəsi və təsiri olan yerlərə - Ərdəbil və Təbrizə hərəkət etməli idilər. Bu əməliyyatı Xəzər korpusu Kürə Arazın qarışdığı yerdən, Xəzər donanması desantları isə dənizdən müdafiə etməli idi. II İraklinin İrəvana, Şimali Azərbaycan xanlarının isə Təbrizə yürüşü 1797-ci ilin yazında olmalı idi» [113, s.412].

İrəvan xanlığına dair Rusiyanın müxtəlif planları var idi. Bir plana görə bu xanlığı Qarabağla birləşdirib bir oyuncaq xristian dövləti yaradılmalı idi. Digər plana görə isə İrəvan xanlığı Gürcüstana birləşdirilməli idi. 1796-cı ildə Rus hökuməti artıq qəti şəkildə ikinci planı gerçəkləşdirməyi qərara almışdı. Gəncə xanlığı da Gürcüstana birləşdirilməli idi. Rus hökumətinin bu niyyətindən xəbəri olmayan Gəncəli Cavad xan Rimski-Korsakov Gəncəyə yaxınlaşan zaman heç bir müqavimət göstərmədən qala açarlarını ona təqdim etdi [167, s.79].

Eyni zamanda Qarabağ xanını Rusiya imperatorunun «əbədi mərhəmətinə ümidvar edən» Zubov, İbrahimxəlilxəlil xandan xəlvəti cərməni mayoru Kaçkaçevi gizli yolla Şuşaya Qarabağ müləklərini Rusiya imperatoruna sədaqət andı içdirməyə və rus qoşunlarının Kür çayına yaxınlaşarkən onlara «öz qoşunlarıyla» hər cür kömək etməyə hazır olub - olmaqlarını müəyyənləşdirmək məqsədilə göndərir. Ancaq rus komandanlığı Qarabağ xanlığına aid planlarını reallaşdırmağa imkan tapmadı. 1796-cı ilin payızında II Yekaterinanın vəfatı və oğlu I Pavelin hakimiyyətə gəlməsi ilə Rusiyanın xarici siyasətində kəskin dəyişiklik baş verdi. Pavel rus ordusunu Azərbaycandan geri çağırırdı [167, s.79].

Rus qoşunlarının 1796-cı il yürüşünün boşa çıxması Qarabağ müləklərinin arasında ciddi məyusluq yaratdı. Onlar İbrahimxəlilxəlil xanın görə biləcəyi cəza tədbirlərindən qorxuya düşərək Qarabağı tərk etmək qərarına gəldilər. 1797-ci il avqustun 2-də müləklər Həştərxan qubernatoruna müraciət edərək xahiş etmişdilər ki, onlara bütün təbəələri ilə birlikdə Rusiyaya – Həştərxana və ya Kizlyara köçməyə icazə versin [96.2,sən313 s.449].

Rus ordusu Azərbaycanı tərk etdikdən sonra II İrakli və İbrahimxəlilxəlil xan gəncəli Cavad xanı cəzalandırmağı qərara aldılar.

Gəncəli Cavad xan Ağa Məhəmməd xanın hücumundan Qarabağ xanlığını və Kartli-Kaxetiya çarlığının asılılığından birdəfəlik qurtarmaq üçün istifadə etmək qərarına gəlmiş və onlara vergi ödəməkdən imtina etmişdi. Onun Ağa Məhəmməd xana həm də fəal hərbi yardım göstərməsi İran hökmdarının hücumları nəticəsində daha çox itkilərə məruz qalmış İbrahimxəlilxəlil xanın və II İraklinin kəskin qəzəbinə səbəb olmuşdu [101, s.178].

Mirzə Yusif Qarabaği belə yazır: «İbrahimxəlil xan Zubovun Rusiyaya qayıtması xəbərini eşidib vali İrakli xana məktub yazdı və onu başa saldı ki, Tiflisin dağılmasına və onun əhalisinin qanının tökülməsinə gəncəli Cavad xan və Çiləbörd məliyi səbəb olmuşdur [62, s.33]. Mirzə Adıgözəl bəy əlavə edir ki, «Mərhum İbrahimxəlil xan bu hadisəni [yəni V.Zubovun Rusiyaya qayıtmasını]. eşidincə, Gürcüstan

valisinə bildirdi; zəfər nişanəli Qarabağ və Dağıstan qoşunları ilə Gəncə tərəfinə hücum bayrağı qaldıraram. Siz də Gürcüstan qoşunlarını toplayın və bizimlə yoldaş olmaqda gecikməyin. O tərəfə hərəkət edin, əlbir olaraq Gəncəni əlaq və onlara yaxşı bir qulaqburması verək» [58, s.55].

1797-ci ilin əvvəllərində Qarabağ və Kartli-Kaxetiya qoşunları Gəncəyə doğru irəlilədilər.

Yaxşı möhkəmləndirilmiş Gəncə şəhərini hücumla ələ keçirməyin mümkün olmadığını görə mütəfiqlər uzunmüddətli mühasirəyə keçməyə məcbur oldular. Mənbənin verdiyi məlumata görə Gəncənin mühasirəsi 4 aydan artıq davam etdi. Bu müddət ərzində mütəfiqlərin ordusu şəhərin ətrafındakı kəndləri amansız şəkildə qarət etdilər. Onlar qənimət kimi çoxlu mal-qara ələ keçirdilər, xanlığın 4 kəndinin əhalisini isə bütünlüklə Şəmsədilə köçürdülər. Uzun müddət mühasirədə qalan şəhər əhalisi arasında da itkilərin sayı getdikcə artırdı [122, s.152].

Ancaq nə şəhərdə tüğyan edən aclıq, nə də mütəfiqlərin üstün qüvvələri gəncəlilərin iradəsini qıra bilmirdi. Yalnız gürcü çarı II İraklinin 7 min nəfərlik əlavə qoşunla Gəncəyə tərəf hərəkətə başlamağa haqqında xəbər Cavad xanı İbrahimxəlilxəlil xanla danışıqlara başlamağa məcbur etdi. Aparılan danışıqlar nəticəsində Cavad xan hər il İbrahimxəlilxəlil xana 10 min, II İrakliyə isə 15 min tımən xərac ödəməyi, öz oğlu və bacısını isə Qarabağ xanına əmanət verməyə razılaşdı. Bundan əlavə, Cavad xan Ümmə xanın döyüşçülərinin hər birinə 40 tımən pul paylamağı və Ağa Məhəmməd xan tərəfdən əsir götürülüb ona bağışlanmış 400 nəfər gürcü əsirini II İrakliyə qaytarmağı öhdəsinə götürdü [113, s.346-347; 35 s.73].

Rus qoşunlarının 1796-cı ildə Azərbaycana yürüşü başa çatdıqdan sonra Ağa Məhəmməd xan Qacar yenə də Cənubi Qafqazı itaət altına almaq qərarına gəldi. Bu dövrdə İranda daxili vəziyyət bir qədər sabitləşmiş, Ağa Məhəmməd xanın mövqeləri isə xeyli möhkəmlənmişdi. O, yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək 1796-cı ilin martında təntənəli şəkildə şah titulu qəbul etdi. [132 s 24]

1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şahın ordusu Cənubi Qafqaza tərəf hərəkətə başladı. Azərbaycan xanlarına ünvanlanmış şah fərmanlarında onlardan qeyd-şərtsiz təbə olmaq tələb olunur, əks halda amansız şəkildə cəzalandırılacaqları ilə hədələnilirdilər. Ağa Məhəmməd şahın İbrahimxəlilxəlil xana ünvanlanmış fərmanı daha qəzəbli xarakter daşıyırdı: əgər o, sağ qalmaq istəyirsə, hakimiyyəti oğluna təhvil verib Məkkə ziyarətinə getsin [25,s.24]

Baharın əvvəllərində İran ordusunun Əliqulu xanın başçılıq etdiyi ön dəstələri Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarına soxuldu. Naxçıvanlı

Kəlbəli xan amansız şəkildə cəzalandırılıb İrana sürgün edildi. İrəvan xanlığı isə amansız şəkildə qarət edildi və əhalisinin bir hissəsi İrana köçürüldü. [132 s.24]

Mirzə Rəhim Fəna yazır ki, hicri 1212-ci [milad 1797] il zilqədə ayında Ağə Məhəmməd şah Tehrandan Ərdəbilə hərəkət etdi. Buradan 100.000 nəfər təcrübə olunmuş adamlardan götürüb gəldi, Araz kənarında ləşgərgah etdi. Məlum oldu ki, İran qoşunu gəlincə İbrahimxəlilxəlil xanın əmri ilə Xudafərin körpüsünü şikəst ediblər. Ağə Məhəmməd şah körpü təmirini həvəslə etməyib, atları sudan keçirdi, qoşun əhlindən tələfat oldu» [61 s. 24].

Ağə Məhəmməd şahın şəxsən rəhbərlik etdiyi ordunun əsas hissələri Qarabağa daxil oldu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox xanlıqlarda, o cümlədən Qarabağda üç il davam etmiş dəhşətli quraqlıq açığa səbəb olmuşdu. Qarabağ xanlığının əhalisinin əksəriyyəti bir tikə çörək dalınca öz yaşayış yerlərini tərk edərək başqa yerlərə köçməyə məcbur olmuşdu [58, s. 57 : 59 s. 136].

Mirzə Adıgözəl bəy yazır: «Qızılbaş qoşunu Ağə Məhəmməd şahla bərabər Araz kənarına gəldi. Buna görə [yəni xanlıqda aclıq olduğuna görə – T.M.], Şuşa qalasında dayanıb, öldə olan qüvvə ilə, qaniçən bir düşmənlə vuruşmaq mümkün deyildi. Uca mərtəbəli xan, əhl-əyal, övlad və nəvələrini, canlarından keçən bəylərin əhl-əyalını götürüb Car və Talaya hərəkət etdi. Mərhum İbrahimxəlil xanın kürəkəni Nəsir xan, Şahsevən Əta xan, mərhum xanın kürəkəni şəkili Səlim xan və Qarabağın sair məşhur bəyləri də behiştik İbrahimxəlil xanla bir yerdə səfər etdilər». [58, s.57

.]

Mirzə Camal bu məsələ ilə bağlı belə yazır: «Qarabağ vilayətində üç il davam edən quraqlıq nəticəsində taxıl və başqa bitkilər məhsul vermədiyindən, şiddətli qəhətlik baş vermişdi. Taxılın qiyməti o qədər qalxmışdı ki, hətta bir çetvert buğdanı o vaxtın pulu ilə 45 manata güclə almaq olurdu. İş çətinliyə düşdü. Ağə Məhəmməd şah qızılbaş qoşunu ilə Araz çayı kənarına çatdı. Azuqənin qəhətliyindən və son neçə ilin əziyyətindən sonra Şuşa qalasında belə güclü padşahın qarşısında durmaq çətin idi. Ələcsiz qalan [İbrahimxəlil xan] arvad-uşağı, qohumları, məruf bəylərin ailəsi və sədaqətli xidmətçiləri ilə birlikdə qaladan köçüb, Car və Tala tərəfə getdi ki, orada dayanıb, Dağıstan, Gürcüstan və başqa vilayətlər kömək edərlərsə, tədarük görüb, müharibəyə hazırlaşsın, əks təqdirdə oradan Dağıstana, öz qohumu Avar hakimi Ümmə xanın evinə gedərək Ağə Məhəmməd şahın əziyyətindən qorunsun» [59, s.126].

Ağə Məhəmməd şah İbrahimxəlilxəlil xanın Şuşanı tərk etməsi xəbərini Araz sahilində eşitdi və onu tutmaq üçün iki min nəfərlik hərbi dəstə göndərdi. Bu dəstə Tərtər körpüsü yanında İbrahimxəlilxəlil xana çatdı. Ancaq baş verən döyüşdə xan qalib gəldi və sağ-salamat öz adamları ilə birlikdə Kür çayından keçib Car-Balakənə getdi. Yolda Ağə Məhəmməd şahın tərəfindən olan bəzi avarlar şahın göstərişini yerinə yetirib İbrahimxəlilxəlil xanı tutub şaha təhvil verməyə cəhd göstərdilər. Ancaq xanın arvadı və Ümmə xanın bacısı Bikə ağa onları bu fikirdən çəkinməyə razı sala bildi [58, s.57; 59 s.136].

N.Dubrovin də yazır ki, şah özünün ən yaxşı sərkərdələrinin başçılığı ilə 2 min döyüşçüsünü xanı təqib etmək üçün göndərdi. Dəstə Tərtər çayı çahilində xana çatdı, lakin İbrahimxəlilxəlil xan düşməni əzdi və yoluna davam etdi [128.3, s.209; 92 s. 80].

Son tədqiqatlarda fransız yazıçısı Jan Gevrin Ağə Məhəmməd şah Qacarın həyatına həsr etdiyi «Xacə şah» adlı tarixi romanına istinadən bu məsələ ilə bağlı yeni fikir irəli sürülür.

Jan Gevrin əsərindən aydın olur ki, İbrahimxəlilxəlil xan Ağə Məhəmməd şahın Qarabağa ikinci dəfə hücum etmək niyyətindən əvvəlcədən xəbərdar idi və onun qarşısını almaq üçün ciddi hazırlıq işləri görürdü. Heç də təsadüfi deyil ki, qarabağlılar İran ordusuna ilk zərbəni onlar hələ Araz çayını keçməmişdən vurmuşdular. İbrahimxəlilxəlil xanın əmrilə Xudafərin körpüsü uçurulduğundan şah öz ordusunu Arazdan keçirmək üçün qayıqlardan istifadə etmək qərarına gəldi [49, s.158]. Qayıqları isə ölkənin içərilərindən gətirmək üçün bir neçə gün vaxt lazım olduğundan Qacarın ordusu Arazın cənub sahilində düşərgə salıb gözləməyə məcbur oldu. Bundan istifadə edən İbrahimxəlilxəlil xan öz əsgərlərinə bir neçə qayığın içərisini daşla doldurub sıra ilə çayda batırmağı əmr etdi. Beləliklə öz məcrasından çıxan Araz çayının istiqaməti gecə vaxtı İran ordusunun düşərgəsinə yönəldildi. İran ordusunun bütün ərzaq və sursat ehtiyatı sıradan çıxarıldı. Yalnız toplardan atılan bir saatlıq atəş qayıqlardan düzəldilmiş səddi dağıtdı və çay öz əvvəlki məcrasına qayıtdı [49, s.159]. Beləliklə, İbrahimxəlilxəlil xanın keçirdiyi bu müvəffəqiyyətli hərbi əməliyyatı nəticəsində şah ordusu Araz çayını keçmək üçün ən azı bir həftə vaxt itirməli oldu. Lakin Araz çayını keçəndən sonra da ordunun Şuşa istiqamətində hərəkəti asan olmadı. İbrahimxəlilxəlil xanın əsgərləri Qarabağa yaxşı bələd olmayan düşmən ordusu üzərinə qəfil hücumlar edir və ona ağır zərbələr vururdular. Belə hücumlardan biri zamanı İran ordusu 2 min əsgər itirmişdi [49, s.164].

Jan Gevrin yazdığına görə Ağə Məhəmməd şah Şuşanı mühasirəyə aldıqdan sonra şah topçulara göstəriş verdi ki, topları bir yerə

cəmləyib atəşi hasarın bir nöqtəsinə yönəltsinlər. Qacar bilirdi ki, hasarın yuxarı hissəsi aşağı hissəsinə nisbətən davamsızdır. Topçulara tapşırırdı ki, hasarı yuxarıdan aşağıya doğru dağıtsınlar. Topçu zabitlərin arasında vaxtilə Osmanlı ordusunda Bağdad hakiminə xidmət etmiş Həmid adlı şəxs var idi. Həmid özü ilə gətirdiyi dörd ağır topu quraşdırdı. Bir-iki atəşdən sonra tələb etdi ki, yanında bir neçə nəfər dəmirçi və çilingər oturub, top güllələrini millər vasitəsilə bir-birinə bağlasınlar. Belə ki, hər atəşdə topun ağızından iki güllə bir çıxsın. Belə də etdilər. Lakin atəş açanda topun lüləsi partladı və 6 nəfər topçu həlak oldu. Ancaq hasara xeyli ziyan dəymişdi. Buna görə də şah Həmidə cəzalandırmadı [49, s.167-168]. .

Jan Gevr hekayəsinə davam edərək yazır ki, birinci gün hasar yuxarı hissəsinə toplardan açılan atəşlərdən sonra hasarın yuxarı hissəsi bir neçə yerdən dağılmışdı. Ancaq səhəri gün şah gördü ki, müdafiəçilər gecə hasarın dağıdılmış hissəsini təmir etmişlər. Həmin yerləri yenidən top atəşinə tutdular. Lakin palçıq yaxşı qurumadığından top güllələri suvağın içərisində batıb qalır, partlamırdı. Buna görə də Ağa Məhəmməd şah əmr etdi ki, gecə bir neçə nəfər əlində məşəl qala divarlarının altında dayanıb hasarı işıqlandırsınlar. Beləliklə hasar işıqlandı. Mühasirədəkilər yuxarıdan məşəllərin üstünə su töküüb söndürdülər. Ancaq topçular atəş açmaqda davam edir, divar getdikcə dağılır, atəşin arası kəsilmədiyindən müdafiəçilər arptuq hasarı təmir etməyə imkan tapmırdılar [49, s.168-169]. .

Jan Gevrin yazdığına görə Şuşa qala hasarları dağıldandan sonra İbrahimxəlilxəlil xan fikirləşdi ki, şəhərin divarı dağıldandan sonra şah yenə də toplardan istifadə edəcək. Buna görə də düşmənin toplarını məhv etmək qərarına gəldi. Odur ki, şəhərin darvazalarını açdılar, xan özü bir neçə dəstə süvari ilə qaladan çıxdı. İçi barılla dolu kuzələr götürmüşdü ki, topların altında partladılın, bu zaman topların lülələri gövdələrindən ayrılacaq və müvəqqəti də olsa çıradan çıxacaqlar. İbrahimxəlilxəlil xan topxananın atəşlərini kəsdikdən sonra şəhərə qayıtmaq istədi. Ancaq bütün yollar düşmən tərəfindən bağlanmışdı. Yalnız şimal yolu açıq idi. Ona görə də xan şimala doğru çəkilməyə məcbur oldu [49, s.169-172]. .

İbrahimxəlil xanın şəhəri tərk etməsi şuşalılar arasında ciddi məyusluq yaratdı. Ağa Məhəmməd şah İbrahimxəlilxəlil xanı tutmaq üçün arxasınca hərbi dəstə göndərdi və eyni zamanda Şuşanın müdafiəçilərinə də məktubla müraciət edərək artıq müqavimətin faydasız olacağını bildirib təslim olmalarını təklif etdi. Könüllü təslim olarlarsa sakinlərin həyat və mal-dövlətinə toxunulmayacağını vəd etdi. Əks təqdirdə qala alınan kimi bütün kişilərin məhv ediləcəyi, qadınların

sərbazlara paylanacağı, Şuşanın isə Tiflis kimi dağılacağı ilə hədələdi [13, s.436]. .

Məktub Şuşada alındıqdan sonra şəhər əyanları və ağsaqqalları toplaşdı məşvərət etdilər. Fikir ayrılığı yarandı. Hərbiçilərdən İsmayıl adlı birisi son damla qanadək şəhərin müdafiə olunmasında ısrarlı idi. Onsuz da şəhər alınandan sonra şah hamını qula çevirəcəkdir. Mübarizə davam etdirilərsə, İbrahimxəlilxəlil xan topladığı yeni qüvvə ilə gəlib çata bilər. Lakin Şuşa ruhanilərinin başçısı baş müctəhid Hacı Babək bu təklifin əleyhinə çıxış edib bildirdi ki, şahın hüzuruna gedib şuşalıların həyatı üçün etibaplı təminat alacaq. Uzun müzakirələrdən sonra Hacı Babəkin təklifi ilə razılaşıdılar və sonuncu qala divarından asma nərdisənə endirildi və şahın hüzuruna yollandı [13, s.436]. .

Şahla görüşərkən Hacı Babək bildirdi ki, şuşalılar onların da aqibətinin Tiflis sakinlərinin aqibəti kimi olacağından qorxuqlarından şahı qalaya buraxmağa ehtiyat edirlər. Ağa Məhəmməd şah Qurana öz möhürünü vurub, Şuşada müqavimətə rast gəlməsə bir nəfərə də toxunmayacağına and içdi. O, şuşalıların 500 min əşrəfi təminat ödəmələrini tələb etdi. Hacı Babək təminatın miqdarını 200 min əşrəfiyə endirməyə nail oldu [13, s.436]. .

Hacı Babək şəhərə qayıtdı və təminatın toplanmasına başladı. Lazimi məbləğ 2 günə toplandı. Bundan sonra qalanın əsas darvazası açıldı. Hacı Babək başda olmaqla Şuşa ağsaqqalları duz-çörəklə Ağa Məhəmməd şahı qarşıladılar. Şəhərə daxil olan Ağa Məhəmməd şah Məhəmməd həsən ağanın imarətində yerləşdi. Şah istədiyi təminatı aldıqdan sonra Qurana and içdiyinə baxmayaraq, döyüşçülərinə şəhəri qarət etməyə icazə verdi [13, s.436]. .

Bəzi kitablarda yazıldığına görə İbrahimxəlilxəlil xanın sarayında yerləşən Ağa Məhəmməd şah əmr etdi ki, qətlə yetirdikləri adamların başlarını bədənlərindən ayıraraq toplasınlar. Şahın məqsədi şəhərin ən yüksək yerində insan kəllələrindən piramida hördürmək idi. Bununla əhalini vahiməyə salıb itaətə məcbur etmək istəyirdi.

Ağa Məhəmməd Şimali Azərbaycan xanlarına məktublar göndərərək onun yanına gəlmələrini, yaxud ən yaxın adamlarının girov göndərmələrini əmr etdi. Xanların əksəriyyəti şahın dəvətinə məhəl qoymadı, yaxud könülsüz yanaşdı. Yalnız Gəncəli Cavad xan şahın birinci yürüşü zamanı ona göstərdiyi xidmətlərinə güvənərək Ağa Məhəmməd şahın düşərgəsinə tələsdi. Ancaq şah onu 1796-cı ildə şəhər darvazalarını rus qoşunlarına açdığına görə ittiham edib qandalladı və edamla hədələdi. Bakılı Hüseynqulu xan hətta iki dəvətdən sonra Şuşaya getməkdən imtina etdi. Şah üçüncü dəfə qasid və onula bərabər Bakıya qoşun göndərdi. Yalnız bundan sonra Hüseynqulu xan Şuşaya getməyə

məcbur oldu. 1796-cı ildə rus qoşunlarını Bakıya buraxdığına görə şah Hüseynqulu xanı danladı, onu və ailəsini həbs edib Tehrana göndərdi, bəkililərdən təminat alınmasını əmr etdi, Bakı xanlığının idarəsini isə qubalı Şeyxəli xana həvalə etdi. Şəkili Səlim xan qasidlər göndərüb şahı itaət etdiyini bildirdi. Mustafa xan qaçdıqdan sonra Şamaxıda özünü xan elan etmiş Qasım xan şahı zahiri itaət göstərdi. Lakin tezliklə Qasım xan Mustafa xan tərəfindən devrildi və o hakimiyyətinin bərpasına nail olmaq məqsədilə Ağa Məhəmməd şahın sarayına qaçdı [13, s.437].

Əhməd bəy Cavanşir yazır ki, Ağa Məhəmməd şahın Şuşaya daxil olmasının yeddinci günü Molla Pənah Vaqif həbs etdilər. Eyni zamanda şah öz sərkərdəsi Sadiq xan Şəqqaqiyə qohumu Məhəmməd bəyin şahın hüzuruna gəlməməsinə görə möhkəm qəzəblənibmiş. Əgər axşama qədər Məhəmməd bəy gəlməzsə onun bacılarını sərbazların ixtiyarına verəcəyi ilə hədələyibmiş [19, s.117]. Nəhayət, Məhəmməd bəy şahın hüzuruna gəlir. O, özünü şahın hüzurunda məğrur aparmış, boyun əyməmişdi. Bu isə şahın xoşuna gəlmişdi. Sadiq xan və Məhəmməd bəy şahın onlara sərt cəza verəcəyini labüd saymış və buna görə Ağa Məhəmməd şahı qarşı sui-qəsd təşkil etmək qərarına gəlmişlər [23, s.168-169]. Bu qərarın qəbul edilməsində belə bir səbəb mühüm rol oynaymış. Gecə ikən şahın pişxidməti Səfərəli bəy Məhəmməd bəy və Sadiq xanın yanına gəlib: «O, and içdi ki, siz gedən kimi sabah iki minarə qurduracaqdır; bunların birinin üstündə mənim kəlləmlə Məhəmməd bəyin kəlləsi, digərində isə Abbas bəyin kəlləsi ilə sizinki görünəcəkdir». Bundan sonra Səfərəli bəy deyib ki, o Abbas bəylə birlikdə şahı öldürəcəkdir. Yalnız Sadiq xan və Məhəmməd bəydən təminat istəyib ki, sonra onları şahın tərəfdarlarına verməsinlər [23, s.171]. Bundan sonra Səfərəli bəy və Abbas şahın yataq otağına daxil olub əvvəlcə sinəsindən xəncərlə vurmuş, sonra isə başını kəsmişlər. Qətl icra etmələri barədə Məhəmməd bəyə və Sadiq xana xəbər vermişlər. Səhəri Sadiq xan döyüşçülərini bir yerdə toplayıb elan edir ki, şah mühüm bir tapşırıqla onları İrana göndərir [19, s.173]. Nəzərə almaq lazımdır ki, Əhməd bəy babası olan Məhəmməd bəyin xidmətlərini şişirdir – həm də unudulmamalıdır ki, Məhəmməd bəy özü könüllü Qacarı yanına getmiş və şah ona Şuşanın idarəçiliyini tapşırırmışdı.

Beləliklə, Ağa Məhəmməd şahın Şuşada hökəmrənliyi uzun çəkmədi və səhərə girməsinin yeddinci günü – 1797-ci il iyulun 4-də öz xidmətçiləri Səfərəli bəy və Abbas bəy tərəfindən qətlə yetirildi.

Qatillər şahın tacını, həmayilini və bazubəndini götürüb yəqin ki, qəsdin əsas təşkilatçısı olan Sadiq xan Şəqqaqinin yanına gəldilər. Sadiq

xan şahın qatillərindən - Abbas bəyi özü ilə götürərək bir bəhanə ilə qalanı tərk etdi.

Mirzə Camal Cavanşir Ağa Məhəmməd şahın qətlə yetirilməsi təfəsilatı barədə belə yazır: «İbrahimxəlil xan qaladan çıxıb Balakəne getdikdən sonra Ağa Məhəmməd şah heç bir maneəyə rast gəlmədən Şuşa qalasına girib bir həftə orada qaldı. Bir gecə xoşu gəlmədiyi bir işə görə Səfərəli bəy və Abbas bəy adlı iki nəfər yaxın xidmətçisinə açıqlanıb dedi: «Səhər açılan kimi hər ikinizə ağır cəza verəcəyəm». Onlar bilirdilər ki, şah heç vaxt öz dediyindən və buyurduğundan dönmür. Odur ki, canlarının qorxusundan səhər açılana qədər onu öldürməyi lazım bildilər. Səhər açılan zaman, şah yuxuda ikən şahın otağına girib iti xəncərlə onu öldürdülər. Qapıları bağladılar. Şahın cəvahir bazubəndini, tacını və həmayilini götürüb, Sadiq xan Şəqqaqinin yanına gətdilər və əhvalatı ona söylədilər.

Sadiq xan şahın qorxusundan onların sözüne inanmadı. Şah heç bir inamı və xatircəmliyi olmadığından və həmişə canının qorxusunu çəkdiyindən bu əhvalatı da şahın hiyləsi təsəvvür edərək, onların sözüne inanmadı. Nəhayət, bir çox möhkəm andlardan sonra xatircəm oldu. Lakin yenə böyük qorxu içərisində idi, əvvəlki qayda ilə Ağa Məhəmməd şahın yaşadığı İbrahimxəlil xanın böyük oğlu general-mayor Məhəmməd həsən ağanın evinə girdi. Hər yerdə tam bir ədəblə irəliləyərək şahın yatan otağın pərdəsini qaldırdı. Baş aydı və yavaş-yavaş otağa girdi. Səfərəli bəy nə qədər onu ürəkləndirdisə də, o, yenə qorxurdu. Səfərəli bəy qabağa düşərək, yorğanı şahın başından çəkdi və onun xəncərlə parçalanmış cəsədini ona göstərdi. Sadiq bəy tab gətirməyərək tez hamam bazubəndi, tacı və həmayili götürüb öz mənzilinə gəldi və şaiyə yaydı ki, şah ona Gəncə və Gürcüstana getməyi əmr etmişdir. Bütün adamlarını, Şəqqaqi qoşununu və şahın qatillərindən biri olan Abbası özü ilə götürüb qaladan çıxdı. Səfərəli bəy qalada qaldı» [59, s.127].

N. Axundov və daha sonra T.Köçərli Ağa Məhəmməd şahın saray xidmətçisi olmuş A.Beknazaryanın 1886-cı ildə Sankt-Peterberqda erməni dilində nəşr olunmuş «Qarabağın sirləri» adlı kitabına əsaslanaraq Qacara qarşı sui-qəsdin İbrahimxəlilxəlil xan və onun vəziri Molla Pənah Vaqif tərəfindən təşkil olunması fikrini irəli sürür. Onun Beknazaryandan gətirdiyi məlumata görə şahın qətlinin iştirakçısı Səfərəli bəy edamından əvvəl, 1798-ci ildə yeni şah - Fətəli şahı deyibmiş ki, İbrahimxəlilxəlil xan gizli olaraq ona böyük miqdarda pul və qiymətli hədiyyələr göndəribmiş. Səfərəli bəy şahın qoşunları ilə birlikdə Şuşaya daxil olduqdan sonra M.P.Vaqif ona dörd

dəfə artıq hədiyyə verib. «Ağa Məhəmməd şah öldürməsinə xahiş etmişdir» [4, s.108,115-116;51 s190]..

T.Köçərli hesab edir ki, həm İbrahimxəlilxəlil xan, həm də Vaqif bu tədbirə əl ata bilirdi. Çünki, şah nə 1795-ci ildə şuşalıların kəskin müqavimətini, nə də Vaqifin ona şerlə göndərdiyi kəskin cavabı unutmamışdı [51, s.190]. Bəlkə də Vaqif məhz bu planı həyata keçirtmək üçün Şuşada qahbmiş [51, s.191] .

Sadiq xan Şəqaqi Qarabağı tərk edəndən iki saat sonra şahın ölüm xəbəri Şuşaya yayıldı. Qacarın ölüm xəbəri yayılan kimi həbsdə olan Bakı, Gəncə, İrəvan xanları həbsdən qurtularaq öz xanlıqlarına qayıtdılar. Sərkərdəsiz qalmış Qacar ordusu isə pərən-pərən düşüb əskərlər İrana döndülər. Məhəmməd bəy Cavanşir Şuşada hakimiyyəti ələ keçirdi. Ağa Məhəmməd şahın kəsilmiş başının İbrahimxəlilxəlil xana göndərilməsi barədə fikir mövcuddur.

Əhməd bəy Cavanşir yazır: «Sadiq xan İran taxtına sahib olmaq üçün tələsik Tehrana yola düşdü. Məhəmməd bəy isə müxtəlif bəhanələrlə öz tərəfdarlarını başına toplayıb səhərin açılmasını gözləyirdi» [23, s.174]. Sui-qəsdən sonra Məhəmməd bəyin öz tərəfdarlarını dəstələrə bölərək onlara Qacar qoşunu sərkərdələrini həbsə almağı, məhbusları azad etməyi, ümumi əməliyyat baş tutmadığı təqdirdə isə ən yaxşı mövqeləri ələ keçirməyi tapşırırmışdı [23, s.174].. P.Q.Butkovun «şah Qacar Azərbaycan xanlarının gizli məsləhəti ilə öldürülməsi»[95, s.430]. kimi qeydləri bizi bir daha Ağa Məhəmməd şahın qətlinin əvvəlcədən planlaşdırılmış olması haqqında qənaət yaradır.

Qacar qoşununun Şuşanı tərk etməsi xəbəri İbrahimxəlilxəlil xanı sevindirir də, Qarabağa qayıtmağa tələsmədi. Tarix ədəbiyyatında bu məsələ də müxtəlif cür verilir. Mirzə Camal Cavanşir bununla əlaqədar yazır: «Balakəndə bir ay qaldıqdan sonra Avar hakimi Ümmə xan və başqa Dağıstan sərkərdələri böyük yeyinti və geyim şeylərindən ibarət böyük tədarükü və çoxlu qoşunla mərhum İbrahimxəlil xanın yanına gəlib, belə bir böyük əmirin hörmətinə layiq qohumluq, mehribanlıq və qonaqpərvərlik mərasimini yerinə yetirdilər» [59, s.128].

İbrahimxəlilxəlil xanın Car-Balakəndə olmasından istifadə edən Məhəmməd bəy Qarabağ xanlığında hakimiyyəti ələ keçirmək qərarına gəldi. O, öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün İbrahimxəlilxəlil xana sadiq olan adamları məhv etməyə başladı. Qətlə yetirilənlər arasında görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqif və onun oğlu da var idi. Həsən İxtanın yazdığına görə İbrahimxəlilxəlil xanın vəziri Molla Pənah Vaqif Ağa Məhəmməd şahın ölümü ilə əlaqədar İbrahimxəlil xanı təbrik edib, ona gözəydınlığı verməklə «Qarabağ hökmdarlığı səni gözləyir» - deyib onu tezliklə Şuşaya qayıtmağa

çağırıldı [37, s.331].. Məktub Məhəmməd bəyin əlinə keçmiş, onun əmrilə Molla Pənah Vaqif və oğlu Əli bəy öldürülmüşdü [62, s.37].

Bəzi məlumatlara görə Molla Pənah Vaqif Ağa Məhəmməd şahın Qarabağa ikinci yürüşü ərəfəsində Tiflisin cənub tərəfinə, digər məlumatlara görə İbrahimxəlilxəlil xanın dalınca gedibmiş. Gəncəli Cavad xan Vaqifi tutub Ağa Məhəmməd şahı təslim edibmiş. Vaqifi saraya gətirən zaman artıq axşamçağı olduğundan şah onun saxlanıb səhər edam olunmasını əmr edib. Ancaq həmin gecə Ağa Məhəmməd şah sui-qəsd nəticəsində qətlə yetirildiyindən Vaqif sağ qalıb [56, s.140].Xanlıqda hakimiyyəti müvəqqəti ələ almış Məhəmməd bəy Vaqifdə öz hakimiyyətinə görə bir təhlükə görüb onu və oğlunu edam etdirib. Mir Mehdi Xəzaninin yazdığına görə isə Məhəmməd bəy Vaqifin cavan və gözəl arvadına gözü düşdüyündən onun edam etdirmişdir [56, s.141-142] .

İbrahimxəlilxəlil xan Məhəmməd bəylə münasibətləri dinc yolla qaydaya salmaq istəyirdi. Bu dövrdə Qarabağ xanlığında olduqca ağır vəziyyət yaranmışdı. Ağa Məhəmməd şahla aparılan müharibə nəticəsində «ellərin çoxu Gürcüstan, Gəncə, İrəvan, Şirvan və hətta Rum vilayətlərinə dağılıb getmiş, mal-dövlətləri qarət olunmuşdu» [59, s.129].. Belə bir vəziyyətdə Məhəmməd bəyə qarşı aparılan hərbi əməliyyat vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı.

A.Bakıxanov yazır ki, Sadiq xan Cənubi Azərbaycan xanlarını özündən asılı etdikdən sonra Qəzvin üzərinə yeridi, lakin sakinlər onu şəhərə buraxmadılar. Ağa Məhəmməd şahın vəliəhdi və qardaşı oğlu Fətəli xan ilə baş verən döyüşdə Sadiq xan məğlub olub Səraba döndü. Fətəli xan Zəncana gəldi və Hacı İbrahimxəlil xan Şirazini Sadiq xanın yanına göndərərək ona itaət etməsini, şahın qətlindən sonra ələ keçirdiyi qiymətli şeyləri qaytarmasını tələb etdi. Sadiq xan bütün şeyləri göndərərək üzr istədi və bağışlandı. Gərmrud və Səraba hakim təyin olundu [101, s.179]. Məhəmməd bəy isə Qarabağda hakimiyyətini möhkəmləndirməyə cəhd edirdi.

İbrahimxəlilxəlil xan iki ay müddətində Ümmə xanın yanında qaldıqdan sonra, carlılar və şahsevən dəstələri ilə birlikdə Qarabağa tərəf hərəkət etdi. Qarabağ əhalisinin və müvəqqəti hakimiyyəti ələ keçirmiş qardaşı oğlu Məhəmməd bəyin müqavimətinin qarşısını almaq üçün öncə oğlu Mehdiqulu ağanı Şuşaya göndərdi. Mehdiqulu ağa Şuşaya gələndən sonra anladı ki, Məhəmməd bəy öz ətrafına tərəfdarlar toplayaraq hakimiyyəti öz əlində saxlamaq istəyir. Bu barədə atasına xəbər göndərdi. İbrahimxəlilxəlil xan Kür çayı sahilinə çatdığı zaman böyük oğlu Məhəmməd Həsən ağanı bir hərbi dəstə ilə tələsik Şuşa tərəfə göndərdi. İbrahimxəlilxəlil xanın yaxınlaşması

xəbərini eşidən Məhəmməd bəy Qarabağ ellərini Araz kənarına köçürmək fikrinə düşdü. Öz tərəfdarları ilə Kirs dağındakı qalaya çəkildi. Ancaq Məhəmmədhəsən ağa ora yaxınlaşan kimi, Qarabağ sakinləri onun yanına gəlməyə başladılar. Məhəmmədhəsən ağa Məhəmməd bəyi öz yanına çağıraraq narahat olmamasını xahiş etdi. Şuşada olan Mehdiqulu ağa qardaşının qoşunla yaxınlaşdığını eşidib, Məhəmməd bəyin tərəfdarlarını tutub həbs etdirdi. Bundan sonra İbrahimxəlilxəlil xan öz qoşunu, yaxın adamları, Nəsir xan və Əta xan Şahsevənlərlə Şuşaya gəldi [59, s.128-129].

Əhməd bəy Cavanşir isə bu məsələ ilə bağlı belə yazır: «xan [İbrahimxəlilxəlil xan- T.M.]. Fətəli şahın vədini almadan Qarabağa qayıtmağa qorxurdu. Payızda şahın belə bir əmri alındı ki, İbrahimxəlilxan öz xanlığına qayıtsın, Ağa Məhəmməd xanın nəşini və onun ölümündə müqəssir olan Məhəmməd bəyi və pişxidmət Səfərəlini onun yanına göndərsin. Bu zaman İbrahimxəlilxan əvvəlcə Məhəmmədbəyin yeznəsi olan oğlu Mehdiqulu xanı Qarabağa göndərdi ki, Məhəmmədbəyi və yerli əhalini onu qarşılamağa hazırladırsın, özünə isə müzdlə tutulmuş böyük bir ləzgi dəstəsi ilə yola düşdü.

Öz əmisindən əsla bədgüman olmayan Məhəmməd bəy əvvəlcə xanın böyük oğlu Məhəmmədhəsən ağa ilə görüşüb, xanı qarşılamağa getdi və onu şəhərə qədər müşayiət etdi, ertəsi gün isə ona şahın xəzinəsindən qiymətli hədiyyələr göndərdi [23, s.177]. Əhməd bəy Cavanşirin yazdığına görə İbrahimxəlilxəlil xan əvvəlcə şahın tələbini yetirməyə, yəni Məhəmməd bəyi tutub İrana göndərməyə cəhd göstərir, lakin son anda qərarından dönür. Ancaq Məhəmməd bəy onun tutulacağından şübhələnib Şuşanı tərk etmişdir. Məhəmmədhəsən ağa Tuğ kəndində ona yetişib heç nədən qorxmamasını və geri qayıtmasını xahiş edir. Məhəmməd bəy bunu bir tələ sayıb razılaşmır. Belə olduqda Məhəmmədhəsən ağa ona İranla düşmən münasibətdə olan Gürcüstana, yaxud Rusiyaya gedib Qarabağ xanlığının Rusiya himayəsinə qəbul olunması üçün çalışmasını xahiş edir. Məhəmməd bəy bu təklifi də qəbul etmir və əvvəlcə Törtər çayı sahilindəki Kələntərli adlı malikanəsinə, oradan da şəkili Məhəmmədhəsən xanın yanına gedir» [23, s.179].

Məhəmmədhəsən xan isə onu şamaxılı Mustafa xana təhvil verdi. Mənbədə göstəriləyi kimi, «Mustafa xan qədimdən Məhəmməd bəylə qanlı idi, çünki atasının əvəzinə onun atasını və qardaşını öldürmüşdü» [59, s.130]. Bu səbəbdən də Mustafa xan Məhəmməd bəyi edam etdirdi. Qarabağ xanlığında yenidən İbrahimxəlilxəlil xanın hakimiyyəti bərpa edildi.

§ 2. XVIII əsrin 90-cı illərinin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanlığı uğrunda rus-qacar rəqabəti

Hələlik xarici təhlükə sovuşsa da məlum idi ki, nə qacarlar, nə də Rusiya Qarabağa iddialarından əl çəkməyəcək. Xanın qocalığından istifadə edib bütün idarə işlərini öz əllərinə alan əyanlar bir-birinə düşmən olan iki cəbhəyə bölünmüşdü. Bu cəbhələrdən biri rusların Cənubi Qafqazın işlərinə qarışmasını gözləyərək heç bir vəchlə İrana tabe olmaq istəmir, digər cəbhə isə əksinə, İran hökmdarını hər vasitə ilə razı salmağa çalışırdı.

XVIII əsrin 90-cı illərində Qacar hücumlarının iflasa uğramasına baxmayaraq Azərbaycan xanlıqlarının, o cümlədən Qarabağ xanlığının vəziyyəti mürəkkəb olaraq qalırdı. Cənubdan təhlükənin sovuşması müvəqqəti xarakter daşıyırdı və şah hakimiyyəti uğrunda mübarizənin qızıışması ilə bağlı idi. Bu mübarizədə Ağa Məhəmməd şahın qardaşı oğlu Fətəli xan, Fars vilayətinin hakimi Hüseynqulu xan Qacar, Ağa Məhəmməd şahın ölümündən sonra Cənubi Azərbaycanda hakimiyyəti ələ almış Sadıq xan Şəqqəqi, Ağa Məhəmməd şahın qardaşı Əliqulu xan Qacar və Zəki xan Zəndin oğlu Məhəmməd xan iştirak edirdilər [156.3, s.15]. Ağa Məhəmməd şah tərəfindən İran taxtının vəliəhdi elan edilmiş Fətəli xan öz rəqibləri ilə ağır mübarizə aparmalı oldu. Tezliklə Hüseynqulu xan onun hakimiyyətini tanıdı və Şirazın hakimi təyin edildi. Sadıq xan Şəqqəqi Qəzvinə möhkəmlənsə də Fətəli xanın üstün qüvvələri ilə döyüşə girməkdən qorxaraq onun hakimiyyətini tanımağa məcbur oldu. Məhəmməd xan Zənd öz qohumlarının və Lur tayfasının köməyi ilə İsfahanda möhkəmlənsə də tezliklə ağır məğlubiyyətə uğradı. Yalnız 1798-ci ilin əvvəllərində Fətəli xan əsas rəqiblərinin müqavimətini qırdı və özünü şah elan etdi.

Hakimiyyətə gəldiyi ilk dövrlərdə Fətəli şah əsas diqqətini hakimiyyət uğrunda mübarizə aparacaq rəqiblərinin müqavimətlərini qırılmasına yönəltməyə məcbur olduğundan Cənubi Qafqaz bir növ onun diqqətindən kənar qalmışdı.

Əsas rəqibləri üzərində qələbə çalan Fətəli şah XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xanlıqlarını, o cümlədən Qarabağ xanlığını itaət altına almaq üçün real addımlar atmağa başladı. Pirqulu xan Qacarın başçılıq etdiyi İran ordusu İrəvan qalasını ələ keçirdi və buradan Azərbaycanın digər xanlıqlarının, o cümlədən Qarabağ xanlığının müstəqilliyini təhdid etməyə başladı.

Rusların ona qarşı hörmətsizliyi, ləyaqətsiz davranışı, qonşu xanlıqların düşmənçilik siyasəti Qarabağda Qacarların tərəfdarlarının

üstünlüyü İbrahimxəlilxəlil xanı qacarlara meyl etməyə məcbur etdi. O, qatil Səfərəli bəyi at kimi nallatdıraraq, Ağa Məhəmməd şahın cənazəsilə birgə böyük ehtiramla Tehrana göndərdi. Fətəli şah xanın elçilərini qiymətli hədiyyələrlə geri yola saldı. Qaradağ xanlığının gəlirlərini ona verməyi vəd etdi və İbrahimxəlilxəlil xanın qızı Ağa bəyim ağam istədi [51, s.86]. Yeddi ay düşündükdən sonra İbrahimxəlilxəlil xan qızını yeni şaha verməkdən imtina etdi. Bundan qəzəblənən şah Qarabağa göndərmək üçün 12 min nəfərlik hərbi dəstə hazırladı. Bundan xəbər tutan xan Rusiyanın Gürcüstandakı naziri Kovalenskiyə məktub göndərərək Rusiyaya səqadətində onu əmin etdi və ondan Fətəli şahla münasibətdə necə hərəkət etməsi barədə məsləhət istədi [128.3, s.292]. Kovalenskidən heç bir cavab almayan İbrahimxəlilxəlil xan xanlığın yenidən dağıdıcı basqına məruz qalmasının qarşısını almaq üçün Fətəli xanın təklifini qəbul etməyə məcbur oldu. Ağa bəyim ağa şahın hərəminə göndərildi. Xanın oğlu Əbülfət ağanı da Tehran sarayına əmanət kimi göndərildi. Şah Əbülfət ağanı öz sərkərdələrindən biri etdi. Ağabəyim ağa ilə nikah bağladıqdan sonra şah ildə bir dəfə İbrahimxəlilxəlil xana müxtəlif hədiyyələr – xələt, qılınc, yəhərli və yüyənli at və s. göndərirdi [59, s.88]. Eyni zamanda şahdan rəmzi itaətkarlıq əlaməti olaraq Şuşada onun adına 30 qəpik qiymətində olan pul [sahib-qran]. zərb olunmağa başlandı [23, s.180].

1797-ci ildə yaranmış daxili sabitlik Fətəli şaha öz nümayəndəsi Ağa Mirseyid Həsəni Rusiyaya, I Pavelin sarayına göndərməyə imkan verdi. Şah nümayəndəsi İranın Rusiya ilə münasibətini sahmana salmaq, İranın Cənubi Qafqazı fəth etmək məqsədini bildirdikdə I Pavel Cənubi Qafqazın nə dərəcədə strateji əhəmiyyətə malik olduğunu dərk edərək, İrana Cənubi Qafqaza qarşı hər cür iddiadan əl çəkməyi tövsiyə etdi. Bu xəbər Fətəli şahı öz nümayəndəsinin Peterburqdan qayıtmasını gözləmədən Cənubi Qafqazın bütün vilayətlərinə itaətkarlıq sərəmanı göndərməyə vadar etdi. Rədd cavabı alan Fətəli şah öz qoşunlarına sərhəddi keçib Cənubi Qafqazı işğal etməyi əmr etdi. Fikrindən əl çəkməyən Rusiya dövləti hərbi əməliyyatın başlanması vaxtının çatdığını qət etdi. Rus qoşunlarının Cənubi Qafqaza yeriməsi xəbəri İran ordusunun geri çəkilməsinə səbəb oldu. İran ordusunun geri çəkilməsi xəbəri lazımi dərəcədə müharibəyə hazır olmayan Rusiyanın da Cənubi Qafqaza yürüşünü dayandırdı. 1798-ci ildə Rusiya Azərbaycanın Xəzər sahilli vilayətlərindən, o cümlədən Gürcüstandan əl çəkməyi rəsmi şəkildə İrandan tələb etdi. Hətta Qarabağ müləklərinin də harayına çatdı. Belə ki, «Vərəndə müləki Cəmsid Şahnəzərov və Gülistan müləkinin qardaşı oğlu Firudin Bəylərov Peterburqa gedərək

çardan xahiş etmişdilər ki, ya «Qarabağ vilayətini» Rusiya himayəyə götürsün, «müləklərin təbəələri olan erməniləri və müsəlmanları məskunlaşdırmaq üçün Yekaterinoqrada ətrafında yer ayıraraq onların köçürülməsini təmin etmək məqsədi ilə qoşun göndərsin», ya da «Loriyə qədər uzanan Qazax torpağını onlara vermək haqqında Gürcüstan çarına göstəriş versin». Həmin ilin 2 iyulunda I Pavel fərman verib, Kaxetiya çarına tapşırırdı ki, Qarabağ xristianlarını Gürcüstanın tərkibində olan Qazax torpağına köçürməyə kömək etsin, onların bütün ehtiyacları ödənsin. Lakin köçürmə baş tutmadı. I Pavel 1799-cu ildə Gürcüstan valisinin xahişilə general-mayor Lazarevin başçılığı ilə Gürcüstanı beş minlik ordu göndərdi. 1801-ci il sentyabrın 12-də Georgiyevskdə bağlanan yeni müqavilə Cənubi Qafqaz uğrunda Rusiya-İran rəqabətini yenidən gücləndirdi.

Xarici hücum təhlükələrinin getdikcə daha real xarakter almalarına baxmayaraq XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xanlıqları arasındakı çəkişmələr səngimək bilmirdi. Vaxtilə rus qoşunlarına qarşı birgə mübarizə aparmaq haqqında öz aralarında razılığa gəlmiş İbrahimxəlilxəlil xanla şamaxılı Mustafa xanın münasibətləri xeyli gərginləşmişdi. Bu məsələdə şübhəsiz ki, Mustafa xanın öz mövqelərini xeyli gücləndirməsi və qonşu xanlıqları ələ keçirmək uğrunda ardıcıl mübarizə aparması az rol oynamamışdı. Fətəli xanın ölümündən sonra Quba xanlığının zəifləməsindən istifadə edən Mustafa xan əvvəlcə Salyanı ələ keçirdi, sonra isə Bakı xanlığını özündən asılı vəziyyətə saldı [101, s.180-181].

Qarabağ xanlığı ilə Şamaxı xanlığı arasında münasibətlərin kəskinləşməsində Şəki xanlığı ilə bağlı rəqabət də az rol oynamadı. Məlumdur ki, Ağa Məhəmməd şah Qacarin Azərbaycana ikinci yürüşü zamanı Şəki xanı Məhəmməd Həsən xan ciddi şəkildə cəzalandırılaraq hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmışdı. Bundan sonra Şəki xanlığında hakimiyyət İbrahimxəlilxəlil xanın qohumu Səlim xanın əlinə keçmişdi [101, s.179]. Məhəmməd Həsən xanın Şəkiddə öz hakimiyyətini bərpa etmək üçün Mustafa xana müraciət etməsi sonuncuya bu məsələyə müdaxilə etmək üçün şərait yaratdı. Səlim xan Mustafa xanın üstün qüvvələrinə müqavimət göstərə bilməyib Qarabağa qaçmağa məcbur oldu [33, s.61].

Məhəmməd Həsən xan İbrahimxəlilxəlil xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəyi öz yanına dəvət edib bildirdi: «Mən bir kor kişiyəm, Mustafa xanın hökmündən cana gəlmişəm. Gəl, qızımı sənə verim, mənə yanım qal. Şəki vilayətinin hökumətini öz əlinə al» [59, s.130].

Məhəmməd bəy bu sözlərə aldanıb Məhəmməd Həsən xanın yanına getdi. Ancaq sonuncu dərhal Məhəmməd bəyi həbs etdi, qan

düşməni Mustafa xana verdi. Mustafa xan Məhəmməd bəyi qətlə yetirdi [59, s.131].

XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olduqca mürəkkəb siyasi şərait yaranmışdı. Ölkə, əvvəllər olduğu kimi, yenə də dağınıq vəziyyətdə qalmaqda davam edirdi. Ayırı-ayrı xanların Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətdə birləşdirmək cəhdləri iflasa uğramışdı. Torpaq və sərvətlərini artırmaq uğrunda bir-birləri ilə daimi müharibələr aparan feodal hakimlər özlərinin şəxsi mənafeələrini vətənin ümumi mənafeyindən üstün tuturdular. Bu isə ölkə üçün olduqca ağır nəticələrə gətirib çıxarırdı. Ağa Məhəmməd şah Qacarın ordusunun və V.Zubovun başçılıq etdiyi rus ordusunun yürüşləri Azərbaycanda var-yoxdan çıxarmış, onun hərbi qüdrətini daha da zəiflətmişdi. Bu yürüşlərin hər ikisi son nəticədə iflasa uğrasalar da Azərbaycanın Rusiya və İran tərəfindən işğalı təhlükəsi nəinki sovuşmamış, əksinə, daha da güclənmişdi.

Bu dövrdə Qarabağ xanlığında daha ağır vəziyyət hökm sürürdü. Ağa Məhəmməd şahın hücumları nəticəsində bu xanlıq daha çox dağıntılara məruz qalmışdı. Ağa Məhəmməd şahın ölümündən sonra İranda hakimiyyət başına gəlmiş Fətəli şah ilk növbədə Qarabağ xanlığını ələ keçirməyə can atırdı. Şah sərkərdəsi Pirqulu xan Qacarın ordusu İrəvan qalasında möhkəmləndikdən sonra Qarabağ xanlığı üzərinə hücum etmək üçün hazırlıq işlərinə başlamışdı. İbrahimxəlilxəlil xan öz qızını Fətəli şahla əvə verməklə və oğlunu onun yanına göndərməklə vəziyyəti bir qədər yumşaltmağa nail olsa da, İranın Qarabağ xanlığını işğal etməsi təhlükəsini tamamilə aradan qaldırmağa nail ola bilməmişdi.

Eyni zamanda rus sarayı Azərbaycandakı azsaylı xristianları əvvəlki təqiblərə hesab edərək himayə etməkdə davam edirdi. I Pavel 1799-cu il 9 may tarixi fərmanı ilə Arqutinskini birinci dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni ilə təltif etdi. Vərəndə mülki Cəmşid Şahnəzərov və Cülüstən mülkinin qardaşı oğlu Firidun Bəylərov Peterburqa gələrək imperatordan Qarabağ vilayətini Rusiya himayəsinə götürməsinə, yaxud müləklərin təbəələrini məskunlaşdırmaq üçün Yekaterinoqrada ətrafında yer ayıraraq onların köçürülməsini təmin etmək məqsədi ilə qoşun göndərsin, yaxud da «Cəriyə qədər uzanan Qazax torpağını onlara vermək haqqında Gülüstən çarına» göstəriş versin. I Pavel bu məsələyə baxıb 1799-cu il iyun ayının 2-də xüsusi fərman verdi. Həmin fərmana görə Qarabağ xristianlarına ətrafi deyil, o zaman Kartli-Kaxetiya çarlığının təbəçiliyində olan Qazax torpaqlarını ayırdı [196, s.200-201].Ancaq Qarabağ xristianlarının köçürülməsi işi gerçəkləşdirilmədi.

1801-ci ildə taxta çıxmış yeni rus çarı I Aleksandr Cənubi Qafqazı qəti olaraq zəbt etmək siyasəti götürdü. I.Aleksandr 1801-ci il sentyabrın 12-də Kartli-Kaxetiya çarlığının ləğv edilməsi və onun torpaqlarının Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında fərman verdi. Əslində bu akt həm də Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalının başlanğıcı oldu. Gürcüstanla birlikdə Azərbaycanın Qazax, Borçalı, Şəmşəddil, Pəmbək və Şuragöl sultanlıqları da Rusiyanın tərkibinə qatıldılar.

Şərqi Gürcüstanı ələ keçirən Rusiya onun ərazisindən Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək üçün dayaq məntəqəsi kimi ismtifadə etməyə başladı. Rusiya hökumətinin işğalçılıq planlarının həyata keçirilməsində 1802-ci il sentyabrın 11-də Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı təyin edilmiş mənşəcə gürcü olan P.D.Sisianov xüsusilə böyük cəsarətli göstərirdi. 1803-cü ilin yazında rus ordusu Car-Balakənə soxuldu və öz azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxan yerli əhaliyə amansız divan tutdu [89.2,sən 1390-1392, s.688]. Gəncəli Cavad xan Sisianovun təbə olmaq təklifini rədd etdi. 1803-cü il dekabrın 3-də rus qoşunları Gəncə qalasını mühasirəyə aldılar. Sisianov dəfələrlə Cavad xana aman vəd edib təslim olmasını təklif etdisə də heç bir faydası olmadı. 1804-cü il yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə rus qoşunları iki dəstəyə bölünüb general Portnyaqin və polkovnik Karyaginın komandanlığı altında qalaya həddə qədər həmləyə keçdilər. Topun üstündə oturmış Cavad xan qəhrəmanlıqla müdafiə olunurdu. Kapitan Kolovski xanı öldürdü. Lakin gəncəlilər də dərhal kapitanı öldürdülər [182.1, s.315].Ruslar şəhər daxil olub hətta xeyli miqdarda dinc sakini belə qətlə yetirdilər. 1804-cü ilin yanvarında rus ordusu Gəncə xanlığını da işğal etdi və bununla da Qarabağ xanlığına lap yaxınlaşdı.

Gəncəni işğal edən kimi P.Sisianov Azərbaycanın şimal xanlarına, o cümlədən Qarabağ xanına hədələyici məktublar göndərərək Rusiya hakimiyyətini qəbul etmələrini tələb etdi. İbrahimxəlilxəlil xana göndərilən 8 yanvar 1804-cü il tarixli məktubda rus komandanı onu qazandığı qələbə münasibətilə təbrik etmədiyinə görə xanı təhqiramiz şəkildə qınayır «zəifin güclüyə təbə olması» kimi ümumi prinsipə riayət edərək öz etibarlı nümayəndəsini, yaxud oğlanlarından birini Rusiya himayəsinə qəbul şərtlərini razılaşdırmaq üçün göndərəcəyinə ümid etdiyini bildirirdi [89.2,sən.1416,s.688]. Sisianov işarə edirdi ki, əgər İbrahimxəlilxəlil xan xoşluqla Rusiya təbəçiliyini qəbul etməsə Cavad xanın aqibətinə tuş gələ bilər.

İbrahimxəlilxəlil xan öz nümayəndəsini Sisianovun yanına göndərsə də nümayəndəyə hər hansı sənədə imza atmaq və möhür basmaq səlahiyyəti vermədi. Bundan narazı qalan komandan birbaşa

hədələrə keçdi. 4 fevral 1804-cü il tarixli məktubunda o, yazırdı: «Siz Cavad xan kimi bu fars siyasətinizə görə cavab verəcəksiniz. Nə qədər ki, mən Gəncə ətrafında durmuşdum, siz ağacdakı yarpaq kimi əsirdiniz və belə cavab verməzdiniz, mən Gəncəyə gəlmədən siz qorxaq dovşan və yaltaq tülkü kimi Şəmşəddil müravi Andronikovun yanına adam göndərmişdiniz, o zaman siz indiki kimi məni uzaqda sayıb belə danışmağa cürət etməzdiniz. Mənə inanın ki, elə Gəncə qoşunları [Gəncədə qərarlaşmış rus qoşunları nəzərdə tutulurdu – T.M.]. Sizi tamamilə darmadağın etmək üçün kifayətdir; mənə inanın ki, sizin qalanın alınmazlığı rus qoşunları üçün yüngül olacaqdır» [89.2 sən. 1417, s.696].

Hədələrə İbrahimxəlilxəlil xanım dəyanətinin sarsılmadığını görəndə Sisianov, Qarabağ xanlığının hərbi gücünün Gəncə xanlığının hərbi gücündən çox olmasını və Şuşanı almağın çətinliyini göz önünə gətirərək danışıq tərzini dəyişməli oldu. Sonrakı məktublarında əvvəlki kimi hədələr yox idi. Onun «keçmiş günahlarının bağışlandığını» bildirir, gələcəkdə Rusiyaya sədaqətli olmasına and içməsi, Şuşaya rus hərbi dəstəsinin buraxılması, öz böyük oğlunu girov verməsi, təbəə kimi ildə 10 min əsrəfi bac ödəməsi şərtləri ilə Rusiya imperiyasının təbəəliyinə qəbul olunacağını bildirirdi [89.2, 1420, s.197]. Bu halda imperatorun xanı və onun varislərinin xanı taxtında qalacaqlarına təminat verəcəyi bildirilirdi.

Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya birləşdirilməsi və rus ordusunun Azərbaycan ərazisində apardığı işğalçı müharibələr Qacar sarayını narahat etməyə bilməzdi. Elə bu səbəbdən də şahın fəvqəladə səfiri Yaqub bəy 1804-cü ilin may ayında öz hökuməti adından general Sisianova ultimatum verərək rus qoşunlarının qəti olaraq Azərbaycandan və Gürcüstandan çıxarılmasını tələb etdi [137, s.89]. Bu tələbə rədd cavabı alan şah 1804-cü ilin iyun ayında Rusiyaya müharibə elan etdi. Bununla da 1813-cü ilə qədər davam etmiş I Rusiya-İran müharibəsi başlandı.

Qeyd etmək lazımdır ki, müharibənin ilk əməliyyatları rus qoşunları üçün uğursuzluqla nəticələndi. Belə ki, rus komandanlığı mühüm strateji əhəmiyyəti olan İrəvan qalasının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Elə buna görə də 1804-cü ilin iyununda İrəvan üzərinə təşkil edilən yürüşə xeyli qüvvə səfərbər edilmişdi [89.2 sən.1226, s.613-614]. Yürüşün əvvəllərində ruslar müəyyən uğur qazansalar da, nəinki öz məqsədlərinə nail ola bilmədilər, əksinə, çox ağır vəziyyətə düşdülər. Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, iranlılar rusların gediş-gəliş yollarını ələ kəşmişdilər ki, Rusiya qoşununun çarəsi hər tərəfdən

kəsilmişdi [58, s.69]. Xeyli itki verən rus ordusu yürüşü yarımçıq dayandırıb geri çəkilməyə məcbur oldu.

İrəvan yürüşündə uğursuzluğa düşərək Sisianov bundan sonra əsas diqqəti Qarabağ xanlığının ələ keçirilməsinə yönəltdi. Beləliklə, Qarabağ xanlığı bir tərəfdən Rusiyanın, digər tərəfdən isə Qacarlar dövlətinin hücum hədəfinə çevrildi. Sisianov Gəncəni ələ keçirdikdən sonra mayor Lisaneviçi İbrahimxəlilxəlil xanın yanına göndərərək ondan və bir sıra Azərbaycan xanlarından Rusiyanın himayəsinə keçmələrini tələb etdi. Mir Mehdi Xəzani yazır ki, Sisianov Gəncədən mayor Starikovu İbrahimxəlilxəlil xanım yanına göndərmişdi. Xan onu böyük ehtiramla qəbul edib Rusiyaya sədaqətli olacağını vəd edərək geri yola salmışdı [56, s.158].

Əhməd bəy Cavanşir yazır ki, belə bir şəraitdə Qarabağ xanlığında ruslara rəğbət bəsləyən Məhəmmədhasən ağanın dəstəsi üstün gəldi. Fətəli şah İbrahimxəlilxəlil xanla qohumluğuna görə, həm də onunla münasibətləri kəskinləşdirməmək üçün Şuşanı açıq hərbi müdaxilə yolu ilə almağa cəsarət etməzdi. Buna görə İbrahimxəlilxəlil xanın onun xidmətində olan oğlu Əbülfət ağanın əli ilə fitnə törədib Şuşa qalasına ələ keçirtməkdə təşəbbüs göstərdi. Sisianova qarşı yürüşdən qayıdarkən şah Əbülfət xanı güclü qoşun dəstəsi ilə Şimali Azərbaycanda saxladı ki, o, Qarabağ xanlığının ona irsən çatan hissəsini ələ keçirtsin, şərait olarsa, həm də Zəngəzurun bir hissəsini tutsun [23, s.182].

Əbülfət ağa xanın Məhəmmədhasən ağa və başqaları ilə birlikdə Tuğ kəndində olmasından xəbər tutub, onları həbs etməyə cəhd göstərdi. Lakin Mehdiqulu ağa və Xanlar ağa Əbülfət ağanın hücumundan az əvvəl güclü süvari dəstələri ilə Tuğa gəlmişdilər. Buna görə Əbülfət ağa güclü müqavimətə rast gəldi, bir qədər tərəfdarı ilə Arazın o tayına qaça bildi. Onun silah-sursatı isə qaliblərin əlinə keçdi [89.2, sən. 1417, s.696].

İbrahimxəlilxəlil xanın general Sisianovla əlaqələr yaratması və Qarabağ xanlığının Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsi üçün danışıqlara başlaması şah sarayında ciddi narahatlıq yaratdı. Şah hökuməti Qarabağ xanlığının Rusiyanın himayəsi altına keçməsinin qarşısını almağa çalışırdı. İbrahimxəlilxəlil xanın Tehrandə girov sifətilə yaşayan oğlu Əbülfət ağa 5 min nəfərlik dəstə ilə Qarabağa göndərildi. Əbülfət ağa özü ilə həm də şahın İbrahimxəlilxəlil xana məktubunu gətirmişdi [59, s.133]. Məktubda İbrahimxəlilxəlil xana təklif edirdi ki, Əbülfət ağanın başçılıq etdiyi İran qoşunu daimi olaraq Qarabağda saxlanmalı və onun razılığı olmadan xanlığda heç bir ciddi addımlar atılmamalıdır. Fətəli şah Qarabağ ərazisində öz qoşunlarını yerləşdirməklə xanlığın Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsinin qarşısını almaq istəyirdi.

VI FƏSİL

KÜRƏKÇAY MÜQAVİLƏSİ VƏ RUSİYANIN QARABAĞ XANLIĞINI ÖZ YARIMMÜSTƏMLƏKƏSİNƏ ÇEVİRMƏSİ

Sisiyanov xarici işlər nazirinə Çartoriyskiyə 29 may 1806-cı il tarixli məktubunda göndərdiyi İbrahimxəlilxəlil xanın Rusiya himayəsinə keçməsi istəyi ilə bağlı yazırdı: «İran qoşunlarının hərəkətindən qorxuya düşən İbrahimxəlil xan öz nümayəndəsini yanımıza göndərərək bizə itaət etmək istədiyini bildirir. Mənə elə gəlir ki, onu buna qorxu vadar etmişdir» [89.2sən.1421 s.697-698]. İbrahimxəlilxəlil xanın general Sisiyanovla apardığı danışıqların gedişində Qarabağ xanlığının Rusiyanın hakimiyyəti altında keçməsi haqqında müqavilə layihəsi işlənib hazırlandı.

Bu dövrdə Qarabağ xanlığında daxili siyasi vəziyyət və Qacar sarayının intriqaları haqqında Mir Mehdi Xəzani daha geniş məlumat verir. Tarixçi yazır ki, İbrahimxəlil xanın Rusiyaya itaət etməsinin səbəblərindən biri bu idi ki, Ağa Məhəmməd Şahın basqılarından sonra Qarabağ dağıdılmış və qarət olunmuş vəziyyətdə idi, qonşu xanlar Qarabağ xanlığına düşmənçilik hərəkətlərinə başlamışdılar; üstəlik «xanın özü qoca və müsini olmuşdu. Övladı və oğlanları dəxi bir-biri ilə ədavətə başlamışdılar. Qarabağda nifaqlıq vaqi olub İbrahim xanın hökmü dürüst cari olmadı» [56,s.161]. Mir Mehdi Xəzənin yazdığına görə Məhəmmədşəhən ağa ilə atası, anası habelə digər qardaşlar Mehdiqulu ağa və Xanlar ağa arasında itilaf yaranmışdı. Vərəndə mahalında məskunlaşmış Cəbrayilli tayfası Məhəmmədşəhən ağanın ana qohumları olduğundan onun tərəfini saxlayır və İbrahimxəlil xanın əmrinə tabe olurdular. Xan Mehdiqulu ağa və Xanlar ağaya tapşırırdı ki, öz aralarında ittifaq bağlayıb “Məhəmmədşəhən ağanın hökmünü aşağı salalar və Cəbrayilli camaatını dəxi bir növ [sakit]. edib, ondan [yəni- Məhəmmədşəhən ağadan – T.M.]. kənar və uzaq edələr ki, İbrahim xana dürüst müti olalar” [56,s.162]. Ancaq atanın yaşlaşıb nüfuzdan düşdüyünü görən Mehdiqulu ağa və Xanlar ağa nüfuzlu və güclü qardaşlarına qarşı açıq çıxış etməkdən çəkindilər. Belə olduqda İbrahimxəlil xan şah sarayındakı oğlu Əbülfət ağaya xəbər göndərüb Qarabağa gəlməsini istədi [48,s.162]. Bundan xəbər tutan Fətəli şah Əbülfət ağanı beş min nəfərlik qoşunla Qarabağa göndərdi. Şah hökm etmişdi ki, Əbülfət ağa İbrahimxəlil xanın «hüzurunda vəkil və naib kimi olub,dəxil vətəssərü edənləri xüsusən Məhəmmədşəhən ağanı, bir para Qarabağ bəyzadələri ilə Fətəli şahın

hüzuruna rəvanə edə».[56,s.162]. İbrahimxəlil xan əvvəlcə şahın təklifini qəbul etmək istədi,lakin Məhəmmədşəhən ağa Mehdiqulu ağa və Xanlar ağa öz aralarında ədavəti bir kənara qoyub birləşdilər və atalarından Əbülfət ağanı Qarabağa buraxmamağı tələb etdilər. Xəzənin yazdığı kimi, oğlanlarının təsiri ilə «dəxi Fətəli şahın bir para təklifatını xoşagəlməz bilib dübarə Əbülfət xana yazdı ki, qayıtsın və Qarabağ torpağına gəlməsin».[56,s.162]. Mirzə Camal da İbrahimxəlilxəlil xanın Əbülfət ağaya məktub yazaraq ondan Qarabağ torpağına ayaq basmamasını tələb etdiyini yazır [59,s.133]. Əbülfət xan anladı ki,cavab qardaşlarının təsiri ilə verilmişdir. Buna görə də atasının sözünə məhəl qoymayıb ixtiyarındakı qoşunla xanlığın Zəngəzur və Qapanat mahallarına daxil oldu,hər kənd və nahiyədə Məhəmmədşəhən ağa və Mehdiqulu ağanın digər bəylərin və ağaların darğa və nöqərlərini vəzifədən kənarlaşdırıb, öz adamlarını onların yerlərinə təyin etdi. Qapan, Çıldur və Güney mahallarını tamamilə nəzarəti altına aldı. Bərguşad çayı yanında düşərgə saldı [48,s.162-163].Bir sıra bəylər, o cümlədən Mirzə Əli bəy və Fazil bəy zahirdə İbrahimxəlil xana sədaqətlərini saxlasalar da gizləndə Əbülfət ağaya rəğbət bəsləyirdilər. İbrahimxəlil xanla Məhəmmədşəhən ağa Əbülfət ağaya qarşı hərəkət edib Tuğ kəndinə gəldilər. Burada Mehdiqulu ağa və xanlar ağa onlardan ayrılıb Zəngəzura tərəf hərəkət etdilər. Mehdiqulu ağa Uğurlu bəyi bir dəstə atlı ilə göndərdi və Əbülfət ağanın Xəzək kəndində qoyduğu bəyləri tutulub dustaq edildi. Əbülfət ağa isə Məhəmmədşəhən ağa ilə İbrahimxəlil xanın yanında az qüvvə olduğunu güman edib sürətlə Dizaq mahalına gəldi. Məqsədi, tarixçinin güman elədiyinə görə «Məhəmmədşəhən ağanı və İbrahim xanı dəxi bidəxil edib Şuşa qalasını tutmaq idi».[56,s.163]. Vəziyyətin çətinləşdiyini görən İbrahimxəlil xan və Məhəmmədşəhən ağa dərhal Mehdiqulu ağa və Xanlar ağaya xəbər göndərdilər ki, iki gündə 4-5 yüz atlı və piyada döyüşçü toplayıb özlərini çatdırınsınlar. Sonuncular yeddi yüz nəfərə qədər atlı və piyada döyüşçü toplayıb tələsik özlərini Tuğ kəndinə çatdırdılar. Tuğa əlavə qüvvə gəlməsindən xəbəri olmayan Əbülfət ağa sübh tezdən Qızılcıqlaşqandan çıxıb qoşununu dəstələrə bölərək kəndə yaxınlaşmağa başladı. Hava buludlu və dumanlı olduğundan kəndin içi görünmürdü. Əbülfət ağa kəndə bir verstə qədər yaxınlaşdıqda duman dağıldı və o kənddə xeyli hərbi qüvvə olduğunu gördü. Kiçik bir toqquşmadan sonra Əbülfət ağa hücumunu dayandırdı. Gecəni keçirib səhəri geri qayıtmaq fikrində idi.Ancaq Məhəmmədşəhən ağa və Mehdiqulu ağanın dəstələri qəfil Əbülfət ağanın qoşununa hücum etdilər. Əbülfət ağanın döyüşçüləri silah-sursatlarını atıb qaçmağa başladılar. Cəbrayilli, Hacılı və Cavanshir tayfasından olan döyüşçülər isə Əbülfət ağadan üz döndərüb qarşı tərəfə keçdilər. Əbülfət ağa az miqdarda tərəfdarı ilə qaçıb Arazın o tayına keçdi.

Fətəli şah Əbülfət ağanın uğursuzluğundan xəbər tutub, zahirən onu məzəmmət elədi. İbrahimxəlil xanın yanına adam göndərüb, Əbülfət ağanın guya ondan icazəsiz Qarabağa hücum etdiyini bildirdi [56,s.166].

Fətəli şah İbrahimxəlil xanın Rusiya himayəsinə keçməindən çox qorxurdu. Buna görə Kərim xan və Abdulla xanı onun yanına göndərüb yazmışdı ki, «Allah rızasına namusi-islami mənzur edib hər nə təvəqqeyi var» ondan etsin, «urus padşahına itaət etməsin. Şuşa qalası toxunulmazdır və məmləkətdə səddi mətindir və İranın giriş qapısıdır, Urus dövlətinə verib Rusiya qoşunlarını daxili şəhər və [onların]. qalası eləməsin [56,s.167]. Şah Qarabağı ruslardan müdafiə etmək üçün Şahbulağı qalasına Qacar qarnizonunun yerləşdirilməsini təklif edir, bildirirdi ki, ikinci oğlu Abbas Mirzəni göndərəcək ki, Qarabağ xanlığı ilə düşmənçilik edən qonşu sakinləri cəzalandırsın. Qarabağdan qaçan elatları toplayıb geri qayıtsın. Şahın təklifinə görə əlavə iki min piyada sərbaz toplaqla gəlib qalalarında yerləşməli idi. İbrahimxəlil xan şahın elçilərinə qeyri-müəyyən cavab verib geri yolladı [56,s.167]. Fətəli şah Kərim xan və Abdulla xanı, habelə Rəhim xanı qiymətli hədiyyələrlə yenidən Şuşaya göndərüb əvvəlki təkliflərini təkrar etdi. Bu dəfə İbrahimxəlil xan elçiləri geri qaytarmayıb ev dustağı kimi Şuşada saxladı və bu barədə Sisianova xəbər verdi [56,s.167-168].

Qarabağ xanlığını hərbi yolla itaətə gətirməyin mümkün olmadığını görə Fətəli şah İbrahimxəlilxəlil xanı diplomatik yolla Rusiyanın himayəsi altına keçməkdən çəkindirmək qərarına gəldi. Şah Kərim xan, Rəhim xan və Abdulla xandan ibarət olan elçilərini xüsusi fərmanla Qarabağa göndərdi [59,s.133]. Fərmanın məzmunundan aydın olur ki, Fətəli şah indiyə qədər heç kəsə etmədiyi güzəştə İbrahimxəlilxəlil xana etməklə onun Rusiya himayəsinə keçməsinə imkan vermək istəmir. Belə ki, Fətəli şah «Qarabağ mahalını, şah xəzinəsinə çatmalı olan mədaxili ilə birlikdə əbədi olaraq İbrahimxəlilxəlil xana verməyi, habelə öz övladlarından iki nəfərini onun yanına girov göndərməyi öhdəsinə götürürdü» [59,s.133-134].

Edilən bu güzəştlərin müqabilində rus qoşunlarının hücumlarının qarşısını almaq üçün Tiflis və Gəncə yolunun üstündə olan Əsgəranın hər iki qalasında İran ordusu yerləşdirilməli, Şuşa qalasının yaxınlığında qazılmış səngərlər də bu ordunun ixtiyarına verilməli idi. Bütün xərcləri şah hökumətinin xəzinəsindən ödənilməli olan bu ordu İbrahimxəlilxəlil xanın itaət və əmrindən boyun qaçırmmalı idi.

Lakin şahın bu təklifləri də heç bir nəticə vermədi. İbrahimxəlilxəlil xan Qarabağ xanlığının Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsi siyasətini daha böyük inadkarlıqla davam etdirirdi. Bu addımın gələcəkdə özü üçün hansı ağır nəticələrə gətirib çıxaracağını

dərk etməyən İbrahimxəlilxəlil xan müqavilə layihəsi üzərində aparılan işləri daha da sürətləndirərək onu tezliklə başa çatdırmağa tələsirdi. Onun rus komandanlığı ilə xanlığın müstəqilliyini əsasən qorumaq şərti ilə himayə haqqında müqavilə bağlamaq üçün danışıqlara başlamaq təşəbbüsü də boş çixdı. 1804-cü ilin yanvarında Gəncəni zəbt etdikdən sonra Sisyanov İbrahimxəlilxəlil xana məktub yazaraq onu «qorxaq tülkü», «ağacda bitməyən yarpaq» kimi ifadələrlə təhqir edərək xanın danışıqlar haqqında təklifini rədd etmişdi. Sisyanov kinayə ilə yazırdı: «Dünyada harada görünüb ki, qartal mülçəklə danışıqlar aparsın, zəif güclüyə itaət etmək üçün yaranmışdır» [89.2.1 sən. 1417,s.696].

Bir müddət sonra general İbrahimxəlilxəlil xandan Rusiya himayəsinə qəbul etməsini ultimativ tərzdə tələb etdi [78.1 sən1416,s.696]. Bu zaman Qarabağ xanlığının daxili vəziyyəti mürəkkəb idi. Ağa Məhəmməd şah Qacarin viranedicil yürüşləri nəticəsində xanlığın əhalisi var yoxdan çıxmış ərzaq məhsullarının qıtlığı hiss olunurdu.

Qarabağ həm Rusiya, həm də Qacarlər dövləti üçün böyük strateji əhəmiyyətə malik idi. Şuşa o zamankı İran sərkərdələrinin və o cümlədən şahın özünün rəyinə görə Cənubi Qafqazın açarı, Rusiya üçün İranın qapısı hesab edilirdi [23,s.182].

Qarabağ xanlığını dinc yolla itaətə gətirmək xəttini davam etdirən Sisianov öz şəxsi nümayəndəsi - əslən gürcü zadəganı Corayevlə bağlanması təklif olunan müqavilə mətnini göndərdi. Daha sonra mayor Lisaneviç Şuşaya göndərüb xanı Rusiya himayəsinə qəbul etməyə razı salmasını tapşırırdı. Həm də Lisaneviçə verilmiş təlimatdan görünürdü ki, xanın layihəyə düzəliş etməsinə icazə verilmir.

Lisaneviç Şuşaya gələn kimi xan nüfuzlu bəyləri də çağırmaqla divan topladı. Altı günlük məsləhətləşmələrdən sonra bütün bəylər Rusiya himayəsinə qəbul etmək haqqında təklifi rədd etdilər. Ancaq İbrahimxəlilxəlil xan onların rəyi ilə hesablaşmayaraq himayəyə keçmək haqqında müqavilə mətnini qəbul etdi [128.4,s.40].

Sisianov Lisaneviçlə İbrahimxəlilxəlil xana ünvanladığı məktub da göndərmişdi. Baş komandan bildirirdi ki, müqavilə xanlığın İran təcavüzündən qorunmasına, varislərinin hakimiyyətinin saxlanmasına təminat verəcəkdir. Müqavilənin imzalanması haqqında İbrahimxəlilxəlil xanın prinsipal razılığını alan Sisianov 1805-ci il martın 14-də İbrahimxəlilxəlil xana yazdığı məktubunda bununla əlaqədar məmnunluğunu bildirirdi. O, eyni zamanda aprelin 7-də çara raport göndərərək İbrahimxəlilxəlil xanı, eləcə də onun qohumu şəkili Səlim xanın müqaviləni imzalayaraq imperatora sədaqət andı içməyə razılaşdıqları haqqında məlumat verdi. General ümid etdiyini bildirirdi

ki, xanların ödəyəyi bac Gürcüstandakı rus administrasiyasının xəzinəsinə xeyli zənginləşdirəcək [89.2, sən.1433 s.701-702].

İbrahimxəlilxəlil xan və şəkili Səlim xan öz əyanları və xidmətçiləri ilə [sayı 600 nəfərə çatırdı]. Sisianovun Gəncədən 20 verst aralıda yerləşən Kürəkçaydakı düşərgəsinə goldilər.

1805-ci il mayın 14 [yeni təqvimlə 26-sı]... İbrahimxəlilxəlil xan Sisianovun Gəncədən 20 verst aralıda Kürəkçay sahilindəki düşərgəsinə gələrək himayə müqaviləsini imzaladı və sədaqət haqqında andlı öhdəlik götürdü.

Müqavilə giriş və 11 maddədən ibarət idi. Girişdə İbrahimxəlilxəlil xan və Sisianov təntənəli şəkildə müqavilə bağladıklarını bəyan edirdilər.

Müqavilənin birinci maddəsində deyilirdi ki, İbrahimxəlilxəlil xan İrandan, yaxud hər hansı digər bir dövlətdən asılı olmamağa and içir. İkinci maddəyə görə Rusiya imperatoru özü və varisləri adından İbrahimxəlilxəlil xanın və varislərinin və mülklərinin bütövlüyünün qorunması vəd edirdi [89.2, sən .1436 s.704-705]...

Müqavilənin üçüncü maddəsində xan hakimiyyətinin ötürülməsi qaydası müəyyənləşdirilirdi. Qərara alınır ki, İbrahimxəlilxəlil xandan sonra hakimiyyət onun böyük oğluna və sonra eyni qaydada keçəcəkdir. Bu zaman yeni xana çarın təsdiq fərmanı verilməli idi. Xan müstəqil xarici siyasətdən imtina edir və Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı ilə əvvəlcədən razılaşdırmadan qonşu hakimlərlə əlaqə saxlamamalı idi, əgər onlardan elçilər, yaxud məktublar gələrsə mühümlərini baş komandana göndərməli, az mühümləri barədə isə xanın yanında qoyulmuş rus zabiti ilə məsləhətləşməli idi.

Müqavilənin beşinci maddəsinə görə çar Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı və Gürcüstan baş idarəsinin adından İbrahimxəlilxəlil xanın və onun varislərinin Qarabağ xanlığında hakimiyyətini həmişəlik saxlamağı, xanın daxili idarəçilikdə müstəqilliyinə toxunmamağı vəd edirdi [89.2 sən 1436,s.705]... Xanı, onun ailəsini, mülklərini «qorumaq üçün» Şuşada 500 nəfərlik rus hərbi dəstəsi yerləşdirilməli idi. Böyük təhlükə yaranarsa baş komandan əlavə qüvvələr göndərməli idi. Altıncı maddədə deyilirdi ki, Şuşada yerləşdirilən dəstənin bütün xərcləri xanın üstünə düşür.

Səkkizinci maddədə Qarabağ xanının Rusiya xəzinəsinə ödəyəyi xərəcənin miqdarı və ödəmə qaydası müəyyənləşdirilirdi. 8000 əsrəfi [çervon]. məbləğində xərəcənin yarısı fevralın 1-də, digər yarısı isə sentyabrın 1-də ödənilməli idi. Həmin maddədə həm də qeyd edilirdi ki, İbrahimxəlilxəlil xan özünün ikinci oğlu Məhəmməd həsən ağanın böyük oğlu Şükrullahı girov sifətilə Tiflisə göndərir [89.2

sən.1436,s.705].

Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı gen. Sisianov Kürəkçay müqavilələrinin imzalanmasından çox məmnun qaldı. O, 22 may 1805-ci il tarixli raportunda Şuşa qalasının açarlarını və Kürəkçay müqavilələrinin mətnlərinin Peterburqa göndərdiyini yazaraq «Rusiya imperiyasının genişlənməsi» münasibətilə imperatoru tərkib etdi. Qarabağın Rusiya himayəsinə qəbul edilməsinin faydasından bəhs edərək Sisianov yazırdı ki, Qarabağ öz mövqeyinə görə Azərbaycanın və deməli İranın qapısı sayıla bilər və demək onları vahimə içində saxlayacaq; Qarabağ vasitəsilə payızda Gürcüstanın işğal olunması nəzərdə tutulan Bakı ilə yaxınlaşdıracaq [89.2sən.1436,s.702-703].

Baş komandan İbrahimxəlilxəlil xana general-leytenant rütbəsi verib ona müvafiq məvacib təyin olunması və daş-qaşla bəzənmiş qılıncla təltif olunmasını, xanın böyük oğlu və varisi Məhəmməd həsən ağaya general-mayor rütbəsi verib, müvafiq məvacib təyin olunmasını və almazlarla bəzədilmiş, üstündə «sədaqətinə görə» yazısı olan medalla təltif olunmasını, xanın ortancıl oğlu Mehdiqulu ağaya müvafiq məvaciblə general-mayor rütbəsinin verilməsini, kiçik oğul Xanlar ağaya müvafiq məvaciblə polkovnik rütbəsinin verilməsinin təklif edirdi [89.2 sən. 1453,s.711-712; sən. 1456 s.712-713].

Sisianovun təklifini nəzərdən keçirən çar 6 iyul 1805-ci il tarixli buyruğu ilə Qarabağ və Şəki xanlarının, onların oğlanlarının rütbələrlə və müvafiq məvaciblərlə təltif olunması haqqında fərman imzaladığını bildirdi [89.2sən 1453,s.713]. I Aleksandrın 8 iyul 1805-ci il tarixli fərmanında deyilirdi ki, imperatorun lütfü ilə İbrahimxəlilxəlil xan general-leytenant rütbəsi ilə təltif olunur və ona müvafiq məvacib təyin olunur [89.2sən1456,s.713].

İbrahimxəlilxəlil xanın Rusiyanın hakimiyyətini qəbul etməsi şah sarayının kəskin qəzəbinə səbəb oldu. Kürəkçay müqaviləsi imzalandıqdan az sonra, daha doğrusu 1805-ci il iyun ayının ortalarında qacarların bir hərbi birləşməsi Xudafərin körpüsündən Araz çayını keçərək Qarabağ ərazisinə soxuldu. Artıq iyun ayının 11-də Pirqulu xan Qacarı başçılıq etdiyi 10 min nəfərlik İran ordusunun ilk dəstələri tərkibində Qarabağ suvariləri də olan rus qoşunu ilə döyüşə girdi. Mirzə Camal Qarabaği bu döyüş üzərində daha ətraflı dayanaraq yazırdı: «Arazın suyu qalxmışdı. Çayı körpüdən başqa heç yerdən keçmək olmazdı. Buna görə Məhəmməd həsən ağa qızılbaş qoşununun Qarabağ torpağına girə bilməməsi və vilayətdəki ellərin, kəndlərin əkin yerlərinin tələf olmaması üçün yeger dəstəsini və mayoru [Şuşadakı rus qarnizonunun komandiri mayor Lisaneviç nəzərdə tutulur - T.M.]. götürüb Qarabağın adlı-sanlı atlıları ilə birlikdə körpüyə tərəf getdi.

Lakin, qızılbaş [qoşunu] onları qabaqlayıb körpüdən keçmiş və Qarabağ torpağına girmişdi. Qızılbaşlar Cəbrayıl bağları yaxınlığında rus və Qarabağ əsgərlərinə rast gəldilər. Bərk vuruşma oldu. Gecə mərhum Məhəmmədhasən ağa Şuşa qalasının mühafizəsini məsləhət bilib, qoşunla qalaya qayıtdı».[59,s.135]. Bu döyüşdə qalib gələn İran ordusu Qarabağda böyük dağıntılar törətdi.

Bələliklə, rus hökuməti elə ilk vaxtdan Qarabağ xanlığını müdafiə etmək haqqında öz üzərinə götürdüyü öhdəliyi yerinə yetirmədi.

Mir Mehdi Xəzənin yazdığına görə İbrahimxəlilxəlil xan və Məhəmmədhasən ağa Şuşadakı bir çox bəylərdən arxayın deyildilər, onların Əbülfət ağanın tərəfinə keçəcəyindən və qalanı təslim edəcəklərindən ehtiyat edirdilər. Məhz buna görə də onlar qalaya qayıdıb oranın mühafizəsini daha vacib bilməmişdilər [56,s.169]. Əvvəlcə onların öz qüvvələri və mayor Lisaneviçin başçılıq etdiyi rus taboru qalanın önündə düşərgə qurdular. Qarabağ kəndlərinin sakinlərinin çoxu da dağlara çəkildilər. Elatlar yaylaqlara qalxdılar. Abbas Mirzə ordusu ilə Çanaxçı kəndinə yetişib orada ordu qurdu. Onun sərkərdəsi Əliqulu xan beş minlik qüvvə ilə Əsgəran qalalarına yanaşdı. Əbülfət ağa onun tərəfinə keçmiş bir sıra Qarabağ bəyləri ilə Qacar qoşunları ilə birlikdə idi. Tarixçinin yazdığına görə xristian kəndlərinin «məcəmü mülkləri və koxaları tamamən Əbülfət xanın yanına gedib xələt və xatircəmlik hasil elədilər».[56,s.170].

Lisaneviç və İbrahimxəlilxəlil xan Qarabağda vəziyyətin çox ağır olduğunu gen. Sisianova bildirdilər. Sisianov polkovnik Karyagini yeger alayı və toplarla, habelə polkovnik-leytenant Kotlyarevskini Qarabağa göndərdi. Onlar Şahbulağma çatdıqları gün Əliqulu xan Əsgəran səmtindən, Abbas Mirzə isə Çanaxçı kəndindən Şuşa üzərinə hücumla keçmişdilər. Karyagin dərhal Əsgəran tərəfə həmlə etdi. Abbas Mirzə də ordusunu Əsgəran qalalarına tərəf yeritdi. M.Xəzəni yazır: «Polkovnik qoşunu ilə dava edə-edə Qarağacı mənzilinədək ki, əzim qəbristan idi, gəldilər. Orada yolun içi qəbrlərin hasarları idi. Təng və çətin yerlər idi ki, ərada [atlılar – T.M.] keçib gedə bilməzdi. Xüsusən ki, Əsgəran qalalarını qızılbaş qoşunu tutub və möhkəmləndirmişdilər. Qaladan davğa kimi hər iki tərəfini möhkəm səngər qayırmışdılar ki, keçmək mümkün deyildi. Əlacsız qalib, geri Şahbulağa tərəf qayıtmağı dəxi ar və namus bildi. Qəbristanın kənarında iki kiçik balaca hasar var idi. Ərradələri oraya sürüb yerbəyer düşdülər. Və ətraflarını səngər elədilər. Şul yerdə ki, batalyon səngər eləmişdi, ətrafı tamamilə səhra və düz yer idi. Qarqar çayı ilə onların arası bir verst olurdu».[56,s.170-171]. Qızılbaş qoşunu rus hərbi dəstəsini mühasirəyə alıb, su ilə aralarında istehkam düzəltdilər. On bir gün mühasirə davam etdi. Karyagin və Kotlyarevski

yaralandılar. Rus hərbi dəstəsi heyətinin yarısından çoxu həlak olmuş, üç yüzə yaxın döyüşçü qalmışdı ki, onların əksəri yaralı və susuz idi. Rus taborunda yüzbaşı sifətiylə xidmət edən Qarabağ xristianı mülk Vanya bələdçilik edib rusları gecə ikən Şahbulağına apardı. Səhəri günü Abbas Mirzə Şahbulağı qalasına hücum etdi, lakin oranı ala bilməyib mühasirə etdi. Üç gündən sonra yenə Vanyanın bələdçiliyi ilə ruslar gecə ikən Şahbulağı qalasından çıxdılar. Xələti yolla iki gündən sonra Cermuq dərəsindən olan qalaya yetişdilər. Rus döyüşçüləri üç-dörd gün burada qalib dincəldilər və yerli sakinlər onları azuqə ilə təmin etdilər. Bundan sonra Murovdağın gizli yollarından keçərək Vanyanın bələdçiliyi ilə Gəncəyə yetişdilər [56,s.171-172].

Fətəli şah özü yeni qüvvələrlə Qarabağa gəldi və Tərtər çayına yetişdi. Lakin burada rusların dəniz yolu ilə Rəştə hücum etdiklərini eşitdi. Həm bu səbəbə görə, həm də Sisianovun özünün böyük qüvvələrlə Qarabağa hərəkət etdiyini bilib Ərbədilə qayıtdı. Abbas Mirzə Gürcüstan tərəfə hərəkət edib Axısqa çayına çatdı. Oradan isə İrəvana sarı döndü. Mayor Lisaneviç Şuşadakı taborla və Mehdiqulu ağa ilə hərəkət edib Zəngəzur və Qapanı yenidən tutdular. Sisianov Xonasənə kimi gəlib, burada Fətəli şahın geri döndüyünü eşidib geri qayıtdı. Məhəmmədhasən ağa onu Şuşaya apardı. Şuşada onun şərəfinə ziyafətlər təşkil olundu. Sisianov Əbülfət ağaya meyl etdikləri üçün Mirzəli bəyi, Feyzi bəyi həbs etdirdi, ailələri ilə bərabər Tiflisə köçürülmələrini əmr etdi. Ancaq İbrahimxəlilxəlil xanın xahişi ilə onlar azad olundular, əvəzinə hərəsinin bir oğlu girov kimi Gəncə şəhərinə aparıldı. Bir müddət əvvəl Fətəli şahın elçi kimi İbrahimxəlilxəlil xanın yanına göndərdiyi və Şuşada saxlanan üç xanı özü ilə götürən Sisianov Tiflisə getdi [56,s.172-173].

Əldə edilən bu qələbədə ruhlanan şah ordusu Qarabağ və Gəncədən keçərək Gürcüstan üzərinə hücum etməyə cəhd göstərdi, lakin, xeyli itkilər verərək İrəvan qalasına çəkilməyə məcbur oldu [137,s.76-78].

1805-ci ilin sonlarına qədər rus ordusu artıq Azərbaycanın Car-Balakən camaatlarını, Gəncə, Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqlarını ələ keçirərək öz mövqelərini xeyli möhkəmləndirə bilmişdi. İndi qarşıda duran əsas vəzifə çox mühüm strateji və iqtisadi əhəmiyyəti olan Bakı xanlığının ələ keçirilməsi idi. Lakin 1806-cı il fevralın 8-də general Sisianovun Bakının qala divarı yaxınlığında öldürülməsi [140,s.154]. bu vəzifənin həyata keçirilməsini bir qədər ləngitdi.

1805-1806-cı ilin qışında İbrahimxəlilxəlil xanın ikinci, vəliəhd oğlu qatı Rusiya tərəfdarı olan Məhəmmədhasən xanın Şuşada vəfat etməsi də Rusiyanın Azərbaycandakı mövqelərinin zəifləməsinə

müəyyən qədər təsir göstərmişdir. Mir Mehdi Xəzaninin yazdığına görə İbrahimxəlilxəlil xan 1220-ci hicri ili zilhiccə ayının 4-də [miladi 1806-cı il fevralın 24-ü]. Mehdiqulu ağanın özünün varisi təyin olunması barədə sənəd imzalayıb [56,s.176].

General Sisiyanovun Bakı yaxınlığında öldürülməsi şah sarayında Cənubi Qafqazda itirdiyi mövqeləri qaytarmaq ümidini artırdı. 1806-cı ilin yazında Abbas Mirzənin komandanlığı ilə 20 minlik qoşun yenidən Qarabağa soxuldu. Abbas Mirzə bu dəfə də əsas diqqəti Şuşanın alınmasına yönəlmişdi. Şuşadakı rus qarnizonu çox kiçik idi. Vəziyyətin çox mürəkkəb olduğunu görən İbrahimxəlilxəlil xan bu qarnizona kömək üçün min nəfərlik suvari dəstəsi ayırmağa məcbur oldu [182.2,s.6]. Lakin Qarabağ xanının ayırdığı bu əlavə qüvvələr də vəziyyəti düzəltmək üçün kifayət deyildi.

Abbas Mirzə döyüşə başlamazdan əvvəl İbrahimxəlilxəlil xanı öz tərəfinə çəkmək üçün daha bir cəhd göstərdi. Onun göndərdiyi nümayəndələr İbrahimxəlilxəlil xanı dilə tutmağa başladılar. Çoxsayh orduya qarşı durmaq üçün kifayət qədər qüvvəsi, rusların da yeger dəstəsindən başqa qoşunu olmadığından İbrahimxəlilxəlil xan Qarabağ elləri və kəndlərinin ayaq altında dağılmaması üçün qızılbaşlarla xoşluqla rəftar etməyə başladı [59,s.138]. Eyni zamanda o, atdığı hər bir addımı barədə Şuşadakı rus qarnizonunun komandiri mayor Lisaneviçə məlumat verirdi. Sonuncu Qarabağ xanına tezliklə əlavə kömək gələcəyinə söz versə də vəziyyət dəyişməz olaraq qalırdı. Bundan istifadə edən şah ordusu Şuşanı mühasirəyə almağa başladı. Vəziyyətin getdikcə ağırlaşdığını görən İbrahimxəlilxəlil xan öz ailəsinin və yaxın adamlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün şəhəri tərk etmək qərarına gəldi. O, Şuşadan 4 kilometr aralıda yerləşən Xan bağı adlı yerə gəlib burada düşərgə saldı.

Lisaneviç xanın qalaya dönməsini tələb etdi. Xan öz oğlu Mehdiqulu ağanı Şuşaya göndərərək, şəhəri özünün də Şuşaya gələcəyini bildirdi. Mir Mehdi Xəzani yazır: «...şul gecə şeytanlıq peşəsi olan şəhər adamları mayora şərərət edib, deyiblər ki, İbrahimxəlil xanın Qızılbaşla güftüqusu var. Bu gecə xanın yanında çox cəmiyyəti - külli və qoşun var ki, Qızılbaşdan gəlib, hazırdırlar» [56,s.178]. Xəzaninin bu sözlərini belə bir fakt da təsdiq edir ki, məlik Cəmşid mayor Lisaneviçə çuğulluq edərək bildirmişdi ki, guya xan Fətəli şahla gizli əlaqə saxlayır və şah Qarabağa qoşun göndərmişdir [89.3, sən.610,s.334].

Həsən İxfə Əlizadə özünün «Şuşa şəhərinin tarixi» adlı əsərində baş vermiş hadisəni belə təsvir edir: «Fitnəkarların aravurması nəticəsində gecə mayor Lisaneviç Şuşadan çıxıb xanın düşərgəsinə hücum etdi. Xan çadırdan mayoru gördü: «Gecənin bu vaxtında nə

hadisə üz vermişdir» - deyərək sual verdi. Lakin nahaq qan tökməyə adət etmiş Lisaneviç çadırlara atəş açmaq üçün əsgərlərə əmr etdi. Həmin gecə çadırdan olanlardan 17 nəfəri öldürüldü. Ölənlər içərisində İbrahimxəlilxəlil xan, arvadı Tuba xanım, qızı Səltənət bəyim, 12 yaşlı bir oğlu, həmçinin Kəbirli Abbasqulu ağa, Hacı Həsənəli bəy, Əli bəy, Mirzə Haqverdi, qərvəndli Hümmət bəy, Sarıçalı Gülməli bəyin oğulları Cavanşir və Həsən ağa, nöqərlərdən qərvəndli Əlipənah, əfşar Cavanşir və Mirzə Nağı, Kəbirli Əcəməlinin oğlu Hacı Həsən iki oğlu ilə, iki nəfər Şelli və iki başqa adam öldürülmüşdü. Həmin qanlı faciəli gecədə Mehdiqulu ağa və Cəfərqulu ağa Şuşada idilər» [72,s.236].

Mir Mehdi Xəzaninin yazdığına görə o gecə cəmi 19 nəfər qətlə yetirilmişdi: İbrahimxəlilxəlil xan, arvadı Tubu bəyim [şəkili Hüseyn xanın bacısı], xanın Bikə ağadan olan qızı Nəcibə xanım, Göhər ağanın anasından olan bir oğlu, xanın kənizi Səltənət bəyim, xanın oğlu Abbasqulu ağa, Hacı Hüseyn bəy Kəbirli, Mirzə Haqverdi Kəbirli, Hümmət bəy Cavanşir, Həsənəli Gülməli bəy Sarıçalı, Mirzətağı Əfşar, pişxidmət Əlipənah, Xacə Həsən Əcəm oğlu Kəbirli, Qaranın iki oğlu, başqa iki nəfər [birinin adı Teymuz]. və daha iki nəfər şuşalı [56,s.178 Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu da cəmi 17 nəfərin qətlə yetirildiyini yazır, lakin ölənlərin adlarını sadalayarkən belə çıxır ki, əslində 21 nəfər qətlə yetirilmişdir. O yazır: «Lisaneviç o gecə Allahın qəzasından İbrahimxəlil xanı, arvadı Tuba xanımı, qızı Səltənət bəyimi, 12 yaşlı bir oğlunu, həmçinin Kəbirli Abbasqulu ağanı, Hacı Həsənəli bəyi və Mirzə Haqverdini, qərvəndli Hümmət bəyi, sarıçalı Gülməli bəyin oğlu Cavanşiri və Həsənəli bəyi, qərvəndli qulluqçu Əli Pənahı, əfşar Cavanşiri və Mirzə Nağını, Kəbirli Əcəmoğlunun oğlu Hacı Həsəni və onun iki oğlunu, iki nəfər Şelli və iki nəfər başqa adamı, cəmi 17 nəfəri öldürdü» [72,s.236-237].

Tərədilən qətl o dərəcədə böyük amansızlıqla həyata keçirilmişdi ki, o nəinki Qarabağda, hətta qonşu ərazilərdə belə əhalinin dərin hiddətinə səbəb olmuşdu. Təəsüf ki, İbrahimxəlilxəlil xanın oğlu Mehdiqulu xan və nəvəsi Cəfərqulu ağa yaranmış vəziyyətdən rus qoşunlarını Qarabağdan qovub çıxarmaq üçün istifadə etmədilər. Onlar bunun tamam əksinə hərəkət etdilər və guya heç bir şey olmamış kimi rus ordusu üçün taxıl və ərzaq tədarük etməyə başladılar [59,s.138].

İbrahimxəlilxəlil xan və onun ailə üzvlərinin vəhşicəsinə qətlə yetirilməsi təsadüf, yaxud bir və ya bir neçə nəfərin [Lisaneviç və onun ətrafındakıların]. düşünülmüş niyyətlərinin nəticəsi idi və yaxud da rus komandanlığının planlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı idi? Bu barədə tarixşünaslıqda müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Çoxları bu

faciəni yalnız Lisaneviçin düşünölməmiş, cinayətkar hərəkətinin nəticəsi sayırlar.

Ancaq, çox güman ki, bu qətdə rus komandanlığının da günahı olmamış deyil, ən azı komandanlığın İbrahimxəlilxəlil xana qarşı olan etimadsızlığının, Lisaneviç və Corayevin qoca xanla həqarətli davranışına göz yummasının məntiqi nəticəsi olmuşdur.

F.Abasov yazır ki, güman ki, Sisianov İbrahimxəlilxəlil xana qarşı yalnız sözdə səmimi idi və ola bilər ki, gizli göstərişi ilə xanın müqəddəratını həll etmişdir. Sisianovun bu cür hərəkət etməsinə aşağıdakılar səbəb ola da bilərdi:

Əvvəla, İbrahimxəlilxəlil xan Rusiya təbəliyini qəbul etməyə dərhal razı olmamışdır, ikincisi o, qeyri-xristian idi; üçüncüsü xanın qacarlar tərəfinə keçməsi təhlükəsi vardı; dördüncüsü, Sisianov hesab edirdi ki, xanın ətrafındakıların bir hissəsi iranpərəstdir və onlar xanı şahə tərəf meyl göstərməyə sövq edə bilərlər, şübhə var idi ki, xan gizli surətdə Fətəli şahdan məktublar alır və bu barədə rus hakimiyyət orqanlarını məlumatlandırmır; Sisianov İbrahimxəlilxəlil xanın rus hərbi dəstəsinə hərbi yardımını ləngitməsindən, Fətəli şahın tərəfdarı olan naxçıvanlı Abbasqulu xanın Şuşa sarayında saxlanmasıdan və İbrahimxəlilxəlil xanın bir sıra digər hərəkətlərindən narazı idi; beşincisi, xan ailəsinin yeganə çox inandığı üzvü, taxtın varisi Məhəmmədhasən ağa vərəmdən ölmüşdü [84,s.184-185].

Sisianovun çərə ünvanladığı raport da Məhəmmədhasən ağanın vəfatından sonra Qarabağ xanlığında vəziyyətin gərginləşdiyini sübut edirdi. Sisianov yazırdı ki, bu ölüm ilə o, Qarabağda etibarlı dayaqından məhrum olmuşdur. Sisianov hesab edirdi ki, xan taxtının növbəti varisi – Məhəmmədhasən ağanın oğlu Cəfərqulu ağanın taxta çıxmasına əmilərinin maneçilik törətməmələri üçün mayor Lisaneviçə əmr etmişdir ki, əmilərin davranışına nəzarət etsin, vəliəhdə isə hərtərəfli yardım göstərsin [89.2, sən.1485,s.725].

Sisianov İbrahimxəlilxəlil xana 20 iyul 1805-ci il tarixli məktubunda onu sədaqətsizlikdə və qeyri-minnətdarlıqda ittiham edirdi. General Xarici İşlər Naziri A.Çartoriyskiyə 23 iyul 1805-ci il tarixli məktubunda isə xanın sədaqətinə şübhə etdiyini, xanın qarabağlıları ruslara qarşı qaldıran iranpərəst xainlərlə əhatə olunduğunu yazırdı [89.2 sən.1462,s.715-716].

Bununla əlaqədar Çartoriyski İbrahimxəlilxəlil xana yazırdı: «Siz, eviniz və bütün Qarabağ mülki Rusiya himayəsinə yalnız onun üçün qəbul edilmişdir ki, İran təhlükəsindən müdafiə olununuz. Elə ilk dəfədən siz ali monarxın himayəsinin gücünü İran ordusu xanlığı təhdid edən zaman görmüşünüz ki, mülkləriniz və Şuşa qalası təhlükəli

bədxahlarınızdan qorunmuşdur». Çartoriyski xanı məzəmmət edərək yazırdı ki, o, nəinki, Sisianova qeyri-səmimi cavablar verərək rusların müdafiə olunmasına yardım göstərməyib, hətta polkovnik Karyağının sursata böyük ehtiyacı olan hissəsinə azacıq da köməklik etməmişdir, buna görə də imperator sizdən narazıdır və məsləhət görür ki, xan düzgün yola qədəm qoysun, əhatəsindəki düşmən tərəfin tərəfdarları ilə əlaqədən imtina etsin və onları rus tərəfinə versin [89.2sən.1473,s.719-720].

Sisianovun İbrahimxəlilxəlil xana 11 sentyabr 1805-ci il tarixli məktubundan məlum olur ki, onların arasındakı münasibətlərin soyumasına təsir edən səbəblərdən biri də bu olmuşdur ki, şamaxılı Mustafa xan Ağa Məhəmməd şah Qacarin yürüşləri zamanı Şamaxı xanlığına sığınmış qarabağlıları geri qayıtmağa qoymamış və İbrahimxəlilxəlil xan Sisianovdan tələb etmişdir ki, əvvəllər söz verdiyi üçün bu məsələni həll etməkdə ona hərbi qüvvə ilə köməklik göstərsin; Sisianov cavabında bildirib ki, əvvəllər o bu vədi verərkən Mustafa xan Rusiya təbəəsi deyildi, indi isə Rusiya himayəsinə və təbəəliyinə nail olmaq istədiyindən general bu işi edə bilməz. İbrahimxəlilxəlil xan bu cür cavabdan qəzəblənərək bildirmişdir ki, əgər həmin ailələr geri qaytarılmasa Rusiyaya xidmət edə bilməz. Sisianov da bildirirdi ki, bunu eşidib Rusiya çarının İbrahimxəlilxəlil xanın təbəəliyə qəbul olunması, onun və oğlanlarının hərbi rütbələrlə təltif olunması haqqında fərmanı Peterburqa geri göndərüb xanın müqaviləni pozduğunu bildirəcək. Ancaq hələ kn. Elizbar Eristovu göndərüb onun vasitəsilə bildirir ki, o əgər ailələrin az hissəsinin qaytarılması ilə rastlaşsa bu məsələni Sisianov Mustafa xanla danışıqlarda həll edə bilər [89.2, sən. 1476,s.721-722].

Bir müddətdən sonra Sisianovun İbrahimxəlilxəlil xanla məktublaşmasında danışıq tərzinin bir qədər dəyişməsinin şahidi oluruq. 1805-ci il oktyabrın 1-də yazdığı məktubda artıq Sisianov xanlığın Rusiya təbəəliyinə qəbul olunması, xanın və oğlanlarının təltif olunması haqqında fərmanı göndərdiyini, xana dost münasibət bəslədiyini yazırdı [89.2, sən.1477,s.722].

Eyni zamanda Sisianov mayor Lisaneviçi Şuşada baş verən mühüm hadisələr haqqında vaxtılı-vaxtında onu xəbərdar etmədiyinə görə danlayır, hətta onun xanla və ətrafındakıların əlbir olması barədə şübhə yarandığını bildirirdi. Sisianov bildirirdi ki, Məhəmmədhasən ağa ölmüşdür, xanın digər oğlanları Mehdiqulu ağa və Xanlar ağa Mirzəli bəy və Fəzi bəylə əlbir olduqlarına görə onların xan taxtına çıxmalarına yol vermək olmaz. Sonuncular Əbülfət xanla əlbirdirlər, Əbülfət xan isə Qarabağa qayıtmaq niyyətindədir, belə olduqda isə

Qarabağ İranın hakimiyyəti altına düşə bilər [89.2, sən.1480 s.722; sən.1472 s.723].

Tədqiqatçı hesab edir ki, Məhəmməd həsən ağanın simasında Rusiyaya sadıq vəliəhdliyi itirən rus komandanlığı xanlıqda hakimiyyətə Rusiya üçün arzuolunmaz şəxslərin gəlməsinin qarşısını almaq üçün xanı və onun oğlanlarını məhv edə bilərdilər [73,s.187]. Hətta Lisaneviçə tapşırıldı ki, Cəfər qulu ağaya təlqin etsin ki, Qarabağda Rusiyaya sədaqətli adamlardan özünə tərəfdarlar toplansın. Bu diqqətə alınmalı bir mülahizədir. Lakin ortaya bir sual çıxır: niyə görə onda ruslar İbrahimxəlilxəlil xanla bir vaxtda qalada olan oğlanları Mehdiqulu ağa və Xanlar ağanı da qətlə yetirib birbaşa Məhəmməd həsən ağanın oğlu olan və buna görə də vəliəhdliyə ən real namizəd olan, həm də Rusiyaya loyallıq münasibətilə seçilən Cəfər qulu ağanı hakimiyyətə gətirmədilər. Digər bir sual: ruslar qorxmurdular mı ki, İbrahimxəlilxəlil xanı öldürməklə Əbülfət xanın Qarabağda hakimiyyəti ələ almasına şərait yaratmış olarlar?

Sisianov mayor Lisaneviçə 23 noyabr 1805-ci il tarixli əmrində mayoru məzəmləyirdi ki, nəyə görə Məhəmməd həsən ağanın vəfatı barədə dərhal onu məlumatlandırmayıb, çünki axı o vəliəhddir. Knyaz Lisaneviçə bildirirdi ki, İbrahimxəlilxəlil xanın vəfatından sonra nə Mehdiqulu ağanı, nə də Xanlar ağasını hakimiyyətə buraxmaq olmaz, çünki onlar Qarabağa qayıtmağa hazırlaşan Əbülfət xanla əlbir olan Mirzə Əli bəy və Fəzi bəylə həmfikir dirlər. Bunun üçün çalışmaq lazımdır ki, nə Mehdiqulu ağa, nə də Xanlar ağanın öz tərəfdarlarını artırmalarına imkan verilməsin. Mayor emosional xarakterli Cəfər qulu bəyə gizli surətdə məsləhət görməli idi ki, özünü təmkinli aparsın və Qarabağdakı Rusiya tərəfdarlarını öz ətrafına toplansın [89.2, sən.620,s.340-341].

Abasovun digər bir mülahizəsi bundan ibarətdir ki, 1806-cı ilin fevralında Sisianovun Bakımın qapıları önündə öldürülməsi də İbrahimxəlilxəlil xanın qətlinə stimül yarada bilərdi. Rus komandanlığı Azərbaycan xanlarından birini öldürməklə digərlərinə dərs vermək istəyirdi [84,s.187].

Xanın qətlə yetirilməsindən bir müddət sonra Şuşa ağsaqqalları rus hakimiyyət orqanlarına şikayət ərizəsi yazmışdılar. Onlar bildirdilər ki, həm Lisaneviç, həm də Corayev əhali ilə pis rəftar edir və müqaviləni pozurlar, buna etiraz olaraq xan bir arvadı və üç uşağı ilə Şuşanı tərk etmişdi, ancaq hər 2-3 gündən bir qalaya gəlib digər ailə üzvlərinə baş çəkirdi. Xan Qacarların hərbi qüvvələrinin Şuşaya yürüşündən xəbər tutub, rus hərbi dəstəsinin qalanı müdafiə etməyə qadir olmadığını nəzərə alıb qacarlarla danışığa girmişdir ki, onların

hücumunun qarşısını alsın. Ancaq Lisaneviç və Corayev hərbi dəstə ilə gecə qəfil basqın edib xanı, arvadını, bir oğlunu və bir qızını, eləcə də 30 adamını qətlə yetirmişlər. Əgər rus zabitlərinin xanın sədaqətinə şübhələri yaranmışdısa onu həbs edib bu barədə çara xəbər verə bilərdilər. Şah qoşunlarının hücumu vilayətə böyük zərbə yetirdiyindən Qarabağ müvəqqəti olaraq bac ödəməkdən azad olursa da Lisaneviç şəhərdən böyük məbləğdə pul toplamışdı. Şuşalılar cinayəti təhqiq etməyi tələb edirdilər [89.3, sən. 624,s.340-341].

Əgər Məlik Cəmşidin sözlərinə inansa q İbrahimxəlilxəlil xanın qətlə yetirilməsində oğlu Mehdiqulu xanın da müəyyən rolu olmuşdur. Belə ki, məlik 1806-cı il mayın sonunda gen. Nesvetayevə yazırdı ki, İbrahimxəlilxəlil xan yolunu azmış, iranlılara danışığa girmiş, onların qoşununu yaxına çağırmışdır ki, özü onlarla birləşib Şuşanı dörd tərəfdən mühasirəyə alsın. Ancaq Mehdiqulu ağa və Cəfər qulu ağa rus hökmdarına qulluq göstərməkdə davam edirlər. Onlar Dmitri Tixanoviç Lisaneviçin yanına gəlib bildirmişdilər ki, biz hökmdara qulluq göstərməkdə davam edəcəyik və atamıza nə qədər söyləmişik ki, rus hökmdarına qulluq göstərməkdə davam etsin, ancaq o, öz bildiyini etməkdə davam edir. Bundan sonra siz istədiyiniz kimi hərəkət edə bilərsiniz: Qanunlar və böyük hökmdarın mənafeyi necə tələb edirsə eləcə də hərəkət edin! Məlik Cəmşid yazırdı ki, guya o gecə Lisaneviçin İbrahimxəlilxəlil xana basqın etməkdən başqa yolu yox idi, çünki səhəri günü qacar qoşunları gəlməli idi [89.3. sən. 598,s.322; sən. 599 s.329; sən.600 s.329].

Beləliklə, güman etmək olar ki, İbrahimxəlilxəlil xanın qətlə yetirilməsinin bir neçə səbəbi ola bilər.

İbrahimxəlilxəlil xanın və onun bir neçə ailə üzvünün qətlində günahkar olan Lisaneviç və Corayev cəzalandırılmadılar, yalnız ayrı xanlığa keçirildilər. Qeyd edək ki, Lisaneviç 1825-ci il iyulun 18-də Şimali Qafqazda Dağıstanda Aksayın yaxınlığında Gersel aulunun yanında əsir götürülmüş kumuklara cəza verərkən onların birinin xəncər zərbəsi ilə öldürülmüşdür [182.2,s.166-167].

Sisianovu Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı vəzifəsində əvəz etmiş qr. Qudoviç hərbi-quru qoşunlarının naziri Vyazmitinova 21 avqust 1806-cı il tarixli məktubunda yazırdı ki, Gürcüstandakı rus qoşunlarının komandanı gen. Nesvetayevin ona göndərdiyi raportdan aydınlaşır ki, Lisaneviç və Corayev heç bir səbəb olmadan yeger dəstəsi ilə yanında silahlı adamlar olmayan, yalnız 35 kişi və qadın xidmətçi, 1 arvadı və 3 azyaşlı uşağı olan İbrahimxəlilxəlil xanı qətlə yetirmişlər. Xan Şuşa ilə üzbəüz bağların yanındakı dağda heç bir istehkamı olmayan bir yerdə imiş və dəstənin qarşısına özü

çıxmış, heç bir aətş açmamışdır, yegerlər isə atəş açmağa və silahsız adamları süngülməyə başlamışlar [89.2sən.605,s.331].

İbrahimxəlilxəlil xanın qətlə yetirilməsinin Qarabağda Rusiya əleyhinə çıxışların başlanmasına gətirib çıxaracağından qorxuya düşən rus komandanlığı əlavə təhlükəsizlik tədbirləri görməyə məcbur oldu. Baş verə biləcək çıxışların başqa ərazilərə yayılmasına yol verməmək üçün Tiflisdən Gəncəyədək bütün ərazilərə keşikçi dəstələri yerləşdirildi. Eyni zamanda Qarabağ xanlığının ərazisinə əlavə qoşun yeridildi [59,s.139]. General Nebolsinin başçılıq etdiyi bu qoşun şah ordusunu Qarabağ ərazisindən qovmağı planlaşdırmaqla yanaşı, görünür, həm də burada Rusiya əleyhinə baş verə biləcək çıxışların qarşısını almaq məqsədi güdürdü.

General Nebolsinin köməyə gəlmiş rus hərbi dəstəsi əvvəlcə Şahbulaqda, sonra isə Əsgəran yaxınlığında düşərgə saldı. Bu xəbəri eşidən Mehdiqulu xan rus qoşunları ilə birləşmək üçün Şuşadan çıxaraq Əsgərana tərəf hərəkət etdi. Mehdiqulu xanın dəstəsi ilə birləşən general Nebolsin şah ordusu üzərinə hərəkət etdi. Həlledici döyüş 1806-cı il iyul ayının 15-də Xonasen adlanan yerdə baş verdi və yeddi saata qədər davam etdi. Döyüş Abbas Mirzənin ağır məğlubiyyətə uğraması və Qarabağın ərazisindən qovulması ilə nəticələndi [59,s.139]. Qorxuya düşən Əbülfət ağa Qarabağ əhalisinin xeyli hissəsini özü ilə götürüb Naxçıvan və Ordubad tərəfə hərəkət etdi. Mehdiqulu xanın qardaşı oğlu Cəfərqulu ağa mayor Lisaneviçlə birləşərək Əbülfət xanı təqib etməyə başladı. Qapan və Ordubad dağlarında baş verən döyüşdə Əbülfət ağa məğlubiyyətə uğradı, onun özü ilə apardığı əhali isə geri qayıtdı.

1806-cı ilin sentyabrında Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı təyin edilmiş general-feldmarşal İ.V.Qudoviç İbrahimxəlilxəlil xanın böyük oğlu Mehdiqulu xanı Qarabağ xanı təyin etdi [59,s.140].

Qeyd etmək lazımdır ki, İbrahimxəlilxəlil xanın Məhəmməd həsən ağadan olan nəvəsi Cəfərqulu ağa da xanlıq iddiasında idi. O, Qudoviç hələ Tiflisə gəlməmişdən ora getmiş və baş komandanla görüşərək bildirmişdi ki, atası Məhəmməd həsən ağa İbrahimxəlilxəlil xanın rəsmi varisi olduğundan taxt ona çatır. Qudoviç bildirmişdi ki, Lisaneviç İbrahimxəlilxəlil xan qətlə yetirilən kimi on yeddi yaşında olan Cəfərqulu ağanı xanlığa məqbul bilməyib gen. Nesvetayevə yazıb ki, İbrahimxəlilxəlil xan hələ sağlığında Mehdiqulu ağanı öz varisi etdiyindən onu xan təyin etmək lazımdır. İmperatordan artıq Mehdiqulu ağanın adına xanlıq fərmanı gəlmişdir [56,s.180].

Ola bilər planlaşdırırdılar ki, hakimiyyətə Cəfərqulu ağanı gətirsinlər. Çünki onu vəliəhd hesab edir və ondan vəliəhd kimi danışırdılar. Ancaq İbrahimxəlilxəlil xan qətlə yetirildikdən sonra fikirləşiblər ki, 17 yaşlı Cəfərqulu ağanı xan elan etsələr bu xanlıqdakı vəziyyəti daha da kəskinləşdirər, əhali arasında böyük nüfuzu olan Mehdiqulu ağanın da Rusiya əleyhdarları sırasına keçməsinə səbəb olar. Buna görə xanlıq ərazisinə nəzarəti əldə saxlamaq üçün müvəqqəti idarəçiliyi Mehdiqulu ağaya tapşırmağı qərara alıblar.

Qudoviç Tiflisə varid olandan sonra Mehdiqulu xan öz əyanları və bir sıra bəylərlə gəlib Rusiya hökumətinə sədaqət andı içdi [48,s.180].

Xan taxtını əldə edə bilməyən Cəfərqulu ağa bildirdi ki, xan [yəqin ki, İbrahimxəlilxəlil xan nəzərdə tutulur]. ona 36 kənd bağışlaymış, ancaq o daha çox kənd istədiyindən buna razı olmamışdır. İndi vaxtilə atası Məhəmməd həsən ağanın mülkiyyətində olan həmin 36 kəndin ona verilməsini istəyir. Qudoviç Mehdiqulu xana tapşırıb ki, həmin kəndləri məvacib əvəzinə tiyula Cəfərqulu ağaya versin. Cəfərqulu ağa isə həmin kəndlərin onun tam mülkiyyətində verilməsini israr etmişdi. Qudoviç bu tələblə razılaşmamışdı. Mehdiqulu xan da bildirmişdi ki, iddia olunan kəndlər heç vaxt Məhəmməd həsən ağanın mülkiyyətində olmamışdır. Beləliklə də Mehdiqulu xanla qardaşı oğlu Cəfərqulu ağa və onun qardaşı Xancan ağa arasında ədavət yaranmışdı [48,s.180-181].

Şah Cəfərqulu ağaya xan titulu verib Qarabağın Taxta qapı adlanan mahallarını və Əhər qəsəbəsini ona bağışlamışdı [56,s.185-186].

Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı knyaz Pauliççi Qarabağda vəziyyətin mürəkkəbliyini görüb Şuşaya gəldi. Pyotr Stepanoviç Nesvetayev Pauliççinin yanına gələrək Mehdiqulu xanın guya qacarlarla əlaqə saxlamasını bəhanə edib, onun hakimiyyətdən kənarlaşdırılmasına nail olmaq istədi. Ancaq Pauliçi öyrəndi ki, Mehdiqulu xan şah, yaxud vəliəhd tərəfindən gələn elçilərlə görüşləri haqqında daim Şuşadakı rus taborunun rəisinə məlumat vermiş və razılaşdırmadan heç nə etməmişdir. Buna görə də Mehdiqulu xan taxtda saxlandı [56,s.187].

Vəziyyət o dərəcədə ağırlaşmışdı ki, əhalinin əksəriyyəti təsərrüfatla məşğul olmaq imkanını belə itirmişdi. Rus işğalının əhali üçün olmazın bəlalər gətirdiyini görən Azərbaycanın bir çox feodal hakimləri, o cümlədən qarabağlı Mehdiqulu xan rus komandanlığı ilə əvvəlki kimi əməkdaşlıq etməkdən imtina edir, bəzi hallarda isə İran tərəfinə keçmək üçün imkanlar axtarırdılar [89.4 sən.99,s.87-88]. Bu bir çox cəhətdən Rusiya hakimiyyət orqanlarının amansızlığı və onlarla təhqiramiz şəkildə rəftar etmələri ilə bağlı idi. Şübhəsiz ki, həm də

Mehdiqulu xan öz atasının mayor Lisanoviç tərəfindən amansızlıqla qətlə yetirilməsini unuda bilməzdi.

Qarabağ xanlığı şah ordusunun hücumları nəticəsində ciddi dağıntılara məruz qalırdı. 1810-cu ilin əvvəllərində 2 min nəfərlik şah hərbi dəstəsi Qarabağ xanlığını ələ keçirmək üçün mühüm strateji əhəmiyyəti olan Mehri kəndini aldı, həm də Araz çayı üzərində İran ordusunu ağır məğlubiyyətə uğrattı [182.2,s.183].

Şah qoşunlarının komandanlığı mühüm strateji əhəmiyyəti olan Mehri kəndinin itirilməsi ilə barışmaq istəmir və onu geri qaytarmaq üçün cəhdlərini daha inadkarlıqla davam etdirirdi. 1811-ci ildə Cənubi Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı təyin edilmiş Pauliççi hərbi nazirə yazdığı məktubda göstərirdi ki, «İranlılar özlərinin bütün qüvvələrini bizim Arazın lap sahilində yerləşən Mehridəki mövqelərimizi ələ keçirməyə və Qarabağ xanlığının qarət edilməsinə yönəldirlər» [89.5 sən.244,s.175]. Lakin, İran ordusu iki dəfə Mehrini ələ keçirməyə cəhd göstərsə də öz məqsədlərinə nail ola bilmədi.

Mir Məhdi Xəzaninin yazdığından belə məlum olur ki, 1811-ci ildə Abbas Mirzə ordusu ilə Qarabağa daxil olduğu zaman elçilər və məktublar göndərərək Cəfərqulu ağanı və onun tabeçiliyində olanları şah tərəfinə keçməyə dəvət etmiş, Mehdiqulu xan məktublardan bir neçəsini ələ keçirərək rus komandanlığına təqdim etmişdir. Məşketyor taborunun rəisi mayor Jenya tutulan adamları və fərmanları Şuşa qalasında olan dəstənin komandanı polkovnik-leytenant Lenkoviçə göndərmişdi. Lenkoviç Cəfərqulu ağanın tutulub Tiflisə göndərilməsi haqqında əmr vermişdi. Cəfərqulu ağanı həbs edib, bir kapitan və bir bölük əsgərin müşayəti ilə Tiflisə yola saldılar. Tərtər çayından keçəndə Cəfərqulu ağa onunla birlikdə atın tərəfində oturmuş rus əsgərini yıxıb qaçmış Abbas Mirzənin düşərgəsinə gəlmişdi [56,s.183-184]. Abbas Mirzənin qoşunları ilə Qırçı qışlağında baş verən döyüşdə ruslar və onunla birlikdə vuruşan Mehdiqulu xan məğlubiyyətə uğradı. Mayor Jenya, daha bir mayor, bir kapitan və başqa bir neçə nəfər rus zabiti həlak oldu. Mehdiqulu xan on iki nəfərlik bir təhər aradan çıxıb özünü Şuşaya yetirdi. Qışlaqdakı rus döyüşçüləri qacar qoşunlarına təslim oldular [56,s.183-184].

I Rusiya-İran müharibəsi dövründə Qarabağdan əhalinin İrana köçürülməsi və qaçması kütləvi xarakter almışdı. Rus ordusunun Qarabağ dəstəsinin rəisi Kotlyarevski yazırdı ki, Qarabağ xanlığı 1805-ci ildə Rusiyanın hakimiyyəti altına keçdiyi vaxt burada 10 min ailə, 1808-ci ildə tərtib edilmiş ədəvələ görə isə 7474 ailə yaşayırdı. Aparılan hesablamalara görə 1806-cı ildə bu ailələrdən 367-si, 1809-cu ildə 323-ü, 1810-cu ildə 276-sı, 1811-ci ildə 274-ü, 1812-ci ildə isə 977-si İrana köçürülmüşdü. Bundan əlavə, xanlıqda yaşayan daha 2628 ailə öz

yaşayış yerlərindən qaçaraq dağlarda gizləndirdilər [89.5 sən 696,s.579]. Deməli xanlıqda cəmi 5 min ailə qalmışdı. Ancaq polkovnik Aspevin məlumatına görə cəmi 3080 ailə qalmışdı. Çünki xeyli adam da digər xanlıqlara [təkcə Şəki xanlığına 1000 ailə]. qaçmışdı.

Qarabağ xanlığı ərazisində rus və qacar orduları arasında gedən hərbi əməliyyatlar xanlığın iqtisadiyyatını məhv edir, sakinləri müxtəlif yerlərə qaçmağa vadar edirdi. A.Yermolovun hökumətə 1817-ci ilin martında göndərdiyi raportunda da deyilirdi ki, 1805-ci ildə xanlıq Rusiya hakimiyyəti altına girdiyi zaman burada 10 mindən çox ailə yaşayırdısa, 1812-ci ildə cəmi 3080 ailə qalmışdı [89.6.1 sən.1265,s.836].

1813-cü ildə Azərbaycan xalqı üçün böyük bəlalər törətmiş olan I Rusiya-İran müharibəsi Rusiyanın qələbəsi ilə başa çatdı. Həmin il oktyabrın 12-də Qarabağın Gülüstan kəndində bağlanmış müqaviləyə görə Qacar sarayı özünün Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Qarabağ xanlığına olan iddialarından imtina elədi. Bununla da Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsinin birinci mərhələsi başa çatmış oldu.

Gülüstan müqaviləsi imzalandıqdan sonra Cənubi Qafqazda öz mövqelərini xeyli möhkəmləndirən Rusiya təcridən öz daxili müstəqilliklərini saxlamış Azərbaycan xanlıqlarını ləğv etmək siyasəti yeritməyə başladı. 1819-1820-ci illərdə Şəki və Şamaxı xanlıqları ləğv edildi. Qarabağ xanlığının ləğv edilməsi işinə isə hələ 1817-ci ildən başlanmışdı. Ümumiyyətlə, Azərbaycan xanlarına, o cümlədən Qarabağ xanına münasibət 1816-cı ildən A.P.Yermolov Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı təyin olunandan sonra kəskin surətdə dəyişmişdir. Qafqazda müstəmləkəçilik siyasətinin gerçəkləşdiricisi olan Yermolov 1817-ci ilin fevralında I Aleksandra yazırdı ki, imzalanan traktatlarla xanlıqların idarəsi irsi olaraq xanlara verildiyindən idarə etdiyimiz vilayətləri uzun müddət yenidən qura bilməyəcəyik, bu zəngin və varlı vilayətlərdə rus qanunları yalnız xanların irsi hakimiyyəti ləğv edildikdən sonra işləyə bilər [89.6.1, sən.1264,s.835]. Öz təklifinə haqq qazandırmaq üçün Yermolov Qarabağ xanının xəyanət etdiyini və öldürüldüyünü, xan taxtının varisi Cəfərqulu ağanın 1812-ci ildə «xəyanət edərək İrana qaçdığını» xatırladır və Cəfərqulu ağanı Qarabağ xanının varisi kimi təsdiqləməməyi xahiş edirdi [89.6.1 sən 1264,s.835]. Raportun sonunda Yermolov yazırdı ki, İrana gedib qayıtdıqdan sonra bir sıra zəruri islahatları keçirəcəkdir.

Həmin il öz alayı ilə Qarabağa gələn, mənşəcə Qarabağ xristianı olan Mədətov faktiki olaraq idarəçiliyini öz əlinə keçirdi. Mehdiqulu xan isə getdikcə müxtəlif üsullarla sıxışdırıb hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı.

Sonralar, 1827-ci ilin iyununda Mehdiqulu xan, o zaman müsəlman əyalətlərinin rəisi olan gen.İ.N.Abxazova yazırdı ki, Yermolov Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı təyin olunandan sonra o, Mədətovla birlikdə xana Qarabağı imperatora güzəştə getməyi təklif etmişdir. Bir müddət sonra Mədətov Mehdiqulu xanın yanına gələrək demişdir ki, onu xanlığın idarəçiliyindən kənarlaşdıracaqlar, mülklərini də əlindən alacaqlar, ancaq əgər xan Mədətovla sövdələşsə, mülklərindən və təbəələrindən bir hissəsini ona güzəştə getsə, Mədətov işi elə qurar ki, nə xanlıq, nə də mülkləri əlindən alınar. Mədətov bir neçə nəfərin yanında incilə əl basaraq and içmiş və təminat kağızı vermişdir ki, bundan sonra ona qarşı heç bir hərəkət etməyəcək, ayrısının da, hətta general Yermolov olsun belə, ona zərər yetirməsinə yol verməyəcək. Bundan sonra Mehdiqulu xan məcbur olub Mədətova kəndlər, əkin yerləri, yaylaqlar və qışlaqlar, icarə hüquqları, nəqd pul və əşyalar «bağışlamışdır» [89.7 sən. 406,s.458].

Bir müddət sonra Yermolov İranda olarkən onu əvəz edən gen. Kutuzov Mehdiqulu xandan Mədətovun knyaz [məlik]. mənşəyinə malik olub-olmadığını, xanın kəndləri və digər əmlakı Mədətova könüllü verdiyini, yaxud ondan zorlamı alındığını soruşmuşdur. Xan Mədətovun atasının sadə qarabağlı xristian kəndli Georgi olduğunu bildirsə də Mədətovdan qorxduğu üçün kəndləri və əmlakı ona könüllü bağışladığını bildirmişdir. Mədətovun hiyləsini başa düşən general Kutuzov Mehdiqulu xana «bağışladığı» kəndləri və əmlakı geri almağa göstəriş vermiş və xan belə də hərəkət etmişdir [89.7, sən.406 [əlavə səh.458]].

Ancaq, Yermolov İrandan qayıtdıqdan sonra Mehdiqulu xana göstəriş vermişdi ki, həmin kəndləri və əmlakı yenidən Mədətova versin. Xan bu barədə müvafiq sənədə qol çəkmişdir. Ancaq Mədətov çox acgöz idi. Bir müddət sonra o, Mehdiqulu xanı yanına çağıraraq bildirir ki, çar onun verdiyi sənədi təsdiq etmişdir, ancaq xanın güzəştə getdiyi kəndlər və yerlər kifayət deyil, buna görə sənədə yeni kəndlərin və yerlərin adlarını əlavə etməyi tələb etmişdir[89.7sən.406[əlavə],s.458].

Mehdiqulu xan həm də bir neçə ildə 500 əşrafı nəqd pulu da Mədətova vermiş. Mədətov həm də xanı vadar etmişdi ki, Xədvart kəndini onun əmisi Petrosa, bir neçə kəndi Mirzəcana və Mədətovun digər əmisi oğlanlarına «bağışlasın». Sonda iş o yerə çatmışdı ki, Mədətov adamlara Mehdiqulu xanın yanına getməyi qadağan etmişdi [89.7 sən.406 əlavə],s.458].

Vəziyyətin getdikcə ağırlaşdığını görən Mehdiqulu xan Mədətovun əmisi Petrosu yanına çağıraraq bildirmişdi ki, bütün əmlakını

verməyə hazırdır, yalnız ona ömrünün sonunu vətəndə keçirməyə imkan versinlər.

Petros isə Mehdiqulu xana bildirmişdi ki, o, artıq xanlıqdan məhrum edilmişdir, burada qalsa həbs olunacaq. Elə bu zaman Cəfərqulu ağanı yaralayır. Məlum olduğu kimi Mehdiqulu xanla, qardaşı oğlu Cəfərqulu ağa arasında gizli ədavət vardı (Cəfərqulu ağa xanlıq taxtına iddia edirdi). Cəfərqulu ağa qayğısız və əyləncəli həyat keçirirdi. Bir gecə növbəti şənlikdən qayıdan zaman ona güllə atırlar. Bu işdə Mehdiqulu xan günahlandırıldı və bir neçə yaxın adamı həbs olundu (182.2 , s. 519-520). Mədətov dərhal elan edir ki, bu Cəfərqulu ağa ilə düşmənçilik edən həsəd aparən Mehdiqulu xanın işidir [89.7 sən.406,s.458]. Mehdiqulu xanın hakimiyyətindən əl çəkmədiyini görən Mədətov təxribata əl atdı və onu adam öldürməyə cəhd göstərməkdə günahlandırdı. Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görən Mehdiqulu xan İrana qaçmağa məcbur oldu. Bundan istifadə edən çar hökuməti 1822-ci ildə Qarabağ xanlığını ləğv etdi.

Mehdiqulu xanın yazdığına görə o heç də İrana getmək üçün deyil Tiflisə şikayət etməyə getmək üçün Qarabağdan çıxıbmiş. Ancaq təqib olunduğunu görüb qorxudan İrəvan tərəfə gedib [89.7 sən.406,s.458].

Yermolov Mehdiqulu xanın hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq üçün hər bir bəhanədən istifadə edirdi. Mehdiqulu xanın 1822-ci ilin noyabrın 21-də İrana getməsi ani qəbul olunmuş qərarın nəticəsi deyildi. Artıq bu ərəfədə xanın, arvadlarının, bacılarının, yaxın adamlarının əmlakları siyahıya alınmağa başlanmışdı. Xanın bir neçə yaxın adamını həbs etmişdilər. Mehdiqulu xanın qardaşı oğlu Cəfərqulu ağaya qəsd edilmiş və o yaralanmışdı [89.7. sən.406,s.458].

Mehdiqulu xan İrana qaçmağa vadar edildikdən sonra A.Yermolov bəyannamə yaydı. Xanın qaçışı «xəyanət» kimi qiymətləndirilir, xanlıq usul-idarəsinin ləğv edildiyi və Qarabağın bilavasitə Rusiya idarəçiliyinə keçirildiyi elan olunurdu.

Məntiqlə və 1805-ci il Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq Mehdiqulu xan Qarabağı tərk etdikdən sonra hakimiyyət vəliəhd sayılan Cəfərqulu ağaya keçməli idi. Ancaq rus hakimiyyət orqanları Cəfərqulu ağanı və oğlu Kərim bəyi həbs edib kazak dəstəsinin mühafizəsi altında Rusiyaya-Simbriskə göndərdilər. Cəfərqulu ağa qaçmağa cəhd edərdisə buna mane olmaq üçün silah işlətməyə belə icazə verilirdi [89.6.1 sən.302,s.852].

Xanlıq ləğv edildikdən dərhal sonra – 1823-cü ildə Gürcüstan baş naziri dəftərxanasının rəisi Mogilevski və Gürcüstan alayının komandiri Yermolov Qarabağda əhalini, torpağı, digər əmlakı, gəlirləri siyahıya aldılar. Nəticələr 1866-cı ildə Tiflisdə nəşr olunmuşdur.

Bir neçə il sonra rus hökuməti Mehdiqulu xanın Qarabağa qayıdıb burada yaşamasına icazə verdi. Məlum olduğu kimi 1826-cı ildə Rusiya ilə Qacarlar arasında yeni müharibə başlamışdı. Bu zaman İrana qaçmış Şimali Azərbaycan xanlarının bir çoxu öz xanlıqlarına qayıdır və əhali kütləvi surətdə üsyan qaldıraraq onlara qoşulurdu. Gəncədə, Bakıda, Lənkəranda belə olmuşdu. Mehdiqulu xan da Qarabağa gələrsə nəticəsi Rusiya üçün yaxşı olmazdı. Buna görə də rus komandanlığı onu öz tərəfinə çəkmək qərarına gəldi. Qafqazdakı rus qoşunlarının yeni baş komandanı İ.F.Paskeviçin tapşırığı ilə müsəlman əyalətlərinin yeni rəisi polkovnik İ.N.Abxazov xanla əlaqə yaratdı. Mehdiqulu xana general-mayor rütbəsini qaytarmaq, onun İrandan özü ilə gətirdiyi 300 ailənin idarəsini ona həvalə etmək, xana illik 4 min əşrəfi təqaüd təyin etmək təklif olunurdu [89.7, sən.402,s.454].

Paskeviç Qarabağ xanlığının bərpasını məqsəduyğun saymırdı. Ancaq Mehdiqulu xanın şəxsi mülklərini ona qaytarmağı lazım bilirdi [89.7,s.408].

Mehdiqulu xan nəinki Rusiya tərəfə keçməyə razı oldu, üstəlik onunla birlikdə Dərələyəz dağlarına sığınmış elatları da gətirməyi vəd etdi. Bu isə qacarların 4 min əla süvarini itirməsi, rusların isə Cənubi Qafqazın sərhədlərini qorumaq üçün möhkəm müdafiə əldə etməsi demək idi [183,s.459].

Razılıq əldə olunandan sonra Mehdiqulu xanın rus tərəfinə keçməsinə yardım göstərmək üçün gen. Pankratyevin başçılığı ilə Kozlov alayanın iki taborundan, dörd yüz kazakdan və iki dağ topundan ibarət dəstə mayın 27-də Cəbrayıl bağlarından yola düşdü və 30-da Bazarçayı adlayıb Ağ Karvansara adlanan yerdə düşərgə saldı. Xan axşama yaxın gəlib çıxdı. Qacar qoşunları onu təqib edərək bütün əmlakını ələ keçirmişdilər. Ailəsini isə təqibdən Əli bəy xilas etmişdi [183,s.329-330].

1830-cu ildə də Cəfərqulu ağaya da Qarabağa qayıtmağa icazə verdilər [183,s.329-330].

Ancaq Qarabağ əhalisi rus müstəmləkə üsul idarəsi ilə barışmaq istəmirdi. Təsadüfi deyildi ki, II rus-İran müharibəsi dövründə, 1826-cı ildə vəliəhd Abbas Mirzənin başçılığı ilə Qacar qoşunları hücum edərkən Ağalar bəy başda olmaqla xeyli azərbaycanlı onu sevinclə qarşılamışdı [149.3,s.1].

Mehdiqulu xan 1845-ci ildə, Cəfərqulu ağa isə 1854-cü ildə vəfat etmişlər [183,s.329-334; 4, s.152].

Qarabağ xanlığı 1747-ci ildə Nadir şah Əfşar saray sui-qəsdı nəticəsində qətlə yetirildikdən sonra, onun silah gücünə yaradılmış imperiyası çoxlu xırda dövlətlərə parçalandığı zaman Azərbaycan ərazisində yaranmış 20 xanlıq içərisində maddi və insan ehtiyatlarına görə seçilən xanlıqlardan olmuşdur.

Qarabağ xanlığı heç də boş yerdə yox, türk-müsəlman siyasi qurum və etnik zəminində yaranıb inkişaf etmişdir. Xanlıq Səfəvilər dövründə [1501-1736]. mövcud olmuş mərkəzi Gəncə şəhəri olan, Araz və Kür çayları arasında, qərbdə Samxet dağları və Göyçə gölünə kimi uzanan geniş bir ərazini əhatə edən Qarabağ bəylərbəyinin zəminində yaranmış və onun ərazisinin əsas hissəsini əhatə etmişdir.

Qarabağ xanlığının əsasını qoyan Pənahəli xanın sələfləri və onun mənsub olduğu Sarıçalı oymağı Qarabağın qədim sakinlərindən idi. Sarıçalı oymağı Otuzikilər tayfa ittifaqına aid olan Cavanşir tayfasına mənsub idi.

Qarabağ xanlığının tarixini dörd böyük dövrə bölmək olar:

1. 1748-1763. Xanlığın yarandığı və möhkəmləndiyi dövr;
2. 1763-1797-ci illər. Xanlığın qüdrətinin zirvəsi;
3. 1797-1805-ci illər. Xanlığın tənəzzül dövrü;
4. 1805-1822-ci illər. Xanlığın Rusiya təbəəliyinə keçməsi və müstəmləkəyə çevrilməsi dövrü.

Azərbaycanın digər xanlıqlarından fərqli olaraq Qarabağ xanlığının ərazisində mərkəz, təhlükə zamanı isə sığınacaq rolunu oynaya biləcək əhəmiyyətli bir yaşayış məntəqəsi yox idi. Ona görə də əvvəlcə Kəbirili mahalında Bayat qalası, 1752-ci ildə Tərnəkütdə Şahbulağı adı ilə tanınan qala inşa edilmişdi. Daha sonra isə Pənahabad [sonralar Şuşa]. qalası salınmışdır. Şuşa qalasının inşası təxminən 1756-cı ildə başa çatmış, həmin il Şahbulağı qalasının sakinləri, oymaqların və bir neçə kəndlərin kəndxudaları ailələrini köçürüb, bu qalanın içində yerləşdirilmişdi.

Qarabağ xanlığının tarixi əhəmiyyəti həm də onun müstəqil dövlətçiliyi qorumaq üçün göstərdiyi qəhrəmanlıq mübarizəsindədir. Məlumdur ki, 1795-ci ilin yayında Ağa Məhəmməd xan Qacar 33 gün Şuşanı mühasirədə saxlasa da qalanı ələ bilməyərək oradan Tiflisə yollanmışdı. Yalnız Qacar 1797-ci ilin yazında yenidən Qarabağa təkrar yürüş edərkən viran edilən Qarabağda bu zaman iqtisadi vəziyyət ağır, aclıq təhlükəsi olduğuna görə də qalanı təkbəşinə müdafiə edə bilməyəcəyini yəqin edən İbrahimxəlilxəlil xan kömək gətirmək üçün qohumu avarlı Ümmə xanın yanına getmişdi. Bəzi şəhər

əyanlarının xəyanəti üzündən qısa mühasirədən sonra Şuşa təslim olmuşdu.

Ağa Məhəmməd şah ikinci yürüşündə Şuşam zəbt edə bilsə də Qarabağ xanlığını ləğv edə bilməmiş, bir neçə gündən sonra buradaca saray sui-qəsdinə nəticəsində qətlə yetirilmişdi.

Bir dövlət kimi Qarabağ xanlığının öz idarəçilik aparatı var idi. Xanlıqda dövlətin başında xan dururdu. Xanlıq irsən keçirdi. Xanın ən yaxın köməkçisi vəzir idi. İbrahimxəlilxəlil xanın hakimiyyəti dövründə vəzir vəzifəsini görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqif icra edirdi. Xan sarayında eşikağası, xəzinəağası, ambardarağası, əmiraxur və başqa vəzifələr vardı. Mahalları minbaşılar və məliklər, kəndləri isə darğalar, yüzbaşılar, kovxalar, məliklər, kəndxudalar idarə edirdilər. Əslində minbaşı və yüzbaşı rütbələri hərbi rütbələr idilər. Onlar hərbi əməliyyatlar zamanı min və yüz nəfərlik dəstələrə başçılıq edirdilər. Mahal naibləri həm inzibati, həm də məhkəmə hakimiyyətinə malik idilər. Kəndxudalar və kovxalar kənd icmaları tərəfindən seçildilər. Onların başlıca vəzifələri icma üzərinə düşən vergiləri toplamaqdan və kənddə asayişin qorunmasından ibarət idi. Xanlıqda digər mühüm vəzifələrdən bir darğa vəzifəsi idi.

Qarabağ ən böyük hərbi qüvvəsi olan xanlıqlardan idi. Xan hərbi zərurət olduqda 10-15 min döyüşçü toplaya bilirdi. Sırası qoşunun əsas hissəsini elatlar təşkil edirdi. Zərurət zamanında mahalların və kəndlərin piyada tüfəngçiləri mahal məlikləri ilə birlikdə qoşun sıralarına alınirdilər.

Xanlar xanlığın müdafiə qabiliyyətini gücləndirmək üçün qalalar və istehkamlar inşasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Məlum olduğu kimi, Pənahəli xan hakimiyyətinin ilk dövründə Bayat və Şahbulağı qalalarını inşa etmişdi.

Xanlığın ən etibarlı qalası Pənahabad [Şuşa] qalası idi. Şuşa qala divarlarının möhkəmliyi Ağa Məhəmməd xan Qacarı hücumləri zamanı çox ciddi sınaqlardan uğurla keçmişdi. Şuşanın yolu üstündə də iki qala-Ağoğlan və Əsgəran qalaları inşa edilmişdi.

Qacarların Qarabağı tabe etmək cəhdləri puca çıxsada XVIII yüzilliyin sonu – XIX yüzilliyin əvvəllərində Qarabağ xanlığının xarici siyasi vəziyyəti mürəkkəb və olduqca ağır idi. Bir tərəfdən yeni şah digər tərəfdən Rusiya xanlığı ələ keçirməyi planlaşdırırdılar. Xan sarayının özündə də ixtilaf müşahidə olunurdu.

Xanın qocalığından istifadə edib bütün idarə işlərini öz əllərinə alan əyanlar bir-birinə düşmən olan iki qrupa bölünmüşdülər. Bu qruplardan xanın böyük oğlu Məhəmməd həsən ağanın başçılığı etdiyi qrup rusların Cənubi Qafqazın işlərinə

qarışmasını gözləyərək heç bir vəchlə İrana tabe olmaq istəmir, xanın digər oğlu Əbülfət ağanın başçılığı etdiyi qrup isə əksinə, hər vasitə ilə şahı razı salmağa çalışırdı.

İlk əvvəllər qacar meyilli qrupun üstünlüyü müşahidə olunurdu. Bu qrupun təsiri ilə İbrahimxəlilxəlil xan şahə bəzi zahiri təbəçilik əlamətləri göstərdi.

Eyni zamanda 1801-ci ildə Kartli-Kaxetiya çarlığını ilhaq edən Rusiya qəti surətdə Azərbaycan xanlıqlarının zəbt etməyə çalışır. 1803-cü ilin sonunda mühasirədən sonra həmlə ilə Gəncəni alan rus qoşunlarının komandanı Sisianov 1804-cü ilin yayında İrəvana yürüş edir, ancaq uğur qazanmır. O, bundan sonra əsas diqqəti Qarabağ xanlığının ələ keçirilməsinə yönəltdi. İbrahimxəlilxəlil xandan Rusiyanın himayəsinə keçmələrini tələb etdi.

Belə bir şəraitdə Qarabağ xanlığında ruslara rəğbət bəsləyən Məhəmməd həsən ağanın dəstəsi üstün gəldi. Vəziyyəti öz xeyrinə dəyişmək üçün Əbülfət xanı böyük hərbi qüvvə ilə Qarabağa göndərdi, lakin bununla Qarabağ xanlığı ilə münasibətləri daha da kəskinləşdirdi. Xan Rusiya himayəsinə qəbul etməyi qərara aldı.

Onu da göstərmək lazımdır ki, İbrahimxəlilxəlil xanın Rusiyanın himayəsinə qəbul etmək istəyi heç də bütün Qarabağ əhalisinin iradəsini ifadə etmirdi. Qarabağ əhalisinin böyük əksəriyyəti, hətta İbrahimxəlilxəlil xana çox yaxın olan bəylər belə, onun bu addımına etiraz edirdilər.

1805-ci il mayın 14 [yeni təqvimdə 26-sı]. İbrahimxəlilxəlil xan Sisianovun Gəncədən 20 verst aralıda Kürəkçay sahilindəki düşərgəsinə gələrək 11 maddədən ibarət himayə müqaviləsini imzaladı və sədaqət haqqında andlı öhdəlik imzalamaqla əslində xanlıq Rusiyanın yarımmüstəmləkəsinə çevrilmişdir.

İbrahimxəlilxəlil xan öz suveren hüquqlarının bir hissəsindən əl çəkməklə öz taxtını və Qarabağın bütövlüyünü qorumaq istəmişdir. Ancaq çox tez bir zamanda xanın yanıldığı məlum olmuşdur. Rusiya himayəsinin qəbulundan cəmi bir il sonra yanındakı xristian məliklər tərəfindən qızıqdırılan mayor Lisaneviç 1806-cı ilin yayında hücum edib silahsız xanı, onun bir neçə ailə üzvünü və qulluqçusunu - cəmi 17 nəfəri vəhşicəsinə qətlə yetirmişdir. Bu, əhalinin böyük hiddətinə səbəb olsa da Cəfərqulu ağa yaranmış vəziyyətdən rus qoşunlarını Qarabağdan qovub çıxarmaq üçün istifadə etməmişlər.

Xanlıq ərazisində rus və qacar qoşunları arasında hərbi əməliyyatlar əhaliyə böyük zərbə vururdu. Vəziyyət o dərəcədə ağırlaşmışdı ki, əhalinin əksəriyyəti təsərrüfatla məşğul olmaq imkanını belə itirmişdi. Rus işğalının əhali üçün olmazın bəlalər

gətirdiyini gören Azərbaycanın bir çox feodal hakimləri, o cümlədən Qarabağın yeni hakimi Mehdiqulu xan artıq rus komandanlığı ilə əvvəlki kimi əməkdaşlıq etməkdən imtina edir, bəzi hallarda isə İran tərəfinə keçmək üçün imkanlar axtarırdılar. Bu bir çox cəhətdən Rusiya hakimiyyət orqanlarının amansızlığı və onlarla təhqiramiz şəkildə rəftar etmələri ilə bağlı idi. Şübhəsiz ki, həm də Mehdiqulu xan öz atasının mayor Lisanoviç tərəfindən amansızlıqla qətlə yetirilməsini unuda bilməzdi.

1813-cü ilin oktyabrın 12-də Rusiya ilə Qacarlar arasında bağlanmış Gülüstan müqaviləsinə görə Arazdan şimaldakı bir çox Azərbaycan xanlıqları kimi Qarabağ xanlığı da Rusiya işğalı altında qaldı.

Müharibədən bir qədər sonra rus hökuməti xanlıqları ləğv edib rus zabitləri tərəfindən idarə olunan əyalətlərə çevirməyə başladı. 1822-ci ildə Mehdiqulu xan İrana qaçmağa vadar edildi və Qarabağ xanlığı ləğv olundu. Bundan sonra İran və Türkiyədən ermənilərin Qarabağ ərazisinə köçürülməsi prosesi gücləndi. Bununla belə, 1992-1994-cü illər I Qarabağ müharibəsində Qarabağ erməni quldurları tərəfindən işğal olunana qədər vilayətdə əhalinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil etmiş, Qarabağ həmişə Azərbaycan torpağı kimi qalmış və müvəqqəti erməni işğalına baxmayaraq bu gün də dünya ictimaiyyəti Qarabağı Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi tanıyır. Azərbaycanın bu öz ayrılmaz tərkib hissəsi üzərində suverenliyini bərpa edəcəyi gün çox uzaqda deyildir.

BİBLİOQRAFIYA

1. Abdullayev M.Q. Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər [XIX əsrin 40-cı illərinə qədər]. Bakı, Adiloğlu, 2005, 232 səh.
2. Ağamalı F. XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi vəziyyəti. Bakı-1999, s. 304.
3. Ağamalı Y. Qarabağ xanlığının qonşu xanlıqlar və digər dövlətlərlə münasibətləri. t.e.n. dissertasiyası. Bakı-2002.
4. Axundov N. Qarabağ salnamələri. Bakı, Yazıçı, 1989, 232 səh.
5. Arslı H. 17-18-ci əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı
6. Azərbaycan aşiq və şair qadınları. Bakı, 1974.
7. Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsi və onun mütərəqqi iqtisadi və mədəni nəticələri [XIX – XX əsrin əvvəlləri]. Ə.N. Quliyev və V.D. Moçalovun red. ilə Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı. Bakı, 1956, 289 səh.
8. :
- 8.1.1 Azərbaycan MEA A.A. Bakıxanov adına Tarix institutunun Elmi arxivi, inv. 1795/1
- 8.1.2 Yenə orada inv. 1795/2
- 8.2 Yenə orada inv.21
- 8.3 Yenə orada inv 8908
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi [ARDTA], f.24, siy.1, iş 141
10. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası [ASE], III cild, Bakı, 1979.
11. Azərbaycan tarixi [Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər]. S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı, 1996 s.872.
12. Azərbaycan tarixi [yeddi cildə]. II cild [məsul red. Vəlixanlı N]. Bakı, Elm, 1998, 596 səh.
13. Azərbaycan tarixi [yeddi cildə]. III cild [O.Əfəndiyevin redaktəsi ilə]. Bakı, Elm, 1999, 584 s.
14. Azərbaycan tarixi [Z.Bünyadov və Y.Yusifovun redaktəsi ilə], Bakı, 1994.
15. Baharlı. Əhvalatı-Qarabağ. Qarabağnamələr, II c. Bakı, Yazıçı, 1991, s.269-302.
16. Cəmsidov Ş. İbrahimxəlil xan Şuşa qalasını nə üçün tərk etmişdi? //Azərbaycan gəncləri qəzeti, 8, VIII. 1974.
17. Dadaşzadə A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı, 1980.
18. Dadaşzadə A. Vaqif [Həyat və yaradıcılığı] Az. SSR EA Nəşriyyatı, Bakı – 1966. 190 s.

19. Dəlili H.Ə. Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Bakı, Elm, 1979. 144 s.
20. Dəlili H.Ə. Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan haqqında yeni məlumatlar. //Azərbaycan SSR EA xəbərləri [Tarix və hüquq seriyası], 1971, № 1, s. 42-47.
21. Dəlili H.Ə. Urmiya xanlığının tarixi oçerki. Tarix elmləri namizədi dissertasiyası. Bakı, 1967// AMEA TİEA, fond 1, siy. 1, iş 105 [6371].
22. Əfəndizadə R. XIX əsrin əvvəllərində Nuxa şəhərində sex quruluşu və kустar peşələri //AMEA TİEA, iş 10.
23. Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının 1747-1806-cı illərdə siyasi vəziyyətinə dair //Qarabağnamələr, I c., Bakı, Yazıçı, 1989, s. 149-183.
24. Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair [1747-ci ildən 1805-ci ilə qədər]. Qeydlər və tərcümə. B.Şükürzadəninindir. Bakı, 1961, 102 səh.
25. Əliyev F.M., Əliyev M.M. Naxçıvan xanlığı. Bakı, 1996, 106 s.
26. Əliyev F.M., Əliyev U. F. İrəvan xanlığı. Bakı, 1997, 124 s.
27. Əliyev F.M. XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı, Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı. 1969, 122 s.
28. Əliyev F.M. Şimali Azərbaycan şəhərləri. Azərb. SSR nəşriyyatı. Bakı, 1960, 135 s.
29. Əliyev İ. Dağlıq Qarabağ. Tarix, faktlar, hadisələr. Bakı, 1989.
30. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov [Qaramanlı]. Bakı, Şuşa, 2000, 576 s.
31. Gülmahiyev M.M. XVIII əsrin son rübü - XIXəsrin I yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu. Bakı,1989. 279 s.
32. Hacıyeva Z. Qarabağ xanlığı sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu. Bakı, 2005. 254 s.
33. Hacı Seyid Əbdülhəmid. Şəki xanları və onların nəsiləri. Şəki xanlığının tarixindən. Bakı, 1958.
34. Həmidova Ş. Gürcü mənbələri Gəncə xanlığı haqqında //Azərb. EA Xəbərləri [Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası], 1999-ci il, № 2, s.68-73
35. Həmidova Ş. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixindən Bakı 1985. 100 s.
36. Həsənəli Qaradaği. Qarabağ vilayətinin qədim və cədid keyfiyyət və övzaları [iqtibas]. //Qarabağnamələr, II c, Bakı, Yazıçı, 1991, s. 349-358.
37. Həsən İxfə Əlizadə. Şuşa şəhərinin tarixi //Qarabağnamələr, II c., Bakı, Yazıçı, 1991, s. 309-348.
38. Hüseynli R.S. Azərbaycan ruhaniliyi XVIII yüzilliyin sonu -- XIX yüzilliyin ortalarında. Bakı, NDA, 1996.
39. Hüseynov Y. «Qarabağnamələr» Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. Bakı, 2007.
40. Hüseynzadə Ə. «Bəhrə» istilahı haqqında //Azərbaycan SSR EA məruzələri. 1961, XXVII c, № 11, s. 1097-1101.
41. Hüseynzadə Ə. Gövhər ağa vəqfi. //Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, ictimai elmlər bölməsi, 1959, № 1 s.
42. Hüseynzadə Ə. Mirzə Yusif Qarabaği və onun tarixi - safi əsəri// Qarabağnamələr, II kitab, Bakı, Yazıçı, 1991, s.6-8.
43. Hüseynzadə Ə. XIX əsrin II yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı. B., 1967.
44. Xəlilli X. Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi. Bakı, Nurlan, 2007 s. 384.
45. Xəlilli X. Qarabağ: Etnomənəvi inkişaf tarixi. Bakı, Günəş, 2006, 80 s.
46. Xəlilov X. Qarabağın etnik tarixindən /Azərb. SSR EA Xəbərləri [Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası], 1988, №3,
47. İshaqi.N. Maku xanlığı. Tar.e.n. dis., Bakı, 1966
48. İsmayılov M., Bağırova M. Şəki xanlığı. B., Azərnəşr, 1997, 76 s.
49. Jan Gevr. Xacə şah [tarixi roman]. II kitab, Bakı, Gənclik, 1994, 224 s.
50. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. I c. Bakı, Elm, 1978, 598
51. Köçərli T. Qarabağ [Qarabağ tarixinin saxtalaşdırılması əleyhinə], Bakı, Elm, 2002, 472 s.
52. Qarabağnamələr. I cild [tərtib edən və çapa hazırlayanı t.e.n. Akif Fərzəliyev]. Bakı, Yazıçı, 1989, 192 səh.
53. Qarabağnamələr. II cild [tərtib edən və hazırlayanı professor Nazim Axundov]. Bakı, Yazıçı, 1991, 450 səh.
54. Qeybullayev Q. Qarabağ [etnik və siyasi tarixinə dair]. Bakı,1990.
55. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ [Real tarix, faktlar, sənədlər]. Bakı, Təhsil, 2005, 380 s.
56. Mir Mehdi Xəzani. Kitabı-Tarixi Qarabağ //Qarabağnamələr», II c., Bakı, Yazıçı, 1991, s. 93-202.
57. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Bakı, 1950.
58. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə //Qarabağnamələr, I kit., Bakı, 1989, s. 5-102.

59. Mirzə Camal Qarabaği. Qarabağ tarixi //Qarabağnamələr, I kit., Bakı, 1989, s. 104-148.
60. Mirzə Camal Qarabaği. Qarabağ tarixi [Tərcümə, müqəddimə, qeydlər və adlar göstəricisi F.Babayevindir], B., 1959.
61. Mirzə Rəhim Fəna. Tarixi-Cədidi-Qarabağ //Qarabağnamələr, II kit., Bakı, 1991, s. 248-268.
62. Mirzə Yusif Qarabaği. Tarixi Safi //Qarabağnamələr. II kitab, Bakı, 1991, s. 5-92.
63. Molla Pənah Vaqif. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1978.
64. Mustafayeva N. Cənubi Azərbaycan xanlıqları. Bakı, 1995.
65. Mustafayev C. M. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlardan toplanan vergilər haqqında //Azərbaycan EA xəbərləri [Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası], 1994, № 1-4, s. 48-58.
66. Mustafayev C.M. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, 2002.
67. Mustafayev C.M. Şuşa şəhərinin əsasının qoyulması tarixi haqqında bəzi mülahizələr // Tarix və onun problemləri, 1998, № 1.[3], s. 57-61.
68. Mustafayev Q. Qarabağ və Gəncə xanlıqlarının əhalisi. T.e.n. dis. Bakı, 2008.
69. Mustafazadə T. Quba xanlığı, Bakı, 2005, 474 s.
70. Mustafazadə T. XVIII yüzillik - XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri, B., 2002, 372 s.
71. Piriye V. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı, Nurlan, 2003, 458 s.
72. Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu. Pənah xan və İbrahimxəlil xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri // Qarabağnamələr, II c., Bakı, 1991, s. 203-246.
73. Sadıqov H. Azərbaycan Avropa dövlətlərinin diplomatiyasında [1747-1829]. Bakı, Təfəkkür, 2004, 376 səh.
74. Sadıqov H.18 əsrin sonu 19 əsrin əvvəllərində Rus Türkcə münasibətlərində Cənubi Qafqaz problemi Bakı 1993
75. Şükürzadə Ə.B. Əhməd bəy Cavanşirin tərcümeyi halı. Əhməd bəy Cavanşirin Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi həyatına dair əsərinə müqəddimə //Qarabağnamələr, I c, Bakı, 1989, s. 150-155.
76. Şükürzadə Ə.B. Qacar işğalçılarına qarşı mübarizə tarixindən. B., 1943.
77. Talıbzadə İ.A. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda suvarma və sudan istifadə. Bakı, Elm, 1980, 152 s.

78. Umudlu V.A. Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə. [1801-1828] Bakı, Elm 2004 180s.
79. Verdiyeva N.Y. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın əhalisi. Bakı,1993.
80. Kafkaz araşdırmaları cild 1 İstanbul 1988 s. 254.
81. Kurat Nimet Türkiyə və Rusya: 18 yuzyıl sonundan Kurtuluş savaşlarına kadar Türk - rus ilişkileri 1798-1919 Ankara 1970
- 82.
83. 1. Osmanlı devleti ile Azərbaycan türk hanlıqları arasındakı münasibətlərə dair arxiv belgeleri [1578-1914]. T.C. Başbakanlıq Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın № 4, Ankara, c. I, 1992
- 83.2. Yenə ora, cild 1 Ankara 1993
84. Абасов Ф. Гарабагское ханство. Баку, Тахснл, 2007. 280с.
85. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. Из-во АН Азерб. ССР, Баку, 1965 г., 621 с.
86. Абдуллаев Г.Б. Из истории Азербайджана во второй половине XVIII века //Труды института истории АН Азерб. ССР, т. XIV, 1960, с. 57-114.
87. Абдуллаев Г.Б. Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80 гг. XVIII века. Баку, изд. АН Азерб. ССР, 1958, 210 с.
88. Авалов Э. Архитектура города Шуши. Баку, Элм, 1977, 112 с.
89. 1. Акты Кавказской Археологической Комиссии [АКАК], т. I, Тифлис, 1869, с 760.;
- 89.2. т. II, Тифлис, 1868, с.;1238
- 89.3. т. III, Тифлис, 1869 с.760
- 89.4. т. IV. Тифлис, 1870. с. 1016
- 89.5. т. V. Тифлис, 1873 с. 1170.
- 89.6.1. т. VI. ч 1, Тифлис 1874 с.941
- 89.6.2. т. VI, ч 2 Тифлис 1875 с.950
- 89.7. т.VII, Тифлис 1878, с 1015.
- 89.8 т. VIII, Тифлис 1881. с. 1010
90. Алиев М. Междоусобные войны и борьба за верховную власть в Иране после распада империи Надир шаха //Иран. История и культура в средние века и новые время. Москва, Наука, 1980, с. 27-66.
91. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века. Баку, Элм, 1979, 232 с.

92. Алиев Ф. Карабахское ханство [XVIII в.]. // Карабах [очерки истории и культуры], Баку, Чашыоглы, 2004, с. 71-84.
93. Амирбекова Н. Вопросы военной истории Азербайджана в период ханств. Баку, Элм, 2004 с.
94. Аракелян А. Карабах до завоевания российским царизмом //Исторический журнал, 1938 г., № 10, с. 68-78.
95. Аракелян А. Иагорный Карабах //Советское востоковедение. № 10, октябрь, 1936, с. 1-18.
96. 1. Армяно – русские отношения [сб. документов] т1 ч1 [Первая четверть XVIII века] Ереван 1964
- 96.2 Армяно – русские отношения [сб. документов] т4 ч1 Ереван. Изд – во АН Арм. ССР, 1990.
97. Архив Государственного Совета т1 , ч. II, [совет в царствование Павла-1796-1801 гг.]СПб., 1888. с 932
98. 1 Архив Внешней Политики Российской Империи [АВПРИ] ф. 77, оп. 1, 1763 г, д. 15
- 98.2. АВПРИ , Ф. 77 , оп. 1 , 1774 г. Д. 13
- 98.3 АВПРИ , Ф. 77 , оп. 7 , Д 15
- 98.4 АВПРИ , Ф. 77 , оп. 7 д 17.
99. Ашурбейли С. История города Баку. Баку, 1992.
- 99 а Ахвердов А И. Описание Дагестана 1804 г. //История география и этнография Дагестана [архивные материалы] М., 1958, с. 213-218
100. Бабаев Э. Из истории Гянджинского ханства. Баку, Нурлан, 2003.
101. Бакиханов А.А. Гюлистан-Ирам [редакция, комментарии, примечания и указатели академика З.М.Буниатова]. Баку, Элм, - 1991, 304 с.
102. Бакиханов А.А. Докладная записка Комитету об определение прав высшего сословия в мусульманских странах Закавказского края //Колональная политика российского царизма., т. I. Москва - Ленинград , 1936, 344 с.
103. Бакунина В.Н. Воспоминания Варвары И.Б. //Русская старина, 1887.
104. Бахтадзе И.А. Податное обложение государственных крестьян Закавказского края т. I, ч. III.
105. Бердзешвили и др. История Грузии. 1962.
106. Березин И. Путешествие по Дагестану и Закавказью. ч. I. Казань, 1850; ч. I, с. 120; ч. II с. 134, т. III с. 128+21+8+3 стр. прилож.+4 рисунка.
107. 1 Березин И. Путешествие по Северной Персии. Ч1 Казань, 1852, с. 11+347+72+1 карта.

108. 107.2 1 Березин И. Путешествие по Северной Персии. ч. 2 . Казань, 1852,
109. Берже А. Несколько слов о закавказских мусульманских поэтах. //Газ. «Кавказ», 1868, № 3.
110. Берже А. Фатали шах и его дети //Русская старина, 1886, № 50.
111. Броневский С.Б. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Т. II, М., 1823.
112. Бурнашев С. Описание областей Азербиджанских в Персии и их состояния. Курск, 1793, 27 с.
113. Бутков П.Г. Материалы для иовой истории Кавказа с 1722 по 1803 г.ч. 11, Санкт-Петербург, 1869, с. 601.
114. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Ч. III. СПб., 1869, 620 с.; ч. II, 60 с. приложение + 5 рисунка.
115. Ваидова Х.Р. История города Ордубада в XIX – нач. XX вв. Автореферат канд. дис. Баку, 1990, 24 с.
116. Вейденбаум Е. Путеводитель по Кавказу. Тифлис, 1888, с. 434 + карта.
117. Величко В.И. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы, СПб., 1904.
118. Гаджиева С.М. Азербайджан во внешней политике правительства Екатерины II. Баку, Элм, 2004, 148 с.
119. Гакстаузен. Закавказьский край. Путевые впечатления и воспоминания барона Августа фон Гакстаузена. Ч. II, Санкт-Петербург, 1857, 215 с.
120. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, Элм, 1991, 552 с.
121. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств природы. Ч. III. Санкт-Петербург, 1785, 336 с.
122. Грамоты и другие исторические документы 18 столетия относящиеся к Грузии. Ред. Цагарели А. т. II, вып. II, [с 1769 по 1801 г.] Тифлис, 1902. с. 330
- 122 а. Губайдуллин А. Азербайджанские беки и подвластные им крестьяне. Баку – 1927.
123. Дадашев С., Усейнов М. Архитектура Советского Азербайджана. М., 1948. Гос. Изд. Архитектуры и градостроительства, 23 с., +68 л.иллюс.
124. Джебдет паша. Описание событий в Грузии и Черкески //Русский архив, 1888, № 22
125. Дингельштет В. Водовладения и ирригация. Ч. 1, Тифлис, 1880, 365 с.

126. Договоры России с Востоком Политические и торговые [Собрал и издал Т. Юзефович], СПб., 1899.
127. Дубровин Н. Закавказье от 1803 по 1806 гг. СПб., 1866, с. 543, 2-6. Отдельный оттиск.
128. 1 Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. I, кн. II, СПб., 1871, 640 таб и карта.
- 128.2 Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. 3, кн. II, СПб., 1871, 640 таб и карта.
- 128.3 Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. 4, кн. II, СПб., 1871, 640 таб и карта.
- 128.4 Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе, т. VI, СПб., 1888.
129. Дубровин Н.Ф. Поход В.А.Зубова в Персию в 1796 г., с приложением оперативной карты похода //Военный сборник, 1864,
130. Егиазаров А.С. Очерки по истории учреждений в Закавказье. Ч. I. Сельская община, Казань, 1884, 257 с.
131. Егиазаров С.А. Сельская община в Елизаветпольской и Бакинской губерниях // Свод материалов для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. III, ч. II, Тифлис, 1888, с. 1-16.
132. Жизнеописание Ага Магомед хаана Каджара, основателя нынешней в Персии династии с кратким обозрением последовавших у его смерти главнейших происшествий // Сын Отечества и Северный Архив. Журнал словестности, политики и истории. Том XLIX [Сына Отечества часть 171-ая, Северного Архива 85-ая]. СПб., 1835.
133. Захарянц Я. История Арцаха [перевод с армянского языка]. //НА ИИ НАН, инв. 924.
134. Зубарев Д. Карабахская провинция // Обозрение Российских владений за Кавказом [ОРВЗ, в статическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях]. Ч. III, СПб., 1836, с. 255-319.
135. Зубов В.А. Общее обозрение торговли с Азией // Русский архив, 1873, № 5, с. 870-894.
136. Зубов П. Картина Кавказского края, принадлежавшего России и сопредельных оному земель в историческом, финансовом и торговом отношениях. Санкт-Петербург, 1835, ч. I, с. 239; ч. II, с. 267; ч. III, с. 268; ч. IV, с.276.
137. Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века, М., 1969, 288 с.

138. Иваненко В.Н. Гражданское управление Закавказьем. Тифлис, 1901.
139. Иоаннисян А.П. Россия и армянское освободительное движение в 60-80 года XVIII века. Ереван, 1947.
140. Искендерова М.С. Бакинское ханство. Баку, 2000. с 212
141. Исмаил-заде Д.И. Из истории кочевого хозяйства Азербайджана первой половины XIX в. //Исторические записки, 1960, № 66, с. 91-136.
142. Исмаилова Г.Н. История города Шушин в XIX – начале XX века [1800-1917]. АКД. Баку, 1987.
143. Исмаилов М.А. К вопросу историографии так называемого кочевого скотоводства в Азербайджане в XIX - начале XX вв. // Известия АН. ССР [Сер. ист. филос. и права], 1973, № 1, с. 20-28.
144. Исмаилов М.А. О характере так называемого кочевого скотоводства в Азербайджане в XIX – начале XX вв. //Известия АН Азерб. ССР [Сер. ист. филос. и права], 1973, №3, с. 51-59.
145. Исмаилов М.А.. О характере так называемого кочевого скотоводства в Азербайджане в XIX вв. История СССР, 1976, № 6, с. 141-150.
146. Историческая география Азербайджана, Баку, Элм, 1987, 148 с.
147. Исторический очерк Кавказских войн от их начала до присоединения Грузии. Тифлис, 1899.
148. История, география, этнография Дагестана. XVIII – XIX вв [Архивные материалы. Под ред. М.О. Косвена и Х.М. Хашаева]. М., Изд. Восточная литература, 1958, 367 с.
149. 1 Кавказ газ. 1846, № 22
- 149.2 Кавказ газ . 1850 № 51 июл
- 149.3 .1 Кавказ 1851№ 57
- 149.3.2 Кавказ 1851 г № 71
- 149.4 Кавказ 1871 №21 {феврал
- 149.5.1 Кавказ 1872 г № 130
- 149.5.2 Кавказ 1872 г. № 140
- 149.5.3 Кавказ 1872 г № 149
- 149.6 Кавказ 1873 январь 21
150. Кавказский календарь на 1850 г. Тифлис, 1849, отд. III, 94 с.
151. Карабах [Очерки истории и культуры]. Баку, Çaşıoğlu, 2004.
152. Каспари А.А. Очерки исторического прошлого и современного положения Персии. СПб., 1904.
153. Кауфман А. Русская община. В процессе ее зарождения и роста. М., 1908, 455 с.

154. Кишмишев С.О. Походы Надир шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис, 1889.
155. 1. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-е гг. XIX в. [Под ред. И.П.Петрушевского]. Ч. I [1827-1843 гг.]. Москва-Ленинград. Из-во АН СССР, 1936, 463 с.+табл.+прилож.
- 155.2 Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-е гг. XIX в. Ч. II [1843-1868 г.], М.-Л., 1936, 478 с. + прилож.
156. Кузнецова Н.А. Политическое и социально-экономическое положение Ирана в конце XVII – первой половине XIX в. //Очерки новой истории Ирана, М., Наука, 1978, с. 5-121.
157. Кургинян Е.А. «Карабах-наме» - как вспомогательный источник изучения истории Закавказья XVIII - начале XIX вв. Внешняя политика и общественные движения в странах Западной Европы в конце XIX – XX веков // К вопросу историографии и источников [сборник трудов]. Москва, 1977, с. 114-119.
158. Кучаев М.Н. Поземельное устройство государственных крестьян, водворенных на владельческих землях в Закавказских губерниях. Тифлис, 1887.
159. Левнатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948, 228 с.
160. Мамедова Г.Н. О походе В. Зубова в Азербайджан [1796 г.]. Баку, Элм, 2003, 94 с.
161. Мамедова Ф. Истина о Гарабагской проблеме //Гарабаг: Кюрекачайский договор – 200.
162. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005, 798 с.
163. Мамедова Э.К. Административное устройство и управление азербайджанских ханств во второй половине XVIII века. Автореферат канд. исторических наук. Баку, 1999, 30 с.
164. Маркова О.П. Россия, Закавказья и международные отношения в XVIII веке. Москва, 1966, 324 с.
165. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. т. IV, Тифлис, 1886, ч. I, 385 с. Здесь: 1]. Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елизаветпольской губернии из следования С.П. Зелинского. С. 1-220.; 2]. Экономический быт государственных крестьян в Шушинском и Джебраильском уездах Елизаветпольской губернии. с. 201-385.
166. Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX - начале XX вв. Баку, 1966, 318 с.
167. Мустафаев Дж. М. Северные ханства Азербайджана и Россия [конец XVIII -начало XIX вв.]. Баку, Элм, 1989, 127 с.
168. Мустафаев М.М. Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и первой четверти XIX вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. М., 1949, 122 с.; //Отдел изучения научного наследия Президиума НАН Азербайджана Фонд акад. А.Сумбатзаде, № 122, оп 1, ед.хр. 404, ящик 94.
169. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в., Б., Элм, 1993, 265 с.
170. Нагиева Дж. М., Нуралиева Т.Н. Личные и казенные печати. Баку, Элм, 1991, 120 с.
171. Нерсисян М. Из истории русско-армянских отношений. Кн. I, документы. Ереван, из-во АН Армянской ССР, 1956, 405 с.
172. Никитин К. Описание Шушинского уезда. /Газ. Кавказ, 21.01.1873 г.
173. 1. Обзорение Российских Владений за Кавказом. Ч. II, СПб., 1836.
173. 2. Там же ч. 3, СПб. 1836
174. О железных приисках в Карабахском уезде. //Кавказ, 1950, №51.
175. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году, по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым П-м. Тифлис. В типографии управления наместника Кавказского. 1866. //ARDTA, f. 24., is 141, 142, 143.
176. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году... [подготовка ко второму переизданию и автор предисловия Гаджиева З.А. Баку, Нурлан, 2003, 425 с.
177. Описание переселения армян Адирбежанских в пределы России, с кратким предворительным изложением исторических времён Армении [почёрпнутое из современных записок Сергеем. М. Типография Лазаревых института восточных языков. 1831, 142 с.
178. Очерк крепости Шуши и всего Карабаха. //Газета «Северная пчела», Санкт-Петербург, 1831, № 210-212.
179. Петербургский филиал архива российской академии наук, ф99 , оп 2 д 13.
180. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Восточной Армении в XVI - начале XIX в. Ленинград, 1949.
181. Петрушевский И.П. Система русского колониального управления в Азербайджане в первой половине XIX в. //Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60 г. XIX в. ч. 1, с. 5-32.

182. 1. Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Т. 1 вл 1-4 с. 582, СПб., 1885/582
182. 2 Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Т. 2, вл 1-4 СПб., 1885 с 832
183. Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Т. 3, вл 1-4 СПб., 1887. с 750
184. Присоединение Восточной Армении к России. Ереван, 1972.
185. Присоединение Восточной Армении к России [Сборник документов т. I], [1801-1813]. Под ред. Ц. Агаяна. Ереван, 1978.
186. Рагимов. Г.Р. Из истории Азербайджано-русских дипломатических отношений во второй половине XVIII, в начале XIX веков. Баку, АзГосИздат, 1997.
187. Раффи. Меликства Хамсы [пер с.Арм. Л.М. Казаряна]. Ереван, Иаири, 1991 [http: // armenianhouse.org/raffi/novels-gu/khamsa/meliks1_14].
188. Рашид-аддин. Переписка [Пер., введение и комментарии А.И.Фалиной]. Москва, Наука, 1971, 498 с.
189. Ризакули хан Хидаят. Роузат-ус-сафа [пер. А.Берже]. //Русская старина, 1879, т. 24,
190. 1 Российский Государственный Военно-Исторический Архив. [РГВИА], ф. ВУА, Д 18 474
- 190.2 .РГВИА, ф 52 оп. 1 д. 331 ч 1
- 190.3 .РГВИА, ф 52 оп. 1 д. 33 ч4.
- 190.4 .РГВИА, ф 52 оп. 1 д. 263
- 190.5 .РГВИА, ф 52 оп 1 д. 408
- 190.6 .РГВИА, ф 52 оп 1 д. 234
- 190.7 .РГВИА, ф 52 д 286 ., Ч. 1
- 190.8 .РГВИА, ф 52 д 336 , ч. 1
- 190.9 .РГВИА, ф 52 оп. 1 д. 336 ч. 3
- 190.10 .РГВИА, ф 52 оп. 1 д. 416 ч.2
- 190.11 .РГВИА, ф 52 д. 331, ч. 1
- 190.12 .РГВИА, ф 52 оп .1 д. 350 ч 5
- 190.13 .РГВИА, ф 52 оп.2, д. 32,
- 190.14 .РГВИА, ф 52 оп. 2 д 33, ч. 4
- 190.15 .РГВИА, ф. 52, оп. 2, д 93
- 190.16 .РГВИА, ф 52 д 416 ч.1
- 190.17 .РГВИА, ф. 41, оп. 200 д 614 а
191. Российский Государственный Исторический Архив.
192. Саламзаде А.А. К вопросу о феодально крепостнических отношениях в Азербайджане в первой половине XIX в.// Колониальная политика..., том 2, с. 403-424.
193. Саламзаде А.В., Авалов Э.В., Салаева Р.Д. Проблемы сохранения и реконструкции исторических городов Азербайджана. Баку Элм, 1979, 140 с.
194. Северная Пчела , 1831 г, №№ 210-212
195. Серебров А.Г. Историко-географическое описание Дагестана. //ИГ и ЭД. Москва, 1958 г., с. 173-190
196. Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народ, ч. 2.
197. Статистическое описание Нахичеванской провинции составленное Григорьевем., СПб., 1833.
198. Сумбатзаде А.С. Рецензия на работу Т. Шахова «К вопросу об изучении феодальной экономики Карабахского ханства» //АМЕА Mərkəzi Elmi Arxivi, f. № 12, siy.1, sax. vah. 403, qutu 94.
199. Утверждение русского владычества на Кавказе [под ред. К.А.Потто], т. II, Тифлис, 1901.
200. Фиридун Бек Кочарлинский. Литература азербайджанских татар. Тифлис, 1903.
201. Шавров Н.Н. Описание Кавказского шелководства. Тифлис, 1891, 320 с.
202. Шахов С. К вопросу об изучении феодальной экономики Карабахского ханства //Изн. АН Арм. ССР, 1947, № 4,
203. Шопен И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с. 1236.
204. Шукурзаде Э. Генеалогическая таблица карабахских ханов//ДАН Азерб ССР, т. XXVII, № 7 1981, с 83-85
205. Шукюрзаде Э. Образование Карабахского ханства. //НАИИ, ф. 1, оп. 4, инв. 1353.
206. Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом. Тифлис, 1907
207. Эфендиев М.М. Частновладельческие ранджбары в Азербайджане в XIX в. //Изн. АН Азерб. ССР, № 10, 1955.
208. Эфендиев О. Еще раз о так называемых «Гарабагских меликствах» //Гарабаг: Кюрекчайский договор – 200
209. A History of Qarabagh [Annotated Translation of Mirza Jemal Javanshir Qarabaghi's Tarikh-e Qarabagh by Georgea A Bournoutian]. Mazda Publishers. 1994, p. 157
210. Aktin Muriel. Russia and Iran 1780-1828. Minneapolis, 1980.
211. Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828. California and New York, 1992.

212. Tadhkirat-ul-muluk, a manual of Safevid administration. Kembirdge, 1943.
213. Perry J.P. Karim Khan Zand [1747-1779]. Chicago and London, 1979.

T.T. Mustafazada

GARABAKH KHANATE RESUME

As known after murder Nadir Shah Afshar in 1747 his empire broken up to a number of independent states. In territory of Azerbaijan arisen 20 khanates which existed prior to the beginning of XIX century, i.e. division of the country between Russia and Qajar Iran.

In the rich of five thousand-year Azerbaijan state tradition history the special place occupies the period of khanate. Despite of numerous military conflicts between separate khanates, presence of the internal customs duties, seriously braked development of a national economy, undoubtedly, in aspect of preservation of traditions of this statehood the given epoch had progressive character.

Among Azerbaijan khanates on scale of territory, density of population and military power Garabakh khanate had the distinctive positions. For this reason this khanate alongside with Guba, Urmia and Sheki khanates took a special place in history of the Azerbaijan statehood.

For explain of value Garabakh Khanate in history of the Azerbaijan statehood, first of all need to say that it managed to keep and develop Azerbaijanian -Turkish state formations and traditions in this khanate, as integral part of territory of Azerbaijan, and turned today in the object of claims of Armenians. It is known, that territory Garabakh included historical areas Uti and Artsakh Northern Azerbaijan, i.e. Albania. During Arabian caliphate Uti was known as Arran, and Artsakh as Agvan [i.e. Albania]. Researchers, marks that the name of "Garabakh" first occurrence on historical arena in the XII century, and connected it with "garabay", made one of branches "pechenegs-kangly" tribes.

Contrary to statements of the Armenian historians-falsifiers, that, ostensibly Turkic tribes come on this territory in the XVIII century and created Garabakh khanate, and before here already were melikdoms, which was the "Armenian" state associations, and khans Garabakh never could subordinate its governors - meliks, actually, the Azerbaijan Turks since olden days lived as on plain, and in mountain parts of Garabakh, the proof to that is that fact, that the majority of names of villages in mountain parts of Garabakh have Turkish roots, except for two villages with Albanian

toponyms. As to an origin meliks mountain areas of Garabakh it was Albanian, not Armenian, melikdoms existing here were not independent state associations, and were only hereditary feudal possession. During khanate Christian melikdoms, as well as others magals khanate, were usual districts, and their governors were considered as heads of these magals. Moreover the significant part of villages in territory of these magals was in special possession of khans.

It is necessary to note, that Garabakh khanate created and developed not on an empty place, but on the basis of uniform Turkish-Muslim political and ethnic formations. This khanate, created on the basis of arisen during Safavid time Garabakh beklerbeklik with the center in Gandja, covered its basic territory.

Garabakh beklerbeklik included extensive territory between the rivers the Kura and Araz, reaching in the west from mountain of Samhet and up to lake of Goycha. Into its structure entered ancient city of the Barda and such magals as Akstabad [nowadays Akstafa], Bargushad, Arazbar, Javanshir, etc. The post of Garabakh beklerbek usually hold one of the representatives of Ziyadogular - from Qizilbash tribe Qajar, it was one of the tribes contribution in due time to coming to power of Safavid dynasty. The first beklerbek of Garabakh was Shahverdi-sultan Ziyadoglu.

As is known, the talented commander from the Azerbaijanian-Turkish tribe Nadir Afshar, discharged Safavid from authority achieved election as shah , in 1736 year on Mugan gurultay. In this situation Ziyadogular and the head of some other Azerbaijan tribes opposed him. In revenge Nadir Shah, allocated elats of Gazakh and Borchale from structure Garabakh beklerbeklik, transferred them under authority of tsar of Kartli-Kakheti. Besides it, for their positions the unions of tribes Javanshir. Otuziki and Kebirli, lived on territory Garabakh, undergone to punishment Nadir Shah were moved in Sarah magal of Khurasan. Nadir Shah has ordered to meliks lived in mountain part of Garabakh submit not to beklerbek of Garabakh, but personally to him or his brother Ibrahim khan appointed by him the governor of Azerbaijan.

Ancestors of founder Garabakh khanate was Panahali khan, occurred of *oymag* Saridjali, were one of the ancient inhabitants Garabakh. *Oymag* Saridjali belonged to tribe Javanshir entering into the union of tribes Otuzikiler. Under the fact sheet, the name of community Saridjali has been connected with color of red hair [sari]. his founder Ali beg. The Armenian historians marks, that founder of Garabakh khanate Panahali beg was the ordinary robber. While it is known, that the grandson of brother Panahali beg, Saridja Ali-Fazlali beg, and later Panahali beg himself held a post of **butler** at court of Nadir Shah.

One of unforgettable pages in history of Azerbaijan of the period of khanate is the basis in Garabakh Khanate unapproachable fortress of Shusha. If each of Azerbaijan khanate was formed around of one of cities, in territory of Garabakh there was no significant settlement in which it would be possible to be covered in case of danger. For this reason in the beginning in magale Kabirli were built fortress Bayat, and in 1752 in Ternekute constructed fortress Shahbulag. Afterwards fortress Panahabad [later Shusha] was founded.

According to Mirza Jamal , the construction of fortress Shusha come to the end, approximately, in 1756 where inhabitants of fortress Shahbulag the same year moved, and also head of communities and kentkhudi [rural foremen]. some settlements together with families. The territory of fortress Shusha covered the area, approximately, in 3-4 square versts.

Garabakh khanate, conducting heroic struggle for preservation of the state independence, left an indelible trace in history of Azerbaijan. As is known, in 80-90 years of the XVIII century in struggle for the throne of shah a victory was gained by Aga Muhammad khan Qajar, tried to restore former borders of the Safavid state. With this purpose he aspired to subdue independent state formations of Southern Caucasus. some khans of Northern Azerbaijan receded before power of Qajar, soon obeyed him, except for Ibrahim Khalil khan of Garabakh who has refused to obey him.

In 1795 despite of 33-day's siege of Shusha, Aga Muhammad khan, couldn't managed to take it, marched in Tiflis. In September of same year Qajar, crushed the Georgian armies, grasped Tiflis.

Aga Muhammad who departed in 1796 on the south, proclaimed himself shah of Iran, and in the spring 1797 again made attack on Garabakh. In many historical sources it is underlined, that owing to ruins during previous invasions position of Garabakh khanate at that time remains heavy, and there was a threat of famine. In this connection Ibrahim Khalil khan, understanding impossibility alone to provide defense, forced went for help to his relative to avarian Umma khan. As a result of treachery of a part of local nobility Shusha after short siege it was surrender.

Despite of capture Shusha Aga Muhammed shah was not possible to liquidate Garabakh khanate, and later 3 days he was killed as a result of palace plot.

For preservation of territorial integrity and with improvised Russia on Southern Caucasus it was necessary for Garabakh khanate to be at war. Wishing to affirm in region, Russia wished to create here the puppet state. The head of foreign policy of Russia *prince* Potyomkin-Tavricheski, offered using disorders in Iran to occupy Baku, Derbent and to attach Gilan, the grasped territory named as "the Albanian state", and its governor to ap-

point *prince* Konstantin Pavlovich. It was supposed also connection of Garabakh lands to this state. In this connection in 1783 was planned a campaign of Russian armies which should move from the western coast of Caspian sea - from Derbent to Enzeli and as - from Georgia on Garabakh and Irevan khanates. Realization of a campaign was planned to be lead in 1783 which, however, transferred on 1784. This plan and had not been realized, as the right moment for peace connection of Southern Caucasus to Russia was not presented.

Khan of Isfagan who has temporarily seized power in the Central Iran Alimurad had directed the ambassador to Petersburg with the purpose of the conclusion of the contract with Russia on conditions comprehensible to it. In May, 1784 G.A. Potemkin suggested chancellor Bezbordko to benefit from the offer of khan and to give him the positive answer. In this connection G.A. Potemkin wrote to Catherina II, that, using the moment, it is possible to take voluntary "the Persian Armenia" and on its basis to create the Albanian province.

Death of Alimurad khan in February, 1785, and also active resistance of the French diplomacy was prevented with realizations of the mentioned agreement.

The Russian state and its submission of Kartli-Kakheti empire head by Irakly II tried to take advantage of treachery of separatists melik for capture Garabakh lands. Learned that meliks, united with Irakly II, planed to attack in the beginning Ganja, and then and on Garabakh, Ibrahim Khalil khan decided to prevent actions of separatists. Under a pretext of discussion of state affairs khan, called meliks Abova, Medjluma, Bakhtama and patriarch Ioanes, arrested them and appointed to their places persons entrusted to him. Subsequently on demand of ordering Russian armies general P. Potyomkin Ibrahim Khan released meliks, taken for this 15 thousand manats.

In 1787 Irakly II together with Russian army moved to Ganja, however in connection with the beginning of Russo-Turkish war and a sharp protest of Fathali khan of Guba, opponents could not achieve the purpose. Russian command quickly directed armies from vicinities of Ganja on the Caucasian front. Alongside with others Azerbaijan khanates Garabakh khanate continued to develop traditions of the Azerbaijan statehood. In the head of Garabakh khanate was a khan. The advisory authority-divan, function under khan. In spite of the fact that in all questions discussed here last word was for khan, sometimes he nevertheless had to reckon with the opinion of members of divan. Unlike others khanate, in Garabakh khanate divan had greater influence.

Governors of Varand, Dizag, Khachin, Jilaberd and Talysh, magals carried a title of melik. Titles beg and *мелик* were transferred by right of

succession, but this right each time should affirm special Farman [decree] of khan. Meliks occupied judicial and administrative posts.

Therefore after murder of Ibrahim Khalil khan by major Lisanevichem, last written the official report addressed to general Nesvetaev about assignment of Mehdigulu beg as khan. In 1807 tsar Alexander I sent to Mehdigulu khan the decree on management of khanate, a flag and a sword decorated by jewels.

The closest assistant to khan was vizier. In Garabakh Khanate vizier often named mirza. In the time of ruling of Ibrahim Khalil khan the post of vizier was occupied with the famous Azerbaijan poet Molla Panah Vagif. It is known, that after murder of Aga Muhammad khan Qajar in 1797 in the city of Shusha, temporarily seized power Muhammed beg nephew of khan, considered Vagif as a serious obstacle in strengthening his authority, executed him. After that to a post vizier was appointed Mirza Jamal.

There were such posts as eshagagasi, khezineagasi, ambardaragasi, emirakhur, etc. in a palace of khan. Magals operated minbashi and meliks, settlements-yuzbashi, darga, kovkhi, kendkhuda, meliks. Actually yuzbashi and minbashi were considered as military grades. During military operations they supervised over the groups consisted from hundred and thousand person. Naibs of magals possessed both judicial, and the administrative rights. Kendkhuda and kovkhi were elected rural communities. Their main duties were reduced to taxation from communities and to supervision over order in settlements.

Darga carried out the control over markets. They installed the prices for products, resolved many disputable affairs. In spite of the fact that their considered as inspectors of a market, in practice they were responsible for the order in all city. They also monitor observance Sheriyat' laws for which infringement darga had the full right to punish everyone.

Garabakh was one of the most powerful in the military attitude khanate of Azerbaijan, and in case of need khan could collect up to 10-15 thousand soldiers. The basic part of cavalry made elats. As all appears from the records of Mirza Jamal, oymag Garabakh, according to lists, had the cavalry. Were if necessary mobilized as well soldiers-arrows with meliks of magals and settlements.

Elat released from such tax and duties as the ground rent and payment of a share since a crop [malujakhat]. However, annually from peasants and magals were raised tax of malujakhat, "toy-polu" [wedding money], and taxes. Sometimes collected mercenaries from Dagestan with elats' were raised- taxes, provisions, bread, fine and large horned livestock

for payment of services of mercenaries and even for indemnification of cost of their fallen horse.

With the purpose of strengthening of defensibility khanate, khans paid special attention to a construction of fortresses and strengthening. It is known, that Panahali khan in the beginning of the board proved fortresses of Bayat and Shahbulag. In vicinities of fortress Bayat external walls from burnt bricks were erected, dug defensive ditches with the purpose of filling by their water in case of an attack of the opponent. Walls of fortress Shahbulag erected from a stone and to lime. On some sources, in fortress of Shahbulag were two locks, one - inside, another - outside. Walls of a fortress extended from top to bottom, and above had the jagged ends. The height of walls achieved 7 m, and towers - 8,5 m. Internal lock has been erected on a height, in mountains, near to mountain springs. The palace of Panahali khan was constructed of crude stones and had the rectangular eight-step form with strong and high walls.

The most reliable fortress of khanate was fortress of Panahabad [Shusha]. The mountain on which settled down Shusha, had the form of the cone cut off from above, going down terraces downwards from northern side. Shusha it has been surrounded by gorges with abrupt descents in direction of Dashalticay and Khalfalichay. Abrupt ravines of a hill considerably blocked an impact of the opponent and made, approximately, 2/3 defensive perimeters of city.

With a view of strengthening defensibility of fortress Panahali khan from northern part built a protection, however, apparently, because of too big haste at its construction it has shortly come to unfitness.

Fortifications of Shusha had successfully sustained an impact of invasions Aga Muhammed khan Qajar in 1797 which, seeing, that shots from usual guns do not influence in any way durability of fortifications, according to one of the experts - gunners, ordered to shoot from two gun instruments adhered to each other. Only such the certain damage by was possible to cause to walls of a fortress.

Built from a stone and lime the length of walls of fortress Shusha reached in 2,5 km. In Shusha it was possible to enter from four gate. One of them referred to - Ganja [Ganja qapisi], others - Irevan [Irevan qapisi], and the third - Aqoglan a gate. The site and the name of the fourth gate are unknown. Ganja a gate settled down in the north, Irevan - in the West, and Aqogla - in the east. As the main gate of a fortress were considered Ganja gate built even during rule of Panahali khan. The road to Ganja and in Jilaberd magal from here began. For this reason this gate referred to also Jilaberd as a gate [Jilaberd qapisi].

From Aqoglan a gate the road leading in the same fortress began. This gate sometimes were called Shusha-kend, or Muhtar [Muhtar qapisi], and from time to time and Topkhana as a gate [Topkhana qapisi].

On road in Shusha there were also constructed two more fortresses - Aqoglan and Askeran. Askeran the fortress built in 25 km from Shusha on coast of the river Gargarchay, served as a reliable barrier from possible invasions. The fortress reached on both coast of the river. The height of walls of a fortress reached 8 meters, and their thickness - 2 meters. Besides it in a mouth of this river there were two more towers. The coast Gargarchay was such steep, it was impossible what to bypass fortress Askeran. Some authors connect construction of this fortress with name of Panahali khan. The latest researches prove the fact of a construction of fortress Askeran Ibrahim Khalil khan under will of Panahali khan.

Silver coins concerned to number of state attributes of Garabakh Khanate "Panahabadi" also, 1/5 russian roubles equal, approximately, which on the test highly were quoted and were in use and in others Khanates. In the further under order Ibrahim Khalil khan, aspired to improve relations with Fathali shah, in memory of the khan killed in Shusha Aga Muhammed were minting new coins under the name "sakhigiran" with a more value.

After murder of Aga Muhammad khan Qajar in Shusha, using absence Ibrahim Khalil khan authority temporarily was grasped by his nephew, son of Mehraly beg - Muhammed beg. Considering the heavy situation, developed in khanate Ibrahim Khalil didn't begun military actions against the nephew operated cautiously. At first he directed sons of Mehdigulu aga and Muhammedhasan in Garabakh which gradually tied up to the hands the control in khanate. Only after that khan himself returned in Shusha.

Muhammed offended and tired out in a corner beat left from khanate, Muhammedhasan of Sheki enticed him to himself and having selected all his property treacherous transferred to Mustafa khan of Shemaha. Last killed Muhammed beg for a mark of murder by him his father.

In the beginning of the XIX century the situation in Khanate remained intense and heavy. Region could not recover after destructive invasions in any way. On the other hand two powerful neighbours states Russia and Qajar aspired to conquer the Garabakh. Concerning foreign policy orientation in khanate palace there was a struggle between two groupings. One group headed by the senior son of khan Muhammedhasan aga supported acceptance of the Russian patronage. Other group headed other son of khan - Abulfet aga was for acceptance of authority of Qajars.

At first supporters Qajar had taken win. So khan married his daughter Aga Begu khanim with Fathali Shah, Abulfet aga directed on service of shah which received the khan title, became one of Qajar commanders to army. But, Russian supporters soon gained triumph.

As is known, after connection of Kartli-Kakheti in 1801, Russian government firmly decided to subdue and Azerbaijan khanates. After capture in 1803-1804 Jar-Belokan Jamaats and Ganja khanate the commander-in-chief the Russian armies on Caucasus general Tsitsianov undertakes a campaign against Irevan khanate, but suffers failure.

After failure under Irevan, Tsitsianov the basic attention concentrated to conquest Garabakh khanate. He decided to carry out it by diplomatic measures.

After long years of negotiations he forced Ibrahim Khalil khan to come to his camp near Ganja at Kurekchay and on May, 14th, 1805 to sign the treaty about acceptance of the Russian patronage consisting of 11 points.

Signing Kurekchay treaty had embittered shah' court yard. Qajar armies in the middle of June, 1805 intruded in Garabakh already. After a while Fathali Shah with the basic forces arrived in Garabakh. However, learned about an attack of Russian armies in a Resht, he returned in Ardebil.

Russian army grasped Azerbaijan khanates one behind another. However, murder of Tsitsianov in February, 1806 at the gate of Baku for a while suspended movement of Russian. Simultaneously murder of the Russian commander-in-chief on shah camp had revived hopes for returning of the lost positions. In the spring 1806 successor of shah Abbas Mirza with 20 thousand army intruded in Garabakh.

Was at that time in Shusha the small Russian group not in force was to protect city. Therefore, Ibrahim Khalil khan that as that to soften position has started to make advances with Qajars, simultaneously informing about all negotiations to the commander of Russian group of major Lisanevichu.

However, conditions proceeded will worsen and shah armies approached Shusha. With a view of safety Khan solved with a part of the family to move in a place, so-called "Khan bugs" [i.e. garden of khan], in 4 kilometers from city. It has caused suspicion at Lisanevich and he instigator by Christian traitors suddenly attacked camp of Ibrahim Khalil khan in July, 1806 and brutally killed him, some members of family and employees. In total were killed 17 innocent people.

It caused strong indignation in people. However sons of khan s at this time - Mehdigulu aga and Jafargulu aga had not taken advantage of a

situation for exile of Russian with limits khanate, but on the contrary continued to serve them. Under the petition of Russian command Russian government appointed Mehdigulu aga Garabakh khan [elder Khan's son Muhammedhasan aga in the winter 1805-1806 died of illness].

Military actions in territory Khanate between Russian and Qajar armies had undermined facilities and have put uncountable disasters to the population. Therefore many families [from above 2200]. have run across to Southern Azerbaijan, and from above 2600 family were covered in mountains.

With signing on October, 12th, 1813 Gulistan peace treaty Russia has legalized capture of northern part of Azerbaijan [with exception Nakhchivan and Irevan Khanates].

After that Russian authorities began to constant liquidation of authority of khans. In 1819-1820 liquidated Sheki and Shamakha khanates and they have transformed into provinces operated by commandants - Russian officers. Liquidation of Garabakh Khanate started actually with 1817, with arrival in Garabakh general Madatov - the Christian of Garabakh by origin. He has actually tidied up to the to hands management khanate. Mehdigulu khan dissatisfied with the position any more so cooperated with the Russian occupational armies. Having accused Mehdigulu khan in attempt to murder Madatov forced him to run aside Qajar in 1822 used it Russian government in this to year liquidated khanate transformed it in Garabakh province operated by the Russian commandant.

Garabakh Khanate, arisen in the middle of XVIII century and liquidated by Russia in 1822, left a deep trace in history of Azerbaijan. Value Garabakh khanate consists in history of the Azerbaijan statehood first of all that it for many years continued to develop traditions of this state formation, accepted active participation in protection of the Azerbaijan grounds from external encroachments, could find in itself forces, give worthy repulse to attempts to create the Christian state on its territory and interfered with liquidation here the Azerbaijan ethnos from imperial Russia and its satellite of Kartli-Kakheti state.

РЕЗЮМЕ

Как известно после убийства Надир шаха Афшара в 1747 г. его империя распалась на множество мелких государств. На территории Азербайджана возникли 20 ханств, которые просуществовали до начала XIX века, т.е. раздела страны между Россией и Гаджарским Ираном.

В богатой пяти тысячелетней истории азербайджанской государственной традиции особое место занимает период ханств. Несмотря на многочисленные военные конфликты между отдельными ханствами, наличие внутренних таможенных пошлин, серьезно тормозивших развитие экономики страны, несомненно, в аспекте сохранения традиций этой государственности данная эпоха носила прогрессивный характер.

Среди азербайджанских ханств по масштабу территории, по плотности населения и военной мощи Гарабагское ханство имело свои отличительные позиции. Именно поэтому это ханство наряду с Губинским, Урмийским и Шекинским ханствами занимало особое место в истории азербайджанской государственности.

Значение Гарабагского ханства в истории азербайджанской государственности можно объяснить, в первую очередь, тем, что оно сумело сохранить и развить азербайджанско-тюркские государственные образования и традиции в Гарабагском ханстве, составлявшем неотъемлемую часть территории Азербайджана, и превратившемся сегодня в объект притязаний армян. Известно, что территория Гарабага включала исторические области Ути и Арцах Северного Азербайджана, т.е. Албанин. В период же арабского халифата Ути была известна как Арран, а Арцах как Агван [т.е. Албания]. Исследователи, отмечая появление в XII в. на исторической арене названия «Гарабаг», связывали его с «гарабай»ами, составлявшими одну из ветвей «печенежско-кентгерских» племсн.

Вопреки утверждениям армянских историков-фальсификаторов, что, о том якобы тюркские племена пришли на эту территорию в XVIII в. и создали Гарабагское ханство, а до этого здесь уже были меликства, являвшиеся «армянскими» государственными объединениями, и ханы Гарабага никогда не могли подчинить их правителей – меликов, в действительности же, азербайджанские тюрки издревле жили как на равнинной, так и в нагорной части Гарабага, доказательством чему является тот факт, что большинство названий де-

ревень в иагорной части Гарабага имеют тюркские корни, за исключением двух деревень с албанскими топонимами. Что касается происхождения меликов иагорных областей Гарабага, то оно было не армянским, а албанским, существующие же здесь меликства не были независимыми государственными объединениями, а являлись всего лишь наследственными феодальными владениями. В период ханств христианские меликства, как и другие магалы ханства, были обычными округами, а их правители считались главами соответствующих магалов. К тому же значительная часть деревень на территории этих магалов находилась в особом владении ханов.

Следует отметить, что Гарабагское ханство было создано и развивалось не на пустом месте, а на базе единого тюркско-мусульманского политического и этнического образования. Данное ханство, созданное на основе возникшего в период Сефевидов Гарабагского бейлербейства с центром в Гяндже, охватывало основную его территорию.

Гарабагское бейлербейство включало обширную территорию между реками Кура и Араз, простирающуюся на западе от горы Самхет и до озера Гейча. В его состав входили древний город Барда и такие магалы как Акстабад [ныне Акстафа], Баргюшад, Аразбар, Джаваншир и др. На должность Гарабагского бейлербея обычно назначался один из представителей Зиядоглулар – из кызылбашского племени Гаджаров, способствовавших в свое время приходу к власти династии Сефевидов. Первым бейлербесем Гарабага был Шахверди-султан Зиядоглу.

Как известно, талантливый полководец из азербайджано-тюркского племени Афшар Надир, отстранивший Сефевидов от власти, в 1736-ом году добился избрания себя шахом на Муганском гурултае. В этой ситуации Зиядоглулар и главы ряда других азербайджанских племен выступили против него. В отместку Надир шах, выделив элаты Газах и Борчалы из состава гарабагского бейлербейства, передал их под власть Картлийского царя. Помимо этого, наказанию Надир шаха за свои позиции подверглись союзы племен джаваншир, отузики и кебирли, проживавшие на территории Гарабага, и множество семей, которые были выселены в Сарахский магал Хорасана. Проживавшим в иагорной части Гарабага меликам Надир шах приказал подчиниться не бейлербею Гарабага, а лично ему самому или же его брату Ибрагим хану, назначенному им правителем Азербайджана.

Предки основателя Гарабахского ханства Панахали хана, происходившие из оймага Сарыджалы, были одними из древних жителей Гарабага. Оймаг Сарыджалы принадлежал к племени Джаваншир,

входящему в союз племен отузикилар. По фактическим данным, название общины Сарыджалы было связано с цветом рыжих волос [сары]. его основателя Али бея. Армянские историки утверждают, что основатель Гарабагского ханства Панахали бей был обыкновенным разбойником. В то время, как известно, что внук брата Панахали бея, Сарыджа Али – Фазлали бей, а позже и сам Панахали бей занимали должность *дворецкого [ешик агасы]*. при дворе Надир шаха.

Одним из незабываемых страниц в истории Азербайджана периода ханств является основание в Гарабагском ханстве неприступной крепости Шуша. Если каждый из азербайджанских ханств формировался вокруг одного из городов, то на территории Гарабага не было какого-либо значительного населенного пункта, в котором можно было бы укрыться в случае опасности. Именно поэтому вначале в магале Кабирли была сооружена крепость Баят, а в 1752 г. в Тернекюте построили крепость Шахбулаг. Несколько позже была основана крепость Панахабад [позднее Шуша].

По словам Мирза Джамала, сооружение крепости Шуша завершилось, приблизительно, в 1756 г., куда в том же году были переселены жители крепости Шахбулаг, а также главы общин и кентхуды [сельские старшины]. некоторых селений вместе семьями. Территория крепости Шуша охватывала площадь, приблизительно, в 3-4 квадратных версты.

Гарабагское ханство, ведя героическую борьбу за сохранение своей государственной независимости, оставило неслыханный след в истории Азербайджана. Как известно, в 80-90 гг. XVIII в. в борьбе за шахский престол победу одержал Ага Мухаммед хан Гаджар, пытавшийся восстановить прежние границы Сефевидского государства. С этой целью он стремился покорить независимые государственные образования Южного Кавказа. Отступив перед мощью Гаджара, некоторые ханы Северного Азербайджана вскоре покорились ему, за исключением Гарабагского Ибрагимхалил хана, который отказался ему повиноваться.

В 1795 г. несмотря на 33-дневную осаду Шуши, Ага Мухаммед хан, не сумев её взять, направился в Тифлис. В сентябре того же года Гаджар, разгромив грузинские войска, захватил Тифлис.

Ага Мухаммед, отошедший в 1796 г. на юг, провозгласил себя шахом Ирана, а весной 1797 г. вновь совершил набег на Гарабаг. Во многих исторических источниках указывается, что вследствие разорений в ходе предшествующих ишествий положение Гарабагского ханства в это время оставалось тяжелым, и была угроза голода. В этой связи Ибрагимхалил хан, понимая невозможность в одиночку обеспе-

чить оборону, вынужден был отправиться за подмогой к своему родственнику аварскому Умма хану. В результате предательства части местной знати Шуша после недолгой осады была сдана.

Несмотря на захват Шуши Ага Мухаммед шаху не удалось ликвидировать Гарабагское ханство, и спустя 3 дня он был убит в результате дворцового заговора.

С целью сохранения территориальной целостности Гарабагскому ханству пришлось воевать и с подручными России на Южном Кавказе. Желая утвердиться в регионе, Россия хотела создать здесь марионеточное государство. Руководитель внешней политики России кн.г. Потемкин-Таврический, предлагал используя неурядицы в Иране занять Баку, Дербент и присоединить Гиляи, захваченную территорию назвать «Албанским государством», а ее иривителем назначить великого князя Константина Павловича. Предполагалось также присоединение гарабагских земель к этому государству. В этой связи в 1783 г. планировался поход русских войск, которые должны были двинуться с западного побережья Каспия – из Дербента в Энзели, а так же – из Грузии на Гарабагское и Иреванское ханства. Осуществление похода намечалось провести в 1783 г., который, однако, был перенесен на 1784 г. Этот план так и не был реализован, так как не представился подходящий момент для мирного присоединения Южного Кавказа к России.

Временно захвативший власть в Центральном Иране Алимурад хан Исфаганский направил своего посла в Петербург с целью заключения договора с Россией на приемлемых ей условиях. В мае 1784 г. Г.А.Потемкин предлагал канцлеру Безбородко извлечь пользу от предложения хана и дать ему положительный ответ. В этой связи Г.А.Потемкин писал Екатерине II, что, пользуясь моментом, можно добровольно взять «Персидскую Армению» и на ее основе создать Албанскую губернию.

Смерть Алимурад хана в феврале 1785 г., а также активное сопротивление французской дипломатии помешали реализации упомянутого соглашения.

Российское государство и находившееся в его подчинении Картли-Кახетинское царство во главе с Ираклием II попытались воспользоваться предательством меликов-сепаратистов для захвата гарабагских земель. Узнав о том, что мелики, объединившись с Ираклием II, намерены напасть вначале на Гянджу, а затем и на Гарабаг, Ибрагимхалил хан решил предотвратить действия сепаратистов. Под предлогом обсуждения государственных дел хан, созвав меликов Абова, Меджлума, Бахтама и патриарха Иоанеса, арестовал их и назначил на

их места доверенных ему лиц. Впоследствии по требованию командующего русскими войсками ген. П.Потёмкина Ибрагимхалил хан освободил меликов, взяв за их освобождение 15 тыс. манатов.

В 1787 г. Ираклий II вместе с русским войском двинулся на Гянджу, однако в связи с началом русско-турецкой войны и резким протестом Фатали хана Губинского, противники не смогли достичь своей цели. Русское командование в срочном порядке направило войска из окрестностей Гянджи на Кавказский фронт. Наряду с другими азербайджанскими ханствами Гарабагское ханство продолжало развивать традиции азербайджанской государственности. Во главе Гарабагского ханства стоял хан. При хане функционировал совещательный орган – диван. Несмотря на то, что во всех обсуждаемых здесь вопросах последнее слово было за ханом, иногда ему все же приходилось считаться с мнением членов дивана. В отличие от других ханств, в Гарабагском ханстве диван пользовался большим влиянием.

Правители Варандинского, Дизагского, Талышского, Хаченского и Чилабердского магалов носили титул мелика. Титулы бей и мелик передавались по наследству, но это право каждый раз должно было утверждаться специальным фарманом [указом] хана. Мелики занимали судебные и административные должности.

Поэтому после убийства Ибрагимхалил хана майором Лисаневичем, последний написал рапорт на имя генерала Несветаева о назначении Мехдигулу бея ханом. В 1807 г. царь Александр I послал Мехдигулу хану указ на управление ханством, флаг и меч, украшенный драгоценными камнями.

Самым близким помощником хана был визирь. В Гарабагском ханстве его часто называли мирзой. В период правления Ибрагимхалил хана должность визиря занимал видный азербайджанский поэт Молла Панах Вагиф. Известно, что после убийства Ага Мухаммед хана Гаджара в 1797 г. в городе Шуше, временно захвативший власть племянник хана Мухаммед бей, увидев в лице Вагифа серьезное препятствие в укреплении своей власти, казнил его. После этого на должность визиря был назначен Мирза Джамал.

Во дворце хана имелись такие должности, как эшикагасы, хезинеагасы, амбардарагасы, эмирахур и др. Магалами управляли миибаша и мелики, селениями-юзбаша, дарги, ковхи, кентхуды, мелики. На самом деле юзбаша и миибаша считались военными чинами. Во время военных операций они руководили отрядами, состоявшими из ста и тысячи человек. Иаибы магалов обладали как судебными, так и административными правами. Кентхуды и ковхи избирались сельски-

ми общинами. Главные обязанности их сводились к сбору налогов с общин и наблюдению за порядком в селениях.

Дарги осуществляли контроль над базарами. Они устанавливали цены на продукты, разрешали многие спорные дела. Несмотря на то, что их считали смотрителями базара, на деле они отвечали за порядок во всем городе. Они также следили за соблюдением шариатских законов, за нарушение которых дарга имел полное право наказать каждого.

Гарабаг был одним из самых могущественных в восином отношении ханств Азербайджана, и в случае необходимости хан мог набрать до 10-15 тысяч воинов. Основную часть коииицы составляли элаты. Как явствует из записей Мирзы Джамала, все оймаги Гарабага, согласно спискам, имели свою конницу. При необходимости мобилизовались также и воины-стрелки с меликами магалов и селений.

Элаты были освобождены от таких податей и повинностей как земельная рента и уплата доли с урожая [малуджахат]. Однако, ежегодно с крестьян и магалов взимались подати малуджахат, «той-пулу» [свадебные деньги] и налоги. Иногда при привлечении наёмных войск из Дагестана с элатов взимались налоги, провиант, хлеб, мелкий и крупный рогатый скот для оплаты услуг наёмников и даже для компенсации стоимости павшей их лошади.

С целью усиления обороноспособности ханства ханы уделяли особое внимание сооружению крепостей и укреплений. Известно, что Панахали хан ещё в начале своего правления обосновал крепости Баят и Шахбулаг. В окрестностях крепости Баят были возведены внешние стены из жженных кирпичей, вырыты оборонительные рвы с целью наполнения их водой в случае нападения противника. Стены крепости Шахбулаг были возведены из камня и извести. По некоторым источникам, в крепости Шахбулаг было два замка, один – внутри, другой – снаружи. Стены крепости расширялись книзу, а наверху имели зазубренные концы. Высота стен достигала 7 м, а башен – 8,5 м. Внутренний замок был возведен на возвышенности, в горах, вблизи горных родников. Дворец Панахали хана был построен из неотесанных камней и имел прямоугольную восьмиступенчатую форму с крепкими и высокими стенами.

Самой надежной крепостью ханства была крепость Панахабад [Шуша]. Гора, на которой располагалась Шуша, имела форму срезанного сверху конуса, спускающегося террасами вниз с северной стороны. Шуша была окружена ущельями с крутыми спусками в направлении Дашалтычая и Хальфаличая. Крутые овраги холма значи-

тельно преграждали натиск противника и составляли, примерно, 2/3 оборонительного периметра города.

В целях усиления обороноспособности крепости Панахали хан с северной части соорудил ограждение, однако, по-видимому, из-за слишком большой спешки при его сооружении оно в скором времени пришло в непригодность.

Крепостные стены Шуши успешно выдержали натиск нашествия Ага Мухаммед хана Гаджара в 1797 г., который, видя, что выстрелы из обычных пушек никак не влияют на прочность крепостных стен, по совету одного из своих специалистов – артиллеристов, приказал стрелять из привязанных друг к другу двух пушечных орудий. Только таким путем удалось нанести определенный ущерб стенам крепости.

Сооруженные из камня и извести стены крепости Шуши достигали длины в 2,5 км. В Шушу можно было войти из четырех ворот. Одни из них назывались – Гянджинские [Гянджа гапысы], другие – Иреванские [Иреван гапысы], а третьи – Агогланские ворота. Местоположение и название четвертых ворот неизвестны. Гянджинские ворота располагались на севере, Иреванские – на западе, а Агогланские – на востоке. Главными воротами крепости считались Гянджинские ворота, сооруженные ещё в период правления Панахали хана. Отсюда начиналась дорога в Гянджу и в Чилабердский магал. Именно поэтому эти ворота назывались также Чилабердскими воротами [Чилаберд гапысы].

От Агогланских ворот начиналась дорога, ведущая в одноименную крепость. Эти ворота иногда именовались Шуша-кендскими, или Мухтарскими [Мухтар гапысы], а временами и Топханскими воротами [Топхана гапысы].

По дороге в Шушу были также воздвигнуты еще две крепости – Агоглан и Аскеран. Аскеранская крепость, сооруженная в 25 км от Шуши на берегу реки Гаргарчай, служила надежной преградой от возможных нашествий. Крепость простиралась по обеим берегам реки. Высота стей крепости достигала 8 метров, а их толщина – 2 метров. Помимо этого в устье этой реки имелись еще две башни. Берег Гаргарчая был таким обрывистым, что обойти крепость Аскеран было невозможно. Некоторые авторы связывают строительство этой крепости с именем Панахали хана. Самые последние исследования доказывают факт сооружения крепости Аскеран Ибрагимхалил ханом по завещанию Панахали хана.

К числу государственных атрибутов Гарабагского ханства относились и серебряные монеты «панахабады», равные, примерно, 1/5 российского рубля, которые по своей пробе высоко котировались и

имели хождение и в других ханствах. В дальнейшем по распоряжению Ибрагимхалил хана, стремившегося улучшить отношения с Фатали шахом, в память об убитом в Шуше Ага Мухаммед хане была выпущена новая, с большей номинальной стоимостью монета под названием «сахибгыран».

После убийства Ага Мухаммед хана Гаджара в Шуше, пользуясь отсутствием Ибрагимхалил хана ханскую власть временно захватывает его племянник, сын Мехралы бея – Мухаммед бей. Учитывая тяжелую ситуацию, сложившееся в ханства Ибрагимхалил не начал военные действия против своего племянника действовал осторожно. Сперва он направил своих сыновей Мехдигулу агу и Мухаммад Хасана в Гарабаг, которые постепенно прибрали к свои руки контроль в ханстве. Лишь после этого хан сам вернулся в Шушу.

Обиженный и загнанный в угол Мухаммед бей ушёл из ханства, Мухаммедхасан Шекинский выманил его к себе и отобрав всё его имущество самого предательски передал Мустафа хану Шемахинскому. Последний убил Мухаммед бея за отметку убийства им своего отца.

В начале XIX века ситуация в ханстве оставалась напряженной и тяжелой. Область никак не могла оправиться после разрушительных нашествий. С другой стороны два могущественных соседа Россия и Гаджарское государства стремились завоевать Гарабаг. По вопросу внешнеполитической ориентации в ханском дворце шла борьба между двумя группировками. Одна группа возглавляемой старшим сыном хана Мухаммедхасан агой высказывалась за принятие российской протекции. Другая группа возглавляемым другим сыном хана – Абулфет агой же была за принятие власти гаджаров.

Сперва вверх взяли сторонники гаджаров. Даже хан свою дочь Ага бегю ханум выдал замуж за Фатали шаха, Абулфет ага был направлен на службу шаха, который получив ханский титул, стал одним из полководцев гаджарской армии. Но, скоро вверх взяли русские сторонники.

Как известно, после присоединения в 1801 г. Картли Кахетинского царства русское правительство твердо решило покорить и азербайджанских ханств. После захвата в 1803-1804 гг. Джаро-Белоканских джамаатов и Гянджинского ханства главнокомандующий российскими войсками на Кавказе ген. Цицианов предпринимает поход против Иреванского ханства, но терпит неудачу.

После неудачи под Иреваном Цицианов основное внимание сосредоточил покорению Гарабагского ханства. Он решил осуществить это дипломатическим путём.

После долгих лет переговоров он принудил Ибрагимхалил хана прийти в его лагерь под Гянджой при Кюрекчае и 14 мая 1805 г. подписать договор о принятии российской протекции, состоящей из 11 пунктов.

Подписание Кюрекчайского договора озлобило шахский двор. Гаджарские войска уже в середине июня 1805 г. вторглись в Гарабаг. Спустя некоторое время даже сам Фатали шах с основными силами прибыл в Гарабаг. Однако, узнав о нападении русских войск в г. Решт, он вернулся в Ардебиль.

Русская армия захватывала азербайджанские ханства одно за другим. Однако, убийство Цицианова в феврале 1806 г. при Бакинских ворот на время приостановил движение русских. Одновременно убийство российского главнокомандующего на шахском лагере возродил надежды на возвращение потерянных позиций. Весной 1806 г. престолонаследник шаха Аббас Мирза с 20 тысячной армией вторгся в Гарабаг.

Находившиеся в то время в Шуше малочисленный русский отряд не в силах был защищать город. Поэтому, Ибрагимхалил хан чтобы как то смягчить положение начал заигрывать с гаджарами, одновременно сообщая о всех своих переговорах командиру русского отряда майора Лисаневичу.

Однако, обстановка продолжалась ухудшаться и шахские войска приступили к подходам Шуши. Хан решил в целях безопасности с частью своей семьи переезжать в местечко, т.н. «Хан баги» [т.е. Ханский сад]. в 4-х километров от города. Это вызвало подозрение у Лисаневича и он, поджигаемый христианскими мелкими изменниками внезапно в июле 1806 г. напал на пристанище Ибрагимхалил хана и зверски убил его, некоторых членов семьи и служащих. Всего погибли 17 ни в чём не повинных людей.

Это вызвало сильное возмущение у народа. Однако находившиеся в это время сыновья хана – Мехдигулу ага и Джафаргулу ага не только не воспользовались ситуацией для изгнание русских с пределах ханства, но наоборот продолжали служить им. По ходатайству русского командования русское правительство назначило Мехдигулу агу Гарабагским ханом [Старший ханский сын Мухаммедхасан ага зимой 1805-1806 гг. умер от болезни]..

Военные действия на территории ханства между российскими и гаджарскими войсками подрывали хозяйства и нанесли неисчислимые бедствия населению. Поэтому многие семейства [свыше 2200]. перебежали в Южный Азербайджан, а свыше 2600 семейство укрылись в горах.

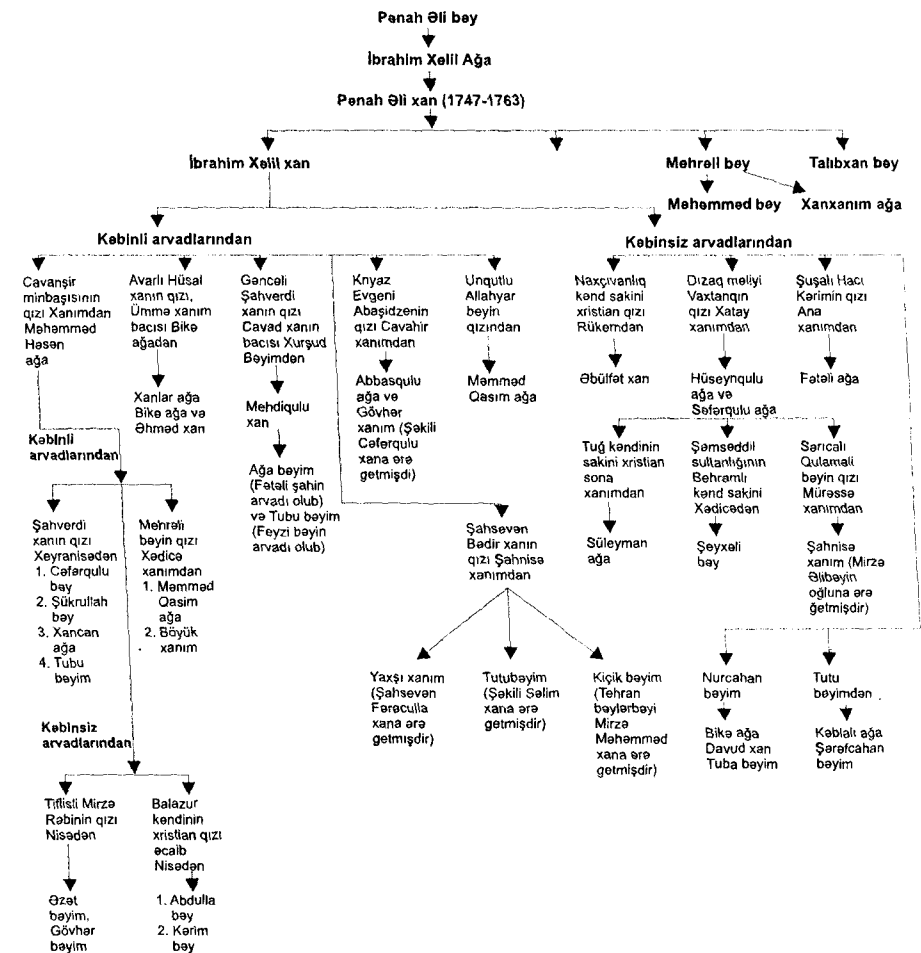
С подписанием 12 октября 1813 г. Гюлистанского договора Россия узаконила захват северной части Азербайджана [с исключением Нахчыванского и Иреванского ханств]..

После этого русские власти перешли к ликвидации власти ханов. В 1819-1820 гг. были ликвидированы Шекинское и Шамахинское ханств и они превратили в провинции управляемые комендантами – русскими офицерами. К ликвидации Гарабагского ханства приступили фактически с 1817 г., с прибытием в Гарабаг генерала Мадатова – гарабагского христианина по происхождению. Он фактически прибрал к своим рукам управлением ханства. Мехдигулу хан недовольный своим положением уже не так сотрудничал с российскими оккупационными войсками. Обвинив Мехдигулу хана в попытке к убийству Мадатов вынудил его бежать в сторону гаджаров в 1822 г. воспользуясь этим русское правительство в этом году ликвидировало ханство преобразовав ее в Гарабагскую провинцию управляемый русским комендантом.

Гарабагское ханство, возникшее в середине XVIII века и ликвидированное Россией в 1822 г., оставило глубокий след в истории Азербайджана. Значение Гарабагского ханства в истории азербайджанской государственности заключается прежде всего в том, что оно в течение многих лет продолжало развивать традиции этого государственного образования, принимало активное участие в защите азербайджанских земель от внешних посягательств, смогло найти в себе силы, дать достойный отпор попыткам создать христианское государство на его территории и препятствовало ликвидации здесь азербайджанского этноса со стороны царской России и её сателлита Картли-Кахетинского царства.

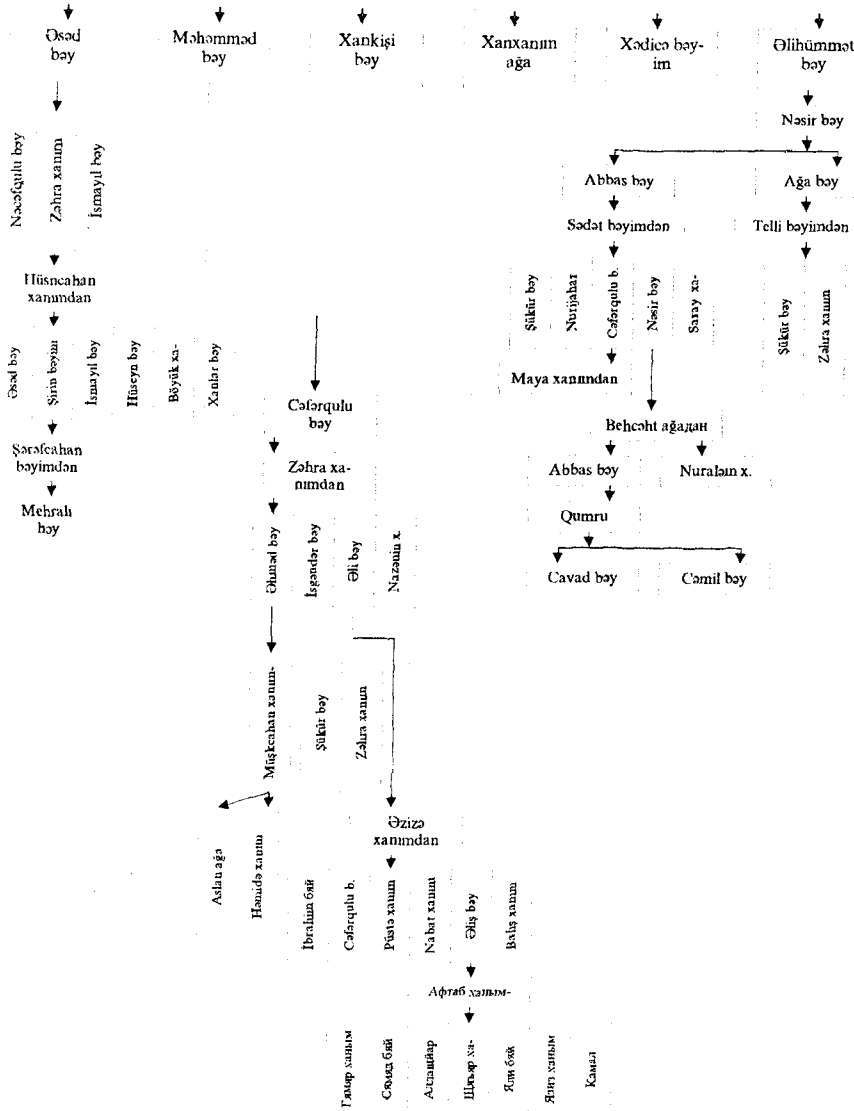
ƏLAVƏLƏR

№1 Qarabağ xanlarının şəcərəsi

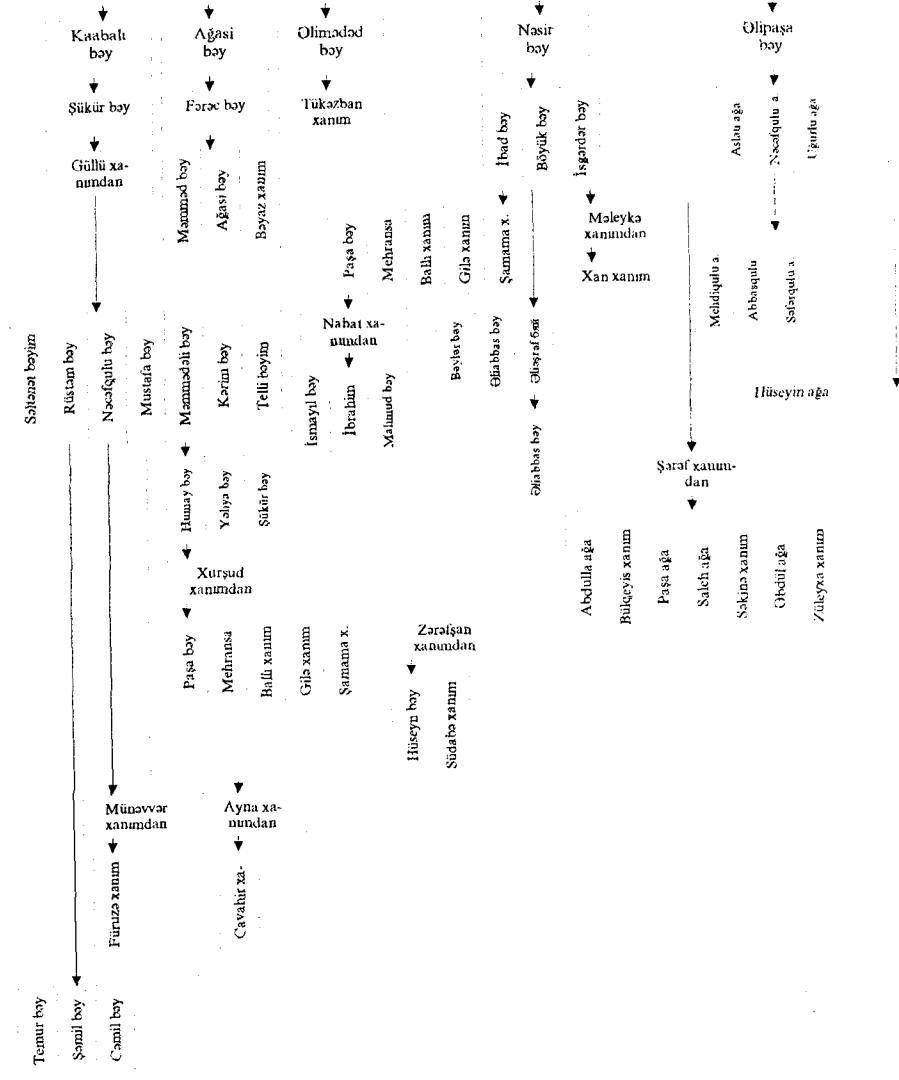

Qeyd: İbrahimxəlil xan in kəbinli arvadın arasında olmuşdur: Tutu bəyim (Şəkili Hüseyin xanın qızı və Səlim xanın bacısı), Mehdiqulu xanın kəbinli arvadları: Xanxanim ağa (Mehri bəyin qızı); Saray xanım (Qarağözü Əhməd xanın qızı), Əbülfət ağanın kəbinli arvadı: Bədir xanım (İbrahim Xəlil xanın qohumu İsmayıl xanın qızı), Hüseyinqulu bəyin arvadı: Hürzad xanım (Sarıcalı Namaz bəyin qızı). Şəcərə 1804-cü ildə mayor Lisaneviç tərəfindən toplanmış məlumatlar əsasında tərtib olunmuşdur, bizim tərəfinizdən düzəlişlər və əlavələr edilmişdir. AKAK, C. II, sən. 1415, s. 695.

№2
MEHRLİ BƏYİN NƏSƏB ŞƏCƏRƏSİ *

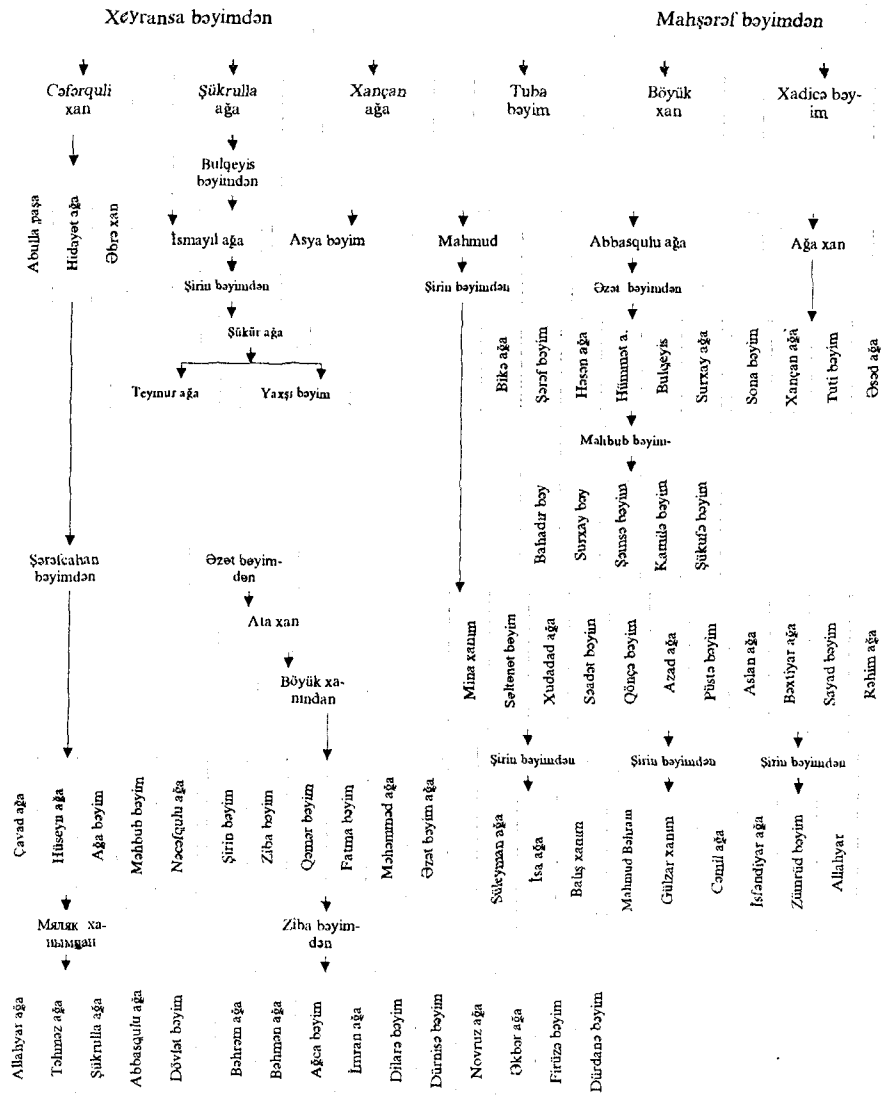

№3
TALİBXAN BƏYİN NƏSƏB ŞƏCƏRƏSİ

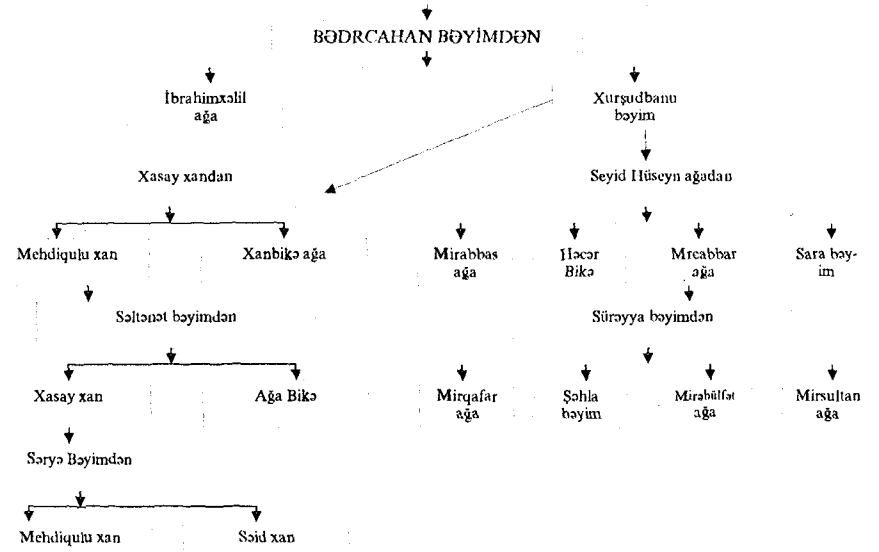

Qeyd: 2-9 sayılı sədvəllər mərhum Ə.Şükürzadə tərəfindən tərtib olunmuş və biz cüzi dəyişikliklər edilməklə çap edirik. Həmin cədvəlləri bizə verdiyinə görə akademik Cəmil Quliyevə təşəkkürümüzü bildiririk.

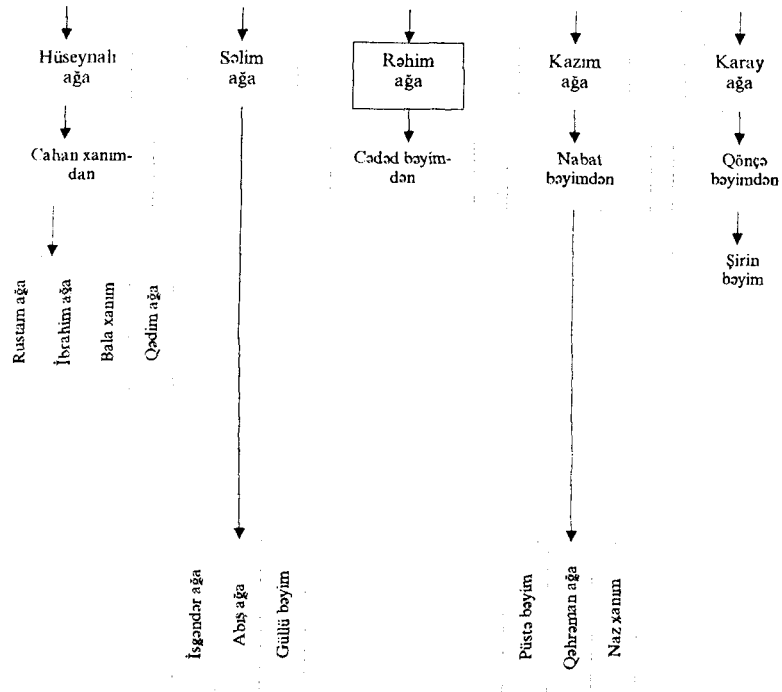
MƏHƏMMƏDHƏSƏN AĞANIN NƏSƏB ŞƏCƏRƏSİ

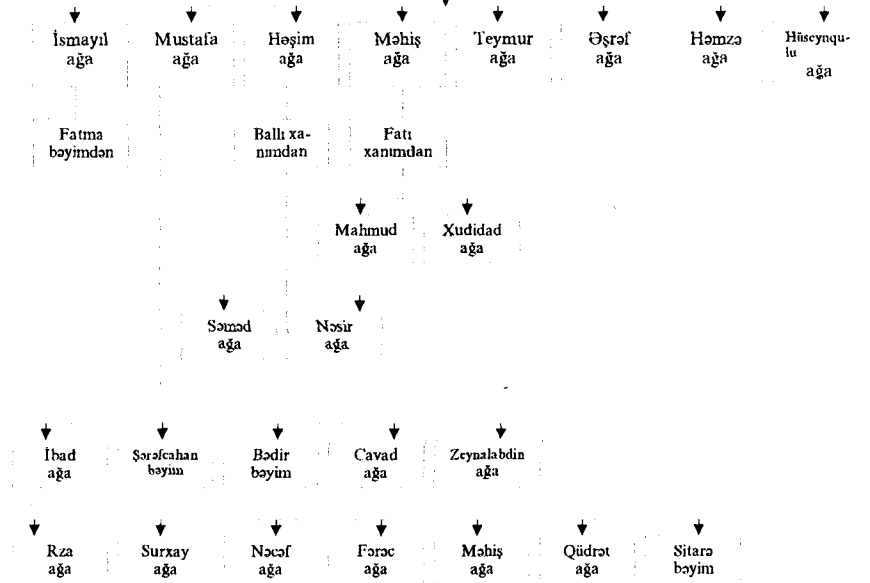
MEHDİQULI XANIN NƏSƏB ŞƏCƏRƏSİ

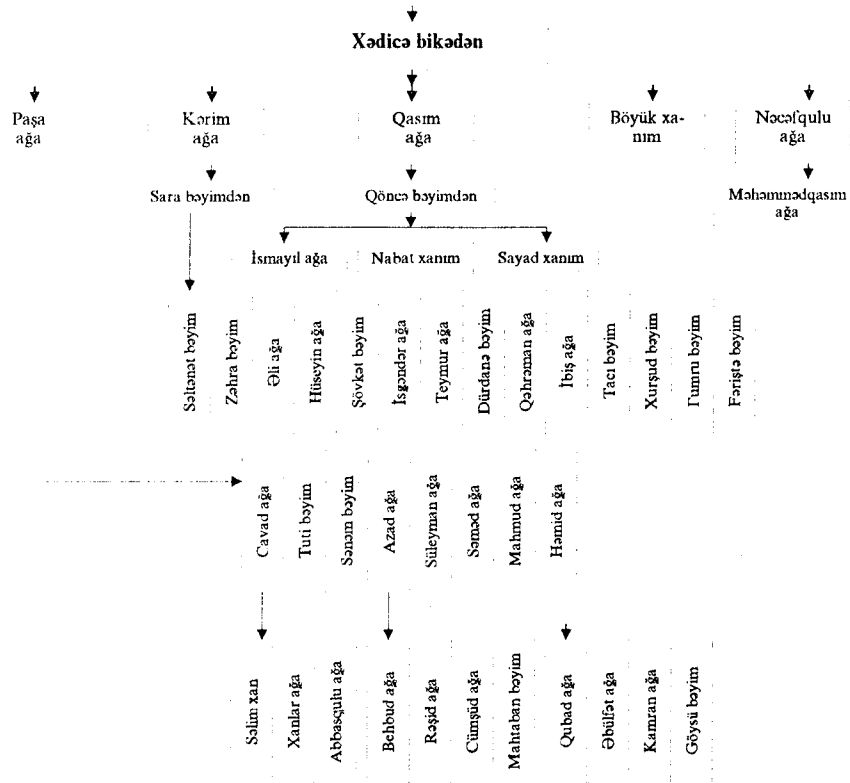
ŞEYXALİ AĞANIN NƏSƏB ŞƏCƏRƏSİ

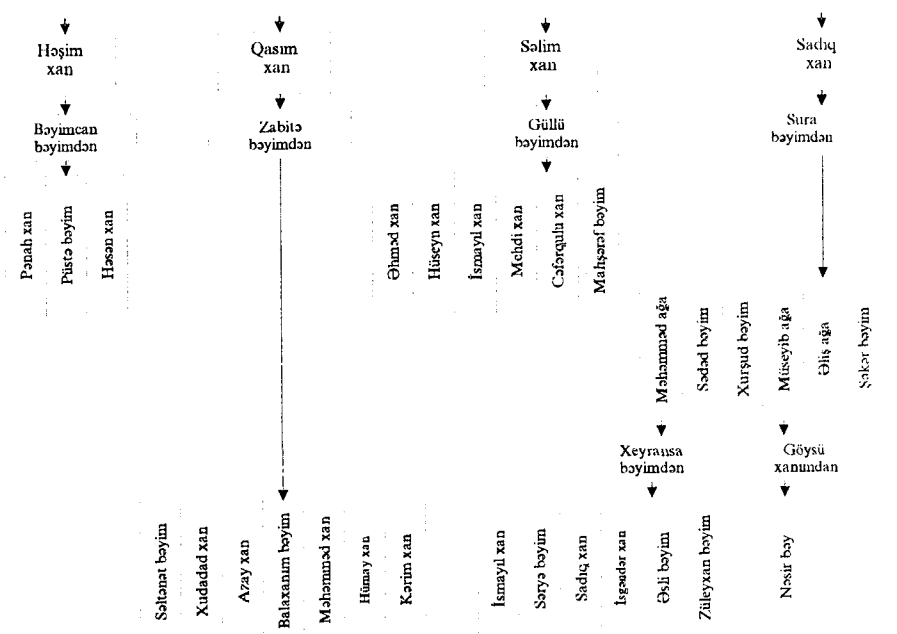
SƏFİRQULU AĞANIN NƏSƏB ŞƏCƏRƏSİ

MƏHƏMMƏD QASIM AĞANIN NƏSƏB ŞƏCƏRƏSİ

BÖYÜK XANIN NƏSƏB ŞƏCƏRƏSİ

в силу имеющего быть заключенным вами с Российской Империей трактата, вы дали мне знать о причинах, по которым его посланник приезжал к в. высочест., и что мне получили вы от меня в ответ следующее: доколе Баба-хан сердарь не выдаст мне бегущих Грузинских царевичей Александра и Теймураза и племянника их Левана и доколе не освободит и не представит мне всех Грузинских князей, по глубине своей пошавшихся в плен Персидским войскам, так как и всех Русских пленных, доколе он во владении своем не будет покоен от непобедимых Российских войск, готовых силою высокостланного их ~ оружия потратить и самую его столицу и которых я сильное число отправил уже на 30 кораблях для покорения Мазандерана, Астрабада и Гиляна. А ежели бы он не замедлил выполнением всех сих моих требований, то я, поставив границу р. Куру и Аракса, не переступил бы через оную и оставил бы его спокойным в его владениях. Вот ответ, с каковым в. высочест. можете отпустить посланника Баба-хана сердаря, буде намерение ваше возмутить в высокое покровительство и подданство. Е.И.В. есть столько же твердо и непоколебимо, как вы позволите меня уверять. Между тем мнею удовольствию уведомить в. высочест., что я же 1-й день в Елисаветполе, - как вас, я уповаю, с дороги известить почтенный Грузин дворянин Джораяев, почем и ожидаю от в. высочест. уведомления, когда можете прибыть на свидание со мною для подписки и окончания трактата, дабы и по том мог располагать мои распоряжения.

АКАК, т. 2, док. 1434, с. 702

№ 29

Отношение кн. Цицианова к кн. Чарторийскому, от 9-го мая 1805 года, №298

Имею честь сообщить в.с., что вчерашний день я с 4-мя батальонами выступило из Елисаветополя за 3 агаха дня свидания с Ибрагим-ханом Карабагским и дня окончания с ним постановлений о вступлении его в покровительство и подданство Всероссийское. Свидание мне ежель доसेде медлилось, то не от чего другого как оттого, что я желал для большей славы России пригласить Ибрагим-хана в Елисаветполь; однако-же он по своей стороне Азиицам исдворчиности на то не согласился и едва согласился иметь оное свидание в наших границах на р. Курак-час, куда уже он и прибыл и откуда я буду иметь честь в.с. сообщить о последствиях сего нашего свидания.

АКАК, т. 2, док. 1435, с. 702

№ 30

Всподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 22 мая 1805 года, № 19

Имея счастья восподданнейше В.И.В. кплочи Шушинской крепости и трактат заключенный с Ибрагим-ханом Карабагским о вступлении его со всем его семейством и Карабагским владением в вечное подданство В.И.В., обще с присягою им ученою на верность оное, в присутствии моем, - приемлю смелость восподданнейше поздравить В.И.В. с сием новым расширением Российской Империи, под кратким и правосудным скипетром В.И.В., на человеколюбив и милосерднии основанными, добрую волею владетельного Ибрагим-хана Карабагского, старца 85-летнего, который поражен будучи. С одной стороны слухом о правосудии, милосердии и человеколюбии В.И.В., с другой сиею могуществом высокостлавных и непобедимых войск российских, гряз целый прошедший год в соседстве его с толикого славою подвизавшихся, с сердечною на лице радостию и верноподданническое преданностию себя самого, свое семейство и все свое владение через меня повергает к священным стопам В.И.В.

Границы Карабагского владения суть: от севера по Куру с Шекпнским и частью с Шемахинским ханствами; от востока с сием последним; от полудня по Араксу частью Карадагским и частью с Нахичевавским ханствами, и наконец от запада частью по р. Гарапи с Елисаветпольскую округою и частью с Эриванским владением по озеру Гокча или Севань. Людность оного владения в настоящем положении дель весьма различна с прежнею, ибо до нашествия Ага-Мамед-хана, яко эпохи падения Карабагского владения, одних армян находилось до 40 т. домов. Я же, имея обязанность в привлечении прочих ханов, сего нового верноподданного В.И.В. деятельным образом покровительствовать намерен, и Мустафахана Ширванского сей осени взять всех Карабагский жителей, от прихода Ага-Магомед хапа туда бежавших, коих число простирается до 8.000 домов, но не приступило к сему насильственному захвату иначе как по совершенном его отказе на мои предложения о выдаче оных; а если удобности представится, то и из Карадагского ханства, за Араксом лежащего, возьму Карадагский жители.

Польза от сего приобретения происходящая, для России состоит: 1] в том, что Карабаг по своему местоположению может быть почитаем воротами в Азербайджан, - следовательно и Персию, а потому и будет держать их в страхе; 2] Карабагом сближается Грузия с г.Баку, предположенным к зайятию сей осени; 3] когда в Сальяне возведено будет укрепление и Джебед-место, где Кура с Араксом соединяется, будет от Ширванского хана отнята, яко всегда принадлежавшее месточко Карабагскому хану, тогда из Астрахани сюда могут ходить в Джебед или Сальян с товарами ничего не значущими и получать в замен оных из Карабага и Шемахи шелк, а из Елисаветполя квасцы, в казну В.И.В. покупаемые от промышленников добровольно по 80 кг. За пуд, когда в Астрахань продается цуд по 15 руб.

Изложу пред В.И.В. о пользах, происходящих от сего приобретения для России, долгом ставлю восподданнейше представить В.И.В., что пришло бы было, во славу священной имении В.И.В. п. обычного милосер-

дия, оставивши хана и дом его всемилоостивейшими награждениями, а именно: Ибрагим хана Карабагского чином ген-лейтенанта с жалованьем по чину, и будет В.И.В. благоудбно бы было сверх того всемилоостивейшие пожаловать ему саблю, камнями украшенную, то к уменьшенного издержек нужно по мнению моему, в высочайшем рескрипте упомянуть, что она должна оставаться преемникам его или владеющему хану знаком начальства. Детям его-старшему и названному в трактате наследником, Мамед-Хасан-аге чин ген-майора с жалованьем по чину и медаль, алмазами осыпанною богато, с надписию «за верность», будет не противно принятым правилам, то под Русской надписию чтобы и по Персидски также самая была подписи на каковой случай отправлю оного к товарищу министра иностранных дел. Среднему чину Мехти аге чин ген-майора, а меньшему Ханлар аге бригадирской-обоем с жалованьем по чину и всем серебром. Сумма на оное восходит до 8.405 р. 80 к.с., которую можно отпустить из дани с Карабагского владения, поступив в казну В.И.В. имеющий. Каковым оборотом высочайшая милость В.И.В. к хану и его дому возмизет влияние на соседственных ханов и издержки казенные уменьшатся, а дань будет означать подданство.

Здесь не могу, зная нежность и чувствительность сердца В.И.В., умолчать о произшествии, при сем случае бывшем. По взятии Гянджи [что ныне Елисаветполь], прошлого года требовал я письмом моим от Ибрагим-хана Карабагского о выдаче сына мелика Джимшида, в России бывшего и обильными щедростями блаженной и вичной памяти достойного родителя В.И.В. покойного. Г.И.Павла Петровича осчастливленного но тогда посольство мое о сем не имело желасмого успеха. Нынче же хан, на другой день мною с ним свидания в лагере, много занимаю, без всякого напоминания от меня прислал ко мне сказанного мелика Джимшида сына 11 летнего возраста и вышка его же 13 лет, 10 лет с ним живших в размере, которых я священным именем В.И.В. вручил отцу и видел, что как он не мог изрести ни единого слова от слез благодарности, так и никто из свидетелей сего позорица, достойного только милосердия и нежного сердца В.И.В., не мог удержаться от слез. Момзанис те же потом прерывал несколько раз мелик Джимшид пронзенным священный писми В.И.В., но болсе, сколько ни порывался, ничего от слез не имел сил сказать. А потому, видя его мучение от невозможно-сти изыскания должеемой и толико естественной благодарности, советовал я ему идти с детьми домой, успокоиться и благословлять свяченную десницу В.И.В., освободившую детей его из 10 летней неволи.

В заключение всего сего справедливость налагает на меня обязанность восподданнейше представить В.И.В. о участвовавших в сем приобретении, яко совершихся одними переговорами и перепискою.

Грузинский дворянин Иван Джораяев первый вызвался уговаривать на то Ибрагим-хана Карабагского, по доверности ханской к нему, приобретенной долгим пребыванием его в Карабаге при побеге царевича Александра, как-то, несколько раз от меня переезжая в Шушу, довел дело сие до нынешнего совершения. А потому, по важности приобретения, прибегнув к неизреченному В.И.В. милосердию, дерзую во мзду. Сего его толико деятельного усердия к пользам России испрашивать ему майорского чина с жалованьем серебром, также высочайшаго повеления отвести в вечное и потомственное сго владение в Елисаветпольской округе из пустопозких земель на 100 домов земли с каналом, с тем, чтоб оп ее заселил прищельцами из-за Аракса и владений Российской империи не принадлежавших.

17-го егерского полка майор Лисаневич, будучи послан мною к Ибрагим-хану Карабагскому с проектом трактата, оставлен был им в Шуше и во время 2-месячного его там пребывания такую приобрел от него доверенность, что хан по его убеждению три раза приезжавших послов от Баба-хана отсылал с отказом, по свидании же со мною просил меня оного майора поставить в его владении с войском сей отличной храбрости, усердия к службе и расторопности офицер обще ими доверие от татар потому, что в 2 года выучился совершенно татарскому языку, а потому и достоин осчастливлен быть от милосердий десницы В.И.В. орденом св. Анны 2 класса, коего п дерзую испрашивать.

Моей канцелярии переводчику Арабского языка тип. с мирзе Аврааму Енколотову, яко вернейшему и посреди. Тифлиса тайну сохранившему к успешному дела окончанию, без чего неблагонамеренные не опоздали бы поставить разныя ухищрения, к разрушению оного клонящихся-приемлю смелость восподданнейше испрашивать числа к.а. и прибавки к получаемому им пенсиию 120 р. Вечно же пенсиию из Грузинских доходов. Секретарю по пограничной части к сек. Могилевскому и письмоводителю г.с. Тюмину, так как они двое по столь обширной части трудятся день и ночь, без помощи других, повышая следующие чинами.

Наконец дерзую представить В.И.В. подносителей сей реляции и Шушинской крепости ключей, инспекторского моего адъютанта, л-гв. Измаиловского полка подпор. кн. Цицианова, яко отличной храбрости офицера п который, буде обиженным остался за Эриванскую компанию против сверстников своих и других моих двух инспекторских адъютантов, получивших ордена св. Владимира 4-го класса бантом, то единственно от скромности моей по родству его со мною. Впрочем он ни в усердии к службе В.И.В., ни в храбрости не уступит ни одному офицеру Российских войск, в чем жизнью моего дерзну ответственать.

АКАК, т. II, док. 1436, с. 702-703

№ 31

Клятвенное обещание

Я нижеименованный, обещаюсь и клянусь пред всемогущим Богом, пророком нашим Магомедом сильным и преемником его, пророком же сильным Алхам с одиннадцатью его потомками и святым его Кора-

ном в том, что хочу и должен Е.И.В. своему истинному и природному всемиростивейшему великому Г.И.Александр Павловичу, самодержцу Всероссийскому и Е.И.В. Всероссийского престола наследнику, который назначен будет, верно и неизменно служить и во всем повиноваться не щадя живота своего до последней капли крови, и все к высокому Е.И.В. самодержавству, силе и власти права и преимуществ, узаконных и вперёд узаконяемых, по крайнему разумению, силе и возможности предостерегать и оборонять и при том по крайней мере стараться споспешествовать все, что к Е.В. верной службе и пользе государственной во всяких случаях касаться может, о ущербе же Е.В. интереса, вред и убытки, как скоро о том уведая, не токмо временно объявлять, но и всякими мерами отвращать и не допускать титанся и всякую мне вверенную тайность, крайне безумно повиноваться высочайшим повелениям и главноуправляющего Грузиею и по ним надлежащим образом по совети своей, корысти, свойства, дружбы и вражды противно должности своей и присяги не поступать и таким образом себя вести и поступать, как верному Е.И.В. подданному благопристойно есть и надлежит и как я пред Богом и судом его страшным в том всегда ответ дать могу, как суще мне Господ Бог душевно и телесно да поможет. В заключение же сей моей клятвы целую книгу святой Коран и в оном страшных слова: валлан, биллан, таллан! Аминь.

Проект трактата

Во имя Всемогущаго Бога

Мы, т.е. Ибрагим хан Шушинский и Карабагский и Всероссийских войск ген. от инфантерии инспектор и проч. кн. Павел Цицианов по полной мощи и власти, данной мне от Е.И.В. всемиростивейшаго моего великого Г.И. Александра Павловича, приступив с помощью Божию к делу о вступлении Ибрагим хана Шушинского и Карабагского со всем семейством, потомством и владениями в вечное подданство Всероссийской Империи и ныне счастливо царствующаго великого Г.И.Александра Павловича и его высоким преемником, заключили, постановили и подписали на следующих артикулах.

Артикул первый

Я, Ибрагим хан Шушинский и Карабагский, именем моим, наследников и преемников моих торжественно навсегда отрицаюсь от всякого вассальства или, под каким бы то титулом не было, от всякой зависимости от Персии или иной державы и сим объявляю пред лицом всего света, что я не признаю над собою и преемниками ми иного самодержавия кроме верховной власти Е.И.В. Всероссийского великого Г.И. и его высоких наследников и преемников престола Всероссийского Императорского, обещая тому престолу верность, яко верноподданный раб оного, - в чем и должен дать присягу по обычаю на святом Коране.

Артикул второй

Е.И.В., приемля со стороны с высокою толь чистосердочное обещание, равномерно обещает и обнадеживает Императорским своим словом за себя и переминок своих, что милость и благопечение их от высокою, Ибрагим-хана Шушинского и Карабагского и преемников его, яко верноподданных своих, никогда не будут отъемлемы, в доказательство чего Е.И.В. даст императорское свое ручательство на сохранение целости настоящих владений с высокою и преемников его.

Артикул третий

Во мду того чистосердечия, с каковым с высокою, Ибрагим-хан Шушинский и Карабагский признает верховную и единственную власть Всероссийских Императоров над собою и преемниками его, постановлено, что помянутый хан, а после его старший сын и так далее потомственно по старшинству колена, вступая на ханство, получать имеют чрез главноуправляющего Грузиею Императорское на ханство подтверждение с инвестирукою, состоящую в грамоте, государственною печатью утвержденной, по получении, который новый хан долженствует торжественно учинить присягу на верность подданства Российской империи и на признание верховной и единственной власти Всероссийских императоров над собою и его преемниками форма же присяги прилагается. При сем трактате, дабы и ныне владеющий Ибрагим хан Шушинский и Карабагский исполнение сей оряд в присутствия главноуправляющего Грузиею и те постановление совершающего, ген.-от-инф. кн. Цицианова.

Артикул четвертый

Я, Ибрагим хан Шушинский и Карабагский, в доказательство, что мои намерения в разсуждении моего и преемников моих верноподданства Всероссийской Империи и признания верховной и единственной власти всепресветлейших тоя Империи обладателей суть непорочны, обещаю без предварительного согласия главноуправляющего Грузиею не иметь сношения с окрестными владельцами, а когда от них приедут посланцы или присланы будут письма, то большую возможность в себе заключающая отсылать к главноуправляющему и требовать от него разрешения, а меньшей важности сообщать и советовать с оособо, имеющему пребывать от лица главноуправляющего Грузиею при мне.

Артикул пятый

Е.И.В., приемля с благовением признание верховной и единственной власти над владениями Ибрагим хана Шушинского и Карабагского, обещает именем своим и преемников своих: 1] народы тех владений почитать яко своих верно подданных, не различая нимало с населяющими обширную Российскую Империю. 2] Высокою, Ибрагим-хана и его дому наследников и потомков сохранять безприменно на ханстве Шушинском. 3] Власть со внутренним управлением сопряженную, суд и расправу, так равно как и доходы с владением его предоставить его высокою в полную его волю. 4] На охранение особы его высокою и его дома, так как и всех его владений поставить в Шушинскую крепость Всероссийского войска с пушками 500 человек с их штаб и обер-офицерами, а на случай большой обороны главноуправляющий Грузиею обязан будет, смотря по обстоятельствам и по нужде, усилить отряд тот и военного рукою оборонять владение его высокою, яко Всероссийской Империи принадлежащее.

Артикул шестой

Я, Ибрагим-хан Шушинский и Карабагский, взяв верноподданического моего усердия обяуюсь: 1] как на первый случай, так и в последствие времени заготовлять на вышесказанный войска потребное число пшеницы и просяных круп, по мере иной цене, утвержденной главноуправляющим, ибо подвоз оного из Елисаветполя затруднителен или совсем невозможным признан быть должни. 2] Вышесказанным войскам назначить в Шушинскую крепость под постою дома, по выбору начальника оных, и снабжать их потребным числом дров. 3] Въезд в Шушинскую крепость от стороны Елисаветполя сделать удобным и дорогу устроить к проезду арбами способною. 4] Буде благоугодно будет правительству устроить дорогу, ведущую от Шушинской крепости к Джеваду, то нужных для того работников поставить мне за цену, назначенную от правительства.

Артикул седьмой

Е.И.В., в знак вьщдаго благовения и милости своей к его высокою, Ибрагим хану Шушинскому и Карабагскому всемиростивейшее дарует ему и преемникам его знамя с гербом Всероссийской Империи, которое долженствует оставаться при нем и по нем при владеющем хане знаком ханства и власти, высочайше дарованной над оным владением, с коим на войну, если-б потребовалось никто кроме хана выехать не может.

Артикул восьмой

Я, Ибрагим-хан Шушинский и Карабагский, имея Высочайшее Е.И.В. соизволение пользоваться обыкновенными моими доходами, обяуюсь, высылать в казну Е.И.В., в Тифлисе находящуюся по 8.000 червонных в год, уплачивая оныя в 2 срока, т.е. 1-го февраля одну половину, а другую 1-го сентября, начав взносом первой половины, т.е. 4.000 червонных, при утверждении сего трактата Е.И.В., а сверх того по обычаю Азиатскому долженствую я, сверх присяги на верность, в залог оной дать старшего моего сына Мамед-хасан-агу сыны второго Шукур-Улаха на всегдашнее пребывание в Тифлис.

Артикул девятый

Е.И.В. из особаго своего милосердия всемиростивейшие дарует на содержание имеющему пребывать в Тифлисе, в залог верности, с высокою, внуку по 10 руб. с Российской монеты на день.

Артикул десятый

Сей договор делается на вечная времена и не долженствует подвергаться никаким переменам отныне навсегда.

Артикул одиннадцатый

Утверждение Е.И.В. на настоящий трактат Высочайшего его грамотою, утвержденною государственною печатью, долженствует быть доставлено в 6 месяцев с подписания сего или скорее, буде возможно. В доверие чего нижеподписавшиеся подписали сим артикулы и приложили к ним свои печати, в лагере Елисаветпольской округи, при р. Курак, в лето от Р.Х. 1805-е [по Магомед же исчислению 1220], мая месяца [сафар], 14-го дня.
АКАК, т. II, ДОК., 1436, с. 703-705

№ 32

Отношение кн. Цицианова к кн Чарторьскому от 22-го мая 1805 года, № 328

Имя честь подносить через посредство в.с. Е.И.В. две всеподданнейшие реляции о вступлении в вечное подданство Всероссийских Империи Ибрагим-хана Карабагского со всем его семейством и владением, с представлением при оной ключей Шушинской крепости, трактата с сим ханом, 14-го числа сего мясяца заключенного, и присяги им на верность учиненной, так равно и о присоединении к Всероссийской Империи Шекинского владения, которое владеющий ныне Селим-хан 21-го числа, по силе совершившагося с ним трактата и учиненной присяге на верность Е.И.В., при той же реляции приложенных поверг в подданство Е.И.В. и с ним

себя самого со всем своим семейством, - Долгом ставлю присвокупить, что ругательство, данное последним в отдаче сына своего в аманаты по истечении двух лет и в трактат упомянутое, приложенное в списке для того, чтобы в случае неустойки можно было уличить подлинником того акта. - Изложу во всеподданнейших реляциях о существительных пользах, от приобретения сих двух ханств для России могущих произойти; обязанностью моею почтито сообщать в.с. как о сих новых Российских подданных, так и о их владетельх: Карабагский - старец 85-летний, по общему слуху особенной твердости человек и верен в своём слове; но старость ослабила его хорошая качества, почему часто управляем его окружающими и к счастью сего ханства, что три его сына, коих имена поставлены в реляции, - сколь ни разны в своей нравственности, но единодушно всегда готовы и соединенно к защите Карабагского ханства, коего народ славится храбростью, особенно копичица, Шекинской же Селим-хан ни твердостию, ни храбростию славы не приобрелъ, народ же, его владение населяющий, прилежн к границам Лезгинским, чрез всегдшнее своё обращение с симъ вероломным и необузданным народом навыв к их нравам и поступкамъ, а иначе к перемене воих ханов: спс-то, как заключаю утвердительно, заставило Селим-хана желать иметь войском нашим себеподкрепление. Хотя оба старшие его братья ослеплены один от Ага-Мамед-хана, а другой от родного своего брата, к большей же уверенности я, зная сколь великую силу и влияние в правлении Шекинском и даже на самого хана имеют некоторые из беков, признал нужным по назначенно моему взять детей их в число аманатов доколе оные будут заменены его сыном, которого, как в.с. изволите усмотреть из трактата, обязав он прислат по прошествии двух лет. Ежели же я теперь в том не настаивал, то известён будучи о здешних обычаях, что матери имеют здесь большую власть над детьми, нежели отцы, и опасаясь, чтобы приобретение сего владения, столь успешно приходившее к окончанию, на одном семь пункте не рушилось, признал лучшим поместить в трактат таковое условие и уступить просьбамъ его, чтобы сына его, теперь ещё 4-х лет только, отдать в залог верности на всегдшнее пребывание въ Тифлисе, по крайней мере по прошествии двух летъ, когда удобнее будетъ отделить его от матери. Впрочем, когда будут иметь детей старши в Тифлисе, то кажется опасаться нечего, особливо при отряде во владених пребывающем и в столь близком соседств Елисаветполиа. - Починта обязанностию озабочиваться наиподробнейше о всем том, что может служить к пользе службы Е.И.В., отворачая и тень могущую причинить оной вред, не могу при сем случае не сообщить, в.с. сколь нужно, гвардейскаго егерскаго батальона шеф гвн. - м. кн. Багратион, - родной дядя владеющему Селим-хану, шл бы совсем не вел с ним переписки шл чаще твердилъ бы в письмах своих, что главноуправляющий здесь имеет полную уверенность от Е.И.В., что на опыт дознал и, что Азиатцы, имея в С.Петербурге особенно столь близких ко Двору покровителей, совсем не такое уж имеют уважение к здешнему начальству, каковое оказала возвратившаяся сюда Имеретинская царица Анна. А потому мне шл или преемнику моему трудно быть с таковыми владетелями успевайт. Должен также сообщить в.с., что Армянин, присланный с письмами от царицы Дарии и онаго кн. Багратиона к царевнцу Александру, отправлен был по почтенному отношению в.с., к сказанному царевичу, который его по слухам там задержал и как и уверьен, до того времени, когда всю надежду потеряет в Баба-хане, тогда скажетъ, что по вызову перехал, - что же и в таком случае не ожидать; между тем, когда уменьшается достоверность к частным начальникам, тогда успеха в делах ожидать не можно. Здесь не могу умолчать пред в.с. о том, что как приобретение обеих сих владений происходило одною, перепискою и чрез приезжавших ко мне от них посланцов, большею частью из первых чиновников, то необходимо нужно было для приласкания их, сверх дневнаго содержания, дарить при отезде деньгами, которых много действуют у Персиян. А потому издержки из экстраординарной суммы, в распоряжении моемъ состоящей, при сем случаев сделанныя, умалчиваю оныя приметно, а паче как оба сии владеющие ханы съехали в Елисаветпольскую округу для свидания со мною и для заключения трактатов, то я по здешнему и по общему везде обыкновению, чтобы трактовать в своей земле тех, кои на оную при подобных делах, придут, должен был давать каждому хану ежедневно по 100 червонцев, потому что свиты их из пышности и недоверия простралились у всякаго до 600 человек. Но подписании же трактата и принятии присяги на верность подданства Е.И.В. нужно было по приличию одарить какъ ханов, так детей, внуков Карабагскаго хана и первых к ним приближенных чиновников, коих жадность к оным и увереннии о том, что всякой из них старался о наклонении хана к таковому окончанию, описать невозможно: подаркам же и всем употребленным на сие издержкам я имею честь к сведению в.с. представить при сем краткою ведомость и присоединить, что подарков уже у меня мало остается, кроме лисих мехов дорогой цены, коих здесь Алиевой секты магометанов дарить не можно, потому что они того гвера мехов носить не могутъ, - чего для я намерен их возвратить в Кабинет. Впрочем и табакерки здесь большаго уважения от Персиян не имеют, потому что они табаку не нюхают. Лучшими же подарками здесь почитаются часы разных цен и, буде бы возможно, с Турецкими цифрами иа циферблате, - что легко в Петербурге часовщики могут сделать; но преимущественные ещё уважаются здесь собольи меха и богатыя золотыя царчи, каковы весьма бы нужно иметь здесь для подарков несколько штукъ в 5 плн 10 аршин. При сем имею честь представить в.с. Персидскую надпись, означающую «за верность», о коей имел счастье упомянуть во всеподданнейшей моей реляции.

В заключение всего обязанностию считаю присвокупить, что как во всеподданнейшей моей реляции о присоединении Карабагскаго владения имел я уже счастье испрашивать Высочайшаго награждения всем чиновникам, участвовавшим в сем деле, а оставался одинъ только Терскаго войска майор Тарасов, и в.с. известный, который хотя и занимает место при Казахских Татарях моурава, но по большому моему к нему доверию а разсуждении его скромности и честных правил, будучи призван мною туда же, употребляем был во всех пере-

говорах за переводчика: то отдавая достойную справедливость трудамъ его и старанию в сем деле, поместить я о нем в последней реляции о вступлении во Всероссийское подданство Шекинскаго хана и долгом считаю испрашивать благосклоннаго в.с. ходатайства о всемилостивием пожаловании ем алмазнаго перстна. АКАК, т. 2, док. 1437, с. 705-707

1 Из приложенных ведомостей видно, что на подарки и на содержание посланцев и чиновников обоих ханов израсходовано деньгами 2.380 червонцев и 662 руб. 50 коп. и роздано подарков на сумму 7.046 руб.

№ 33

Предложение кн. Цицианова ген.-м. Портавину, от 23-го мая 1805 года. №605.

Спешу известить в. пр. о важном присоединении к Всероссийской Империи двух ханств, Карабагскаго и Шекинскаго. 14-го числа сего мясца высокостепенный Ибрагим-ханъ Шушинский и Карабагский, прибив в занимаемой мною лагерь Елисаветпольской округи при р.Курак, для поднесения ключей Шушинской крепости в присутствии моемъ учинил присягу на верность. Е.И.В. и вступил со всем своим семейством и Карабагским владением в вечное подданство всероссийской Империи, на следующих условиях: 1.] чтобы принять в Шушинскую крепость 500 чел. Российскаго войска; 2.] довольствоватъ оныя провинтамъ за умеренную цену по моему назначению и снабжать дровами; 3.] везде в Шушинскую крепость от стороны Елисаветполиа сделать удобным и дорого, устроить к проезду арбами способно; 4.] буде благоугодно будетъ правительству устроить дорогу, ведущую отъ Шушинской крепости к Джеваду, то нужных для того работников поставитъ, за цену, назначенную от правительства; 5.] давать ежегодно дани по 8.000 червонцев внося в казну Е.И.В., в Тпфлисе находящуюся; и 6.] дать аманатом внука своего в залог верности, по Азиатскому обычаю. По окончании и по подписании трактата сего Селим-хан. Шекинский, подражая высокостепенному тестю моему Ибрагим-хану Шушинскому, прибыл также ко мне в лагерь, и 20-го мая, принявъ присягу на верность Е.И.В., поверг себя, свое семейство и все Шекинское владение в вечное Всероссийской Империи подданство и подписал трактатъ, по коему он обязать: 1.] принять в Шекинское владение Всероссийскаго войска с пушками 500 чел.; 2.] довольствоватъ вышесказанныя войска провинтамъ, давая ежегодно по 595 халваров [10.530 пуд.] муки и саранскаго шпена по 80 халваровъ, также снабжать их потребным числом дровъ; 3.] возносить в дань в казну Е.И.В., в Тифлисе находящуюся, по 7.000 червонных, и 4.] по обычаю Азиатскому дать в залог верности, вместо сына своего, коему не больше ещё 4-х лет и отделить от матери трудно, детей старших пяти беков. по назначенно главноуправляющаго. По прошествии же одного или двухъ лет отдать и самого сына хана во всегдшнее пребывание въ Тифлисе. О какомъ приобретении сих двух владений не военною рукою, но доброю волею владеющихъ высокостепенныхъ хановъ, Ибрагим-хана Карабагскаго и Селим-хана Шекинскаго, изведавая в. пр., предписываю в Г.Тифлисе оповестить о семъ важномъ произшествии чрезъ коменданта и приказать числа [?] сего мясца в Сионскомъ собор и во всех церквах совершить благодарственное моление.

1 Из приложенных ведомостей видно, что на подарки и на содержание посланцев и чиновников обоих ханов израсходовано денгами 2.380 червонцев 662 руб. 50 коп. и роздано подарков на сумму 7, 046 руб.

АКАК, т. 2, док. 1438, с. 707

№ 34

Письмо кн. Цицианова к Ибрагим хану от 13-го июня 1805 г. №380

Два письма в.высокост. изведающия меня о разных новостяхъ я имелъ честь получить чрезъ чиновника вашего Эюб-бека и сколько мне приятно было видетъ из перваго о благополучномъ прибытии вашемъ в Шушинскую крепость, столько же жалею о неприятномъ случае с сыномъ в.высокост. Ханларагою, потерявшемъ от нападения на него с войскомъ Абул-Фетх-аги. Последнимъ же вашимъ письмомъ, уведомляющемъ о возвращении к нам Мирза-Али-бека, захваченнаго в плен, и о прогнании из Ленкорани брата Мустафа-хана, я совсем успокоен крайне доволен будучи успехомъ вашимъ в сем случае и без помощи нашихъ войск. Весьма жалею впрочем о том, что сие остановило отправленне ко мне внука нашего Шукур-Уллаха и какъ теперь кажется ничто не препятствует, то и надеюсь, что в.высокост. не замедлите присылкою его. Не могу не заметить при сем, что Мирза-Али-бекъ весьма мне подозрителенъ и я почти уверен, что он с Абул-Фетх-агою в заговоре, ибо какъ бы можно было статьъ тому, чтобы Абул-Фетх-ага захватилъ его яко неприятеля, могъ бы ему дать бежать тотчасъ по захвачении и со всею обрурою и его лошадию, какъ посланный ваш чиновникъ Гамали-бекъ об ономъ сказывал - и для того я требую безъ отлагательства именемъ Е.И.В., чтобы в. высокост. со внукомъ вашимъ Шукур-Уллах-агою прислалъ мне Мирзу-Агабека сына в аманаты, без чего, сколько и ни уверенъ в вашей верности, вижу ясно, что многие в вашемъ владении преданы Баба-хану, а вы или не знаете или не хотнтетъ знать, какъ видно, желая двумя угодить, не надеясь на вашу силу.

АКАК, т. 2, док. 1439, с. 707-708

№ 35

Письмо Ибрагим-хана к кн. Цицианову. [Переводъ старей.]

Сегодня, т.е. в субботу, шах-заде перешёл в Аскаран, который был против кр. Шушинской, для сражения с Карягинцами и как война началась здесь, то нужно прибыть вам сюда с непобедимыми войсками и с запасом, и Божию милостию неприятель получит стыд: также прошу, когда в.с. выедете, вперед дать мне знать, дабы я мог по оному поступать.

АКАК, т. 2, док. 1440, с. 708.

№ 36

Записка Ибрагим-хана [Перевод старый].

Когда Персияне пошли против Карягина, хотя нам надлежало с майором идти к нему на помощь, но мы поленились, в случае нашего отсутствия может быть произошло бы от Армян и Татар возмущение какое либо и дело испортилось бы от того, а потому не могли дать помощи. Теперь Карягину весьма нужна помощь, почему прошу для вспомоществования ему прибыть в скорости и сделать ему пособие.

АКАК, т. 2, док. 1441, с. 708

№ 37

Донесение Мамед-Хасан-ага кн. Цицианову [Перевод старый].

За несколько дней перед сим как я, так и в. высокоств. хан случившись здесь известия, обстоятельно в.с. донесли; после сражения майора с Персидским войском, за пужное почли, так как далеко от крепости были, воротиться в крепость и находящиеся в деревнях, селениях и всех Карабагских жителей перекочевали в крепость. Войска же шах-заде пришли в округ Карабагской и разныя владения нашему чинить разорения, как-то жегением деревен и хлеба, то в сем случае, так как онос владение принадлежит единственно Российской Державе, то нужно для защиты владения, буде в.с. самим не угодно будет приехать, то прислать немедленно войско, дабы больше вышесказанное Персидское войско не причинило владению нашему разорения.

АКАК, т. 2, док. 1442, с. 708

№ 38

Письмо Пир-Кули-хана к Ибрагим-хану [Перевод старый].

Никогда я не нарушу данных мною перед сим вам слов и условий, в коих состоит и высочайшее повеление моего государя государей и шах-заде, и никогда не подумайте вы, чтобы в данных мною словах был какой-нибудь недостаток. - в чем себя Богом заклинаю, е. вел. государем шах-заде. Сделайте такое дело, чтобы через то мы и вы не получили стыда; сегодня, что 4-е число сея луны, со всеми непобедимыми войсками шах-заде прибыл в Аг-оглан и намерен ехать туда в скорости, но я просил с умолением дожидаться 3 или 4 дня и я ожидал на сие ответа. Е. вел. государь выехал из Ахара Карадагского с непобедимыми войсками и с пушками, в четверть прибывает на Худа-аферинский мост и оттоль немедленно сюда-и для того оговявляю, что так как дано уже мною тебе условие с присягою на Алкоран, то если видишь свою пользу, приезжай к государю и шах-заде и клянись тебе Богом, что твои дела выполнены будут по твоим желанию, или назнач место и напиши о том мне - я приеду туда и увидимся друг с другом, или пришли своего надежного человека, чтобы он удостоверился в твоём деле и уверяю тебя, что особенная к тебе милость государя и шах-заде, и напрасно опасаться. Сделай такое дело, чтобы твоё имя на свете не осталось худо. Вот Мамед-хан Эриванский в прошлом поступал так хорошо, что он заслуживает у всех похвалу.

[Приложено печатъ Пир-Кули хана].

АКАК, т. 2, док. 1443, с. 708-709

№ 39

Письмо, кн. Цицианова к Ибрагим-хану, от 13-го июня 1805 г., №381

Получив письмо, в.высоковств., в коем, извещающая меня в достоверности о прибытии шах-заде с войском в Карадаг, просите, чтобы без замедления сколько можно прислал я Российского войска на защищение владения, долгом ставлю отовствовать на онос со всею сродною мне откровенностию, каковую теперь я ещё больше обязан к вам иметь, будучи одного с вами Г.И. подданный, что гораздо лучше было, если бы в.высоковств. изволили прежде позаботиться о выполнении данного вами слова, не употребляя никаких Персидских отговорок, коих я не приму и прислал бы в аманаты внука своего Шукур-Уллах-агу, который уже более недели за срок просрочил своим приездом. При сем случае я должен сказать в. высокоств., что я, не требуя ни чьих наставлений, сам знаю, когда и сколько нужно послать войска, да и сам пойду, ежели будеть нужда для защищения вашего владения: но не иначе как ежели в.высоковств. без всякого замедления пришлете аманата, - в противном же случае я и остальное войско возьму назад и оставлю вам на волю. Поступать как вы хотите с теми, которые умеют обманывать и с которыми доселе наши подданные в сношениях. О чём я пространнее е писал в ответе моем на письма, привезенныя Эюб-беком и в доказательство чего могу и то сказать, что посланный ваш Гамали-бекъ, приехавший сюда, прежде всего всему народу кричал о приходе Аббас-мирзы, - что у нас не водитъся.

АКАК, т. 2, док. 1444, с. 709

№ 40

Письмо Ибрагим-хана к кн. Цицианову [Перевод старый].

В рассуждении аманата, внука моего Шукур-Уллаха, в.с. не известны здешния обстоятельства, ибо первая причина неспрыски аманата та самая, что сын мой Мамед-Хасан-ага паходился иметь с майором; 2-я причина та, что Персидское войско пришло в Аскаран и все дороги были ими захвачены; 3-я причина - приезд самого шаха в мест. Карахонек, находящееся в 4 и 5 огачах от крепости. Аманатъ не что иное значит как верность; следовательно, лучше сего аманата не может быть что мы и с своими родственниками и с владением находимся теперь в аманате: но да известно будеть вам, что слышно чрез проезжающих из Персидского войска, что сам шах через дорогу Гёдек-мулла-Сад-эдин придет на крепость или в Аскаран соединится с шах-заде, но жители Шушинские все паходятся с своими именьями и со скотом в крепких местах, также и в крепости и я уверен, что в.с., смотря по обстоятельствам, не замедлите приездом вашим с войсками. Впрочем прошу требовать услуг.

АКАК, т. 2, док. 1445, с. 709

№ 41

Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану, отъ 19-го июня 1805 года, №427

Майор Лисаневич представил мне вами ему доставленные фирманы женподобнаго Баба-хана, который, ведя разбойническую войну, прибегает к средствам жона подобным, писав нелестности, несбыточные страхи и смешныя расположения, тогда когда вы уже от своих единоверцев слышались о его силе. По изяснениям же держким сего глупаго и мнимаго шаха, в фирманах изясненым насчет России, чиновников, присланных с оными. Извольте отдать под строгий караул майору Лисаневичу, ибо он их прислал тогда уже, когда вы объявили о вступлении вашем во Всероссийское подданство. Кто терпеть может таковыя попомения, извлекаемая кем либо, и не трактует его за врага своего, и тот по нашему почитается изменником.

АКАК, т. 2, док. 1446, с. 709

№ 42

Письмо кн Цицианова к Ибрагим-хану 19-го июня 1805 года, №428

Получив рапорт майора Лисаневича о бывшем у него 9-го числа сего месяца сражении с Персидскими войсками и о потер у него сделанной, не могу не удивляться, что в.высоковств. при самом начале своего вступления в вечное подданство Всероссийской империи имеете столь непонятное поведение вы желаете и требуете помощи Всероссийских войск, но сами ни малейшее не содействуете в военных действиях, ибо майоръ доноситъ мне, что при бывшем у него сражении находился с ним ваш сын Мамед-Хасан-ага только со 100 человекими А одной пехоте можно ли воевать без конницы? Известно мне, что Карабагская конница всегда славилась во всей Персии и с сильною помощию Роспйского отряда Персияне никогда не могли бы против у неё устоять; если же такъ выходить, то этому не другая причина, как что в. высокоств., стараея двум сторонам угодит, сами себя ослабили принимая и отправляя от себя Баба-ханских посланцов и самое даже нашествие на Карабаг Персидски войск ни к чему отношу я, как ласкам, сделанным вами в приеме и отправлении посланца Абдулла-хана, тогда когда уже вы были в моем лагере.

А сие все, как и то, что вы доселе не присылаете внука своего и сына Мирза-Али-бека в аманаты, заставляет меня сомневаться в вашей верности, хотя я и не смею думать, чтобы в. высокоств., храни Боже, - вздумали по примеру Эриванского Мамед-хана, который призывал и меня с войсками на помощь противу Баба-хана и сего последнего противу меня; однако-ж я ещё намерен испытать однажды вашу верность и для сего отправляю к вам войско под командою полк. Карягина, но ежели и на сие также вы не будете содействовать своею конницею и не пришлете аманатов, то предупреждаю в.высокост. со всюю откровенностию, что я поступаю иначе, как долг мне повельствует.
АКАК, т. 2, док. 1447, с. 709-710

№ 43
Письмо кн. Цицианова к Ибрагим хану
от 23-го июня 1805 года, № 443

На письмо, в.высокост., через Курбан-бска вашего чиновника мною полученное, симь отвечаю: как-же хотите вы, чтобы я сам шел с войсками и дрался бы с Персиянами за вас, когда вы ни малейше с своей стороны не содействуете Российским войскам, когда вы и столько не подали помощи полк. Карягину, чтобы он мог соединиться с майором Лисаневичем и пребыть в Шушинскую крепость, и когда может быть в.высокост. не заготовили провианту для продовольствия войск, без коего опасаясь я, чтобы и Карягин не был, а доставлять его отсель, вы сами знаете, что невозможно. Я же, послав войска к вам для защищения владения вашего, никогда не воображал, чтобы по приходе оных ваши воины сдѣлались жестокодобытыми и чтобы в. высокоств., сидя спокойно, ни в чем и для собственной вапей пользы не содействовали. Сообразив все сие, в. высокоств. сами заключите, могут ли и должен ли я посылать к вам новых войска, когда от вас никакой помощи им нет, - что и отдаю на собственное ваше суждение; по записке же вашей, в коей пишете, что хотя я надлежало-бы вам с майором идти на помощь Карягину, но не могли оставить крепости, опасаясь возмущения от Армян и Татар, я должен сказать в. высокоств., что таковому расположению ваших подданных вы сами виною, ибо это последствие ваших ласкапей и приемов, посланцов от Баба-хана. О чемь самомь я довольно говорил в. высокоств. в лагерь, что вы, будучи со мною, позволяете посланцу жить без вас в крепости, не раз также писал в письмах и теперь вы можете видеть справедливость моих заключеній.
АКАК, т. 2, док. 1448, с. 710

№ 44
Письма Ибрагим хана, Ибрагим-хана к кн. Цицианову
[Переводъ старей]

Поньше всегда уже донесено мною об обстоятельствах Персидских войск, прибывших в Карабаг; теперь же из них некоторые пришли в Аскаран, а с некоторыми пришел сам шах-задэ в Аг-оглан, откуда Персияне писали ко мне письмо и требоваш от меня, чтобы я, взяв необходимое Российское войско, находящееся при мне, отдал им и что они выносить тогда желание мое; но как я тверд в непремьной верности к Е.В. всемилощивейшему Государю моему, то я, взяв оных присланных и несколько ханов здесь паходящихся, отдал майору под караул. Сегодня, что четверток, шах-задэ и войско, находившееся в Аскаране, перешед из Аг-оглана, расположились недалеко от крепости. В. с. известно, что я не пощажу своей крови за верность к Высочайшему Двору; хотя отправил я к в.с. внука моего Шукур-Уллаха, но так как дороги были пересечены, то не мог ехать туда, ворогился назад - и будьте вы уверены, что я непременно отправлю его теперь по Гокчинской дороге или найду случая отправить по здешней дороге; по тому не могу узнать, для чего в.с. замедляете прибытиемь. Божиею милостию, по прибытии вашем сюда, Баба-хан получит участь поибгапаго отца своего.
Приложена печать Ибрагим-хана.
АКАК, т.2, док. 1449, с.710

№ 45
Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану,
от 26-го июня 1805 года, №448

Прежне письмо в. высокост., чрез Армян присланное, получил я после такового же, доставленного ко мне через чиновника вашего Курбан-бека, и на оное теперь же спешу симь отвечать: в. высокоств. хвалитесь, что Персияне требуют от вас выдачи Русских, а вы по усердию к Е.И.В. их не выдаете. Но я сие ни во что ставлю и удивляюсь, что вы таковыя приводите доказательства вашей верности и преданности к России, ибо Российских войск, во владении вашем находящихся, живых никогда не можете выдать: они живьем вам не отдадутся, а мертвых кого угодно можно выдать, да и это был бы верх неслыханнаго вероломства. Чего и от в. высокоств. никак не ожидаю. Что касается до уведомления вашего, что внук ваш Шукур-Уллах-ага, высказав уже ко мне, принужден был воротиться, потому что дороги все пересечены Персидскими войсками, я должен сказать в. высокоств., что вы сами тобою причинюю, ибо после срока, в который по трактату с вами заключенному вы должны были дать его в аманаты, до сего времени пришел целый месяц, в продолжение коего, ежели бы вы

хотели, он мог бы приехать ко мне безпрепятственно до прихода еще Персиян. Из письма к вам от Пир-Кули-хана видя похвалы, им приписываемыя Мамед-хану Эриванскому, коики старается и вас уловить, не мог не заметить здесь, сколько увереь я в обычных Персиянам хитростях и коварств, чтобы лаская сколько можно больше и обманчивыми обещаниями преклонив на свою сторону, после лишить всего, выколоть глаза или отнять самую п жизнь. Так будет и с Мамед-ханом, ибо по вернейшим ко мне известиям я знаю, что Мехти-Кули-хан с Персидскими войсками находится у него в крепости, все его войска из оной выгнал, а Армян всех имев за присмотром, чтобы при малейшем осмь движении к Эривани его самого и всех Армян увести в Персию. Вот следствия его вероломства и я стороны уже извещен, что Мамед-хан расскажет в том, что поверил Баба-хану и отдался в амант. В заключение же всего я должен повторить в. высокоств., чтобы вы для собственной ваней пользы тех самых старшин, от коих наиболее опасаетесь возмущения в крепости, взяв под арест и оставя в крепости 100 человек Российских солдат для охранения оной, сами бы с Карабагского конницей или послав сына своего Мамед-Хасан-агу с нею и с оставленным войском при майоре Лисаневиче, поспешили бы соединиться с отрядом полк. Карягина и тогда буде ничего не можно будет сделать, то собрать все войска в Шушинскую крепость.
АКАК, т.2, доп. 1450, 710-711

№ 46
Письмо кн. Цицианова к Ибрагим хану
от 28-го июня 1805 года, №451

Письмо в. высокоств. извещающее меня о прибытии Баба-хана с войсками, я получил и видя из оного большое о сьме ваше безпокойство, не могу не сказать здесь, что находясь в крепости, опасаться вам нечего, когда с вами же в майор Лисаневич стоить с отрядом. Кр. Шушинской никогда персияне не могут взять, а народ ваше защищать должно-ли, - вопрошаю с откровенностию, когда оной нмалейше не содействует Российским войскам? Отряда с Лисаневичем весьма достаточно было для охранения Шуши и ежели послал я еще к вам полк. Карягина, то единственно по единственно по излишней осторожности вашей, сделавшей торопливым и вашего майора. Впрочем, ежели уже не надеетесь, чтобы конницею вашей подать помощь соединиться в крепости с Лисаневичем полк. Карягину, то по крайней мере прошу в. высокоств. каким нибудь образом доставить ему провианту, ибо я только и опасаясь, чтобы он не был без хлеба, а противу Баба-хана он будет стоять и никогда не отдаться, хотя бы еще два Баба-хана его окружил. - так -то уверен я в полк. Карягине. Впрочем я и самь готовлюсь и в скорости пойду с войсками напомнить Баба-хану данный ему мною в прошлос лето урок.
АКАК, т.2, док. 1451, с. 711

№ 47
Письмо кн. Цицианова к Мехти - Аге
от 28-го июня 1805 года, №452

Получив письмо ваше, в коем просите, чтобы я не безвокоился о замедлении аманата, потому что все ваше семейство и самая крепость состоит в аманатах у Лисаневича, не могу со всею откровенностию не сказать здесь, что так говорите вы теперь, считая себя в опасности, а когда оная минется и Баба-хан уйдет, то батонка ваше, высокоств. Ибрагим-хан, опять по прежнему будет поступать и не выполнять ни одной из своих обязанности и обещаний; таковы-то обращаться с Азиятцами и я считаю, что Бог хотел наказать меня, доведя иметь дело с здешними ханами.
АКАК, т.2, док. 1453, с. 711

№ 48
Высочайший рескрипт кн. Цицианову, от 6-го июля 1805 года. -
Каменный остров.

Донсенье ваши от 22-го мая, с инспекторским адъютантом вашим Л.-гв. Подпор. Кн. Цициановым доставленные, и при оных ключи Шушинской крепости, подлинныя акты, заключенныя вами с Селим-ханом Шекинским, присяжные листы сих ханов, равно как и Шурагельских старшин, вступивших в Российское подданство, представлены ко мне на усмотрение, через товарища министра иностранных дел кн. Чарторыйского. Приняв за благо заключенныя с симь ханами постановления и одобряя оныя в полной мере, равно как и все испрашиваемыя вами для них и ссмейств их награждения, Я даль повеление Министерству иностранных дел заготовить Ибрагим-хану Карабагскому и Селим-хану Шекинскому утвердительныя грамоты, которыя немедленно будут к вам отправлены. Между пользами, могущими истекать для будущих времен, для сего новаго приобретения, кажутся быть важнейшим: 1) вщдшее обеспечение Грузии со стороны Персии и Дагестана; 2] способность, открывающаяся устроением прочных дорог для хождения купеческих караванов из Грузии через Елисаветполь и Шушу в Джсвад, где при стечении р.Аракса с Куру сия последняя делается судходою; следовательно сие место долженствует быт со временем, по физическому своему положению, важным пунктом для связания торговых сношений с Астраханью. Почему пахожу я нужным предписать вам следующее:

Предварительно представить мнение ваше, не нужно ли будет при Джеваде, для удобнейшего обеспечения торговли, устроить укрывление?

Повелеваю вам – приступить к устройству дорог, идущих из Елисаветполя в Шушу и из Шуши в Джевад, яко необходимо нужных как для торговых, так и для военных сообщений; и буде потребны на сие расходы, то представить смету, до какой суммы издержки, предполагаемая на исправление дорог, могут простираться. Во уважение засвидетельствованного вам усердия чиновников, трудившихся при успешном окончании сего дела под вашим руководством, дал Я повеление произвести их в следующие чины и награждать знаками отличия, сходственно с желанием вашим, по мере службы каждого.

Въ заключение сего, отдавая справедливость ревностному вашему служению, с удовольствием объявляю вам, что ханства Карабагское и Шекинское, присвокупленные к Грузинским пределам способами кротости и добровольного убеждения, обращают на себя Мое внимание и полную признательность Мою к отличным трудам вашим, которые с толиким же усердием, как и благоразумием, устремляете всегда на пользу службы. Пребываю впрочем вам благосклонный.

Подписано: «Александр»

Контрастривал кн А. Чарторыйский

АКАК, т. 2, док. 1453, с. 711-712

№ 49

Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану, от 10-го июля 1805 года,

№492

Не входя в описываемый в. высоч. причины касательно неприсылки впука вашего ко мнѣ въ аманаты, скажу только, что при свидании нашем на Курак-чае, как в. высоч., так и почтенней сын ваш Мамед-Хасан-ага дал мне честное слово прислать его непременно и не прежде как через 2 недели; сие время протекало и в Карабаге все было спокойно, а в. высоч. его не прислали. Но оставляя теперь сие, уведомляю вас. Что чрез два дня я выступлю в Карабаг с войсками для наказания дерзкаго Баба-хана, не смотря ежели-б у него и 100 т. войск было, и я уверяю, что ни провианта ничего у вас не заготовлено для войска, а просите ежечасно письмами, чтобы требовать от вас услуг и уверяете, что вы верноподданные со всем своим семейством и ханством Российскаго Государя.

АКАК, т. 2, док. 1454, с. 712

№ 50

Отношение кн. Чарторыйскаго к кн. Цицианову, от

11-го июля 1805 года

Из Высочайшаго рескрипта на имя меньшаго сына Ибрагим-хана Карабагскаго, Ханлар-аги, в. с. усмотреть изволите, что вместо чина бригадирскаго, который нын не существует, Е.В. благоугодно было пожаловать его чинном полковника. Впрочем, если бы здесь не полагали, сходно с представлением вашим, что нужно оставить между сыновьями Ибрагим-хана некоторое отличие в степенях производства, то не встретилось бы никакого затруднения поровнять его с старшими братьями произведением в чин ген.-майора.

Сие уважением остановило решимость Г.И., и признано достаточным пожаловать Ханлар-агу в полковник.

АКАК, т. 2, док. 1455, с. 712

№ 51

Отношение кн. Чарторыйскаго кн. Цицианову

от 11-го июля 1805 года

Из препровождаемаго при сем к в. с. рескрипта вы изволите усмотреть удовольствии, с каковым Е.В. благоволил принять последния донесения ваши, заключающая в себе окончательные акты присоединения к Российской Империи ханства Карабагскаго и ханства Шекинскаго. Исполнение по оным благоугодно было Г.И. возложить на меня.

Вследствие чего жапованная грамоты Ибрагим-хану Карабагскому и Селим-хану Шекинскому, отправляемая с возвращающимися к вам Л.-гв. Подпор. кн. Цициановым, прошу покорно в. в. доставить к сиим ханам приличным образом, по лучшему вашему усмотрению. Знамя и сабля, в сходство заключенных трактатов каждому из них назначенныя и о коих упомянуто в грамотах, т. е. два штандарта с гербом Российской Империи и две сабли равной ценн, богато камнями украшенныя, приказано заготовить пачальству Императорскаго Кабинета и в непродолжительном времени к вам будут доставлены, равно как и медаль, пожалованная наследнику ханства Карабагскаго Мамед-Хасан-аге, по форме от вас присланной.

Внуоуправляющему Грузию, дабы по награждении их приличными дарами возвратились они в своё отечество с принсенным радостным известиим.

Приняв сие три правила в самом строгом смысле, не трудно будет извлечь из оных частное приложение к настоящим обстоятельствам, как ниже следует:

Лошадь Карабагския славится в Персии за лучшая; по второму правилу можно бы наложить на Карабаг дань, состоящую в нескольких лошадях лучшей породы ежегодно, для конюшни Е.И.В.

Шекинское владение избилует шелком; верх того в Дагестан вообще делают изрядные ковры, - и так сверх шелку обложить можно некоторым числом богатых ковров, нандобие того, как Грузия с 1587 года некоторое время платила Российским царям, посылая ежегодно десять золотых ковров и десять Персидских камок.

Провинция Джарская равномерно избилует шелком и составляет из шести вольных обществ, на которыхя наложенную дань уменьштить можно по приличию, буде она для них тягостна, определи платаж натурою или деньгами; частное распределение дани оставить можно, как доселе было, на собственное их распоряжение.

Впрочем, буде в вышеказанном встретятся неудобства, оставя платеж дани натурою, можно сделать следующее распоряжение: для вознаграждения издержек, на пенсию сих же ханов употребляемых, превратить дань в деньги и обложить Селим-хана Шекинскаго и Ибрагим-хана Карабагскаго, каждого 10 и 15 т. рублей ежегодно, с тем чтобы осталная часть дани, которая от обеих ханств составит в первом случае 25, а во втором 15 т. руб., обратилась на собственные пользы их народов и на общественныя заведения под распоряжением самих ханов, оставленных на прежних правах, но с ведома и по согласию главнокомандующаго Грузию. Буде сие покажется затруднительно и с образом Персидскаго правления несовместно, то по крайней мере наклонить ханов, чтобы часть дани, из милосердия Е.В. оставляемая, не почиталась уже в числе внутренних налогов и не почитались уже в числе внутренних налогов и не взымалась бы с народа, во облегчение ему и в залог благости Российскаго правления.

Исполняя сию Высочайшую волю Г.И. долгом почитаю присвокупить, что умеренность и уменьшение налагаемых дани признать можно яко вернейший способ для привлечения преданности Азиатских народов к Российскому правительству; сравнение прежняго существования их с нынешним и пасильственнаго правления ханов с кротким и безкорыстным правлением Российских долженствует неминуемо обратиться в пользу нашу и произвести по времени весьма выгодное для России влияние, которое будет тем действительнее, что извлекается самопроизвольно из благотворных поощрений правительством о судьбе новопокоряющихся народов. По совершенной предначертаннй на Персию, когда устроятся прочныя дороги и пределы Грузинские получать желаемое спокойствие, время указать лучше, какие в тех странах могут быть изобильнейшие источники государственнаго богатства в торговле или земских подажах, но теперь настоит первейшая надобность в том, чтобы отвращать встречающиеся препятствия всеми способами, которые находятся в руках наших, дабы тем облегчить успех предприятий. Впрочем все сие предоставляется на опытное мнение в. с., которое утвердить здешною решимостью.

АКАК, т. 2, док. 1456, с. 712

№ 52

Высочайший указ, данный на имя Ибрагим-хана Карабахского 8 июля 1805 года

Санкт-Петербург

Божью милостью мы, Александр первый и Император и самодержец Всероссийской, и прочии, и прочие, и прочие.

Усердие и верность Ваша Всероссийскому императорскому престолу обратили на себя Наше все милостивейшее внимание; во уважение чего и в знак особенного к вам Нашего высокомонаршего благоволения признали мы за благо пожаловать Вас в чин Российскаго генерал-лейтенанта, с полным по сему чину жалованьем, указав производить Вам онос ежегодное ссеребряною монетою из государственных доходов. Пребывая в твердой надежде, что изъявляемое к Вам Наше благоволение послушит вятиим поощрением к ревностному и усердному выполнению Ваших верноподданических обязанностей и что тем паче усугубится достохвальная преданность Ваша и дома Вашего к высокому нашему императорскому престолу.

В прочем пребываем к вам благосклонны.

Подписано «Александр» АКАК, т. II, с. 713

№ 53

Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану, от 17-го июля 1805 года, №501.

Извещаю в. высоч., что 15-го числа прибыль я с войсками к разоренной дер. Мардашти и остановился здесь лагерем на двое суток, чтобы соединиться с полк. Карягиным, который и совсем им отрядом благополучно перешел горы и прибыл в мой лагерь, где я снабдил его всем потребным. При чем не могу не заметить здесь, что все что потерпел сей нахрабрейший полковник и что он потерпел также высокославная войска Е.И.В. всемилоштившаго Государя, то все сие произошло от торопливых в. высоч. известий о приближении Баба-хана, которого я считаю не иначе, как самым слабым неприятелем. Завтра я поднимусь лагерем и пойду к Аскарану, надеясь несомненно что в. высоч. заготовит для войск со мною идущих достаточное количество провианта, которого доставлять изъ Елисаветполя невозможно, ибо встречающий день неприятельская партия до 3.000 прошла назад меня с Нир-Кули-ханом, меня с Нир-Кули-ханом, как говорят, не пропус моих шикетов и почевала Тертер, почему и полагаю я, что намерение то, чтобы перехватывать провиант, ежели-бы из Елисаветполя ко мне шел, или разорить Елисаветпольская селения.

АКАК, т. 2, док. 1459, с. 713-714

№ 54**Предписание кн. Цицианова майору Лисаневичу от
17-го июля 1805 года, №502.**

Спешу известить в.всп., что 15-го числа прибыль я с отрядом войск в разоренной дер. Мардашти и остановился тут лагерем на двос суток, чтобы соединиться с полк. Корягиным, который вчерашнего числа со всем отрядом, благополучно пройдя горы, со мною сошелся. Вся бедствия, сим храбрейшим полковником и всем отрядом потерпевших, не могу я не приписать горюливим, вашим известиям о приближении Баба-хапа, которого считаю я слабым неприятелем. Как-же в отряде его весьма больших и раненых, да и сам он также ранен, то встречая большия трудности возить с собою много больных, отправил я его со всем отрядомъ через горы в Елисаветполь, снабдив всем потребным. О сем уведомляю я вас только для единственного вашего сведения; высокостенному же Ибрагим-хану не признаю я за нужное упомянуть о сем в письме, потому что он окружен изменниками, которые бы не преминули перенести то неприятельно и помешать ему в дорог. Завтра поднимусь я отсель и пойду к Аскарану, но нужно, чтобы Ибрагим-хана заготовили достаточное количество провiantа для моего отряда; доставить же оный из Елисаветполя невозможно, ибо вчерашний день назад меня прошла неприятельская партия до 3,000 и ночевала на Тертере; я же полагаю, что прошла она туда или для разорения Елисаветпольских селений или для перехватывания провiantа. О сем писал я к Ибрагим-хану и в.всп. предписываю как можно о провiantъ настаиват, хотя половину провiantом и половину скотом. У меня еще теперь есть на несколько дней.
АКАК, т. 2, док. 1460, с.714-715

№ 55**Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану, отъ
20-го июля 1805 г., №509.**

Письмо в.высокост. с приложением к вам такового же от Абул-Фетх-аги я вчера получил и вам его возвращая, вопрошаю: зачем вы его ко мне прислали? Ибо от эдакого мезавца и изменника мне переписки не нужны, а оно им прислано не для вас, а для того, что он знает, что всякое мое письмо, вами полученное, будет на базаре публичково вас окружающими и тем возмутит северных ваших подданных, - и для того в последния раз требую от вас священным именем Е.И.В., чтобы всякое письмо, с неприятельской стороны вами полученное, не распечатывая, отдавали бы для доставления ко мне майору Лисаневичу, а посланного, не давая ему по базару ходить, тотчас ему же бы под стражу отдавали. Мудрено-ли то, что неприятель рассеивая в пользу свою неприятные для нас слухи, которым верить прилично только легковерным Азияцам? Относительно до того, что он вас страшит тем, что будто я иду для отнятия крепости и для перерезания Татар, так сие не для чего больше, как для того, чтобы посеять в вас недоверие к русским войскам, а в народе глупом и легковерном страх, который об этом письме на базаре уже узнает. Впрочем хотя вы судя сами по себе, и поверили этому, но я готов в доказательство противнаго сему взять отряд майора Лисаневича и идти в Елисаветполь, тем паче, что отказываете провiantъ давать, которого мне надо 400 четвертей и 100 скотин. Неблагодарности в.высокост. я не выдавал еще примера: Российское войско потеряло 300 человек вернейших воинов и которые дороже 30,000 неверных вам, подданных; базе Российскаго войска вы бы не усидели и одного дня в Шушинской вашей крепости, а теперь дождался того, что и Баба-хан ушелъ. Сообразите все сие и увидите, много ли вы верности и благодарности показали при первом шаге вашего подданства, твердя во всяком письме, чтобы я требовал ваших услуг, а провiantа отказываете. Неужто вы думаете, что услуги состоятъ в известиях глупых, лживых и вздорных, так как третьяго дня вы прислали, что шах-задъ соединился с Баба-ханом, а теперь, что шах-задъ пошелъ в Елисаветполь; я бы мог иметь известия верныя от Армяннина или Татарина за 600 р. В годъ, а вам бы следовало, селъ вы не желаете и России и Баба-хану служить вместе, получа известие от мезака вашего сына, послать одного тотчас в самой Баба-ханов лагеръ узнать, шах-задъ с вам ли, а другаго в Елисаветполь, - верно ли то, что он туда прошелъ; тогда бы вы показали прямое усердие к России.
АКАК, т. 2, док. 1461, с. 715

№ 56**Отношение кн. Цицианова к кн. Чарторыйскому,
от 23-го июля 1805 года, №512.**

Имея честь представить при сем для подписания Е.И.В. всеподданнейшее допесение о выступлении моем из Елисаветполя с отрядом войск в Карабагское владение противу Баба-хана и при оном порядке произшествия в походъ, заключающийся за дневной записке, ил коих в.с. осмотреть изволите, что завтрашний день, соединясь с Карабагскаго конницею до 600 человек при сыновьях Ибрагим-хан будс по предательским. Персидским обманам не обмануть, пойду к Араку для больших оказательств моихъ движений на Баба-хана сердаря, который при моем приближении, не допусая меня до себя за 15 агачей или Немецких миль, бежалъ со всем своим войском за Аракъ. Долгомъ ставлю сообщить в.с., что какъ Ибрагим-хан Карабагский большую часть окружен изменникам, менее ему, нежели Персиянам преданными, которые и теперь немалую часть Карабагскихъ жителей, застрашенных Баба-хановыми войсками, наклонили к измене, то весьма необходимымъ поставляю я, чтобы чрез в.с. от Высочайшаго имени Е.И.В. было прислано к Ибрагим-хану письмо, в коем было-бы упомянуто,

что как по неизреченному милосердию к нему Е.И.В. Карабагское его владение защищено силою непобедимых Российскихъ войск от совершаннаго разорения Персидскими войсками и Шушинская крепость осталась невредимою только от присутствия вашего гарнизона, без коего множеством окружающих в.высокост. изменников не только она была бы адана, но и сам он с семейством был бы выдан Баба-хану: то для прекращения сего зла от таковыхъ изменников, вкрадывающагося и в народе, е.Высокост. Должен замеченнаго им в неприязненности, хотя бы то былъ и его родственников, тотчас отдавать под стражу начальнику гарнизона Шушинской крепости и таковые, по изобличении явными доводами в измене, будут отсылаемы в Россию, где без телеснаго наказания будут навсегда содержимы, как достойные отдаления от своего отечества. Е.Высокост. же, чувствуя во всей силе излиянный на него высокомонаршия милости принятием в высокост подданство и защитением его владения, должен иметь первую своюю целью исполнение во всей святости артикулов, помщенных в заключенном с ним трактате, и имет большее доверие к Российским войскам, не ища Персидских отговорок и не повторяя того, - храни Боже слышать, в другой раз, что до прихода главнокомандующаго кн. Цицианова в Карабагское владение с.Высокост. не подавалъ помощь полк. Карягину ни войском, ни провiantом.
АКАК, т.2, док. 1462, с. 715 -716

№ 57**Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану, от 24-го
июля 1805 года, №515.**

Я не могу не удивиться вашему поведению: я стоялъ 4 дня под Шушинской крепостью и вам известно, что я пошел на Аракъ, а в.высокост. никакого войска ко мне в помощь не прислал. Неужто вы думаете, что Россия обязана свое войско терять за вас, а вы, не принимая никакого участия, должны сидеть в крепости, окруженной изменниками? Неужто вы думаете, что вы лучше и выше меня? Из уважения только к вашимъ летам я вам это прощаю и объявляю, что я ни за какихъ причинами не останавлюваясь, завтра отсель возвращаюсь в Елисаветполь и желаю под Аскараном видиться с вами для выполнения моихъ требований.
АКАК, т.2, док.1463, с. 716

№ 58**Письмо кн. Цицианова к Ибрагим хану
от 26-го 1805 года, №517.**

Как благодтию Божию и особенным для вас счастьем владение в.высокост. защищено от разорения Персидскихъ войск, бежавших при моемъ приближении с непобедимыми войсками, долгомъ ставлю объявить вам священным именем Е.И.В. всемилостивейшаго и великаго нашего Г.И., что с сих пор, сколь скоро от неприятеля России кем бы то ни было получено будет письмо и оно без распечатания не будет отдано майору для доставления ко мне, а человекъ привезший для содержания им под стражу тотчас не отдан, то таковой соченъ будет за совершеннаго изменника Е.И.В., которому, в.высокост. дали присягу в верности как за себя так и за вес вам подвластныи народ. В.высокост. о сем и говорить считаю за неуужное, уверн, будучи, что вы обязаны сил как подданный Е.И.В. всегда выполняете; подтверждю только, чтобы от подданныхъ ваших, за коих в.высокост. же обязаны отвѣчать, было сие во всей точности исполняемо, без всякихъ Персидскихъ отговорок.
АКАК, т.2, док. 1464, с. 716

№ 59**Письмо кн. Цицианова к Ибрагим хану
от 5-го августа 1805 года, №524.**

Хотя на невежливое, в.высокост. письмо, ничего больше не оказывающее, кроме недоверенности Персидской, я и не долженъ бы отвѣчать, ибо можно-ли, не уважая ни места мною занимаемаго, ни Высочайшаго доверия Е.И.В. всемилостивейшаго нашего Государя делаемаго, писать ко мне такимъ образом; но я в.высокост. извиняю, зная что вы стары, худо видите что не читаете, а это мерзкие Мирза-Алибек и Фези-бек вам поднесли. а вашъ хороший секретарь запечаталъ. Если они вам не пишут, как и с ними обхожусь - не моя то вина; в Елисаветополь они столько останутся, сколько я, а потому прошу в.высокост. писать ко мне вежливее и не думать, чтобы без письма в.высокост. мы не умели обходиться. За сим прошу по поручению моему майору Лисаневичу исполнить, - оно единственно пользу вашего владения в себе заключает. Наконецъ прошу в.высокост. приложенное мое письмо доставить чрез своего нарочнаго к Мустафа-хану Талышинскому, коего я прошу о успехе нашей морской силы уведомить и доставить к генералу там командующему письмо: ему сие легко сделать можно, но по Персидскимъ обычаям на словахъ только пишутъ обыкновенно ханы.
АКАК, т.2, док. 1465, с. 716-717

№ 60**Письмо кн. Цицианова к Ибрагим хану
от 17-го августа 1805 год, №560.**

Письмо в.высокост. о невозможности вернуть ханамъ, вами заарестованным, их лошадей получил и не удивляясь всему тому, что вы в отговорку приносите, зная что у вас Бог и Мухаммед состоятъ в корысти и

деньгах. Таковых же правил и все ваши подданные, а к тому правление ваше от старости вашей столь слабо, что никто вас не уважает и никто не слушает вас; окружающие мерзавцы набивают себе карманы помощью вашей слабости и я уверяю вас честно моею, что при подобных ваших ленностях и поступках вы можете потерять ханство, ибо Российская Империя ни грабителей, ни грабежей не терпит.

АКАК, т. 2, док. 1466, с. 717

№ 61

**Письмо кн. Цицианова к Ибрагим хану
от 17-го августа 1805 года №561.**

Для сведения в. высочест., о здешних происшествиях долгом ставлю сообщить следующее:

Аббас Баба-ханов сын изменюю Елисаветпольских Татар, им уверяемых, что возьмет крепость, вошел было в форштат, но удачною вылазкою из крепости с большим с его стороны уроном оттуда выгнан и пошел на Загам, где встретив наш провиантский транспорт, к Елисаветполю следовавший, атаковал всеми своими войсками, однако-ж колонна в 309 человек его провожавшая храбро защищалась, доколе полк Карягин с 500 человек приспел для выручки оною; на рассвете-же полк Карягин, стремительно напад на Персидския войска, разбил их так сильно, что они, оставя на своем лагере множество хлеба и экипажа, 3 агача бежали, не смея остановиться, и в сем сражении, по словам выбжавших плененных Грузин, убито с их стороны и ранено 6 ханов и также тяжело ранен царевич Теймураз, не считая уже большаго урона в убитых их простаго народа по найденным на мьсте 56 неуеззным телам. С таковою чувствительною потерею Аббас Баба-ханов сын принужден был бежать в Эриван; но в Делижанском тесном ущелье, через которое хотел пройти, встречен был нашими Казахскими Татарами, напавшими на него так сильно, что он потеряв, множество людей в убитых и раненных, также большое число фальконетов, ружей и катеров со выюками, доставшимися в добычу Казахцам, едва мог уйти с остальным войском в Эривань. При сем же случае выручен пми и бывший Грузинский сердар, а нынть ген.-м. кн. Орбеллани в прошлом году попавший в плен. Что касается до Ганджинских Татар, захваченных в плене Баба-хановым сыном, то их более 400 домов возвратились на свои места и самая только малая часть у него осталась, а Шампидизцы вошли в попорность и ищут моего прощения. Собщая вам то, что точно было здесь по разстании моем с вами, прибавлю известия, принесенныя Ганджинским Татаринком, выбжавшим из Эриванскаго форштата, не выдавая оных за верныя по строгости моих правил, а не Персидских; оныя состоятъ в том, что Аббас Баба-ханов сын ушел уже из Эривани и увез с собою Мамед-хана Эриванскаго со всем его семейством, оставя с Мехти-Кулп-ханом в крепости 2,000 Персидских войск. Ганджинские Татары в Эриванском форштате все оставлены и ни один из них не увезен, а Эриванские Армяне и все Памбакские Татары, по словам того Ганджинца, выбежали в Памбаки.

АКАК, т. 2, док. 1467, с. 717

№ 62

**Письмо кн. Цицианова к Ибрагим хану,
от 17-го августа 1805 года №562.**

У нас никогда не водится, чтобы отряд отделенный от главнаго своего места и так в дальнем разстоянии находящийся, как отряд майора Лисаневича, защищающий владение в. высочест., не имел сношения с главным своим начальством; чтобы же оно было без препятства, то необходимо нужно установить почту, каковая учреждена и по всем местам в Грузии, где только стоят Российския войска. Для сего потребно в разных местах сделать посты, на коих поставить по 6 чел., долженствующих по очереди возить бумагу от одного к другому посту и при них по 10 человек конвоя, для того что одному возить опасно. Таковые посты от Елисаветполя до Гарани будут содержимы нашими казаками, отголть же до Шуши уже нужно, чтобы содержали подвластные в. высочест. и первый должен быть на Тертере, где есть и деревня, другой в Шах-булак и третий к Шуше будеще от Шах-булака до Шуши трудно ездить на одной лошади, то разделить на два и в Аскаране сделать пост. Скорейшее установление посты тем необходимее, что и мне нужно иметь теперь частыя сношения с ген.-м. Завалишиным, действующим в Гилянне Российскою флотисею и десантом, а потому и остаюсь я уверенным, что в. высочест. не замедлит скорейшим исполнением вышесказаннаго не словами, а самым делом и точностно. Деньги же за одну лошадь при проезде курьера платимы будут от Шуши до Шах-булака 120 коп. медью, а от Шах-булака до Тертеры 128 и от Тертеры до Гарани 1 р. 28 коп., а обыкновенныя письма, пересылаемые через посты, должны быть возимы без платы, только со всею верностно и чтобы не могли пропасть, в противном случае в. высочест. будет иметь в своем ответе.

АКАК, т. 2, док. 1468, с. 717-718.

№ 63

**Письмо кн. Цицианова к Ибрагим хану
от 23-го августа 1805 года, №571.**

Письмо в. высочест., в коем просите о присылке к вам доктора или Грузинскаго лекаря Татулу, для пользования сына вашего Мамед-Хасан-аги, я получил и сим на оное отвечаю: доктора у меня нет, котораго бы я мог к вам послать, а Татула – человек вольный, упражняющийся в вольной практике, и по законам, равно и

обычаям Российским пользующийся предоставленным каждому правом свободы, никем неотъемлемой. Следовательно принудить его к сей поездке противу его воли я не могу, ибо я не царь Ираклий и не царь Георгий, всегда так поступающие, да не хочу и быть таковым, поелику Россиянину несвойственно перенимать Персидские обычаи. Впрочем в. высочест., то я могу для лечения высокопочтеннаго сына вашего Мамед-Хасан-аги прислать знающаго лекаря из полковых, каковыя и меня лечат, да и каковой и в Шуше находится при батальоне, - разве майор Лисаневич его с собою возьмь.

АКАК, т. 2, док. 1469, с. 718

№ 64

**Предписание кн. Цицианова майору Лисаневичу,
от 27 августа 1805 года, №579.**

Я и прежде сего знал, что поход ваш кончится не к славе Российскаго оружия, что кончится реляцією и пвещением об уходе вашего неприятеля. Какая мне нужда до того, что Сисианские и Баргушетские жители, бунтовавшие с Абул-Фетхом приведены в повиновение, когда сам Абул-Фетх-ага ушел от вас и вы его упустили, ничего ему не сделав, и допустили Вакаским жителям уйти также в Ордубадския горы; так зачемъ же было и ходить, когда не надеялись об успехе? Когда вы делали сие для Персидской службы, то вам бы должно было идти в самыя горы, не бояться смерти и во чтобы то не стало, а его поймать, ибо я вас уверяю наперед, что теперь он проживет там до весны, а весною тоже будет в Карабаге, что и нынешняго лета. Какая же и польза от вашего похода! О Баба-хане я и без вас уже знал, как и о том, что Аббас, его сын, пересправился за Аракс; следовательно известия ваши для меня ничего не значуть и похожи на ваши воепные действия, а мне нужно знать что либо по-важные и именно: взяли-ли Кирман и можно-ли проехать от меня курьеру к Азад-ханову сыну? Вот что мне нужно знать и я буду о сем ожидать от вас рапорта. Абул-Фетх по отбытии вашем в Шушу опять возвратится в Капани и опять возгосподствует. Вы опять пойдете с войском не для военных действия, а для переговоров, которые ничем также кончатся, как и нынешние, о коих вы хотя не упоминаете, но я извещен о них. Бедные солдаты! Сколько им мучения от сих пустых походов, да и дождуться того, что и их не будут бояться Карабагские жители, как Баба-хана, ушедши в горы, и об них сие последние будут думать, что они бояться гор, не ведая, что сие произошло отглпшней осторожности начальника.

АКАК, т. 2, док. 1470, с. 719

№ 65

**Всеподданнейшей рапорт кн. Цицианова, от
29-го августа 1805 года, №38.**

Высочайший именный В.И.В. указ, от 6-го июля на имя мое состоявшийся, о Высочайшем утверждении В.И.В. постановлений, заключенных мною с Ибрагим-ханом Карабагским и Селым-ханом Шекинским, вступившими в вечное подданство Всероссийской Империи, и о всемилостивейшем соизволении осчастливить обоим сих владельцев и их семействам Высочайшими вознаграждениями по всеподданнейшему моему представлению, я 17-го сего месяца имел счастье получить именое таковое же всеподданнейшее и действительнейшее повеление, могущая истекать от приобретения Карабага, есть, как и в Высочайшем повелении В.И.В. упомянуто: 1] что совершенно обеспечится тем Грузия со стороны Персии и от Дагестана, и 2] через устройство прочных дорог для хождения купеческих караванов из Грузии через Елисаветполь и Шушу в Джеваде установится торговая связь с Астраханью, что впоследствии времени составлять будет существеннейшую для здешняго края пользу, тем паче, что по собираемому мною сведениям из Тифлиса в 16, а отсель в 8 дней караван Джевада достигъ может. На те же статьи Высочайшаго В.И.В. в оном указе повелении дерзая с благоговением представить на 1-е, чтобы я предварительно представил мнение мое, не нужно-ли будет при Джеваде для удобнейшего обеспечения торговли устроить укрепление, - что сколько я имею познания о сем селении, оно природою довольно укреплено, лежа в углу между двумя большими руками, в оном месте небогатоходными [Куры и Аракса] сделавшимся, равно и о том, что по неудобно-воображаемым жарам иостояннаго требования для наших войск там быть не может, разве, на основании всеподданнейшаго моего В.И.В. допесения от 1-го декабря ирсожняго 1804 года, обратить Джевад на временныя пристани на два времени года, т.е. в глубокою осень и зиму, имея большыя пакгаузыны в предполагаемом Сальянском креплении. На 2-е, чтобы я тотчас приступил к строению дорог, идущих из Елисаветполя в Шушу и из Шуши в Джевад, яко необходимо нужных как для торговых, так и для военных сообщений и буде потребны на сие чрезвычайные расходы, то представить смету, до какой суммы издержки, предполагаемая на исправление дорог, могут прогираться, - имею счастье всеподданнейшее донести, что до Аскарана, т.е. почти до половины дороги от здешняго города до Джевада, дойдя с войсками в кампания сего лета, приметил я, что кроме нескольких мостов на стремительных здешних реках по дороге починки весьма мало потребно будет для арбьявых или повозочных подвозов, должен будучи присвокупить здесь и о том, что недостаток в инженерах при мне лишает меня счастья выполнить Высочайшую В.И.В. волю относительно какъ обозрения дороги, так и самаго Джевада, не в наших руках, сче находящагося, а во владыки Ишарванскаго хана, - как я имел таковое же упоминут в реляции о приобретении сих ханств. О недостатке инженеров дерзнул я отозваться потому, что за употреблением к съемке Грузии оставались собственно при мне 2 только для военных движений и именно: свиты В.И.В. по чати квартирмейстерской майор Чуйко и кап.

Буцковский, из коих последний по домашним обстоятельствам просился в отпуск, да и *безпрерывно болен*; а первый, так как и усерднее и деятельнее другого ему равного не знаю, сначала приставлен был к надзору за казенными строениями в Тпфлисе, а в июле месяце послан к Тагаурское ущелье для устройства, по Высочайшем В.И.В. повелению, на прочной ноге дороги, на смену полк. Дренакина, который сколько ни усерден, на деятельности майора Чуйко не имеет; его же отозвал ко мне как для крепостного строения, когда ген. От инженер фон-Сухтелен разрешить представленные мною на его апробацшо перемены в его проекте, так и для данной мною кампанин, но он к сей не поспел и прибыл сюда по возвращении моем из похода.
АКАК, т.2, док. 1471, с.719

№ 66

**Письмо кн. Цицианова къ Ибрагим-хану,
от 3-го сентября 1805 года, № 623**

Хотя мне стыдно было читать письмо в. высокост., что, вы, будучи владельцынчий хан, после пожертвованных, каковыя для вас сделала сего лета Россия величайшими издержками и потеряла людей, требуете удовлетворения ваших подвластных - заплаты за 12 волов и 3-х лошадей и сами их сею бездельцею не удовлетворили, но зная, что у в. высокост. и васъ окружающих инго бога нет, кроме корысти и денег, - прошу мне объявить, которого полку Русские забрали оной скот; тогда тотчас прикажу заплатить в насыщении низкой вашей ачности к деньгам.

АКАК, т.2, док. 1472, с. 719

№ 67

**Письмо кн. Чарторыйскаго к Ибрагим-хану,
от 8-го сентября 1805 года.**

Е.в. всемилогостивший наш Г.И.Высочайше указать мне соизволил объявить в. высокост. следующее: Е.И.В., удостоив принять вас, дом ваш в все Карабагское владение в вечное подданство Российской Империи, единое имел к тому побуждение защитить слабая сила. В. высокост., от притеснений враждующаго вам сердаря Баба-хана. При первом разе вы ощутили уже благотворное действие высокомогущаго покровительства всемилогостившейшего нашего Г.И., видя не токмо владение наше и кр. Шушинскую отъ неприятеля огражденными, но и собственно особу в. высокост. охраняю отъ недоброжелательных людей вас окружающих, которые, какъ известно, питаютъ против вас злыя умышления и откладываютъ исполнение оных токмо до удобнаго случая. Си гласные опыты участия всемилогостившейшего приемлемаго в судьбе вашей, которая ныне получила новое бытие через славу победоноснаго Российскаго оружия, должествоваши наложить на вас обязанность возчувствовать толь знаменитыя щедроты Е.В. и утвердить вас тем паче в новом долге вашего верноподданства. Но сколько прискробо было всезгустийшему нашему Монарху слышать, что в. высокост., отзываясь, нечесто-сердечными ответами к главномууправляющему Грузиею ген.-отъ-ниф. Кн. Цицианову, ни мало не способствовали ему в защищении собственного и даже оставивъ малый и храбрый отряд полк. Карягина претерпевающимъ через несколько дней недостаток в провианте, не подав ему ни малейшей помощи. Все оне убедило Е.И.В. объявить в. высокост. чрез меня справедливое Его негодование, которое не превратилось еще в гнев по единому свойственному Е.В. милосердию во уважение старости лет ваших и того обстоятельства, что в. высокост. во время сих произшествий не получили еще известия о высочайшемъ утверждении вас в ханском достоинстве и вместе с оным знаком особеннаго благоволения, к вам и каждому вашему всемилогостившейшему изъявленным. Си внушения, из правосудия и милосердия Г.И. к великодушию и к оказанию на сей раз всемилогостившейшаго к вам прощения.

Но дабы изгладить вовсе такое невыгодное мнение, могущее укорениться в мыслях всемилогостившаго нашего Г.И., в. высокост. предстопить один путь, путь чистосердия, верности и усердия к Высочайшему Его престолу, коим шествуя, не будете вы никогда иметь причины раскаяться в вашем поведении, но напротив того возчувствуете в полной мере благодать и могущество Российской защиты навсегда и против всех врагов дома вашего. При том зная, что в. высокост. оружены людими замыслащими и приверженными неприятельской стороне более, нежели к особе вашей Е.И.В., Высочайше соизволяет, чтобы вы не токмо избегали отсобщества с таковыми, но по рассмотрению вашему, буде собственное ваше спокойствие того требует, можете предавать их под стражу Российскаго гарнизона, в Шушинскаго находящагося, отуда же могут они препровождены быть в Россию, где получаа приличное содержание, без всякого наказания, будут содержаться токмо в отдалении от своего отечества, для коего томено зловердно их пребывание.

Исполняя сим Высочайшудую во его Е.И.В., с отличным почтением к особе в. высокост. и пребуду...

АКАК, т.2, док. 1473, с.719-720

№ 68

Письмо кн. Цицианова к Ибрагим хану, от 8-го сентября 1805 года, № 628

Два письма и оба пустыя от вас получили: в одном вы хотите, чтобы я меньше майору верил, нежели Сеиц-хану, вашему яко-бы сыну. Майор присяжной человек и государю служить делом, а вы и сын ваш Селим-хан только языком; лучше бы вы родных сыновеи своих воспитывали так, чтобы они между собою как собаки не

жили и против вас не воевали, нежели набирать себе сынов подобных. В другом письме, что теперь не время; позвольте вас попросить уволить меня от наставлений ваших, ибо я не хочу учиться у того, который сам не знает время, когда и как поймай бунтующаго своего сына Абул-фетха и которого никто не слушает, никто не повинуется, без чего давно бы он пойман был. Впрочем, ожидая скорога ответа на письмо от 2-го числа его месца, остаюсь желающим вас видеть на деле, а не на языке усердным к службе Е.И.В. новаго Вашего Государя, которую ничем доказать больше не можете, как изволением Абул-фетха и доставлением ко мне.

АКАК, т.2, док., 1474, с.720

№ 69

**Письмо Ибрагим хана к кн. Цицианову
(перевод старый).**

Письмо вашей в.п. имел я честь получить, в котором вы изволили писать в разсуждении переговора с Мустафа-ханом Ширванским и его несслыханные к вам ответы; ибо всем я известил, как-то: Мустафа хан пишет, что Карабагския, находящаяся в Ширване, семьи разделяются на три части и что Джсвад и Мугань принадлежатъ Ширвану; то буде кто ежели кому либо 3 или 4 года дать пропитание, то можно ли присвоить, то как отец Мустафа хана, также и сам Мустафа хан будут присвоены нам, ибо мы не только Мустафа хана, но и отца его со всеми их родственниками 10 или 15 лет во владении нашем пропитывали напоследок, даже дав им пособие, отправили в Ширван, где и их утвердили их на ханстве. После же Надир-хана, как тому есть уже лет 60, как Ширванские жители неоднократно сюда приходили, но мы по соседству нашему, как отец мой, так и я вспяты им отдавали. Еще за несколько лет перед сим, как гр. Зубов был на р. Куре, что вам и самим не безизвестно, что в то время я усердие имел к службе Двора Е.И.В.; в тоже время как Ага-Мамед-хан вторично приходил во владение мое, то часть Ширванскаго войска в то время была соединена с Персидским, где мое владение раззорилось. Также и в сем году, - что вам и самим не безизвестно, как Баба хан с войском приходил сюда во владение мое, также Ширванское войско было вместе с Персидским, которая сражение имсли противу велико-славных Российскихъ войск, где Карабагское владение раззорилось, а Ширванское осталось без всякаго вреда. При всем оном, какая права имеет Мустафа-хан оныя вам изъяснить и что вы на оное соглащаетесь, то видно и перед ним никакого отличия не имею, и буде не отдадутся мне те семьи, которая находится в Ширване, то как я могу ли я исполнять приказания, насылаемая от Двора Е.И.В., и могу ли я возобновить привест к состоянию сие владение? Натурально, что где производится хороший торг и промысел, то отуда бежавшие других владений жители ни за что не выйдут; но по милости всемилогостившаго Государя государей и помощию вашего благоприятства надеюсь и прошу не только что возобновить и поправить владение находящимся в Ширване семьями, но отомстить им, Ширванцам, где надеюсь, что желание мое вам не противно будет. Также и в Российском обыкновении слышала я, что ежели кто кому пожелает служить, то неужели через 2 или 3 года можно того присвоить, и какое Мустафа-хан имеет право с вами переговоры иметь? Что-же касается до Джавада и Мугани, то всемъ известно, что Карабаг и Муган одним названисм именуют. Прежде сего во время отца моего Кыя-хан и Хусейн-Али-векиль и Мамед-Селим-хана отец Хасан-хан Муганские никакой разницы с Карабагом не имели, даже и во время пребывания гр.Зубова при р. Куре. Сафи-хан Муганский со всем своим семейством и владением были вместе с мною, что думаю и вам не без известно; но после Ага-Мамед-хана сказанное Муганское владение соединилось с Ширваном. Буде доказательство требует, то они сами, ежели правду скажут, доказать могут, - почему за нужнос стел высокопочтеннаго мелика Джимшида к вам отправить, который по присзд остальныхъ обстоятельства в.с. донссет.

АКАК, т.2, док. 1476, с. 720-721

№ 70

**Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану,
от 11-го сентября 1805 года, №661.**

Я ожидал от в. высокост. решительнаго ответа, а вы прислали целепое письмо, наставлениями для меня наполненное; прислали послем мелика Джимшида, чтобы он по Азиатскому обычаю к секретарию моему или к кому нибуд из любимцев забегал с обещаниями; но у меня ни любимцев, ни секретарей нет и сие письмо я начерно пишу своєю рукою, а буде переводчик прибавить или убавить слово, то в Сибирь съездить может, - вот наш закон? У меня мизры Алла-Верди нет, я печать не прикладываю, а прочта писанное по-Русски, подписываю своєю рукою. Вы призывааете через посла вашего мелика Джимшида, что я слово дал у Мустафа-хана войною взять Карабагския семьи. Тогда он был России неприятель, темъ что послан к Баба-хану, а теперь ищет подданства и покровительства России; следовательно я бы был изменчик своего Государя и отечеству моему, если-б отверг его, а я вам сказал: будет время, - вот и пришло, но переменившееся и иное. В.высокост., забыв стыд, забыв, что Россия потеряла сего лета для вашего ханства много воинов убитыми и ранеными, много потеряла болящими, произшедшими от мерзких вод вашего владения, как и я сам до сих пор болеть с Карабагскаго похода; забыв, что вы не помогли полк.Карягину, много потерпевшему; забыв, что вы благополучно под защитою Российскаго войска, в Шуше находящагося, отсиделись в оной крепости, - забыв все сие, требуете, чтобы Российския войска отомстили за вас Мустафа-хану. Что же, вы думаете, Россияне разве не люди и должны вам в удовольствие терят лучших своих воинов, из коих каждый вернее Персидскаго хана, на словах

все делающего? Мухаммед ваш приказ отомщат, а нам Христос приказал прощать; так к чему же мне теперь 50 лет от роду, вашей вере последую, отомстить Мустафа-хану? Где тут расуждение, где справедливость, где человечество? Тут нет ничего, кроме ваших Персидских правил, что мне бы хорошо было, а впрочем хотя вес свет пропадет; но мы никогда и для ста Ибрагим-ханов сему не последуем. Вы говорите, что вы служите не может Г.И., буде Карабагских жителей не возвратите вам Мустафа-хан; я благодарю, что вы о сем меня уведомили, ибо по сей причине я должен остановить присылкою Высочайшей Е.И.В. грамоты, к вам присланной, и объявление вам всемирнейше дарованного чина, так как и детям вашим, и возвратить все сие ко Двору, написав, что вы в письме ко мне отозвались уже нарушить трактат, при той Высочайшей грамоте присоединенной, и взять гарнизон.

Но прежде присутствия ко сей мере я заблаговременно последний раз, отправляя с сим Наревского драгунского полка подполк. Кн. Элизбара Эрнстова, спросить: каким числом возвращенных Карабагских жителей вы будете довольны, предупредая вас, что буде объявите болшее и Мустафа-хан на то не согласится, то я с ним трактат заключу, не смотря на ваш чепелой мне вопрос: по какому праву Мустафа-хан входить в переговоры со мною, - как будто я, от Е.И.В. всемирнейшего нашего Г.И. здесь поставленной в лице священной Его, обязан Ибрагим-хану или другому хану давать и вышесказанном отчет. Праву Мустафа-хану дано милосердие и человеколюбие ангелонодобного, великого из великих императоров Всероссийского, который всех кающихся прощает, принимает и сипнейшего десницею своего покрывает, - вот Его право. Как я думаю, когда Его владение защищать будут Российския войска, не окажет 300 четвертей провианта для их продовольствия, как вы мне сделали. За сим, ожидая ответа вашего от сего дня чрез 4 дни, а не так как вы сей продержали 8 дней, - естели, доколе вы верны будете, вам доброжелательный и готовый к услугам...»

АКАК, т. 2, док. 1476, с. 721-722

№ 71

Предписание кн. Цицианова майору Лисаневичу, от 28-го октября 1805 года, № 787

Доколе в. вст. Будете сидеть там, ничего не делая и не помышляя о выполнении моих повелений! Несколькое раз я подтверждал вам доводить до меня все известия из Тавриза, а вы не подумаете о том и я не знаю, в угодность ли Ибрагим-хана Карабагского вы от меня вероломство их скрываете и сношения с Абул-Фетхом не прекращаются, или хотите, чтобы и будущее сего те же мерзости наделаны были и половина ханства Карабагского отложились бы посредством сих предателей и я бы жертвовал людьми, не смотря на мою 37-летнюю службу, а вы бы религии инсали, что Абул-Фетх ушел. Здесь, дошли до меня известия, что Мирза-Мамед-Али Бек в Персии и уже в Тавризе; я было по сему известно принял сие имя за Мирза-Али-бека и сына его было посадил под караул. Изъясните сие хану, кто ошибку мою, но чтоб хан не меньше того перестал покровительствовать изменников, хотя бы то были родные его братья; а между тем позвоьте прилагасмое мое здесь письме вручит тотчас Ибрагим-хану и уведомит, зачем вы позволяете Абасс-Кули-Хану Нахичеванскому жить в Шуши и подговаривает в партию Аббаса Баба-ханова сына, будучи на меня в недовольствия за то, что ханата не прислал и не возвестил его Нахичеванским ханом...

АКАК, т. 2, док. 1480, с. 722-723

№ 72

Предписание кн. Цицианова Мамед-Хасан-аги, от 2-го ноября 1805 года, № 816

Батюшка ваш с.пр. Ибрагим-хан уведомляет меня, что Пир-Кули-хан приехал на Аракс и собирает войска, чтобы идти в Талыш к Мустафа-хану; но легко станется, что он вместо того, чтобы идти в Талыш, придет опять в Карабагское владение для разорения, и для сего-то в предосторожность весьма нужно, чтобы вы написали к Мамед-хану - Карачольскому, дабы он как можно постарался схватить Пир-Кули-хана или его убить, что ему легко сделать, и если он его поймает живаго и представить ко мне, то я дам ему за 2,000 червонцов. Буде же бы сумма сия показалась ему малою, то я могу дать и больше, лишь бы только он его достал. Мамед-хану же с Карачольским своим народом опасаться нечего, потому что он всегда найдет себе в Карабаге безопасное убежище. Повторяю еще, что может быть намерения Пир-Кули-хана клонятся к нападению на Карабаг, потому что он живёт близко Абул-Фетха, и сколько нужно, чтобы для безопасности сего владения склонить Мамед-хана к тому предприятию.

АКАК, т. 2, док. 1481, с. 723

№ 73

Предписание кн. Цицианова манору Лисаневичу, от 23-го ноября 1805 года, № 857

Репорт в. в.сб. Под № 117, в косм уведомляете меня, что Ибрагим-хан не давал Абул-Фетху деревень, а только обещал назначить, буде он, возвратясь, ко мне явится, я получил и должен при сем случае опять повторить вам, что в.в.сб. унощаете свою должность и не знаете в чем она состоит, когда не дописите мне и о самых важнейших произведециях. Приехавший сюда из Шуши об.-аудитор, при мне находящийся, уведомляет меня, что при нем еще Мамед-Хасан-ага умер, а вы меня о сем не рапортуете, считая, как и заключить должен, произшествие сие ничего незначающим, забыв верно, что он был наследник ханства и наиболее всех верней России, по сему случаю я нужным почел открыт в. в.сб. для единственного вашего сведения и хранения в непропускной

тайне, что после Ибрагим-хана и Мехти-ага, ни Ханлар-ага не бывать Карабагским ханом, так как они в соглашениях с Мирза-Али-беком и Фези-беком и их -то действиями Абул-Фетх-ага, с коим они в связях, намереваясь возвратиться в Карабаг. Для сего-то необходимо нужно стараться, чтобы ни Мехти-ага, ни Ханлар-ага не умножили своей партии к бедствию Карабага, потому что тогда по ирежнему могут там возникнуть бунты при усилении их, которые доселе одним усердием, верною к России и властною, какою имел Мамед-Хасан-ага, перевешиваемы были затем ханских детей, по слабости и недействию Ибрагим-хана. И так, буде в. в.сб. не захотите подвергнуть себя стражашему высьзанню, то предписываю вам с возможным тщанием и скромностию принимать за поступками их и всегда о самых важнейших ведах до сего относящихся, меня уведомлять. Джафар-Кули-беку же, о коем я слышу, что он горяч и вспыльчиваго нраву, внушите весьма тайно, чтобы он старался как можно себя воздержать и привлечь к себе знатную партию из верных к России и значущих в Карабаге людей, о чем и в. в.сб. С своей стороны не менее того должны стараться. И наконец считаю за нужное еще припомнить в. в.сб. о родословной ханской фамилии, которой я от вас требовал и которую предписываю не замедлить доставлением ко мне, поместив в ней по порядку, во первых, всю фамилию владельческого дома, ныне существующаго, а потом уже прошедшую, которая не может далеко простираться, как известно, что она берет свое начало только от отца Ибрагим-хана. - Пред самым подписанием уже сего ордера получил я донесение ваше о смерти Мамед-Хасан-аги, но все же вы неправы тем, что не рапортовали меня о сём неприятном произшествии с отезжавшим из Шуши об.-аудитором, хотя бы в двух строчках, кои бы верно вы могли удостоить написать.

АКАК, т. 2, док. 1482, с. 723

№ 74

Из письма кн. Цицианова к Ибрагим-хану, от 23-го ноября 1805 года, № 859

...Писанное к вам от Абул-Фетха и должен сказать, что письмо сие без словесных поручений ничего не значить; я ни во что ставлю то, что вы оно представили, когда приехавшаго от него Казим-бека не прислали ко мне точчас или для чего в. пр. не отдали его майору, чтобы он объяснил, в чем состоят те словесные поручения. А из сего я должен заключить, что в. пр. находитесь с Абул-Фетхом в тайных сношениях чрез переговоры, невзирая на то, что имеее письмо от первого Российского визиря, писанной их высочайшей воле Г.И. и заключающее в себя Высочайшее неудовольствие Е.И.В. на то, что в.пр. защищает изменников. Если же вы писали к нему, как говорите в письме своем, по моему повелению, то буде бы я когда и говорил вам о нем, то же с чем другим, как чтобы в.пр. постарались каким-нибудь образом его достать в свои руки и ко мне представить, которого бы я, скажу откровенно, отправил бы для безопасности из Карабага в Россию, где ему было бы содержание пристойнее и хорошее, а Карабаг остался бы спокоен. Но никогда не упоминал я чтобы вы его от меня обнадеживали уверениями, ибо я во весь мой век, никогда не обманывал, привыкшее чрез 50 лет всегда делать то, что сказал на словах, то могу ли я теперь иначе поступить или заверить бунтовщика в чем либо другом, когда вся мысль моя та, дабы отдалить его от сего края. Относительно известий от вас доставленных, что намерение шахзад есть в будущее лето напасть на Карабаг, то сего весьма можно ожидать, когда в.пр., заступая за изменников, сами подаете повод к разврату вашим подданным; когда правление ваше слабо и вам никто не поощряется. Сие-то было причиною и того, что малая хиндическая партия, Пир-Кули ханом послапная, отбила у ваших подданных 100 скотин. Если же бы умели управлять и содержать в осторожности своих подвластных, наказывая штрафом тех, кои оплошностью угнан скот, то им бы никакому не могли сделать вреда, ибо в.пр. нынешняго лета видел на опыте, что когда сам Баба-хан сержар с 40,000 пришел в Карабаг, то под защитою Российских войск в.пр. и народ Карабагский оставались спокойны в Шушинской крепости и он ничего не мог больше сделать, как пожечь поля. При таком же правлении не удивительно, что скот угнан; а можно ожидать, что и Карабаг разорится, при чем могу ли я оный защищать, когда в.пр. по слабости своей мне ни в чем не содействуете, ходатайствуете за бунтовщика, а с достойнейшим сынов поступаете весьма худо, с которым, благодарение Богу, я слышу, что в.пр. теперь только, когда он может быть отчаянно болен, начали обходиться несколько получше. Впрочем, пусть его приходить шах-зад; Русские умеют принимать таких гостей и знают, что им делать. А между тем я долгом считаю подтвердить в.пр., что не упоминая о ежедневных моих повторениях, чтобы вы не имели покровительства к изменникам, если и письмо первого визиря на вас действует, то в том воля ваша и не я виноват буду, когда вы поубиете себя и навлечете на себя праведный гнев Е.И.В.: от вас однако же зависеть все же заглядеть и тем именно, если в.пр. возможными средствами Абул-Фетха достанете в свои руки и мне его представите, Пир-Кули-хана же, находящагося в соседстве вашего владения, постараетесь каким-нибудь образом изловить или хотя подкупить кого, чтобы его убили, - что у вас по правилам Персидским ничего не значить. Впрочем воля ваша.

АКАК, т. 2, док. 1483, с. 723-724

№ 75

Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану, от 23-го ноября 1805 года, № 860
В пополнение письма моего, теперь же к в.пр. отправляемого, долгом считаю уведомить, что я почитаю Карабагское владение принадлежащим Российской империи; а потому по усердию моему к службе Е.И.В., заботясь

о сохранении целостности того владения, обдумывал и нахожу лучшим средством охранять оное при случае нашествия Баба-хана или сына его Аббаса на Карабаг следующим образом и таким, чтобы, не выстреля ни одного раза из ружей, можно было заставить неприятеля возвратиться назад; а именно тем, что если-бы Карабаг вам повиновался и если бы силою Российских войск истребили изменников, ибо не пужны уже вам с ними обманы, когда силу Российскую имеете; то известно в.пр. как Персияне воюют и в какое время только выходят могут на войну, т.е. тогда как хлеб уже на корню выеивает, чтобы можно было продовольствовать войска.. Следовательно надо поспешить, дабы хлеб был сжат до прихода его, о котором удобно можно предугадать, и свезен был в деревни, в горах лежащая; то он пришедши во владение в.пр., должен будет неминуемо или помирить людей с голода или уйти назад. Для поспешнейшей же уборки хлеба приказать деревням, лежащим в горах, да и вообще всем, чтобы одна другой для собственной пользы вспомоществовали, хлеб же можно увозить немолоченный, без чего опоздают уборкою оного, - следовательно и успех в предприятии не будет; а когда оный будет убран в деревни все жители туда войдут, в таком случае по неприступному местоположению для Персиян всех вообще деревень в Карабаге неприятель не в состоянии будет сделать ни малейшего вреда, так что ни один человек или корова не пропадет, если только не будет изменников, которые заблаговременно можно будет вызвать в Шушинскую крепость и там задержать. Приказ же о сей предосторожности должно отдавать не гласно, как у вас делается, что все ваши дела па базаре известны. Как и все приказы, ибо в таком случае известно станеть о сем в Тавризе; тогда Аббас Баба-ханов сын ускорить приходом и тогда опустошение полей будет по прежнему низбежно. Вот благонадежнейшее средство к защищению Карабага, которое и сообщая, в пр. и которое, если вы рассмотрите в точности, зная образ войны Персидской, то без сомнения его найдете хорошим и захотите посредством оного спасти ваше владение и тем приобрести себе бессмертную славу.

№ 76

Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 28-го ноября 1805 года, №48

С теснением сердца спешу всеоподданнейше В.И.В. довести, что наипреданнейший и вернейший раб В.И.В. Мамед-Хасан-ага, сын Ибрагим-хана Карабагскаго и наследник ханства по силе трактата Высочайше утвержденного, будучи одержим чахоточною болезнью, 19-го числа сего месяца помер и к прискорбью моему долгом ставлю при сем всеподданнейше присвокозничать, что с потерю его я лишился лучшей опоры для Карабага, какой всегда от него ожидал, ибо из всей ханской фамилии никого не знал я вернее его и усерднее к России. Оставшиеся по нем братья, сыновья Ибрагим-хана, только значущие, так как рожденные от законных жеп и могли бы претендовать па получение ханства после отца своего, по обычаю вообще во всей Азии существующему, что хан никогда при жизни своей не может даже и подумать, кого бы он избирал в наследники из своих детей; а после смерти его обыкновенно действует тут больше право сильного и кто имеет у себя у себя преимущественнейшую партию, тот и выигрывает всегда пред другими своими братьями. Первый из сих, бездетный, есть Мехти-ага, всемирнолюбивейший В.И.В. пожалованный в Российские гсн. - майоры, 33-х лет и рожденный от сестры Джевад-хана Ганджинскаго, а другие два-полк. Ханлар-ага 20-ти лет и малолетний Ахмедбек 10-ти лет, родные между собою братья, произошедшие от сестры Омар-хана Аварскаго. Другия же дети Ибрагим-хана, коих около 10, так как побочных, ничего не значут. Впрочем родословную всей фамилии ханской, восприявшей свое начало только от Пенах-хана, отца ныне владющего Ибрагим-хана, по получении оной, вследствие моего предписания, от майора 17-го егерскаго полка Лисаневича, начальника гарнизона Шушинской крепости, не оставлю препроводить к товарищу министра иностранных дел.

За сим приемлю смелость всеподданнейше изложить пред В.И.В., что как старший сын Мамед-Хасан-аги, по силе Высочайшей В.И.В. утвержденного трактата, признан его наследником, следовательно и наследником по всем правам Карабагскаго ханства, то дабы дядя его, вышепоясненные сыновья Ибрагим-хана, уснив себя теперь при жизни отца своего знатыми партиями, к стороне своей привлеченными, не вздумали бы, следуя прежним своим обычаям, ко вреду Карабага воспрепятствовать ему в получении законнаго своего наследства по смерти своего деда, - признал я за необходимое предписать майору Лисаневичу паищательнейше надзирать за их поведением и искусным обращением своим, сопровождаемым неприкосновенною тайною, стараться не допускать до умножения их партий и отвлекать от них им приверженных. Джафар-Кули беку же, старшему сыну Мамед-Хасан-аги и наследнику ханства весьма тайно внушить, дабы онъ вспылчивый свой нрав, стараясь сколько можно воздержать, чрез тихость и ласковое обращение привлек к себя знатную партию из всрных к России и наиболее значущих людей в Карабаг, дабы по смерти Ибрагим-хана, имея себя в них преимущественную пред дядями своими подпору, при сильном содействии России в его пользу поддержать свое право на владение Карабагским ханством. При сем случае могу также всеподданнейшее не присоединить, что оставшиеся после Мамед-Хасан-аги четыре законные сыновья - первые 3, сказанный Джафар-Кули-бек 18-ти, второй Шукур-Уллах-ага, находящийся по силе трактата у меня в аманатах, 16-ти и Хан-джан 12-ти лет, всею матерю, рожденные от сестры Джевад-хана Ганджинскаго, а последний, весьма еще малолетний, от сестры Джафар-Кули-хана Хойскаго, не имеют никакой другой подпоры, кроме надеяния па всемогущее покровительство и защиту В.И.В. Для сего почель я нужным мать перых троих отличить моим письмом и дерзая, в вознаграждение отличнаго усердия и верности к АВ.И.В. Мамед-Хасан-аги, для поощрения к тому и

других, всеоподданнейше испрашивать в вечный пенсioen обем оставшимся по нем вдовам гсн.-майорское жалование, каковое он получал, разделив оное пополам.

АКАК, т. II, док. 1485, с. 725-726

№ 77

Отношение кн. Цицианова к кн. Чарторыйскому, 27- декабря 1805 года, №949

Долгом считаю довести до сведения в.с. полученное мною достоверное известие, что Джафар-Кули-бек, сын и наследник покойного Мамед-Хасан-аги, внук Ибрагим хана, будучи им послан с частью Карабагской конницы для наказания за чинимые набеги на Карабагския селения Карадагских Куртинцев, подвластных Пир-Кули-хану Карадагскому, почтававшемуся в Персии за знатейшаго сердаря, разбить их и захватив несколько тысяч скота; сие тем наиболее для меня приятно, что случилось под его первым начальством войсками. И как он законный наследник Карабагскаго ханства и оказал себя в таких молодых летах, имея от роду только 19-й год, то сие без сомнения может привлечь к нему народ и большую часть беков, для поддержания его стороны, что здесь большое имеет действие.

№ 78

Рапорт майора Лисаневича кн. Цицианову, от 1-го января 1806 года, №138. - Шуша

Долгом поставляю в.с. довести, что Мирза Алибек и Фези-бек, находящиеся в своих деревнях, воровски увезли из Елисаветполя находящагося там в аманатах Мирза-Али-бекова сына Бебута и сами бежали и по всем замечаниям к Абул-Фетху, которому от Аббас-мирзы дано 300 человек конницы для произведения грабежей и возмущений в Карабаге. Аббас-мирза по прежнему в Тавризе, а Пир-Кулихан с несколькимистами Карадагских пошев на Мугань. Ибрагим-хан болен; слабое его правление и без сего по сему случаю совсем без действия. АКАК, т.2, док. 1490, с. 727

№ 79

Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану, от 9-го января 1806 г., №13.

Слабое управления в.пр., один уже раз навлекавшее на вас справедливый гнев Е.И.В., выводил меня из возможности терпения, обязывает предписать вам, что я по случаю сейчас полученнаго мною подтвердительнаго известия об увозе из Елисаветполя Бабул-бека и побеге Мирза-Али-бека и Фези-бека ушедших к Абул-Фетху, бунтующему Карабаг и которого пребывание в Карабаг я всегда в.пр. запрещал, напился в необходимости возвратити тотчас в Шушу сына вашего Мехти-агу, дабы он при жизни вашей служил вам помощию в истреблении изменников. О верности же Мирза-Али-бека я наперед предвидел и сие-то самое заставило меня взять от него аманата, что теперь и оправдано самим делом. АКАК, т.3, док. 1491, с. 727

№ 80

Письмо Мехти-аги, от 9-го января 1806 года, №14

Получа сейчас подтвердительныя известия от майора 17-го Егерскаго полка Лисаневича, что Бебул-бек действительно увезен из Елисаветполя Мирза-Алибеком и Фези-беком, с ним вместе бежавшими к Абул-Фетху, нахожу за нужное отправить вас тотчас в Шушу, дабы вы, по слабому правлению родителя вашего от старости лет, служили ему помощию. В же пр. священным именем Е.И.В. приказываю иметь должностно своею истребление подобных изменников и употребить всевозможное старание о поимке Мирза-Али-бека и Фези-бека, которых доставив, тотчас отправить в Елисаветполь, несмотря, что Абул-Фетх ваш брат. Да будет вам ведомо, что по законам Российским, если вы будете потворствовать брату вашему, бунтующему Карабагское владение, в подданстве Российском находящееся, то вы сочтены будете государственным преступником и не останетесь без строжайшаго наказания, какового может быть и не ожидаете. К исполнению же мною здесь вам повеленнаго должны вас побуждать милости Е.И.В. всещиплотивейшаго и великаго нашего Государя государей Императора, на вас пеземлянных без заслуг, вами еще неоказанных. АКАК, т.2, док. 1492, с.727

№ 81**Предписание кн. Цицианова майору Лисаневичу,
от 9-го января 1806 года, № 15**

Слабое управление Ибрагим-хана служить всегдашним предлогом к оправданию в. в.сб. слабого исправления должности. на вас возложенной. Если бы вы не потворствовали Татарам для сыскания вам от них похвал и если бы вы на деньги вам отпущенные имели шпионов при бежавших агаларах, и тем паче, что они были уже в подозрении, то сего бы случиться не могло. Приемля сие тем с большим прискорбием, что ваша оплошность в упуске двух важнейших беков отнесется к моему предосуждению пред Е.И.В. за выбор, каковой я сделал относительно поручения вашему бдительному охранению Карабагского владения от внешних врагов и внутренних бунтовщиков и возмутителей, - таковое беззастыдное для вас происшествие заставило меня возвратиться как Мехти-агу с мерзким его войском, так и сгерскую команду с орудием, присоединяя здесь в сплске данное сыну ханскому письмо. В же в.сб. Предписываю приложить всемерно старание к изволению Мирза-Али-бека и Фези-бека силою или деньгами и также забрать под стражу их семейства, буде остались, предворяя при том, что если вы их не отыщете, не достанете и не представите их ко мне живыми или мертвыми, то не избежите военного суда, коему я вас предаю во власти мне высочайше дарованной.

АКАК, т. 2, док. 1473, с. 719-720

№ 82**Предписание 9-го егерского полка майору кн. Уракову,
от 10-го января 1806 года, № 17**

Выступая в поход с войсками под Баку, я оставил в.с. здесь с мешком Джимшидом для принятия всех природных Карабагских семей от Мустафа-хана Ширванского, по силе 6-ой статьи трактата с ним заключенного, с коей влагаю при сем выписку. Природными же я почитаю все те, кои только не Ширванцы и живя в Карабаге, бежали в сие владение, а потому и народ, называемый Кешгири-Аранци, живший в Карабаге 80 лет, без всякого сомнения есть природный Карабагский, которых вместе с прочими Карабагскими семьями настоятельно требуйте от хана. Сколько же скоро все оныя будут выданы и дано будет от Мустафа-хана безопаснейшее прикрытие для препровождения оных через Ширванское владение до самой Карабагской границы, - о чем настаивайте от хана, то сдав их всех мешку Джимшиду с конвоем, которого потребует от него и о ком я к нему писал, имеете следовать ко мне под Баку; дожидаться же выдачи вам семей 5 дней или, между нами сказано, можете и 10, но не больше, и для переводов при вас оставил Кизлярского Терского войска дворянина Молчанова.

АКАК, т. 2, док. 1494, с. 728

№ 83**Отношение барона Будберга к гр. Гудовичу, от 14-го марта 1807 года.**

Во уважение представления в.с. об Елисейском султани Ахмеди Г.И. Высочайше соизволил пожаловать его в полковники с производением по чину сему жалованья, на таком же основании, как и другие Персидские и горские владельцы оным пользуются, т.е. назначая им сии оклады из собственных их даней или из даней вообще, от новоприобретенных областей получаемых, ибо я считаю излишним объяснять в.с., что назначенные, приписываемые в рескриптах из государственных доходов, приняты единственно по благопристойности, дабы не напоминать о дани людям, платящим оную.

Препровождая при сем к в.с. рескрипта на имя султана Ахмеда и копия с оного для вашего сведения, прошу чокорнейше вас приказать в канцелярии вашей сделать перевод с оного, для доставления к Елисейскому султани, ибо я не дожидаясь ждал воспользоваться сим отправленным переводом перевода.

Рескрипт Елисейскому султани, от 11-го марта 1807 года. С.-Петербург.

Оказанные оныя усердия и верности к нашему Императорскому престолу обратили из себя Наше всемилоостивейшее внимание. Во изъявление сего и в знак особенного к вам Нашего Высочайшего благоволения, жалую вас в чин Российского полковника, с производением по сему чину жалованья серебряного монетою из наших Государственных доходов, пребывая в твердой надежде, что сия Наша милость послужит к вашим верноподданническим обязанностям и что тем паче усугубится достохвальная преданность ваша к высокому Нашему Императорскому престолу. Впрочем пребываю к вам благосклонным.

Подписано «Александр»

Контраспиритивал барон А.Будберг

АКАК, т. III, док. 595, с. 327

№ 84**Письмо гр. Гудовича к Ахмед-султани Елисейскому
от 16-го апреля 1807 г., № 274.**

Е.И.В. по всеподданнейшему представлению и ходатайству моему об вас всемилоостивейше соизволил в воздаяние отличного усердия вашего на пользу службы Е.И.В. верности к Величайшему престолу, пожаловать вас в знатной чин Российского полковника с жалованьем по чину сербром, которое по истечении каждых 4-х меся-

цев и будет вам выдаваемо в Тифлисе сверх того всемилоостиванше удостоил вас Высочайшим рескриптом за собственным своим подписанием, каковой рескрипт препровождая при сем за печатью и особо перевод с рескрипта...

АКАК, т. III, док. 596, с. 327

№ 85**Рапорт ген. М. кн. Орбеллиани гр. Гудовичу
от 19-го ноября 1807 года, № 2041 - Сигнах**

Вызвав к себе Елисейского султана и старшин лезгинских для получения следующей в казну с них подати, имею теперь в том с ними расчет и получаю не умею. Поддат ту представить к в.с. Елисейский султан, говоря мне, что некоторая часть подвластных ему, имеющей жительство при подошве гор и по ущельям оных, без нуждення упорствуют взносить почтенное на них количество дани, просил представительства у в.с. моего о даче для острашки тех ослушников на короткое время воинской команды. Настоящее обстоятельство присмело честь представить воле в.с. и донесении, если в.с. угодно будет уважить просьбу сказанного султана, то за ближайшее средство к тому почитаю я 2 роты полка мне вверенного, расположенного Шекнинского владения в село Кара-булак, перевезть во владение султана Елисейского, исполнение чего не сделает препоны цели, для коеей в.с. те роты тамо оставить было угодно, ибо сел. Кара-булак стоит от Нухи в 8-ми, а от местожительства султана Елисейского в 22 верстах, то по экстренной надобности сказанные роты могут прийти отволь в Нуху чрез 6 часов. Когда в.с. удостоится согласиться сраспоряжением сим, то лезгинцы, видя близ себе Раойское российское, послушнее исполнять всякое от них требовање. Особенная верность и усердие к России сказанного султана, замечаны мною во все время нахождения оного в подданстве престола Российского, одолжат меня ходатайствовать о сем у в.с.

АКАК, т. III, док. 597, с. 327

№ 86**58. Письмо Мелик-Джимшида Мелик-Шах-Назарова
к ген.-м. Несветаеву**

Сим докладом приношу нижайшее почтение и уведомляю в пр., что и пред этим написал вам по-русски [письмо]. относительно положений Персиян: полагаю по настоящее время получил. Ежели теперь пожелаешь спросить о здешних обстоятельствах и происшествиях, то до сего числа ничего нет. В настоящее время шах-задэ [сидит], пребывает в Ардебиль, а Маратийский Ахмед-хан с сильным войском находится на берегу Аракса; дядя шах-задэ, по имени Хасан хан, находится с войском также при Ахмед хане Милостивый мой! Знай твердо, что 12-го числа [мая] месяца шах-задэ прибудет к берегу Аракса, чтоб построить мост и перейти в Карабаг. Страна эта находится под защитою всемилоостивейшего Императора и милости государя самодержца достигла на эту страну: поэтому Русское войско должно прийти сюда, чтоб не допустить Персиян перейти по его сторону. Положительно и твердо знай, - ежели по прошлогоднему Карабагский хлеб уйдет из рук или будет истреблен, то дела как здешнего Русского войска, так и здешней страны будут затруднительны, Умоляю, - доставь нам в это ближайшее время Русское войско со своим провиантом: по уборке с Богом хлеба отладим им на свой счёт. Да будет ведомо в пр., что в нынешнем году война будет с двух сторон: одна с Карабагской, другая с Эриванской, а большая война и много сражения будет в этой стране: - здешнее Русское войско должно быть сильное. Ежели вспоминаться о положениях Ширванских. Ата хан Ширванский прибыл к Мустафа хану и там переговорил, чтобы Хусейн-Кули-хан Бакинский или Ших-Али-хан вместе с Мустафа-ханом триехани бы к берегу Куры свидетелем с Маратийским Ахмед-ханом и условиться, чтобы шах-задэ попал на Карабаг с этой, а Ширванские ханы с той стороны. Снова надеюсь, что ещё до свидания Ахмед-хана с Мустафа-ханом доставшись нам Русское войско. Ежели войско опоздает прибыть сюда, то дела Карабага будут затруднительны.

АКАК, т. III, док. 598.

№ 87**Письмо Мелик-Джимшида Мелик-Шахназарова
к ген. майору Несветаеву от 16-го мая 1806 года. - Шуша**

Сим докладом приношу нижайшее почтение и уведомляю в пр., что прежде, при жизни своей, покойный Цицианов спрашивал меня о всех происшествиях и обстоятельствах сего Карабага. В бытность мою в настоящем году в Тифлисе, когда я хотел возвратиться сюда, в пр. приказали: какия обстоятельства о Карабаге и Персии узнаешь, напиши мне. По этому, милостивый мой, до сего числа я наполнил. И ныне, ежели пожелаешь спросить о здешних обстоятельствах и происшествиях, уведомляю в пр., что Пир-Кули хан взял часть Персидского ханства прибыл к берегам Аракса, а шах-задэ - вестник пришел - на этих днях с большим войском также придет, чтобы перейти по его сторону. Милостивый мой! Знай твердо, что ежели Русское войско скоро к нам не дойдет, то Персиян войдет в Карабаг, уничтожить хлеб и уйдет из рук, т.е. лишится хлеба, в тогда обстоятельства как Карабага, в отношении хлеба, будет испорчено, так и дела русского войска очень затруднятся.

Умоляю в. пр., доставь нам до конца мая Русское войско, чтобы Карабагский хлеб не ушёл из рук и не пострадал бы, или чтобы не допустить Персиян перейти по сю сторону. Докладываю также в. пр. о том, что вы писали Ибрагим-хану: ... заготовьте хлеб, чтобы прислать Русское войско. В. пр. хорошо известно, что случилось с этого странною в минувшем году относительно хлеба, - и теперь еще все голодны, зелень употребляют подобно скотине. Прошу, пока созреет здешний хлеб, пусть войско принесет с собою свой провиант: по уборке же с Богом хлеба, я могу дать войску хлеба по расчету. Вторично [повторяю], надеюсь, скоро доставишь нам Русское войско, ибо очень тяжкия для сей страны времена. АКАК, т. III, док. 599, с. 327-328

№ 88

Письмо Мелик-Джамшида Мелик Шахназарова к ген. Майору Песветаеву в конце мая 1806 года. - Шуша

Сим докладом приношу низжайшее почтение и уведомляю в. пр., ежели пожелаешь спросить о здешних обстоятельствах и происшествиях: в настоящее время Ибрагим-хан сбился с пути и великую Государеву службу оставил: он переговорил с Персиянами, привёл и приблизил их войско, чтобы самому соединиться с ними и вместе прийти и окружить с 4-х сторон крепость. Милостивый мой! При этом сыновья его Мехти-Кули-хан и Джафар-Кули-ага, никоим образом службу Государю не оставили; оба они пришли к благородному майору Дмитрию Тихончу и объявили, что мы всемилостивейшему Государю верно будем служить и что сколько мы отцу нашему Ибрагим-хану ни говорили: «это не есть дело, - не делай, служи хорошо Государю», - не осуществляется. Отныне воля ваша: каковы закон и польза великого Государя и ваша, так и поступай. Милостивый мой! Знай твердо, что майор не имел другого средства как только идти в ту ночь на Ибрагим-хана, ибо утром Персидские войско должно-было прийти, чтобы тот присоединился к ним; Ибрагим-хан семейство своё вывел из крепости. Поэтому майор с частью Русского войска пошёл войною на Ибрагим-хана и при суматохе убили пулюю Ибрагим-хана и несколько человек из его свиты. Мехти-Кули-хан и Джафар-Кули-ага хорошо служили всемилостивейшему Государю и отказались от коего отца. Персидское войско и теперь находится в Карабаге, а чрез эти 3-4 дня шах-задэ пришёл к крепости с сильным войском. Милостивый мой! Ежели в эти несколько дней Русское войско к нам не придёт - все дела наши пусты прошли. АКАК, т. III, док. 600, с.329-300

№ 89

Письмо борона Будберга к гр. Гудовичу, от 23-го июня 1806 года

В мае прошедшего 1805 года покойный кн. Цицианов доставил сюда акты, заключенные им с Ибрагим-ханом Карабагским и Селим-ханом Шекинским, которые вступили добровольно в подданство Е.И.В. В силу сих актов тогда же были отправлены к ним утвердительныя грамоты, в коих упомянуто, что жалуются каждому из них по знамени с государственным гербом и по сабле, в знак начальства. По причине смерти кн. Цицианова посылка знамен и саблей была остановлена; ныне же имею честь препроводить к в.с. два знамени с государственным гербом и две сабли, драгоценными каменьями украшенные, назначаемыя: одно знамя и одна сабля Ибрагим-хану Карабагскому, другое знамя и другая сабля Селим-хану Шекинскому, - о получении кои прошу покорнейше меня уведомить.

Поелику же известно из донесений ген.- л. Глазенапа, что Селим-хан колеблется уже в новом своём подданстве, а может быть в таких же расположениях находится Ибрагим-хан Карабагский, то прибыв на место и узнавши в точности все тамошния обстоятельства, в.с. изволите сами усмотреть, Высочайшего благоволения или оставить впредь до благоприятнейшаго случая.

АКАК, т. III, док. 601, с.330

№ 90

Рапорт ген.-м. Песветаева ген.-л. Глазенапу, от 18-го июля 1806 года, № 1739

В силу предписания в. пр., от 25-го июня под № 148, чтоб я как наискорее доставил подробныя сведения, что происходит в Шекинском и Карабагском ханствах после замены владеющих оными ханов, имею честь донести, что о Шекинском Селим-хане я уже рапортовал в. пр. и приложил оригинальны рапорты майора Парфенова. Сие донесение мое я надеюсь, что уже дошло к в. пр., потому вы уже изволите быть в подробности известны о всех изменнических поступках сего хана с майором Парфеновым и нашим отрядом, находившимся во владении его. Как те после сего происшествия и по выходе наших войск из Шекинского ханства с обеих сторон прервано всякое сообщение, то о теперешнем расположении Селим-хана и о том, что происходит в сем владении, мне неизвестно.

О Ибрагим-хане Карабагском, убитом при взятии егерями крепостцы, в коей он укрывался, я уже доносил в. пр., равно и о том, что по получении мною подробнаго донесения о всех случившихся при сем происшествиих не премину тутчас сделать мое представление в пр. Но как майор Лисаневич по сие время находится в по-

ходе против бунтующего сына Ибрагим-хана Абул-Фетха, вышедшаго с другой стороны в самую Карабагскую провинцию с 5,000 Персиян, кои он совершенно разбил и о чём точная реляция в след за сим будет представлена в. пр., то по той причине и не имел он времени сделать мне обстоятельнаго донесения о смерти хана. По возвращении же его теперь в Шушинскую крепость я на сих днях ожидаю по вторичному моему предписанию от него уведомления...

Относительно требуемого от меня сведения, кто именно должен теперь заступить место Ибрагим - хана, на его верность, имею честь донести в. пр., что определить сей пункт затруднительно и, по мнению, моему, разрешение оного зависить от Министрства, ибо в трактате, заключенном с Ибрагим-ханом, сказано, ... что новый хан должен быть избран потомственно и по старшинству колена». И так наследником ханства утверждён был тем же трактатом старший сын ханский, покойный Мамед-Хасан-ага, умерший в конце прошлого года; по нем остался старший его сын Джафар-Кули-ага, быть ханом, но управление ханством принял до Высочайшего разрешения старший сын Ибрагим-хана Мехти-Кули-ага. Уважение приобретенное им от народа и власть, каковую он имеет над ним по приверженности к нему лучших беков, хотя впрочем и Джафар-Кули-ага имеет у себя партию ему преданных; также усердие им оказанное, во-первых тем, что он не участвовал в измене отца своего; во-вторых, что по власти его над народом он собрал более 300 чел. Карабагской конницы, весьма много способствовал отряду нашему под командою ген.-м. Небольсина в развитии шах-задэ; сверх сего, что большим старанием его и содействием окончена в Карабаге уборка хлеба, и наконец, что к одним его попечениям отнестись должно продовольствие наших войск в Карабаге, - все сие сколько даст ему право надеяться на милосердие Е.И.В., несомненно того и делает его достойным сего сана. Впрочем и Джафар-Кули-ага также не участвовал в измене своего дяди и много отличил себя с своею конницею при развитии Абул-Фетха и возвращении угнанных было им Карабагских семей. Таковое усердие, преданность и отличная действия первого, а последнего право на получение ханства представляя на благоусмотрение в. пр., долгом считаю присовокупить, что по рапорту ко мне ген.-м. Небольсина уборка хлеба в Карабагской провинции почти окончена; жители, разбжавшиеся было в крепкия места, видя успешное действие паше над шах-задэ и Абул-Фетхом, возвращаются с доверием в свои места и Карабаг совсем почти успокоен.

АКАК, т. III, док. 602, с.330-331

№ 91

Рапорт подполк. Котляревскаго ген.-м. Песветаеву, от 19-го августа 1806 года, №221 - Шуша

По полученным мною сведениям, что Мехти-Кули-ага ведёт тайную переписку с Селим-ханом Нухинским, стараясь я узнать о том верно и на сих днях перехвачен человек, у которого хотя и нет письма Мехти-Кули-аги, но два к Селим-хану и жене его, сестре Мехти-Кули-аги, писанныя Магмад-агою, бывшим советником Ибрагим-хана, удостоверяют о справедливости того и, открывая какие-то новые замыслы их, упоминают о прошедших Ибрагим-хановых, а равно о том, что Селим-хан был точно участником в оных, и тем кажется несомненно тайная переписка Мехти-Кули-аги, что кроме содержания писем сказанных в них Мирза Джафар есть Мирза его, Мехти-Кули-аги, и пыле при нём находящийся. Письма же с переводами в. пр. представить честь имею.

АКАК, т. III, док. 603, с.331

№ 92

Предписание гр.Гудовича ген.-м. Песветаеву, от 20-го августа 1806 года, № 15

По рапортам в. пр. с приложением в копиях рапорта ген.-м. Небольсина, письма Селим-хана Шекинского и просьбы поданной от Карабагских и Шушинских старшин и жителей, хотя я основываясь на оных совершенно, - тем более не могу не дать уважения разведыванию, чрез которое ген.-м. Небольсин подтверждает открывающийся поступок подполк. Лисаневича и майора Джораева, без побудительных причин учинивших нападение на Ибрагим-хана Шушинскаого; каковой поступок, когда он справедлив, - как даёт сему вероятие ген.-м. Небольсине, - нимало не соответствует ни долгу, ни званию чиновников и потом предписываю вам по порядку нарядить, как следует произвесть над ними формальное следствие; подтвердя, что оное неупустительно без продолжения времени было окончено и представлено к моему рассмотрению. Относительно, до остающейся у подполк. Лисаневича грамоты, принадлежавшей Ибрагим-хану, оную извольте, от него отобрать, впредь до резолюции храните у себя и меня о исполнении всего уведомить. Заграбленные у Ибрагим-хана вещи, коль оное справедливо, прикажите тутчас отыскивать и отдавать.

АКАК, т. III, док. 604, с.331

№ 93

Отношение гр.Гудовича к министру военно-сухопутных сил Вязмитинову, от 21 августа 1806 года, №19
По рапортам мною полученным от командующаго войсками в Грузии ген.-м. Песветаеву открывается, что 17 Егерскаго полку подполк. Лисаневич и бывший с ним майор Джораев, без побудительных причин, с отрядом егерьей учинили нападение на Ибрагим-хана Шушинскаго, который не имея при себе войска, кроме послуж-

ников 35 чел. мужеска и женска пола и 1 жену с 3 малолетними детьми, находился по сю сторону кр. Шуши близ садов, на горе без всякого укрепления, и сам вышел из палатки на встречу отряда, не сделал ни одного выстрела; но егеря начали стрелять и колотить птыками, где Ибрагим-хан убит и все бывшее с ним именные досталось в добычу učinивших нападение. Все оное, сверх дошедших слухов и полученнаго письма от Мехти-Кули аги, сына Ибрагим-хана, также поданной от Карабагских и Шушинских жителей прощры о возврате разграбленных в не малом числе вещей, подтверждается по чинному ген.-м. Небольснм разведываюно. Повсему обстоятельству, хотя я не приемило оных письма и просьбы утвердительно за совершенное основанне к признанию виновными подполк. Лисаневича и майора Джораева, не менее однако же не мог не дать вероятия тому подтверждению, которое чрез разведывание предствияет над оными, подполк. Лисаневичем и майором Джораевым, иарядить произвести формальное следствие, дабы показать чрез то инаиче родственникам оного Ибрагим-хана и прочим покоровшимся народам, что сила законов и правосудие Е.И.В. нигде не дают места преступленным и доставляют всегда справедливую защиту. Учнив о сем ныне же всеподданнейшее донесение, за долг себе ставлю уведомить о том в в. выс.-о.
АКАК, т. Ш, док. 605, с.331-332

№ 94

**Письмо гр. Гудовича к барону Бундбергу,
от 21-го августа 1806 года, № 21**

По прежде полученным ною рапортом от ген.-л. Глазенапа и таковыми же к нему ген.-м. Несветаева хотя я всеподданнейше и донес Е.И.В. об измене 3-х ханов: Ибрагим хана Карабагского, Селим-хана Шекинского и Мустафа хана Ширванского, новонаступивших в подданство Российской Империи, но по последствиям теперь открываемся Хан Карабагский, как видно из рапорта ген.-м. Небольсина, секретно разведывавшаго о всех обстоятельствах сего важного происшествия, убить понапрасну подполк. Лисаневичем, от отдания коего под следствие я с ею же эстадого всеподданнейше доношу Е.И.В.: самой сын его, ген.-м. Мехти-Кули-ага, о ком подполк. Лисаневич рапортовал, что соединеннос ним действовал против отца своего, не участвуя во всем измене, прилеж жалобу на него ген.-м. Несветаеву обще с прочими почётнейшими старшинами Карабагскими за несправедливое убийство Ибрагим-хана Шушинского. И как сей самый Мехти-Кули-ага оказал достаточные опыты усердия и верноподданческой преданности своей и Е.И.В. по смерти своего отца, содействуя во всем ген.-м. Небольсину, действовавшему противу неприятельских Персидских войск, то я обязанности считаю повторить и теперь просьбу мою к в. выс.-у о Всевысчайшем утверждении его на Карабагское и Шушинское ханство. – Мустафа-хан Ширванский хотя и писал к ген.-м. Несветаеву, следуя Азиатскому, своему стилю, что одному только государю с государем-же доведет вести войну, а он не в состоянии противиться силе Баба-хана сардара, что однако же с одной стороны и справедливо, ибо он действительно не может ему противостоять без содействия Персидских войск, – за всем тем из сведений, полученных ген.-л. Глазенапом о Мустафа-хане Ширванском и из последних его писем. К ген.-м. Несветаеву, с коиx при сем представляю переводы в. выс.-о усмотреть *изволите*, что он во все сие время не был присокновен к измене. Самое неодование на него Персия и то, что часть войск Персидских, переправясь чрез Куру, раззарями и грабили некоторые его деревни, оправдывают его в неличности к оной, тем ещё больше, что он присланных от сына Баба-хана посланцев с письмами не принял, письма разорвал и сказал: *если ещё пришлёт с тем же предложением посланного, то он отрубить ему голову.* Наконец Селим-хан Шекинский, отказавшийся в нарушение трактата иметь во владении своём отряд войск Российских и допустивший подданных своих пасть неприятельски на наш табул, сколь ни дурно и вероломно в сем случае поступил также с начальником отряда майором Парфеновым, посадя его в яму, и достоин по справедливости за таковой изменнический поступок быть наказан, но из письма его, можно заключить, что напрасная смерть Ибрагим-хана и за ним бывшей родной сестры Селим-хана, огорчить его, подало мысль к сему Азиатцу, как бы и он мог опасаться подобной участи от Российских войск, в его владении расположенных; при чём волнение, между его подданными происшедшее, которых он пишет, что не отряд из своего владения, по малочисленности коего он не мог там оставаться в безопасности от возмолвавшей черни, что хан может быть и удержат мог. Впрочем по письму своему не отказываясь от подданства России, предаёт Высочайшему рассмотрению, своё в сем случае поведение и ожидает разрешения Е.И.В. Сообразив все сие, ещё повторю, что хотя он и должен быть наказан, нельзя однако же отвергнуть, чтобы непохвальный поступок подполк. Лисаневича с Ибрагим-ханом не подал причины поступиться на сие дерзкое действие.
АКАК, т. Ш, док. 606, с.332

№ 95

**Рапорт подполк. Котляревского ген.-м. Несветаеву,
от 22-го августа 1806 года, № 224 – Шуша**

По предписанию в пр. за №2225, почест и уважонне, следующая состоянню управляющаго Карабагом ген.-м. Мехти-Кули аги и Джафар-Кули-аги, много оказываются, по согласия и единоподания между ними удержат никак невозможно, потому что первый весьма хитр и склонен на все, как то доказывают и представленная мною в пр. при рапорте 19-го числа письма, а равно дает подозрение и то, что он ныне старается закрыть из-

мену своего отца; последний же есть истинно преданны России как по известному усердию и верности отца его, так и потому что имеет в аманатах родного брата. А для того, что он не скрывает измены Ибрагим-хана и может препятствовать Мехти-Кули-аге в случае дурных замыслов, старается сей уменьшить его силу, не давая сверх того пользоваться правами отца...
АКАК, т. Ш, док. 607, с.332-333

№ 96

**Письмо Карабагского чиновника Мамед-аги-Молла-Велиева к
Селим-хану Шекинскому.
[Перевод старый].**

Имел я счастье получить повеление ваше через Мирза-Мамед-Джафара и также рассказал он мне все словесный препорушения вами. Да будет объявлено вам, что господин мой Мехти-Кули-хан и я всегда в том намерении и помышлении, но такого никого нет, который бы допустил человека сделать такое дело, кое было – бы похоже на дело. Что и прежде случилось, вы известны о том и оное точно, что какое намерение имел Ибрагим-хан и какая была наша мысль не было то, а был один только переговор, при коем и вы присутствовали, – и кто знал о последствии? Но от Персиян, Абул Фетха Фезибка и прочих сим подобных людей дошло дело до сего. Средство можно было найти, *если бы человек сделал дело с терпением и умышленностию*, то он мог бы получить желаемое, но от некоторых людей здесь находящихся, которые без помышления дураки, изменники, сухины дети, корыстолюбивы и уловны, наконец сие дело дошло до сего. Теперь какая польза? Дело прошло и нельзя возвратить, а терпением, чтобы на свете оставить про себя славу и чтобы вы там, а здесь мой господин не могли понести убытка и сделал бы дело. Первый совет сего дела тот, чтобы вы от Мехти-Кули хана сердечно не удалились, а по наружности как бы то ни было – все можно обойтись; второй есть тот, чтобы каким нибудь образом с русскими заводить сношение и дружбу, и что чем они далее будут, тем русские будут в безопасности и безосторожности, и доколе Персияне будут близко, доколе они будут стараться таким же образом. Русские во всяком деле осторожны и инкто не может ничего выиграть у них. Словом сказать, вы заведите хотя малую дружбу с ними, чтобы открылся мне путь туда, и после увидите какое я сделаю дело. Отсель туда писать и посылать людей невозможно, ибо возьмут подозрение и вас назовут неприятелем Государю; *если откроется у нас коммуникация*, то наш Мехти-Кули-хан и мы сделаем надлежащее и лучшее дело, чему опять вы уже видели. Лисаневича и Джораева проливающими с глаз слезами: причину же такому без умышления выводу их, кроме Мехти-Кули-хана, может быть один только знал, а то никто другой не знал, и коего долго никто не знал, доколе не приезжал сюда человек из Тифлиса и не взял майора Лисаневича и Джораева проливающими с глаз слезами; причину же такому без умышления выводу их, кроме Мехти-Кули-хана, может быть один только знал, а то никто другой не знал, и хан при первом свидании своём с генералом попросил о том деле, коего долго никто не знал, доколе не приезжал сюда человек из Тифлиса и не взял майора Лисаневича и Джораева отсель. Мы ещё тому совершенно не дав веры, вследь за ними тотчас отправили Мирза-Алибека, Хаджи-Хусейн-Алиева сына, дабы он там жаловался из них, чтобы они погибли. А ныне если свое дело в сходство сего начнёте делать с терпением, то вы можете выиграть; а если по прошедшему делу, то после раскаяние никакую пользу не сделает. Что же Фези-бек и Машади-Хасан-бек говорили, – все обращение их соприятно с хитростию и обманом, и такими надменными разговорами своими и обманами они погубили владение, а теперь прибегают они к вам; но ныне они не искали вас, а теперь каким образом случилось, что они подружились с вами? Храни Боже, *если и вас погубят*, то после что они сделают. Нужным считаю вам донести пбо всем сем, и хотя имею ещё сказать много слов, но не у места здесь: если все то узнаете, вы тогда будете плакать.
АКАК, т. Ш, доп. к док. № 607, с.333

№ 97

**Письмо Карабагского чиновника Мамед-аги Мола Велиева
к Тутибегюму, дочери Ибрагим-хана, Селим-хановой жене.
[Перевод старый].**

... Намерение всего народа есть то, чтобы весь род покойного Ибрагим-хана был уничтожен, которых людей да уничтожить Бог и, конечно сие он совершить. Некоторые люди там стараются, – вы должны о том знать, и сделать такое дело, чтобы они не получили удовольствия. Мы точно и твердо знаем, что из ханского роду здесь мой Мехти-Кули-хан, а там вы, а прочие никто не желает осчастливитья сему дому. *Клянусь вам Богом*, что в том никакого притрастия нет; вы там будьте осторожны, не допустите таковых сделать некоторые дела.
АКАК, т. Ш, доп. к док. 607, с.333

№ 98

**Письмо гр. Гудовича к Мехти-Кули-хану,
от 26-го августа 1806 года, № 68**

По письму вашему к ген.-м. Несветаеву, представленному от него на мое рассмотрение, а я принял во уважение обстоятельства вами поясненные и, входя в положение разорившихся в прошлое лето Карабагских жите-

лей, управляемых вами до Высочайшего утверждения вас на Карабагское и Шушинское ханство, я всеоплачиваю предстательствуя, не оставил ходатайствовать предъ Е.И.В. всемилостивейшим и великим нашим Г.И. о Всевысочайшем во облегчение их прощении всей суммы, оставшейся невнесённого от прошлагодней данн. Между тем я, будучи известен уже об усердии и верноподданнической вашей преданности к Е.И.В., ожидаю, что в пр. употребите все наше старание, дабы провиант для войск Е.И.В., в Карабагском и Шушинском ханстве расположенных, доставляем был в достаточном количестве за цену определенную силою взаимных постановлений, кои-бы не имели в оном ни малейшаго недостатка и чтобы народ Карабагский пребывал в должном повиновении и непрерывной верности к Е.И.В.
АКАК, с. III, док. 608

№ 99
Письмо гр. Гудовича к Мехти - Кули хану
от 4-го сентября 1806 года, №140

Спешу уведомить в.пр., что Е.И.В. наш всемилостивейший и великий Г.И. по всеподданнейшему представлению моему об усердии и верности вашей во Всероссийскому Императорскому престолу, явными опытами доказанных по смерти высоког. родителя вашего Ибрагим-хана доставленном провианта для войск Е.И.В. и успешными во всем содействиями войсками против Персиян, Высочайше соизволил утвердить вас Карабагским и Шушинским ханом, жалую вам всемилостивейше и Высочайше утвердительную грамоту на ханство Карабагское, которая по уведомлению меня министром иностранных дел уже изговаривается при Кабинете Е.И.В., с каковым знаком особенного к вам Высочайшего благоволения Е.И.В. поздравляя в пр., остаюсь к полной и несомненной уверенности, что сия Высочайшая к вам щедрота, утвердив вас тем больше в верности и преданности во веки ненарушимых к всеавгустейшему нашему и великому Государю государей Императору, заставить вас управлять.

Вверенным вам народом Карабагским с крепостно и правосудием, содежа опыт во всегдашнем повиновении и неколебимой верности к Г.И., чем самым в.пр. обратите на себя внимание и Высочайшее благоволение милостивейшаго и всеавгустейшаго нашего Императора.

За сим уведомляю в.пр., что по прибытии моем в Тифлис я извещу вас о моем приезде, с тем, чтобы вы прибыли ко мне для принятия в присутствии моем присяги на верность Е.И.В.

АКАК, с. III, док. 609, с. 333-334

№ 100
Рапорт подполк. Дюнаневича ген.-м. Невзетасву,
от 4-го сентября 1806 года

На жалобу подданную на меня от ген.-м. Мехти-Кули-аги и старшин Карабагских честь имею донести, что Ибрагим-хан не имел от меня и майора Джораса никаких оскорблений высказывать за крепость с женою и детьми: в дела же как я, так и Джорас ни к какия не вмешивались исключая выполнения по трактату, о чём я всегда настаивал, но со стороны его очень мало было выполняемо. Выехало же он не для чего другого за город и секретно послал людей и переписки с Баба-ханом и сыном его Абба-Мирзою, также с бунтующим сыном своим Абу-Фетхом и родственниками Фезибекком и Мирза-Али-бекком, о чём я хотя много раз был уведомлен, но не имел верных доказательств, а для того и не доносил без вероятия главной команде. И как напоследок открылось, что Ибрагим-хан посылал секретно нарочного Карабагского жителя Нур-Мамеда к Баба-хану, с тем, дабы Баба-хан простил его за то, что он вступил в подданство Российское и с обещанием, что ежели он будет в нём уверен то он Русских истребит или выгонит из своего владения и просил для исполнения сего у него войска, и дабы связать больше родство своё с Баба-ханом обещался отдать двух дочерей своих за двух же сыновей Баба-хановых, для чего означенных дочерей из крепости вывез к себе. Баба-хан с своей стороны прощая сго во всем, обещался взять дочерей в жены своим сыновьям, дать ему войска для выгнания русских, 120,000 р. Тегеранского монетного денга и Карадаг для сына его Абул-Фетха. Нур Мамед прибыл не задолго предъ явного измения ханского и привёз все с собою вышесказанные условия и хотя бы прибыл секретно по многие о сем узнали, да многие же также мне о сем сказали, а вероятнее все Джафар-Кули-бек, внук ханский и сын покойного Мамед-Хасан-аги, наследника Карабагского, и Мелхик-Джамшид-люди верные и больше всех преданные к престолу Российскому; а напоследок доносящий на меня Мехти-ага подтвердили все то, что я слышал от Джафар-Кули-бека, Армянского мелика Джамшида и многих других карабагцев, да и от посылаемых мною за границу разведывателей узнал я уже совершенно, что по требованию Ибрагим-хана идут войска Персидского в Карабаг, и когда услышали Карабагские жители о приближении Персиян, то многие из них просились в крепость, яко обыкновенное убежище от неприятелей у хана, но он им запретил, сказывая, что войска сии идут его и чтоб они ничего не боялись, кочующим же Татарам приказал идти в горы, недалеко от Шушинского, куда и Абул-Фетху приказал также прибыть с Персиянами с Фарадж-Улах-ханом Шахсванским, зятем его, прибыл в Карабаг и прошёл уже Козлу-чай; со всех селений татарских приказано было прибыть всем вооружённым людям к нему. С Персиянами и Абул-Фетхом были у него безразстанная переписки людей и писем и Абул-Фетху приказал, чтоб он с 2,000 Персиян прислал к нему Мирза-Али-бека, о чём я также узнал наверное, и как по сиим случаям измена оказалась явного, то я послал для уговора онаго сына его Мехти-агу и

внука Джафар-Кули-бека, с тем, чтобы он разруша всё с Персиянами связи, возвратился – б со всем семейством в крепость, которые пробыв там большую часть дня, сначала возвратившийся Джафар-Кули-бек объявил мне, что он хотя несколько раз уговаривал хана отстать от Персиян, но кроме брани русских он ничего не слышал и сверх того хан его убедительнейше просил, чтоб он постарался звать в дом меня к себе и, поймавши там, отдать ему и также выкрасть брата своего Шукур-Уллаха, находящегося в аманатах в Елисаветполе, откуда же я ему отказался; сверх сего объявил, что нынешнюю ночь или хан уйдёт к Персиянам или Персияне с ним соединятся, после чего прибывший Мехти-ага также объявил, что он сколько ни старался уговаривать хана, но хан ни на что не соглашается и явно уже принял сторону Персиян. И так, не имевши уже никакой надежды иривест хана к раскаяние, решился в почное время его атаковать и, нежели можно, захватить живаго и назнач для сего 100 чел. егарей при пристойном числе офицеров, пошёл сам с ними для произведения в действо в крепости же приказал умножить по воротам и проломам караул, а остальных людям собраться к артиллерии; идущим для атаки офицерам и людям приказал, дабы отнюдь не стреляли прежде неприятеля и по приближении знающим язык кричали-бы, чтоб они, не стреляя, сдались бы с ханом. Я пошёл атаковать совсем другою дорогою и не той, которая прямо идёт из крепости к ним и где у них были караулы, и не прежде они нас открыли, как подошёл менее ружейнаго выстрела, и тут они, сделавши крик, пустили по нас сильную стрельбу. Я сколько ни кричал им, также и другие, уговаривая их не стрелять по сдаться, но они всё упорно продолжали стрелять и ранили егера, который чрез несколько дней и помер. За дерзость сию я приказал егерям выстрелить и броситься на них; егери с храбростно сие выполнили и в миг изменники были сбиты с крепкого из места, а хан с несколькими человеками остался убит пулею на месте, прочих преследовали егери по кустам и оврагам; сын его, дочь и жена, умершие от раны, не иначе могли быть ранены, как смешаясь при побеге с прочими в толпу, в кустах, от темноты почной не были узнаны; вещи изменников, оставшиеся в их палатках, яко добычу чрез оружие взятую и коей немного и было, отдал я в пользу солдат, но лучшия их вещи были унесены при начале дела их служителями, из коих Мехти-ага многое, после отыскал. Тут также мне явился в лагерь Мугалинский бек, который был при хане, и объявил мне, что 2,000 Персиян должны прибыть скоро, которых хан требовал с Абул-Фетхом, и что ханом уже несколько человек послано за ними, дабы они скорее пришли. Я, немедленно собравши егери, возвратился в крепость, где пужно было установить порядок правления и, прибывши туда на разсвете, занимаясь установлением онаго, сказал мне, что Персидское войско показалося напротив Шуши не более 2-х верст от онай, - спе было то самое, которое шло с ханом соединиться. Я выступил сейчас с 150 егерями и с несколькими Карабагцами конными при Джафар-Кули-беке; они, увидя нас идущих на них и узнавши от повстречавшихся с ним беглецов о участии ханской, обратились назад, мы же их преследуя, проткнули за гору Кирс и возвратили несколько татарских селений, им было преданных. Грамота Ибрагим-хану за собранные им 1,200 червонцев не могла поднесена без половинной подачи, без которой покойный главнокомандующий кн. Цицианов предписал не подносить; скот же отдал он добровольно на порцию отряду кн. Цицианова, проходившему прошлого году для выгнания Персиян из онаго. - От содержания ханского я несколько раз отказывался, но он меня несколько раз о сем настоятельно просил, сказывая, что его гость и яко одно семьянин, и хотя что употреблялось на Татар и Армян, при мне живущих, нужных для разных посылок и разведываний на сем посту, но не так много и совсем не то, что в тех регистрах показало.

Мехти-ага, почтвая меня кровавым своим неприятелем по мухаммеданским своим правам за смерть своего отца, не зная чем отомстить, вымыслил сделать на меня ложный донос с бывшими из Татар чиновниками Ибрагим-хана и в измене с ним вместе соучаствовавшими, коих и печати не могут быть действительны; Армянский же архиерей и другие старшины приложили от страха и боясь мщения Мехти-аги, коего правление к Карабаге так уже сильно, как Ибрагим-хана прежде бывшее и народ все от страха о сию пору называет его ханом. Сверх того долгом поставляю упоминать, что ежели-б Ибрагим-хан ту ночь яко изменник не получил бы должного возмездия, то на другой бы день Шушинская крепость должна быть в осаде от Персиян и изменников Карабагских; Аббас-Мирза, перервавшийся уже Араке, мог бы прийти также оттудова в 2 марта; в гарнизоне Шушинском провианту совсем не было, да и у служителей. На верность Ибрагим-хана сына Мехти-аги с его Татарами полагаюсь никак нельзя было, коих число гораздо превосходнее в крепости нежели Армян.
АКАК, III ч. док. 610, с.334-335

№ 101
Рапорт подполк. Котляровского ген.-м. Небольсину,
от 22-го сентября 1806 года, № 253. -Шуша

По повелению в.пр., за №1053, 100 чел. егери с 6-ти фунтовым орудием к соединению с отрядом полк. Карягина сего числа отправлены; конницы же Карабагской ген.-м. Мехти-Кули-хан дать отказался: 1] потому, что главнокомандующий, уведомляю о скором прибытии присяги на верность Е.И.В.; 2] что Аббас-мирза, по вернейшим сведениям, находится на Мугани, отчего легко может сделать впадение в Карабаг, на каковой случай для отражения его или отрядов, какие могут быть от него посланы, необходимо нужно иметь и здесь конницу; 3] что ныне время посева хлеба, кони жители занимаются и который в некоторых опасных местах прикрывают конницею, и наконец; 4] что пока Аббас-Мирза не уйдёт с Мугани, нужно иметь во многих местах конные караулы. Касательно же Джафар-Кули-бека долгом поставляю донести, что по истинной верности его и усер-

дно к России не может от него никогда прозойти ничего вредного по случаю утверждения Мехти-Кули-хана и он, быв известен о священной воле на спе Е.И.В., ничего не предпримет. док АКАК. III. док ., 61 I, с.335-336

№ 102

Письмо барона Будберга к гр. Гудовичу, от 25-го сентября 1806 года

По получении рапорта в.с. от 23-го марта, на Высочайшее имя писанного, в коем объясня претерпенныя Карабагского областю разорения от Персидских войск, вы изволите испрашивать, для облегчения участи тамошних жителей, всемилоостивейшего дарованы им той части подати, которая осталась еще не внесенною за прошедший 1805 год, я имел счастье докладывать Г.И. Е.В., находя меру сию весьма основательною и сообразною с Высочайшими попечениями о благе тамошних народов, соизволяет, чтобы в.с. не только Карабагским жителям объявили о всемилоостивейшем даровании им той части подати; которая не взыскана еще за прошедший 1805 год, но и с другими новоприсоединившимися народами поступили по сему же примеру, буде которые из них находятся действительно в бедственном положении, не ожидая дальнейших Высочайших разрешений, а донося только о том, что вами učinено будет. При сем случае вы не оставите внушить приличным образом ханам Персидским, Дагестанским и всем новоприсоединенным народам, что Е.И.В. ничего так не желает, как водворить между ними тишину и внутреннее благоустройство, за коими пеминуемо воспоследует собственное их благосостояние, а между тем Высочайше соизволяет, чтобы употреблены были все способы, с милосердием Его законами сообразные, для доставления обниженным правосудия и страждущим облегчения. Взяв в разсуждение налагаемая дани на Персидские и Дагестанские народы вообще, не можно почитать оныя иначе, как в виде политических даней, для единого означения подданства, доколе не восстановится между ними желаемое спокойствие, потом хлебопашество и торговля, который со временем могут открыты новые и важныя отрасли для государственных доходов. По сему предмету Высочайший намерения Е.В. пространно объяснены были в наставлениях, данных ген.-от-инф. кн. Цицианову от 12-го июля 1805 года, представляя впрочем на собственное его соображение. По доверенности, каковую Г.И.Высочайше соизволяет оказывать к в.с., весьма бы желательно было получить от вас хотя в кратких выражениях мнение ваше о внутреннем устройстве новоприсоединенных народов на прочном основании. АКАК, T.III, док. 612, с.336

№ 103

Высочайшая грамота ген.-м. Мехти-Кули-аги, от сентября 1806 года.

Нашему шобезно-верноподданому ген.-м. Карабагския земли наследнику Мехти-Кули-аге Наша Императорская милость и благоволение. Высочайшею Нашего грамотого, данною в прошлом 1805 году, удостоив вас и всех Карабагския земли жителей всемилоостивейшии принять в число наших верноподданных и за благо принять все условия, какия для пользы народа и дому вашего покойным отцом вашим с Нашим ген.-от-инф. Цициановым на вечныя времена поставлены. Мы с прискорбием услышали происшествия, за коими последовала смерть отца вашего Ибрагим-хана. Ныне же, зная, что вы не токмо. Пребывали тверды в обязанностях ваших к Нашему Императорскому престолу, но сверх того по особенному вашему к нам усердию оказали многия услуги Нашим войскам, - в вознаграждение сих достохвальных опытов вашей верности утверждаем вас ханом Шушинским и Карабагским, позволяя вам владеть сею землею под верховным Нашим покровительством, державою и защитою Росийской Империи, коей в верности подданство и в признании единственной Нашей над собою власти торжественно обязаны вы учинить присягу. Все обязанности ханства Карабагскаго, права и преимуществу оному дарованныя, какия письменно постановлены и к той грамоте от слова до слова приложены, Всемилоостивейше ныне подтверждаем как вам, так будущим по вас преемникам. За сим поручая вам управлять Карабагским народам с кротостию и правосудием, уверены. Мы, что вы и наследники ваши в преданности своей к Нашему Императорскому престолу и в точном выполнении своих обязанностей пребудете непоколебимы, как долг верного подданства того от вас требует. В сем уповании и в залог монаршей нашей к вам и народу Карабагскому милости дана сия Императорская Наша грамота, за собственноручным нашим подписанием и с приложением Государственной печати.

подписано: «Александр»
Контрасигнировал барон А.Будберг.
АКАК. т. III, док. 613, с. 337

№ 104

Рапорт подполк. Котляревскаго ген.-л.барону Розену, от 6-го октября 1806 года, №269. – Шуша

Получив сведение, будто бы Мехти-Кули-хан ведет тайную переписку с бунтовщиками Абул-Фетхом и Фезибеком и что, дабы более закрыть сле и не подать о себе сомнения, будучи весьма хитр, представил уже 2 пись-

ма от них полученныя, коих содержание ничего в себе не заключает, к ген.-м. Небольсину, - долгом поставляю довести, как равно и о том, что в связи с ними изменниками замечено о еще бывшим главнокомандующим кн. Цициановым и переписку его с ними весьма может быть справедливою. АКАК, т. III, док. 614, с. 337

№ 105

Рапорт подпола Котляревскаго ген.-л барону Розену от 6-го октября 1806 года, №271.

Внух Ибрагим-хана Джафар-Кули-бек, отъезжая для представления просьб главнокомандующему на утверждение, Мехти-Кули-ханом ему делаемяя и происходящя более от того, что сей не согласен с ним закрыть измену Ибрагим-хана, просил меня о представлении его в.пр., почему долгом поставляю довести, что он сын умершего наследника Карабагскаго ханства Мамед-Хасан-аги, - того самого, чрез посредство когото по силе и власти каковую он имел, вошел Карабаг в подданство России и который во все время жизни наиболее всех усердствовал, а также и помянутый Джафар-Кули-бек со вступлении Карабага в подданство, а особенно при смутных здесь обстоятельствах оказывал отличное усердие и верность и есть из всех один истинно преданнейший и вернейший. АКАК, т. III, док. 615, с.337

№ 106

Рапорт подполк. Котляревскаго гр. Гудовичу от 6-го октября 1806 годя, №272. – Шуша

Внух Ибрагим-хана Джафар-Кули-бек, отъезжая к в.с. для представления просьб на притеснения Мехтп-Кули-хана, происходящя более от того, что сей не согласен с ним закрыть измену Ибрагим-хана, о коей он достоверно известен, и для испрошения себя милости и покровительства в .с., просил меня о представлении его; почему долгом поставляю довести, что он сын умершаго наследника Карабагскаго ханства ген.-м.Мамед-Хасан-аги, того самого, чрез посредство которого по силе и власти каковую он имел, вошел Карабаг в подданство России и который во все время жизни наиболее всех усердствовал, а также и помянутый Джафар-Кули-бек со вступлении Карабага в подданство и особенно при смутных здесь обстоятельствах оказывал отличное усердие и верности и есть из всех один истинного вернейший и преданнейший Мехти-Кули-хан же, имея на него по вышеписанной причине злобу, и как сей по преданности и верности его к России может препятствовать ему, сколько он ни хитр, во всех дурных замыслах, в каковых замечен уже был, как видно из бумаг здесь находящихся, и покойным главнокомандующим кн.Цициановым, то старается всемерно уменьшать силу его и любовь народа, которую по приверженности онаго к отцу его и к нему имсет. АКАК, т. III, док. 616, с.337

№ 107

Письмо гр. Гудовича к Мехти-Кули-хану Карабагскому, от 29-го октября 1806 года, №311

По предварительному письму моему к вам, из Георгиевска посланному, я падеюсь, что в.пр. изготовились уже к выезду вашему в Тифлис. Теперь, уведомляя вас о переезде моем чрез снеговья Кавказския горы и о прибытии сюда, прощу вас, превосходительный и высокостепенный мой приятель, поспешить скорейшим вашим приездом в Тифлис для принятия в присутствии моем присяги на верность подданства Е.И.В. всемилоостивейшаго нашего и великаго Г.И. и для получения Высочайшей грамоты, всемилоостивейше вам дарованной на утверждение вас с достоинстве Карабагскаго хана, которую я вчера получил, с письмом сим я отправляю к вам нарочнаго и надеюсь, что чрез 7 дней по получении вами онаго я буду иметь удовольствие вас здесь видеть. Приятно мне также при сем случае уведомить в.пр., что я; приняв во уважение представление вами деланное о потереппии Карабагскими жителями большаго разорения чрез приход Персидских войск в Карабагское владение прошлого 1805 года, всеподданнейше доносил о том Е.И.В. и ходатайствовал о облегчении их участи. Почему Е.И.В., всецелый и великий наш Г.И., по родному Ему человеколюбиво и безприкладному милосердию, всемилоостивейше соизволил даровать им всю ту часть подати, которая осталась еще не внесенною за прошедший 1805 год и удостоил всемилоостивейшею грамотою Карабагских старшин и все народъ, которая хранится у меня до прибытия вашего сюда. Я, уведомляя в.пр. о сей неизречной Высокомонаршей щедроте, с тем чтобы вы предварительно объявили оной всем старшинам и народу Карабагскому, пребываю с моим к вам почтением и доброжелательством. АКАК, т. III, док. 617, с.337-338

№ 108

Отношение гр. Гудовича к Будбергу, от 14-го ноября 1806 года, №80

Шушинский и Карабагский Мехти-Кули-хан, о коем я имел честь уведомлять в.выс. - о., что ожидаю приезда его в Тифлис для принятия присяги на верность Е.И.В., прибыв сюда 11-го числа сего месяца, с должным об-

разом учинил присягу на вечную верность Е.И.В. в присутствии моем, по совершении которой вручена ему была от меня лично Высочайшая утвердительная грамота на ханство Карабагское, всемишосивейшии ему пожалованная, равномерно и другая Высочайшая - же грамота к Карабагскому народу, которая в присутствии хана, первых его чиновников и ахунда гласно прочтена была моим переводчиком и вручена Мехти-Кули-хану. Подлинную присягу им подписанную и утвержденную его печатью препровождая при семь к в.выс.-у, долгом считаю уведомить вас, м.г., что присланную также при почтеннейшем уведомлении вашем Высочайшую Е.И.В. грамоту, всемишосивейше пожалованную Мехти-Шамхалу Тарковскому на достоинство хана Дербентского, и другую обвествительную грамоту к Дербентскому народу я, по получении оных, отправил при моем ордере к ген.-инф. Булгакову, предписав ему при возвращении его с войсками из Баку на Лицию вручить Высочайшую грамоту Мехти-Шамхалу Тарковскому и в присутствии своем привезти его на вечную верность Е.И.В.: равномерно и 3 патента на чины всемишосивейше пожалованные властельному Мингрельскому кн. Левану и бывшим при Высочайшем Е.И.В. Дворе депутатами князям. Инколяго и Бажану Дадиани отправлено от меня к ген.-м. Рыкгофу для вручения оных каждому по принадлежности.

АКАК, т. III, док. 618, с. 338

№ 109

Предписание гр. Гудовича подполк. Котляревскому, от 21-го ноября 1806 года, №368

Мехти-Кули-хан Карабагский, совершив в присутствии моем присягу на вечную верность Е.И.В., получил от меня Высочайшую за собственноручным Е.И.В. подписанием грамоту, утверждающую его в достоинстве хана Шушинского и Карабагского, с оставлением при всех правах и преимуществах, с сим достоинством сопряженных. - Почему предписываю в.всб. оказывать ему во всяком случае должное уважение его достоинству и также как Российскому генерал-майору, отнюдь не вмешиваясь во внутреннее его управление, которое ему одному предоставлено во всей силе. Суд и расправа над подданными его также остаются в полной его воле и на прежнем положении, исключая смертной казни или лишения членов, которая в коротком Российском правлении не могут быть терпимы. Также если бы ему встретилось какая надобность кого-либо из подданных его вышедших из послушания, то немедленно в правильном его требовании делать удовлетворении. Попечением же вашим остается охранение крепости, сбережение людей командованно вашему верных, заботливость о продовольствии их провиантом, коего о безостановочном доставлении я имею от хана уверительное письмо и соблюдение во всей силе военной дисциплины между подкомандующими, дабы от них жителями не могли быть деланы малейшие обиды и притеснения.

АКАК, т. III, док. 618, с.338

№ 109

Предписание гр. Гудовича подполк. Котляревскому 22-го ноября 1806 года, №82

Предписав вам отнюдь не вмешиваться во внутреннее управление Мехти Кули-хана, нужным считаю дать вам знать также, что в рассуждении смертной казни, увечья или лишения членов я лично объяснялся, с ханом, что сие в Российском правлении терпимо быть не может, а потому теперь из подвластных его, подпавших уголовному предступлению, отдавал бы он тотчас вам для содержания под стражею, доколе по их обыкновениям и правам произведен будет над ними суд, после чего преступник по вине его будет сослан ссылку или получить другое какое либо наказание. Будеди вы хан сам пожелал, чтобы таковые были судимы по Российским законам, то немедленно производить над ними суд при команде вам вверенной и представлять мне на рассмотрение. Впрочем, если бы в.всб. заметили, что хан намерен поступить в противность данного им мне обещания и употребит над кем либо наказание лишением жизни или членов, то вы представьте ему, что сие было бы против данного им обещания, а между тем тотчас меня о том уведомляйте. Здесь нужным считаю заметить вам, что по необузданности и привычке к легковёрности того народа нужно, дабы в каких-либо неустойчивых содержании сего ордера и подтверждение хану, сделанное мною по сему предмету лично, хранимо было вами до времени в тайне.

АКАК, т. III, док. 620, с.338-339

№ 110

Отношение гр. Гудовича к барону Будбергу от 23-го ноября 1806 года, №84.

По прибытии моем в Тифлис я нашел здесь дождавшегося моего приезда Карабагского Джафар-Кули-агу, сына и наследника покойного Мамед-Хасан-аги. По ознакомлении моем с ним он подал мне письмо, при сем прилагаемое в выписке, в коем, упоминая о всех тех случаях, где он оказал своё усердие, не закрывая при том некоторых поступков и дела своего Ибрагим-хана, несоответственных данной им присяге на верность и трактату с ним заключенному, возложить надежду свою на безприкладное милосердие Е.И.В. и просить ходатайства моего объ осчастливлении его Высококомаршми щедротами подобно сверстникам его. Сей Джафар-Кули-ага, о коем я вкратце имел честь уведомлять вас в отношении моем под №66, хотя я и имеет также право на по-

лучение Высочайшего, утверждения его в ханском достоинстве, но как дядя его Мехти-Кули-хан не причастен было шимало в замещательствах своего отца, убитого о Ибрагим-хана, и по разортом подюнк. Лисапевича старался отратить его от неприличных поступков, также с частью своей конницы, выехав к ген.-м. Небольсину содействовать ему в поражении и прогнании Баба-ханова сына с -Персидскими войсками и, доставляя в то время на войска Е.И.В. провиант, показал отличные услуги своего усердия, при том все почтеннейшие Карабагские старшины прошли утверждения его в ханском достоинстве, как из просьбы препровожденной при весподданнейшим допосещии моем, от 21-го августа, в. выс. о усмотрет изволите: то по разортом ген.-м. Небольсина к ген.-м. Несветаеву и от него к ген.-л. Глазенацу, прежде ко мне дошедшим от сего последнего, нежели о Джафар-Кули-аге, которого впрочем и молодая лета, коих ему теперь 18, не позволяют иметь еще надлежащей опытности и и к управлению ханством - я всеоподданнейше представил Е.И.В. об утверждении ханством - я весподданнейшии представил Е.И.В. об утверждении ханом Карабагским его дядю, на что и имел счастье получить Высочайшее решение и всемплошнейшую грамоту, ему дарованную, на утверждение сего ханом, которая по прибытии его в Тифлис и его по принятии в присутствии моем присяги на верность Е.И.В. ему от меня вручены. За всем тем и Джафар-Кули-аги, также не участвовавший в поступках деи своего, несоответственных данной им присяге на вечную верность Е.И.В., в то самое время, когда Мехти-Кули-хан действовал при отряде ген.-м. Небольсина, он с другой стороны при майоре Лисапевиче с частью Карабагской конницы показал опыты своей преданности и усердия Ордубада при возвращении 3,000 Карабагских семей, увлеченных с помощью Персидских войск Абул-Фетхом, - дядею его, находящимся в бегах. Все таковыя сведения, забранные мною от нем и сделанные в разговорах примечания при личном с ним обращении, что он имеет искренне расположение и приверженность к Высочайшему престолу Е.И.В., к чему отнеси можно и выражение им употребленное в данном дяде его Мехти-Кули-хану Карабагскому обязательстве признавать власть его. Высочайшие ему дарованную с достоинством хана, и быть в его повиновении, доколе Мехти-Кули-хан сам пребудет в должном повиновении Е.И.В., поставляя меня в обязанность покорнейше просить в.выс.-о. чтобы во уважение его усердия и верности, также и того, что он по роду и достоинству своему есть первый в Карабаге человек по хане, как наследник старшего сына Ибрагим-хана, покойного Мамед-Хасан-аги, исходивствовать ему въ примере другим Высочайшии вознаграждение чином с жалованьем по чину серебром.

АКАК, т. III, док. 621, с. 339

№ 111

Выписка из письма подданного Карабагского Джафар-Кули-агоу.

Священное имя Е.И.В. всемишосивейшего великого Г.И., славящееся по всему свету правосудием человеколюбием и удостоением из служащих Ему верно и усердно каждого сообразно его заслугам, заставило покойного отца моего с самого прибытия в Тифлис исподбитых Российских войск под начальством кн. Цицианова, искать со всею преданностию и усердием сильного покровительства и подданства Е.И.В. всемишосивейшего Государя государей Императора. В то самое время хотя Персидский шах посылал к отцу моему фирмами и давал ханства с предоставлением ему полной власти над владением, но покойный отец мой, удивляемый правосудием Е.И.В., не согласился на сии предложения и предпочел всему верноподданническую службу Высочайшему Российскому Двору. Опыты сего первоначально показаны с прибытия в Грузию высокопавных Российских войск чрез начальные с его стороны переговоры с Мелик-Джымшидом, находившимся тогда при кн. Цицианове дабы посредством его получить в искомом удовлетворение. Следствием сих переговоров было то, что по взятии Гянджи, ныне Елисаветополя, кн. Цицианов прислал майора Лисапевича, посланником к деду моему Ибрагим-хану для приглашения его вступить в подданство Российской Империи. Хотя же тогда другие и приглашали покойного деда моего повиноваться Персидскому шаху, но отец мой, не допустил как - его предать себя со всем владением в подданство и покорность Е.И.В., чему свидетелем был майор Лисапевич. Потом, при свидании деда моего с покойным кн. Цициановым на Курак-чае, он б... также главным действующим лицом и по заключения трактата выдал своего сына Шукур-Уллаха в аманаты, доказывая тем непререкаемое свое усердие, также принять войско Российское, он отдал Шушинскую крепость во владение Высочайшего Двора сам кн. Цицианов и прочее воинские начальники были ему свидетелями. В таком расположении и верности к Е.И.В. покойный отец мой пребывал до самой кончины. По смерти же его неблагонамеренные люди, неприятели России, начали оказывать измену, но я, когда кн. Цицианов выступил с войском к Ширвану, следуя наставлениям я усердно покойного отца моего, собрал войска и наказал Карабагских жителей, - о чём уведав, кн. Цицианов обиадежил меня в получении щедрой милости от Е.И.А. однако-ж в отсутствие кн. Цицианова неприятели взяли верх над слабым и престарелым моим дедомши уговорил и льстивая предложения подействовали над ним; но я оставая в молчании поступки его, с данною присягою несходственные, к ком он неблагомысляющими был доведен и от коих последовала несчастная его кончина, - скажу только, что я все средства употребил отклонить его от оных, но когда не возмозло сие влияти, я открыл начальнику Шушинского гарнизона о сих замечательствах и предварил письмом, которое видел майор Лисапевич, меньшого брата своего Шукур-Уллаха-агу, находящагося в Елисаветполе, коего хотели выкрасть отсюда, чтобы он, остерегаясь делать побег презрев все ему предложения, пребыл бы по конец жизни своей в твердой и ненаружимой верности к Е.И.А., стараясь исполненных за ним поимать и отдавать начальству. Сам Богъ ведает, что я пребывал по всей справедливости верным Е.И.В. и доказал то делом, когда по несчастной

Донесение Шушинских страши и жителей 1806 год.

коннице деда моего, на другой день, успокоив народ, я вместе с майором Лисаневичем выступил с Карабагского конничей против Персидского войска, стоявшего тогда супротив крепости, и содействовал отряду войска Е.И.В. в разбитии и прогнании оных. По прибытии же ген.-м. Небольсина в Аскран для вспомоществования Карабагскому ханству я хотел выехать к нему с своего конничей и по возможности оказать услугу, но майор Лисаневич по доверенности ко мне поручил мне управление крепостью, а сам с дядею моим Мехти-Кули-ханом пошел для соединения с ген.-м. Небольсиным; возвратясь потом отсюда, выступил с войском к Ордубаду, а с ним вместе и я, соединясь с своим конничей, разбили Персидский войска и возвратили Карабагских жителей до 3.000 семейств, увезенных Абул-Фетхом. Здесь, не упоминая о неудовольствиях на меня моего дяди Мехти-Кули-хана, я не могу умолчать пред в.с., что когда потребовать от меня письменного вида в том, чтобы я признавал власть Высочайшему Двору, хану от Е.И.А. с достоинством хана и не выходил из его повиновения, то я дал ему обязательство, что доколе он сам пребудет в ненарушном повиновении Е.И.В., доколе и я с покорностью буду ему повиноваться и признавать его власть.

В заключении всего я, возлагаю все мое упование на безприкладное милосердие Е.И.А., прибыл в в.с. и поручил себе милостям и благорасположению вашему, надеюсь, что ходатайством вашим пред Высочайшим престолом я не оставлен буду подобно сверстникам моим щедротами Е.И.А. Впрочем, что в.с. благоутробно мне будет приказать я все то буду стараться исполнять и, поступая по советам вашим, служить со всем усердием Е.И.А. до пролития крови моей. Семейство бываю в безпокойствии, то покойный Ибрагим-хан 30 лет находился с усердием в повиновении Высочайшему Двору; когда же инспектор кн. Цицианов прибыл в Грузию, то покойный Ибрагим хан всегда посылывал к нему людей с письмами и по прежней своей покорности изъявлял свое усердие и совершенно прервал он ту самую связь, которую имел он к Персиянам. Прошедшего года выехал он на Курак-чай, где увиделся с инспектором и возобновил свою покорность, заключив трактат о подданстве, вручил вышесказанному инспектору и он за подписаньем своим взаимно отдал копию, с тем чтобы никакой несправедливости не было учинено со стороны нашей, также с нашей стороны никакого не было бы сделано неисполнения. Ибрагим-хан по чистосердечию и усердию своему сдал крепость Государю и непобдимое войско поставил в оную и хотя владение сие было разорено, но за все время тем сие отпускал на войска провиант и давал на содержание майоров Лисаневича и Джораева, что описано в реестре, и против трактата никакого исполнения не сделал: но майоры Лисаневич и Джораев не могли обойтись с народом, поступали с нами худо, притесняли подданных, и без ведома нашего входили в некоторые дела здешния, которых не касались до них. Покойный Ибрагим-хан же, будучи огорчен такими поступками их велел разбить палатку за крепостью и остановился там с одною женою и тремя сыновьями, а остальных жены и дети находились в крепости, но чрез каждые 2 или 3 дня садил он в крепость и оттуда в свою палатку. Между тем, получено было известие, что Персидские войска идут и хан дая козлы своего владения, дабы по прошлагоднему не лишиться урожая, дал условие майору Джораеву и сделал распоряжение такое, чтобы до прибытия сюда Российских войск он и обошелся с Персиянами, и для того посылал людей к Персиянам и останавливал их: но майор Лисаневич и мпашвар, нечаянно взяв войско в полночь пошли на хана, прежде убили его, а потом жену, сестру Алшханову, одну дочь и сына его и там спрятавшихся до 30 чел., чиновников и родственников убили все имение их деньгами и вещами, уборы и палатки ограбили и раскватули, приведя тем нас и соседей наших в отчаяние. Если точно Ибрагим хан сделал противное подданству Высочайшего Двора, то должны были они взять его со всем семейством и родственниками в крепость, содержать их там и о том донести Высочайшему Двору и какие бы впоследствии разрешил от правосудия Высочайшего Двора, кто бы мог оному противиться? А потому всеподданнейшая просьба наша подданных первая есть то, чтобы предать дела сие правосудию Е.И.В., случалось ли когданибудь подобное дело, и буде исследователи суда Высочайшего Двора не выслушают и не будут исследовать то воля их - а мы просим исследовать, потому, что сие относиться к правосудию и славе Е.И.Р.

Вторая просьба наша есть та, что какия мы сделать издержки на майоров Лисаневича и Джораева, тем списком обстоятельно мы написали и представляем вам, из коего все подробно узнаете. Третья просьба наша состоит в том, что прошлой зимы требовал Лисаневич 4.000 червонных и тогда объявил нам, что инспектор кн. Цицианов писал к нему, что по зарплате сих 4.000 червонных то письмо инспектора и грамоту великаго Государя, в коей объявлено и жалованье Ибрагим-хана поднесет к нему, тогда майор Лисаневич взял у нас 1.200 червонных и если бы он счел следующую цену за провиант на год и за скот ему отпущенные, то более 1.000 червонных составляло - бы, но он те письма инспектора, те - же грамоты Высочайшей не объявил и все сие предоставляем воле в.пр. При чем известно вам все стесненное положение Карабагского владения и что последовало прошедшего года и нынешняго, почему просим сделать нам такое дело, чтоб Карабагские подданные были несколько лет освобождены от дани, дабы по милости Высочайшего Двора могли возвратиться опять в свое состояние, а после служить по силе трактата. Четвертая просьба наша есть та, что покойный Ибрагим хан при жизни своей постановил наследником старшего сына своего Мехти-Кули-хана, написал условное письмо, утвердил своей печатью и велел печатать оно в ханстве, кади и все Карабагским и представил ему лошью войско, и он при жизни отца своего и по смерти сохранил нас и обходился с нами таким образом, что всячески мы благодарны и довольны им и нималейшего притеснения от него не терпим, также мы по вышесказанному условному письму были в повиновении и под его управлением и пребудем. А почему всепокорнейше просим в.пр. представить обстоятельства сии Высочайшему Двору Е.И.В. всеимпостивнейшаго Государя нашего, дабы утверждением его из лил свою шерую милость на нас.

АКАК. т. III, док. 624, с. 340-341

Отношение барона Будберга к гр.Гудовичу от 7-го ноября 1807 года. - С. Петербург

Отношения в.с. от 23-го ноября, от 3-го и 6-го декабря прошедшаго 1806 г. писанныя получены здесь исправно и в свое время представлены мною Высочайшему воззрению Е.В. Сколь ни велика была доверенность Т.И. ко всем подвигам в.с., приятно для меня уведомить вас, что последние распоряжения наши, приведшия к повиновению весь Дагестан, усугубили всеимпостивнейше Е.В. благоволение к особе вашей. Все представления в.с.

№ 112

Рапорт подполк. Котляревского гр.Гудовичу от 13 декабря 1806 года. № 318. Шуша

Аббас-Кули-хан бывший Нахичеванской, живучи в уезде Карабагского владения Сиспац данном ему для прощельства Ибрагим-ханом, грабиль и притесняет всех проезжающих из Тавриза, Ордубада, Нахичевани и прочих мест кушцов, о чем по многим доходившим ко мне в отбытие отсель Мехти-Кули-хана просьбам писал я к нему и требовал удовлетворения ограбленного им Тифлисского купца Амбарцума; но как он того не сделал и отдал только часть вещей худших, лучшия удержал у себя, то по приезде Мехти-Кули-хана просил я его отписать еще к нему. О таких поступках Аббас-Кули-хана имею честь довести в.с. долгом поставляя представлять, что кроме оных пребывание его на границе Карабагского владения может быть вредно и потому, что он ведет переписку с Аббас-Мирзою, сыном Баба-хана, в Тавризе находящимся.

АКАК. т. III, док. 642, с. ?

№ 113

Письмо гр. Гудовича к матери Джафар-Кули-аги Хейр-эн-Ниса-бегюм от 31-го декабря 1806 года, №470

Письмо ваше, в коем просите не оставлять сына вашего Джафар-Кули-агу, я получил и в ответ на оное приятно мне уведомить вас, что я по участию в нем приемлемому и по расположению к нему не преминул теперь же писать к высокостепенному Мехти-Кули-хану, требуя дабы он отдал во владение его 36 деревень, по данному им мне лично обещанию и я надеюсь, что он конечно, от слова своего не отступит. Дабы при том не могли встретиться какия либо притеснения ему от хана, чего однако же не ожидаю, то я просил высокостепеннаго Мехти-Кули-хана, чтобы в случае взъскания каких либо повинностей с подвластных вашему сыну деревень, каковыя они обязаны наравне с прочими нести во всякое время, или других каких требований, также взъсканий и штрафов, делал свои приказания чрез сына вашего, яко их господина. Подвластные же обязаны будут находиться всегда в должном послужании и повиновении к хану яко законному владельцу. Все высочайше над ними поставленному. При чем я уверен, что сын ваш также не отступит от данного мне обещания и под руководством вашим, исполняя всегда долг свой противу высокостепеннаго Мехти-Кули-хана, сохраняя непременно к нему послушание, повиновение и должное уважение его особе, не подаясь с своей стороны ни малейшаго повода к неудовольствию, но будеть стараться снискать дружбу его жить с ним в согласие, от коего и собственная его польза зависит будеть.

АКАК. т. 3, док. 623, с. 340

были в полной мере одобрены, и какой воспоследовали на оныя Высочайшия разрешения, и долгом почитаю сообщить здесь по порядку.

Джафар-Кули-агу, сына покойного наследника Карабагскаго, Г.И. всемилостивейше пожаловал в полковники, соизволяя, чтобы жалование по сему чину производилось ему из даше, ханством Карабагским платимой: рескрипт на имя его состоявшейся и копия о онаго имею честь при сем препроводить к.в.с. Алмазное перо назначенное бывшему хану Шекинскому Селиму, всемилостивейше жалуетсЯ Джафар-Кули-хану Хойскому и Шекинскому.

По смерти Ибрагим-хана оставшиеся знаки знания с Российско-Императорским гербом и саблю драгоценными камнями украшенную Г.И. всемилостивейше жалует Мехти-кули-хану Карабагскому. Впрочем и по смыслу заключенных с Персидскими ханами условий знаки, а напаче знамя, должны оставаться в роде ханском наследственно, разумея, доколе наследники сохранять будут верность к Всероссийскому престолу. АКАК, т. 3, док. 625, стр. 342.

№ 116

Рескрипт племяннику Карабагскаго хана Джафар Кули аге от 2-го января 1807 года. – С.-Петербург [По меньшом титуле].

Оказанные опыты усердия и верности вашей к Нашему Императорскому престолу обратили на себя наши всемилостивейшие внимание. Во изъявление чего и в знак особнаго к вам нашего Высокоименнаго благоволения жалуюм вас в чин Российскаго полковника, с произвождением по сему чину жалования себреднаго мнотую из наших государственных доходов, пребывая в твердой надежде, что сия наша милость послужит к вящшему поощрению вашего усердия и к выполнению ваших верноподданнических обязанностей и что тем паче усугубится достохваляная преданность ваша в к высокому нашему императорскому престолу. Впрочем пребываю к вам благосклонный. АКАК, т.3, доп. к док. 625, с. 342

№ 117

Письмо гр. Гудовича к Мехти-Кули-хану Карабагскому, от 18-го января 1807 года, № 34

Письмо в пр. чрез почтеннаго вашего Мирза Али-бека я получил и на оно с им вам ответствую... Теперь всех вообще Карабагских жителей, переселившихся в разныя места, возвратити нельзя вдруг, а в свое время, конечно, сие будет сделано: о тех же, кои перешли в Шеки и Ширван в.пр. можете сместить с превосходительными и высокост. Мустафа ханом Ширванским и Джафар-Кули-ханом Шекинским, кои о сем уже от меня было предписано, так как они подданные одного великаго и всемилостивейшаго нашего Г.И. – при чем я надеюсь что и вы равномерно возвратите всех шекинских или ширванских жителей переселившихся в ваше владение. Брата вашего Мамед-Касума, находящагося в Карадаг, не только позволю вызвать в Карабаг имеет с переселившимися прежде Карабагскими жителями и теперь собиравшимися к нему, но и уверить его, что по возвращении в Карабаг, когда он, давши присягу на вечную верность Е.И.В. будет сохранять оную ненарушимо и состоять в вашем повиновении, то он впоследствии ходатайству моему может наделясь обратиться на себя Высочайшее воззрение Е.И.В. Уверьте также в совершенном прощении и безопасности братьев Хашир-агу и Ахмед-хана, если они добровольно и с чистым раскаянием возвратятя в Карабаг и вто время они должны быть снова приведены на верность подданства Е.И.В. Подполк. Котляровскому я прежде предписывал и теперь еще подтвердил чтобы он не входил ни в какия дела до управления относящаяся, и командау гарнизоном, в Шуше расположенным, соблюдал бы строгую дисциплину между командою с им вверенною, дабы от солдат не было вашему подвластным делано каких обид и притеснения и равномерно имел - бы всегда должное чину вашему уважение. Убавляя же войск в Карабаге стоящих я теперь еще не признаю надобным, а впрочем не оставлю и сего сделать в свое время, когда обстоятельства то позволять. Наконец надобным считаю присовокупить здесь то, что к пр. по званию своему и власти Высочайше вам предоставленной с достоинством хана имеет полное право запретить подвластным своим переходить из деревни в деревню и от одного помещика к другому, а потому если бы действительно кто-либо перешел к братьям вашим не имея на то права без вашего позволения, то таковых вы всегда властью обратити на прежние жительство и покидать за свосвольство. АКАК, т. III, с. 626

№ 118

Всепогоднейшее прошение вдовы Ибрагим-хана Джавахир-ханум, от 16-го января 1807 года [Перевод с Грузинскаго].

В 1783 г., при падении Омар-хана, Аварскаго и Дагестанскаго владетели с многочисленными дезгинскими войсками из вочину отца моего, кн. Евгения Абашидзе - кр. Вахагв в Карталинии, были взяты в плен мы две сестры: та, на которой женился сам Омар-хан, была избавлена в 1802 году с помощью непобедимой руки Вашей и ныне живет в Карталинии под Вашемо Монаршею державой: а меня упомянутый Омар-хан отдал зятю свосему Ибрагим-хану, который принял меня в жены на основании брачнаго договора и первейшаго супруже-

ства. В продолжение тошкаго времени я постоянно день и ночь желала изыскать способ к своему освобождению, но по несчастию не могла найти ни повода, ни пути, докол напряженная мысль не внушила мне отправить секретно человека к вождю непобедимаго Вашего воинства, покойному кн.Павлу Цицианову, дабы прошел супруга моего Ибрагим хана покорятыя непобедимому оружию В.В. и когда он это сделал, я дала совет ему супругу оказат повиннование, в чем мне помогли Бог отца моего и сродная мне вера, и покорился супруг мой со всем своим владением Вашей Империи. Это служило главнейшею радостью и знаком того, что я вновь обрету свою веру, при чем кн.Цицианов обецался освободити меня с прижитыми мною детьми и представить Вашему высокому императорскому престолю. И хотя впоследствии убили супруга моего Ибрагим-хана и сына моего Аббас-Кули 11 лет, котораго я так же намеревалась сделать Христианином, но лишняя мужа и сына, потерявшая все земныя богатства, я повторяю мою мысль и по прежнему желаю быть избавленного, - ради чего, предстою с коленапреклонением, предаю себя Христолюбивому трону В.В. и священному Вашему имени, дабы соизвошили повелеть здешнему начальнику избавити меня от этого пновернаго народа вместе с оставшегося моего дочьрю, ибо я желаю прибыть во всеблагословенную столицу Ваию и принять по Вашему крещение, чем я и дочь моя обретаю свою веру. Рабски прошу воззреть на меня по мере моего упования и исполнити заветную мысль мою. АКАК, т. III, док. 627, с. 443

№ 119

Письмо гр. Гудовича к Мехти-Кули-хану, от 21-го января 1807 года, №60

Пред сим писал я в к.пр., чтобы вы поставленнаго нами в Аджиджань [Аджан-Тюрк-Т.М.], начальником Алтая-Вердибек, отправляющаго провиант к бунтовщику Абул-Фехту, непременно сменили-бы другим: но получа теперь сведения, что и другие два вами-же постановленные на границе к Араксу чиновники Мелшк Алах-Яр и Асед-султан равномерно посылают в большом количестве к ним хлеб, я надобным считаю сказать здесь, что постановление вами таких начальников на границе к Персии как может быть вредно со временем для нашего ханства столько же несоответственно сим трактата Высочайше подтвержденнаго и вашей обязанности, ибо известно, что первый из сих чиновников Аллах-Вердибек имеет при бунтующем Абул-Фехт двух родных своих братьев, другой Мелшк Алах-Яр имеет связь родства с находящимися у Абул-Фехта чиновниками и сам был у него прежде, а последний Асед султан в третьем и прошлом годах при нашествии Персия оказывал явное восмещение, - следовательно все сии чиновники как ненадежные, не могут быть терпимы на границе вашего владения в звание начальников, которых я и предлагаю в.пр. непременно сменить другими более верными, усердными к России и не оказавшими себя нимало подозрительными. Вместе с сим я крайне желал бы и соеуюю вам единственно поблагорасположению моему и желанию вам добра не избирать себе в совестники таких людей, которые замечны прежде в неблагонамеренности и которые не преминут действовать ко вреду вашему, каковы, например родственники ваш Дост-Али-бек и Ахмед-ага, которые явно с Персиянами действовали оружием противу войск Е.И.В. Я надеюсь впрочем, что вы устранив их, не примете никаких советов ко вреду вам клонящихся, не единым усердием и непоколебимою верностию к Всероссийскому Императорскому престолу, от коего вы удостоверены неизреченными щедротами, будете во всяком случае руководствоваться. Не могу также упустить здесь замечания, что доставление провианта для войска, во владении вашем находящихся, делается весьма медленно и я имею сведения, что хотя оныя и не претерпевают недостатка, но нередко случается, что выдается провиант только дневная порция, а иногда и половина, не смотря на то, что я неоднократно писал и лично просил в.пр., чтобы доставляемо оного было столько, дабы, всегда иметь в запасе на 3 или более месяцев, о чем самом я еще повторяю и требую от вас, ибо не может статься, чтобы Карабагская провинция была столь недостаточна в хлебе, дабы нельзя было заготовить во всякое время годовой порции хлеба по числу войск там стоящих, особливо еще когда отпуск оного за Аракс будет строгойше запрещен. Здесь я должен также присовокупить, что я никак не могу думать, дабы число войск, стоящих теперь в вашем владении, могло быть для вас в тягость, ибо исключая главнейшую и существенную цель, для коей они там поставлены, и ту пользу, какую вы имеете, оставаясь под охранением их покойны и защищены от внешних неприятелей, только кроте до сего разорявших Карабаг и имущество нынешних ваших подвластных самос продовольствие их состоит на счет казни Е.И.В., из которой достаточно и всегда верно получается заплата. Объяснив о все том, что я единственно по искренности моей к вамъ прязни должен был напомнить.

АКАК, т. III, док. 628, с. 343-344

№ 120

Рапорт подполк. Котляровскаго гр. Гудовичу от 7-го февраля 1807 года, № 23-Шуша

... По древним здешним обычаям в предосторожность от всякаго возмущения должно находиться всегда в крепости от всех татарских селений, особливо же кочующих, по несколько лучших семейств, кои при всяком случае должны быть залогом верности селения их, из которых многия и находились, но в разное время вместо того, чтобы собрать и остальных небывших, Мехти-Кули-ханом распулены. Как же теперь время приближает-

сы к веси и нет здесь вышписанных аманатов, то при малейшем неблагоприятном случае или при нашествии Персиян все татары карабагские, особенно кочующие, не преминут оказывать возмущение и явно пристать к стороне Персиян, особенно же когда Мехти-Кули-хан к тому наклонен будет, к чему как сие распушение аманатов так поставление подозрительных чиновников в местах близких к Араксу и важных по местоположению, так и потому, что при возмущении верные к России начальники оных могут удержат в спокойствия все по ту сторону гор лежащая селения и по хлебородству той стороны дать пособие в провианте коих он и по предложению и.с. не сменяет, подает сомнение и тем еще более можно ожидать здесь по приближении Персия худых последствий, что остающегося в непоколебимой преданности и верности Джафар-Кули-бека, который один только может противупоставить несколько крепкою всяким дурным и вредным России замыслам, в случаях если бы Мехти-Кули-хан затеять их вздумал, старается притеснить и, не давая ему деревень в замену доходов, кои имел отец его от Карабага ослабить до того, чтобы не было у него ни малой партии и был бы совершенно бездействен в чем современем и усилит может, ибо Джафар-Кули-бек не имел доходов отца его, из коих мог бы содержать всех служивших при отце и сыне при тем беков в Карабаге почетных и к России преданных, коих он по сию пору удерживает про себе разными обнадешиваниями, припужден будет расчистить и через то как сам останется без действия, так и умножится теми самыми людьми, кои теперь преданы к России и не получающие от него содержания, число неблагоприятных каких-либо без того в Карабаге весьма довольно, и тогда уже Мехти-Кули-хан, оставаясь совершенно свободным может предпринимать все что ему вдумается.

АКАК, т. III, док. 629, с. 344

№ 121

Письмо гр. Гудовича к Мехти-Кули-хану от 14-го марта 1807 года, №177

Для прикрытия и зашищения Карабагского владения и ханства Ширванского в случае действительного приближения Персидских войск к Араксу приказал я сильному корпусу войск Е.И.В. под командою ген.-м. Небольсина вступить во владение ваше и на р. Тертер при разоренном г. Барда расположиться лагерем, на тот конец, чтобы по первому известию о действительном приближении Персиян к Араксу тотчас двинуться им на встречу и, не допуская пореправиться на сей берег Аракса, защищать владение ваше от разорения, о чем предворяя в пр. с сими нарочным, я прошу и требую отъ вас чтобы при движении ген.-м. Небольсина вы оказали ему всякое содействие и по первому требованию его присоединили к нему в помощь свою Карабагскую коиюцу для общего и согласного действия противу неприятеля и отражения его почему нужно чтобы войска ваши были на сей конец у вас к готовности.

АКАК, т. III, док. 630, с. 344

№ 122

Предложение гр. Гудовича ген.-м. Небольсину от 17-го марта 1807 года, №89.

Сколь скоро в пр. с вверенным вам отрядом придете к назначенному вам месту при разоренном г. Барда и расположась лагерем устроите порядок, то я желаю бы, чтобы тотчас поруча команду старшему по вас сит-офицеру сами немедленно отправившись в Шушу на краткое время для следующих причин прежде подполк. Котляревский рапортировал мне безпрестанно, что Мехти-Кули-хан весьма медленно доставляет для войск провиант и что крайний в оном терпит недостаток, а теперь несколько уже рапортов о сем же получено мною и от полк. Карягина, имеет с сими уведомляет меня также, что чрез верных людей, нарочно посланных в дер. Курунгор, открыто о данном заготовлении ханом чрезвычайного количества хлеба, тогда как войскам не отпускает оного по многократным настояниям. Разведано при том, что от изгнанного из Нухи изменника Селим-хана приезжали в сию деревню 2 человека к начальнику оной Касум-беку, имели с ним совет и трактовали в большом заготовлении провианта для приходу его в Карабаг с войсками. Почему я хотя и не могу да в полной веры, чтобы Мехти-Кули-хан после всех Монарших щедрости, на него палянных, который при том и в пр. был прежде рекомендован как отлично усердный, мог затеять, что либо неблагоприятное, но по таковому поступкам, явно открывающим на него подозрение, я признал за нужное требовать от него в сем объяснения. Хотя же и полагаю, что он до прибытия еще вашего в Шушу не примет прислать ко мне своего оправдания, за всем тем поручаю вам прибыв туда, тотчас изследовать сие важное дело по всей справедливости и поспешить меня уведомить, ибо я полагаю, что он действительно ненадежен и в согласии с Селим-ханом, либо тут действуют патриги Джафар-Кули-аги, который весьма желает быть ханом и думать имеет на то право, будучи сыном старшего сына Ибрагим-хана. Полк. Же Карягину предписал я тотчас весь заготовленный в Курунгор провиант зарезервовать, взять в Шушу для войск и 2 роты егерей, назначенных в Елисаветполь для содержания гарнизона, по сием подозрениям остановить в Шуше, если оныя еще от толь по моему предписанию не выступили, или возвратят оныя, когда еще близко. В Елисаветполь же займут гарнизон. 2 роты Тифлиских, а самый Тифлиский полк по предписанию моему расположить лагерем в 60 верстах от вашего отряда и в случае надобности поддержать ваш отряд вы можете взять оный и потому поручаю вам оный вперед да предписания моего к вашу команду.

АКАК, т. III, док. 631, с. 344-345

№ 123

Предложение гр. Гудовича подполк. Котляревскому, от 3-го июля 1807 г., №176

Получив рапорт в.вб. от 17-го июня под №159, и разрешение президиума, на случай смерти Карабагского Мехти-Кули-хана во управление ханством, как испытанный в верности и усердии, иметь вступить Джафар-Кули-ага. В таком случае ваша обязанность будет, как скоро бы хан умер, в тот час собрать в присутственное из место всех Шушинских беков, духовных и народ и объявить им моим именем преемника, которому и должны они повиноваться; а Джафар-Кули-аге объявите, чтобы он, вступя в правление Карабагом, поступал точно согласно трактату и последовавшим потом от главнокомандующих наставлениям, между тем на ханство ожидал бы Высочайшего утверждения. Все же те до того содержать в не проищаемой тайне.

АКАК, т. III, доп. док. 621, с. 345

№ 124

Предложение ген.-м. Небольсину, от 6-го августа 1807 года, №197

Если бы бежавший из Карабага Абул-Фетх покунулся шаг сделать в Карабагское владение, то прикажите в пр. его разбить и прогнать, для чего и усилить отряд, для наблюдения за ним посланный, приказав оному отряду однако отнюдь не переступать в неприятельские границы. За сим даю вам знать, что я писал к Мирза-Безюргу, дабы он до окончания переговоров между нами продолжающихся Абул-Фетха от сего удержал.

АКАК, т. III, док. 633, с. 345

№ 125

Рапорт подполк. Котляревского гр. Гудовичу, от 6-го октября 1807 года, №238. – Шуша

Ген.-м. Мехти-Кули-хан Карабагский, прислал ко мне в число данн. за прошлой 1806 г. с Карабага следующей 995 червонцев, пишеть, что он назначил с сел. Мирни 1000 червонцев и с уезда Гюнейского 200, для вызскания коих от меня команды. А так как селение то со вступления войск Российских в Карабаг и доныне находится во власти Абул-Фетха, который имеет в залог у себя от Мирни несколько лучших семейств, при том сел. Мирни, к коему примыкает Гюнейский уезд, лежит на самой границе Карабага, расстоянием далее 200 верст от Шуши, и граничить с одной стороны Аракса с Карабагским владением, а с другой с Нахичеванским, дорога же к оному.

АКАК, т. III, док. 634, с. 345-346

№ 126

Отношение гр. Гудовича к гр. Румянцову от 10-го ноября 1807 года, №262

Полк. Ханлар-ага, сын убитого Ибрагим-хана Карабагского и брать ныне владеющего в Карабаг по Высочайшему утверждению Е.И.А. ген.-м. Мехти-Кули-хана, находясь при отце своем в то самое время, когда Ибрагим-хан, поддавшись на измену в верности Е.И.В., при сопротавлении своем быт убить, испуганный сием, неожиданным происшествием, бежал из Карабага в Персию, где и оставался до прибытия моста в Грузию; по приезде же моем чрез посредство брата своего Мехти-Кули-хана принесл раскаяние свое и просил как прощения в своем поступке, так и позволения возвратиться в Карабаг. Почему узнав, что он во время нахождения своего в бегах непредпринимал никаких вредных намерений против Карабага и что побег его произошел от одного страха, а не от соучаствования в измене отца своего, я чрез брата его ген.-м. Мехти-Кули-хана объявил ему прощение по которому он немедленно возвратился в Карабаг и 16-го числа апреля присягу на вечную верность подданства Е.И.В.

Из поведения его во все сие время, соответствующего обязанностям верноподданного, удостоверюсь еще более в том, что он действительно не участвовал в измене отца своего, я почел за нужное для ободрения его и поощрения к непоколебимой верности Е.И.В. производить жалованье Всемилостивейше ему определенное по чину полковника, удержав однако же за все прошедшее время, когда он в Персии находился, и удовлетворить его одним со дня возобновления им присяги на верность, по возвращении в Карабаг. О чем уведомляя в.с., долгом почтито присовокупить, что к сему возвращению жалованья полк. Ханлар-аге я приступил на основании Высочайшего Е.И.В. разрешения, сообщенного ми в отношении барона Будберга, от 29-го января сего года, дабы я всем горским и Персидским владельцам, получающим жалованье, останавливал и возвращать оное по местному моему соображению донося всякой раз Е.И.В. о причинах к тому побуждающих. Почему прошу коротчайше нас чрез посредство ваше довести до Высочайшего сведения Е.И.В. о сем возвращении мною жалованья упомянутому полк. Ханлар-аге.

По прибытии моем в здешний край главнокомандующим мною из Кабардинских, Чеченских и горских народов имеющие Российские чины и жалованье, Всемилостивейше им определенное, являя ко мне с документами своим на оное просили об удовлетворении их с 1803 года за все время остановленным у них жалованьям:

сх к весне и нет здесь вышписанных аманатов, то при малейшем неблагоприятном случае или при нашествии Персиян все татары карабагские, особенно کوچуоглице, не преминут оказывать возмущение и явно припасть к стороне Персиян, особливо же когда Мехти-Кули-хан к тому наклонен будет, к чему как сие распушение аманатов так поставление подозрительных чиновников в местах близких к Араксу и важных по местоположению, так и потому, что при возмущении верные к России начальники оных могут удержать в спокойствия все по ту сторону гор лежащая селения и по хлебородству той стороны дать пособие в провiantе кони он и по предложению в.с. не смеяет, подае сомнение и тем еще более можно ожидать здесь по приближении Персии и худых последствий, что остающаяся в непоколебимой преданности и верности Джафар-Кули-бека, который одним только может प्रतिупить несколько крепче всяким дурным и вредным России замыслам, в случаи если бы Мехти-Кули-хан затеять их вздумал, старается притеснить и, не давая ему деревень в замену доходов, кои имел отец его от Карабага ослабить до того, чтобы не было у него ни малой партии и был бы совершенно бездействен в чем современем и усилит может, ибо Джафар-Кули-бек не имея доходов отца его, из коих мог бы содержать всех служивших при отце и ныне при нем беков в Карабаге почетных и к России преданных, кои он по сию пору удерживает про себе разными обнадуживаниями, принужден будет распустить и через то как сам останется без действия, так и умножится теми самыми людьми, кои теперь преданы к России и не получаючи от него содержания, число неблагонамеренных какихых и без того в Карабаге весьма доволно, и тогда уже Мехти-Кули-хан, оставаясь совершенно свободным может предпринимать все что ему вздумается.

АКАК, т. III, док. 629, с. 344

№ 121

Письмо гр. Гудовича к Мехти-Кули-хану от 14-го марта 1807 года, №177

Для прикрытия и защищения Карабагского владения и ханства Ширванского в случае действительного приближения Персидских войск к Араксу приказал я сильному корпусу войск Е.И.В. под командою ген.-м. Небольсина вступить во владение ваше и на р. Тертер при разоренном г. Барда расположиться лагерем, на тот конец, чтобы по первому известию о действительном приближении Персиян к Араксу тотчас двинуться им на встречу и, не допуская персправиться на сей берег Аракса, защищать владение ваше от разорения, о чем предворяя в.пр. с сим парочным, я прошу и требую отъ вас чтобы при движении ген.-м. Небольсина вы оказали ему всякое содействие и по первому требованию его присоединили к нему в помощь свою Карабагскую колицу для общаго и согласнаго действия противу неприятеля и отражения его почему нужно чтобы войска ваши были на сей конец у вас к готовности.

АКАК, т. III, док. 630, с. 344

№ 122

Предложение гр. Гудовича ген.-м. Небольсину от 17-го марта 1807 года, №89.

Сколько скоро в.пр. с вверенным вам отрядом придете к назначенному вам месту при разоренном г. Барда и расположась лагерем устроите порядок, то я желаю бы, чтобы тотчас поруча команду старшему по вас сит-офицеру сами немедленно отправились в Шушу на краткое время для следующих причин прежде подполк. Котляревский рапортировал мне безпрестанно, что Мехти-Кули-хан весьма медленно доставляет для войск провiant и что крайний в оном терпит недостаток, а теперь несколько уже рапортов о севъ же получено мною и от полк. Карягина, имеет с сем он уведомляет меня также, что чрез верных людей, парочко посылаемых в дер. Курунгор, открыто о данном заготовлении ханом чрезвычайнаго количества хлеба, тогда как войскам не отлучает онаго по многократным настояниям. Разведано при том, что от изгнаннаго из Нухи изменника Селим-хана презежали в сие деревню 2 человека к начальнику оной Касум-беку, имели с ним совет и трактовали в большом заготовлении провiantа для приходу его в Карабаг с войсками. Почему я хотя и не могу да в полной веры, чтобы Мехти-Кули-хан после всех Монарших щедрость, на него палияных, который при том и в.пр. был прежде рекомендован как отлично усердный, мог затеять, что либо неблагонамеренное, но по такому поступкам, явно открывающим на него подозрение, я признаю за нужное требовать от него в сем объяснения. Хотя же и полагаю, что он до прибытия еще вашего в Шушу не примет прислать ко мне своего оправдания, за всем тем поручаю вам прибавь туда, тотчас изследовать сие важное дело по всей справедливости и поспешить меня уведомить, ибо я полагаю, что он действительно ненадежен и в согласии с Селим-ханом, ибо тут действуют интриги Джафар-Кули-аги, который весьма желает быть ханом и думать имеет на то право, будучи сыном старшаго сына Ибрагим-хана. Полк. Же Карягину предписал я тотчас весь заготовленный в Курунгор провiant заарестовать, взять в Шушу для войск и 2 роты егерей, назначенная в Елисаветполь для содержания гарнизона, по сим подозрениям остановить в Шуше, если оныя еще от толь по моему предписанию не выступили, или возвратят оныя, когда еще близко. В Елисаветполь же занять гарнизон. 2 роты Тифлисских, а самый Тифлисский полк по предписанию моему расположиться лагерем в 60 верстах от вашего отряда и в случае надобности поддержать ваш отряд вы можете взять оный и потому поручаю вам оный впрядь да предписания моего к вашу команду.

АКАК, т. III, док. 631, с. 344-345

№ 123

Предложение гр. Гудовича подполк. Котляревскому, от 3-го июля 1807 г., №176

Получив рапорт в.вб. от 17-го июня под №159, и разрешение предштысваю, на случай смерти Карабагского Мехти-Кули-хана во управление ханством, как испытанный в верности и усердии, иметь вступить Джафар-Кули-ага. В таком случае ваша обязанность будет, как скоро бы хан умер, в тот час собрать в присутственное из место всех Шушинских беков, духовных и народ и объявить им мои именем преемника, которому и должны они повиноваться: а Джафар-Кули-аге объявите, чтобы он, вступя в правление Карабагом, поступал точно согласно трактату и последовавшим потом от главнокомандующих наставлениям, между тем на ханство ожидал бы Высочайшаго утверждения. Все же те до того содержать в не пронцаемой тайне.

АКАК, т. III, доп. док. 621, с. 345

№ 124

Предложение ген.-м. Небольсину, от 6-го августа 1807 года, №197

Если бы бежавший из Карабага Абул-Фетх покусился шаг сделать в Карабагское владение, то прикажите я.пр. его разбить и прогнать, для чего и усилить отряд, для наблюдения за ним посланный, приказав оному отряду однако отшодь не переступать в неприятельские граицы. За сим даю вам знать, что я писал к Мирза-Безоргу, дабы он до окончания переговоров между нами продолжающихся Абул-Фетха от сего удержал.

АКАК, т. III, док. 633, с. 345

№ 125

Рапорт подполк. Котляревского гр. Гудовичу, от 6-го октября 1807 года, №238. – Шуша

Ген.-м. Мехти-Кули-хан Карабагский, прислал ко мне в число дани, за прошлой 1806 г. с Карабага следующей 995 червонцев, штысть, что он назначил с сел. Мигри 1000 червонцев и с уезда Гюнейскаго 200, для взыскания коих от меня команды. А так как селенце то со вступлением войск Российских в Карабаг и доныне находится во виасти Абул-Фетха, который имеет в залог у себя от Мигри несколько лучших семейств, при том сел. Мигри, к коему примыкает Гюнейской уезд, лежит на самой граице Карабага, разстоянием далее 200 верст от Шуши, и граничить с одной стороны Аракса с Карабагским владением, а с другой с Нахичеванским, дорога же к оному.

АКАК, т. III, док. 634, с. 345-346

№ 126

Отношение гр. Гудовича к гр. Румянцову от 10-го ноября 1807 года, №262

Полк. Ханлар-ага, сын убитаго Ибрагим-хана Карабагского и брать ныне владеющего в Карабаг по Высочайшему утверждению Е.И.А. ген.-м. Мехти-Кули-хана, находясь при отце своем в то самое время, когда Ибрагим-хан, поджавшись на измену в верности Е.И.В., при сопротивлении своем был убит, неугнанный симъ неожиданным происшествием, бежал из Карабага в Персию, где и оставался до прибытия моего в Грузию: но приезде же моем чрез посредство брата своего Мехти-Кули-хана приниоил раскаяние свое и просил как прощения в своем поступке, так и позволения возвратиться въ Карабаг. Почему узнав, что он во время нахождения своего в бегах не предпринимал никаких вредных намерений против Карабага и что побег его произошел от одного страха, а не от соучаствования в измене отца своего, я чрез брата его ген.-м. Мехти-Кули-хана объявил ему прощение по которому он немедленно возвратился в Карабаг и 16-го числа апреля присягу на вечную верность подданства Е.И.В.

Из поведения его во все сие время, соответствующаго обязанностям верноподданнаго, удостоверясь еще более в том, что он действительно не участвовал в измене отца своего, я почел за нужное для ободрения его и поощрения к непоколебимой верности Е.И.В. производить жалование Всемилостивейше ему определенное по чину полковника, удержав однако же за все прошедшее время, когда он в Персии находился, и удовлетворить его одним со дня возобновления им присяги на верность, по возвращении в Карабаг. О чемъ уведомляя в.с. долгом почтаю присвокупить, что к сему возвращению жалования полк. Ханлар-аге я приступил на основании – Высочайшаго Е.И.В. разрешения, сообщеннаго ми в отношении барона Будберга, от 29-го января сего года, дабы я всем горским и Персидским владельцам, получающим жалование, останавливал и возвращать оное по местному моему соображению донося всякой раз Е.И.В. о причинах к тому побуждающих. Почему прошу покорнейше нас чрез посредство ваше довести до Высочайшаго сведения Е.И.В. о сем возвращении мною жалования упомянутому полк. Ханлар-аге.

По прибытии моем в здепний край главнокомандующим многие из Кабардинских, Чеченских и горских народов имеющие Российские чины и жалование, Всемилостивейше им определенное, являя ко мне с документами своим на оное просили об удовлетворении их с 1803 года за все время остановленным у нихъ жалованьем :

...ным кн. Цицианова, не нашел к оных причины побудившей его к приостановлению сего жалования, не решился удовлетворять их ... прошедшее время и приказал только производить оное с прибытия моего главнокомандующим в здешний край.

АКАК, т. III, док. 636, с.346

№ 127

**Рапорт полк. Аспева гр. Гудовичу,
от 19-го июля 1898 года, №103. – Шуша**

Бежавший из Карабагского владения вв прошлом 1805 г. в г.Нахичевань Хусейн-Кули-бек вчерашняго числа е присланными от себя к е.пр. ген.-м. Мехти-Кули-хану Карабагскому 2-мя Татарам, Керимом и Хусейном, уведомляет что оной Хусейн-Кули-бек с 50 семьями из Нахичевани возвратился во Карабагское владение и остановился в Капанах, желает свое пребывание в Карабаге, - позволите ли с. помянутого Хусейн-Кули-бека с подвластными принять в Карабагское владение. Я сего месяца от 17-го числа по дошедшим слухам в.с. рапортом моим дописал, что шах-заде с войском прибыл к местечку Мараид, но оные же присланные от Хусейн-Кули-бека 2 Татарина уверяют, яко-бы действительно шах-заде ныне находится с войском близ г. Хоя в Чорсе.

АКАК, т. III, док. 637, с.347

№ 128

**Предписание гр. Гудовича полк. Аспеву,
от 19-го сентября 1808 года, №139**

Из рапорта в воб. под №95, усмотрел я что Мехти-Кули-хан Карабагский запретил к вам вход своим братьям и племяннику Джафар-Кули-аге. Замечая из сего его охлаждение к усердию на пользу службы, а больше ещё из того, что он зивисно о приезде в Шушу Карабагского жителя Мирза-Аббас-Али, привезшего письма к разным особам, не только не задержал его и вам не выдал, пока сношение ваше с ним по сему предмету ответствовал, что он действительно слышал о приезде сего Мирза-Аббас-Али и о привозе разных писем, но что содержания их яко-бы не знает и что он скрылся из Шуши неизвестно куда. Все сии обстоятельства, прибав к оным и то, что он у приверженных к Русским отнял имения при нынешних обстоятельствах подают большое подозрение на самого хана, а потому поручаю в воб. Имеет из-под руки наблюдательнейшие наблюдения за поступками, связями и сношениями Мехти-Кули-хана; вам же самим с отрядом в Шуше быть во всей военной осторожности и по-части уведомлять меня с нарочными о всех доходящих до вас известиях. Почтенным меликам Ага-Риза-беку и Лалабеку, несколько раз вами рекомендованным и лишенным от хана всего имения за приверженность к Российским войскам, посылаю при сем особых моих письмах золотые медали на красных лентах, которых предписываю вам сверх сего, в вьяющии для других поощрение, выдать из вносенных к вам Карабагской дани по 100 р.с. на поправление их состояния. При том уверьте их моим именем, что я испрошу им от щедроте Е.И.В. причинный по смерти их пенсией и в своё время паство от хана, чтобы он возвратил им все отнятое имение, лишь бы только они во время нынешних обстоятельств наших с Персией служили верно и доставляли вам истинныя обо всем известия. Испанскому мелику Микертичу, тоже лишенному места и имения, также Погосу и Кесп Кевке кои вы отлично рекомендуется, как усердных и преданных, но теслимых ханом, объявите мою признательность и уверьте, что и им также я испрашиваю Высочайшим награждение. В заключение же ещё подтверждаю быть осторожным и бдительно за всем примечать.

АКАК, т. III, док. 638, с.347

№ 129

**Письмо гр. Гудовича к Мехти-Кули-хану,
от 13-го февраля 1809 года, №93**

По уведомлению меня правителем Грузии, что Айрюмцы и другие жители Елисаветпольской округи, желая единственно склониться оть платежа въ казну податей и отправления общественных повинностей, уходят с семействами и имуществом в Карабагское владение и тамо принимаются на жительство; а как прием одного Государя подданных, удаляющихся без позволения Правительства, есть неприличен и я уже писал о том к в.пр., то и снова тоже повторяя, прошу и требую, дабы во всех жителей, удалявшихся в Карабаг из Елисаветполья и Грузии, немедленно выслали их на прежния их жилища и строжайше подтвердили всем жителям ввереннаго вам ханства какого отнюдь не принимать под взысканиемъ за неисполнение того.

АКАК, т. III, док. 639, с.347

№ 130

**Рапорт полк. Аспева гр.Гудовичу,
от 5-го марта 1809 года, №43- Шуша**

Долгом поставляю в.с. почтеннейше донести: на учрежденных почтовых станциях по повельнию в.с. в Карабагской провинции, при урочищах Тертеръ и Шах-булах, на которые назначеннаго числа, при чиновниках конновооруженных Татар не имеется. 3 раза Татары, не дожидаясь смене, уезжали со станциях, оставляя дней по 5-ти одних укт.-офицеров на оных: по сему пересылка бумаг к внешнему начальству медлительна, а в последних числах, февраля уехавших с Тертерской станции с бумагами Татарь неизвестные хищники отбили лошадей и 3 конверта но на другой день сии бумаги на дороге найдены. - о чем много раз как письменно, так и лично мною с.пр. Мехти-Кули-хану донесено было с изпощением, дабы на станциях при чиновниках находились конновооруженных по 25 чел. Татар получив ответы удовлетворительные, а самым делом по сие число не исполняется; а как в Карабаг делаются грабительства и оставляют на станциях одних укт.-офицеров, может случиться с ними какое несчастье, то-б не подиает к ответу.

АКАК, т. III, док. 640, с.347-348

№ 131

**Письмо маркнза Пауллучи к Мехти-Кули-хану
от 5-го декабря 1811 года, №22**

... Ответствуя на письмо в.пр., в коем вы описываете нынешнее состояние Карабагского ханства, приятно мне вас уведомить, что я, приемля искреннее участие в пользах сего владения, со всем усердием в готовностью войду в разоренное положение оного не по одним обещаниям, а самым нужным соображения, не премину слов не оставлю вслед за отправлением вашего посланного командировать в Карабаг благонадежнейшага. Чиновника для обозрения сего ханства и для подробного собрания всех сведений о потерях и разорениях жителей Карабага, иретерпенных с 1805 года, по доставлении кои к мне, я, сделав нужные соображения, не премину войти с докладом к всемплоштивейшему Г.И. и со всею ревностью буду для пользы вверенного вам владения ходатайствовать о всемплоштивейшем воззрении Е.И.В. на состоянии Карабага и о процении большей части числящейся на оном недоимки, если только в прдо того времени исполнением требования моего в разуждение обеспечить войск продовольствием подадите мне верный случай употребить в пользу Карабагского народа сие представительство. Однако же в разуждении просьбы вашей, чтобы до поправления жителей в их состоянии за процением недоимки освободить их также и от всех вообще повинностей, случающихся по неизбежным потребностям для войск: то я откровенно вам скажу, что на сие не могу дать вам моего слова, так как войска без того обойтятся не могут, но за всем тем буду стараться о возможном уменьшении сих повинностей и чтобы при том за перевозку провизанта и других надобностей верно шатимо было жителям из казны Е.И.В.

Что касается до жителей Миргинской и Гюнейской волости, то, не взирая на то, что оныя по отклонении их от зависимости Карабага, приобретены назад единственно оружием Е.И.В., без содействия вашего, в чем в.пр. сами признается, и также одним старанием Российского правительства часть жителей оных вызвана из-заграницы, - я, расположен будучи во всяком случае оказывать справедливость охотно согласен по просьбе вашей поверить обе сии волости в непосредственное расположение ваше и в управление как жителями оных, так и их доходами с тем однако-же, если в.пр. обяжете чиновников ваших, привыкших к притеснению народа, не допускать ни к малейшим обидам сих вызванных из-заграницы жителей и сами будете пещсь о благосостоянии их. не угнетая излишними податями, дабы сии средством, привязав к прочному основанию их в тех волостях, отвратить от расположения паки удалити к неприятелю, что поблизости границы оны. при малом угнетении, всегда удобно могут сделать и, сверх того, если в.пр. обяжете в содействии отряду, стоящему в Мигри для зашщии волостей Миргинской и Гюнейской, иметь при оном всегда часть вашей конницы до 100 человек, необходимо нужной для разъездов и открытия неприятеля; на что и буду ожидать вашего согласия...

Равным образом, быв. расположен всемерно содействовать в.пр. к восстановлению в Карабагском ханстве порядка и повинования власти, Высочайше вам дарованной Г.И., особливо-же удержат в страхе тех ветреников, кои, бегая к неприятелю, нередко служат проводниками хищническим партиям. - я признал нужным согласиться с мнением в.пр., чтобы подобных изменников Г.И. и самому их отечеству наказывать в примере и страхе другим смертною казньо. - Однако же, как в благоучрежденном Российском правительстве никто не должен быть наказан без суда, колым паче смертною казньо, без явного обличия его измены и преступлений, то если в.пр. согласится с моим предложением, я учрежу в Шуше краткий военный суд над изменниками, под председательством Российского чиновника, который будет с войсками там находится, с тем, чтобы в сем суде присутствовали и со стороны вашей 2 доверенные от вас члена, которые обще с Российскими чиновниками определяли бы приговор тем из-за карабагских жителей, как обличается в явной измене и таковых по сему приговору, если они по суду подлежат будут смертной казни, вешать или наказывать шпичеруном или сылать в крепостные работы. - Собрание - же сего суда будет завнеть от распоряжения в.пр., то-есть когда окажется у вас преступник, подлежащий казни, вы можете объявить тотчас старшему Российскому чиновнику, чтобы они

учредили воинский суд, и прислав в сей суд своих членов и самого преступника, предложить письменно о производстве над ним по законам суда и приговора.

АКАК, т. V, док. 193, с.130-131

№ 131

Письмо Аббас-мирзы к Джафар-Кули-аге, от зиль-каада 1226[1811] г. года.

[С Персидского, перевод новый].

... Уповаю на нашу благосклонность знайте, что мы и прежде имели к вам доверие и были уверены, что вы выкажете свойственную вам энергию и окажете блистательные заслуги нашей вечной державе. А как ныне о вас доложили мне некоторые сведения и Шефи-бек гулам, также прибыв, лично докладывая о разных предметах, то доверие наше к вам усугубилось и сердечная наша благосклонность к вам увеличилась. Энергия и ревность в высоту, более стали очевидны. Возвращая в ваши границы Шефи-бека и Феридун-бека членов сведущих о разных обстоятельствах, я приказал им уверить вас в сердечном нашем благоволении и совершенной благосклонности. Наше предложение из их рассказов соделается вам известным. Посылаем два приказа на имя старшин племен Джебраиллу и Джеваншир. В этих приказах мы, кроме имени Махмуд-аги и Лютф-Али-аги, известных вам особенно верною, никогда не называли. Возлагаем на вас поместить в этих приказах имена тех, которых вы найдете нужными и уверить всех в совершенном нашем благоволении. Сами же знайте, что по получении чести представиться в наше присутствие вы будете удостоены различных знаков наших ласк и милостей. Клянись в этом священных существом Бога и головою падишаха. Обеспечение вас относительно жизненных потребностей, также возведение вас в сан знатности и чести наилучшим образом состоит. С нашей стороны никогда не будет отказа в милости и благосклонности к вам, не говоря о возложении на вас звания хакима и прочего. В высоту, удостоенесь приличных милостей и в нашем присутствии взойдете на высокие ступени во всяком случае будьте уверены в беспредельных наших к вам милостях.

АКАК, т. V, док. 194, приложение с. 131

Прокламация Аббас-Мирзы к Махмуд-аге, Лютф-Али-аге и прочим старшинам и почётным лицам племен Джебраиллу, от зиль-каада 1226 [1811] г. года.

[С Персидского перевод новый].

... отдается ваской приказ... Уповаю на высокую и полную нашу милость, ведайте, что верность и преданность ваша нам доложена и мы возымеи к вам милость и доверие. По случаю отправления почтеннейших Шефи-бека и Феридун-бека дано им решительное приказание уверить вас в нашей полной милости и покровительства, что они исполнят по прибытии к вам. Во всяком случае племя Джебраиллу мы считаем своим собственным и мы исполнены особой милости и доверия к Джафар Кулу-хану* и мы впредь не допустим, чтобы преданные нам слуги были лишены нашей милости, тогда как близкие и дальние, низшие и высшие пользуются нашей милостью и покровительством. По милости Аллаха высокая наша держава ныне располагает полным могуществом и силой и наша честь не позволит нам, чтобы народы и племена нашей высокой державы находились далее в соседстве и зависимости заблудших гяуров. Вам следет всем вместе, полагаясь на нашу милость и благоволение, соединиться с Джафар-Кули-ханом и действовать в духе преданности для оказания блистательных заслуг.

Такого-же содержания и от того-же числа дана прокламация старшинам и почётным лицам Джеванширского племени.

* Племянник Мехти-Кули-хана Карабагского и владелец племени Джебраиллу

АКАК, т. V, док. Пр. 194, с.131

№ 132

Письмо маркиза Пауллучи к Мехти-Кули-хану

от 9-го января 1812 года, №39

В.пр. в последнее полученном мною письме вашему удостоверив меня, что стоящие в Карабаге войска не будут оставаться без проваланта и что требование мое в рассуждении поставки в казну следуемого с Карабагского владения хлеба будет непременно вами исполнено в точности: ныне же к прискорбию моему вижу из донесения ко мне полк. Жинковича, что за всемя сего настоящими и убедительными просьбами о поставке следуемого в казну прованта в.пр. ни мало сему не внимаєте и пребываете в совершенной недейтельности. Из сего заключаю я, что в.пр. писали ко мне одну только неправду, желая усюкоить тем мою заботливость. А потому в откровенности должен сказать в.пр. что я подобных обманов более уже сносить не намерен и скажу вам правду, что если

АКАК, т. V, док. 195, дополнение с.131-132

* Племянник Мехти-Кули-хана Карабагского и владелец племени Джебраиллу.

№ 133

Донесение Мехти-Кули-хана маркизу Пауллучи от 3-го сафара 1812 г. – Шуша

... Подробности нашествия Аббас-Мирзы с войсками, по интригам и злонамерности мерзавца Джафар-Кули и посылал пеших и конных лазутчиков на берега Аракса, дабы они осведомились о намерениях и действиях его и Аббас-Мирзы, что они мне и сообщили. В понедельник, 26 мухаррема, наш-бек Агджабеджинский и Мухаммед-бек-хаджи Лязим агзы в присланном ко мне донесении известил меня, что отправленный от Джафар-Кули к Аббас-Мирзе Мухаммед Казим возвратил этого принца, намеревавшегося идти на Тальш из Мишкинской деревни Дэд-бегдо на Аракс. Известие это я сообщил батальонному командиру Джини; также снаряженные из Карабага два мои лазутчика во вторник, 27-го того же месяца, принесли мне известия, что Аббас-Мирза с войском и приготовлениями, вследствие подстрекательства, уже прибыл на Аракс и движение его несомненно. Я и это свидание передал майору. Также двое других моих лазутчиков явились и сообщили мне, что Аббас-Мирза во вторник уже переправился через Аракс и один из караульных моей коппицы тоже привез известие, что они собственными глазами видели переправление Аббас-Мирзы и движение его на сию сторону. Все эти известия одно вслед за другом я сообщил майору Джини и убедительно советовал ему приказать жителям окружных деревень перекочевать к горе Тертер, а батальоны взять с собой, заблаговременно запрестись в укрытие Шах-булаг, которое находится вблизи кр. Шушинской; жители же на горах будут обезопасены и мы будем на стороже. В ответ на каждое мое сообщение он отзывался, что из этого зимовья не выйдет, что Аббас-Мирза находится в Тавризе и, никогда не придет и что мы врем, что Джафар-Кули не усудит.

АКАК, т. V, док. 203, с.138-139

№ 134

Прокламация главногоуправляющего Грузин и командира Отдельного Кавказского Корпуса

А.П.Ермолова жителям Карабагского ханства от ноября 1822 года

С крайним удивлением извещения я об измеле и побеге в Персию Мехтигулу-хана Карабагского. А потому ханство Карабагское с сего времени приемлется под непосредственную зависимость Российского правитель-ства. Власть ханская повсегда уничтожится и для учрждения в земле нужного управления будут от меня присланы особые чиновники.

Почтенные беки и прочих состояний жители могут совершенно положить на покровительство и защиту Российского правительства. Приятно мне уверить, что собственность их останется неприкосовенною, что обыкновения земпо сохраню я с удовольствием и что верным и усерным всегда будет открыт путь к получению наград, соответственных заслугам. Но вся строгость и жестокое преследование постижет тех, кои участвовали в измене беглеца-хана и кои дерзнуть иметь с ним тайные сношения.

Искренне желаю, чтобы жители Карабага были счастливы и в спокойствии своим почувствовали бы всю цну кроткого правления, и для того сим их предостерегаю.

АКАК, т. VI, ч. I, док., 1299, с. 850

№ 135

Письмо Мехтигулу-хана князю И.Н.Абхазову

от 21 июня 1827 г.

Когда Ермолов в 1816 г. был назначен сюда главнокомандующим, я исполнил то, чего обязанность службы от меня требовала. Мадатов также в то время был при Ермолове. Находясь несколько дней при них обоих, мне было предложено уступить Карабаг государю императору. Я отвечал, что, так как я преданный слуга России, то посему и провинция эта принадлежит его императорскому величеству, я, же живя под его высоким покровительством, буду исполнять все, что требует усердие. Затем ген. Мадатов, пршедши ком ис. сказал: «У тебя хотят отнять область и даже ханство, по будь со мною заодно и уступи мне несколько твоих владений и подданных, а я после сего таким образом устрою, что ни ханство, ни область не будут у тебя взяты; и в этом смысле даже дам тебе бумагу». После этого принесли Евангелие, на котором в присутствии нескольких человек он произнес клятву, написал бумагу, которая и теперь у меня находится. В ней сказано, что впредь против меня не будет действовать и не допустит, чтобы откуда либо, даже самим ген. Ермоловым, был нанесен мне какой-либо вред или убыток. По произнесении клятвы; он взял от меня деревни, пашни, летние и зимние кочевки, откупы, наличными деньгами и вещами.

Спустя некоторое время, ген. Ермолов отправился в Персию, а ген. Кутузов потребовал о меня объяснения, княжеского ли происхождения Мадатов или нет? А также сведения о том, что отдал ли я ему деревни добровольно, или же он насильно их у меня отнял, и с давних времен они принадлежат ему? Но так как Мадатов был из самых простых армян в Карабаге [отца сего, по имени Георгий, был из податного звания, и, следовательно, сам он из низшего класса людей, поелику он даже не был старшиною, а самым простым крестьянином], то какие ему могли принадлежать владения и подданные? Тем не менее, боясь его, я отвечал, что те деревни даны ему мною не в виду его княжеского достоинства, но как генералу государя императора. Затем Кутузов вторично писал, что государь император имеет много генералов и что если каждому отдам столько деревень, то что же останется мне. Таким образом прошло несколько времени. Между тем, когда Ермолов возвратился

из Персии, обнаружилось, что Кутузов, поняв дело, предписал мне взять свои деревни, владения и прочее от Мадатова назад, вследствие чего я все оное от него и отобрал. Вскоре потом ген. Кутузов скончался. После того Ермолов вторично отправил ко мне собственноручную бумагу, с которою приказывал отдать Мадатову деревни. Не зная, что делать, я показал бумагу ген. Ахвердову, Павлу Ивановичу Могилевскому и кап. Мурачеву, прося совета, что мне делать? Но они отказались подать совета. Таким образом, предоставленный самому себе, я принужден был, подобно предписанию главнокомандующего, снова дать Мадатову бумагу. По получении таковой Мадатов, тайно посоветовавшись с Ермоловым, просил, чтобы бумагу, по которой я дал ему деревни и прочее, отправил к государю императору. По прошествии некоторого времени он возвратился и объявил мне, что государь император утвердил мою бумагу; но что дашные мною деревни и места для него недостаточны, а потому надлежит в сей бумаге поместить еще некоторые другие, о чем даже никто и не узнает, и чрез то дела его поправятся, почему я снова в этой бумаге поместил другие деревни места и кочевья. Сверх того, Мадатов приказал инженеру снять план, по которому присвоил себе половину Карабага, заключающую в себя летние и зимние кочевья. Об этом плане я ничего не знал, так как не давал по оному бумаги. Вместе с тем он поместил в бумагу красивые, находящиеся по деревням, и Чанахчинский откуп; на другой год приказал вписать пошрины, собираемые с грузин, проезжающих на арбах по берегу Куры; затем овладел откупом паспортов, - словом, ежегодно и ежемесячно все, что ему нужно было и в голову приходило из деревень, поместьев, домов или всякого рода откупов, заставляя приписывать в его бумаге и все сии дела совершал насильно. Кроме того, в течение нескольких лет я давал ему от себя 500 червонцев, которые должны были быть платимы теми деревнями. Он же с излществом собирал эти деньги с деревень и выстроил себе из них прекрасный дом в Тифлисе. Сверх всего этого он брал работников и выюнный скот для строений его в Чанахчин, о чем я, страха ради, никому ничего не говорил. Дер. Ходварт я отдал дяде его Петросу; затем несколько деревень двоюродным братьям его Мирза-Джану и другим под разными предлогами. Он же отдал приказание, чтобы никто ко мне не ходил и, собрав всех чиновников в крепость, постановил дабы я ни во что больше не входил. Таким образом, я был обречен на одиночество. Затем он прибег к хитростям и сплсвтям, думая, что, быть может, я убегу из Карабаха, но я ничего не предпринимал, терпел и оставался спокойно на месте. Наконец, я пожелал идти к нему и переговорить о его поведении в отношении меня, но он не допустил меня к себе, - словом, он столько učinил подобных поступков, что рассказывать о них слишком долго. Не зная что делать, я просил его прислать ко мне дядю своего Петроса, что он и сделал. Я говорил ему с кротостью, что все, чего только генерал от меня ни требовал, я ему отдал, и теперь даже, что ни попросит, снова не откажу ему; что если ген. Ермолов прежде уговаривал меня, то я готов теперь добровольно предложить мои земли государю императору, но с тем, чтобы мне дозволено было остаток жизни провести на родине. Он отвечал, что такие заявления не могут иметь успеха. «Ты, говорил он, лишен ханства, и если хочешь здесь остаться, то будешь арестован». Я не смел при себе никого из Карабагцев кроме Мирза Адигезала, а потому и отправил его с Петросом: но по его отправлении и ему не дозволили ко мне возвратиться, а приказали передать, что и он арестован. Но когда я и после этого не обнаружил никакого сопротивления, то все хитрости его оказались тщетны. Я же сам решился во что бы то ни стало отправиться в Тифлис и рассказать подробно о всех таковых его поступках, как вдруг было получено известие что полковника Джафаргулу-агу ранили пулею. Мадатов тотчас объявил, что это было учинено мною из ненависти, разослал людей, которые схватили и привели 2-х моих служителей, коня, и мало не расспросивши, тотчас же арестовали. Обстоятельство это привело меня в крайне недоуменные относительно собственной участи. И я решился схватить в Тергер, полагая найти там несколько человек, и с ними схватить в Тифлис и объяснить свое положение; но мальчик Ваня, посланный за мною с приказанием не пропустить меня туда, а выпроводить из Карабага, догнал меня, и я, испугавшись, отправился в Эривань. Хотя по настоящему и не следовало бы мне выезжать из Карабага, но как Джафаргулу-агу ранили пулею, и со мною могло случиться тоже, то я, спасая себя, направился в Эривань. Но хотя я уехал, данную мною присягу в верности государю императору не нарушал и, строго исполняя свои обязанности, всегда высказывал преданность и усердие, где бы ни находился. По уходу моем, Мадатов, по побуждению Машади-Касума, объявил находившимся под арестом Рутем-беку и Мирза Адигезалу, что, если они приложат печати к бумаге, в которой уступаются деревни, земли и сады Мехтигулу-хапа, и отдадут ему, то он их освободит: потом принесли забытую мною печать и, написав бумагу на отдачу деревень, земель, садов и пр., силою у них вырвал. Конские же заводы, рогатый и выюнный и другой скот, все что было лучшее, по тайным расспросам у коношного, выбрал себе, а на худшие отдал казне. Между тем как между Персией и Россией существовал мир, то я и отправился, спасая свою жизнь, в Персию, в ожидании, что, быть может, притеснители мои будут удалены из края, и что я найду защитников и успею доставить просьбу Государю. Иные, слава Аллаху, новый главнокомандующий [генерал И.Ф. Паскевич], человек одаренный милостью, правосудием и доблестями, прибыл в страну свою. Посему и молю, дабы мое прошение, как можно скорее доставили к главнокомандующему с тем, чтобы он поверг его к стопам великого моего Государя.

АКАК, т. VII, док. с. 448-450

№ 136
Qarabağ xanlığından olan şəhər və kəndlərdə evlərin sayı

Sıra Sayı	Şəhər, mahal və kəndin adı	Təsərrüfatların ümumi sayı	O cümlədən müsəlmanlar
1	2	3	4
	Şuşa şəhəri		
1	Təbrizli məhəlləsi	162	162
2	Qazançah məhəlləsi	187	-
3	Əlyisli məhəlləsi	122	-
4	Xan ailəsi	11	- 11
5	Mülkədarlar	30	30
6	Erməni məmuruları və ruhaniləri	9	-
7	Gen. Mədətova məxsus ailələr.	103	-
8	Petros bəyə məxsus ailələr	16	-
9	Cəfərqulu ağaya məxsus ailələrin Rəyyətləri	80	80
10	Cəfərqulu ağaya məxsus rəncbərələr	21	21
11	Xancan ağaya məxsus ailələr	16	16
12	Şükür ağaya məxsus ailələr	4	2
13	Xanxanım ağaya məxsus ailələr	5	3
14	Polkovnik Xanlar ağaya məxsus Mehralı kənd sakinləri	10	-
15	Polkovnik Xanlar ağaya məxsus Mirikli kənd sakinləri	34	26
16	Əhməd xana və onun anası Bikə ağaya məxsus ailələr	41	38
17	Kapitan Mirzəlibəyə məxsus ailələr	28	24
18	Divanbəyi Məmmədəli bəyə məxsus ailələr	15	15
19	Hacı bəyə məxsus ailələr	2	2
20	Divanbəyi Məmmədəlibəyin sərəncamında olan Kəbirli mahalı kürd Çürüstən obasının sakinləri	18	18

21	Divanbəyi Məmmədəlibəyin idarəçiliyində olan Kəbirli mahalı Kürd dördlər obasının sakinləri	17	17
22	Divanbəyi Məmmədəli bəyin idarəçiliyində olan Kəbirli mahalı Kürd Camal xan Qaradağlı obasının sakinləri	13	13
23	Dizaq Cavanşir mahalından olan hacılar	13	13
24	Dizaq Cavanşir mahalı Yağlıvənd obasının sakinlər	7	7
25	Dizaq Cavanşir mahalı Seyid Mahmudlu kəndinin sakinləri	7	7
26	Dizaq Cavanşir mahalı Qaraxanbəyli kəndinin sakinləri	5	5
27	Dizaq Cavanşir mahalı Mərdanlı kənd sakinləri	9	9
28	Dizaq Cavanşir mahalı Zərgər kənd sakinləri	4	4
29	Dizaq Cavanşir mahalı Dədəli k. sakinləri	2	2
30	Dizaq Cavanşir mahalı Qərvənd kənd sakinləri	3	3
31	Dizaq Cavanşir mahalı Şərəfxanbəy kəndinin sakinləri	40	40
32	İbrahimxəlilbəyin idarəçiliyində olan çibəbördlülər	19	19
33	Utəlik Vanyanın idarəçiliyində olan çibəbördlülər	3	-
34	Məlik Poqosa məxsus ailələr	8	-
35	Otuz iki mahalından olan ailələr	14	14
36	Qalabəyiyə məxsus ailələr	15	15
37	Behbud bəyə məxsus ailələr	10	9
38	Əli bəyə məxsus ailələr	8	6
39	Səfərəli bəyə məxsus ailələr	12	12
40	Məmmədqasım ağaya məxsus ailələr	11	11
41	İzzət bəyimə məxsus ailələr	22	22
42	Süleyman bəyə məxsus ailələr	7	7
43	Böyükxana məxsus ailələr	11	11
44	Kapitan Rüstəm bəyə məxsus ailələr	31	31
45	Dəmirçihəsənli mahalı sakinləri	25	25
46	Kapitan Uğurlu bəyə məxsus ailələr	17	14
47	Kapitan Hacı Ağalar bəyə məxsus ailələr	45	15

48	Dəmirçilər	5	5
49	Axund Mola Bağıra məxsus ailələr	5	5
50	Kapitan İsmayıl bəyə məxsus ailələr	7	7
51	Poruçik Gülməmməd bəyə məxsus ailələr	6	3
52	Vəli bəyə məxsus ailələr	7	7
53	Mirzə Cavada məxsus ailələr	4	-
54	Quberniya katibi Zurab Tarimova məxsus ailələr	12	5
55	Kərim bəyə məxsus ailələr	4	4
56	Şuşakənd sakinləri	4	-
57	Divanbəyi Əhməd ağaya məxsus ailələr	7	7
58	Cavahir xanıma məxsus ailələr	8	7
59	Hacı Usuba məxsus ailələr	5	5
60	Xaçın mahalı sakinləri	6	3
61	Fətəli bəyə məxsus ailələr	6	6
62	Xocavənd obası sakinləri	3	3
63	Dizaqlılar	5	-
64	Mollalar və seyidlər	28	28
65	Xan növərləri	22	22
66	Kəngərlilər	9	9
67	Heç bir məhəlləyə aid olmayan yoxsullar	93	69
68	Müxtəlif şəxslərə məxsus ailələr	33	21
69	Xinzirək kənd sakinləri	2	2
70	Məmməd Yüzbaşığıya məxsus ailələr	6	5
71	Nəcəfəli bəyə məxsus ailələr	6	6
72	Xan sənətkarları	16	11
	Cəmi Şuşa şəhəri üzrə:	1532	
	Xan ailəsinə məxsus kəndlər:		
	Xanxanım ağaya məxsus mülklər:		
1	Qaladərəsi	84	-
2	Kaçarza	18	-
3	Qaradağlı	8	8
4	Qarabattını	10	-
5	Aqudullu	11	11
6	İrebun	27	27
7	Üçoğlanlı	5	5
8	Tərəkəmə	37	37
9	Vərəndəli	11	1
10	Alpaut	37	37

11	Qışlaqkənd	23	-	41	Sarıcalı oymağı	22	2
12-	Sarıcalı və Qarahacılı obaları	25	25	42	Baharlı oymağı	17	17
13				43	Ləkli	15	15
14	Türkman oba	36	36	44	Dərgahlı	5	5
15	Sarıcalı obası	19	19	45	Süleyman bəyin tərəkəməsi	11	11
	Həsən bəy və İskəndər bəyə məxsus malikanələr, mülklər			46	Xarallı	16	-
16	Sarıcalı obası	10	10	47	Mazmazaqlı	13	-
	Əlibəyə məxsus mülklər:				Hüseyn bəyə, Salif bəyə, Cəfər bəyə və onların qohumlarına məxsus mülklər		
17	Sarıcalı obası	6	6	48	Sust	19	-
	Niftalı bəyin oğlu Nəsir bəyə məxsus mülklər:			49	Quzanlı	13	13
18	Tərəkəmə Qarahacı	25	25	50	Hüseyn bəy tərəkəməsi	14	14
	Mirzəli bəyin oğlu Behbud bəyə məxsus mülklər:			51	Sabit bəyin tərəkəməsi	15	15
19	Kaqarzalı	17	-	52	Cəfər bəyin tərəkəməsi	4	4
20	Baraba finni	10	-		Şəfi bəy və Hüseynxan bəyin mülkləri		
21	Qaradağlı	5	5	53	Zavadıx	13	-
22	Aqudulu	16	16	54	Tərəkəmə oymağı	16	16
23	Behbud bəy oymağı	60	60		Məhəmməd Həsən ağanın oğlu Böyükxana məxsus mülklər		
24	Üçoğlanlı	7	7	55	Ataqut	21	-
	Mirzəli bəyin oğlu Ağalar bəyə məxsus mülklər:			56	Ərişli	12	12
25	Kaqarzalı	11	-	57	Manafkar	9	9
26	Qarabattınnı	5	-	58	Sıxımlı	5	5
27	Tərəkəmə oba	14	14	59	Çaxırlı	4	4
28	Üçoğlanlı	3	3	60	Mərzili	11	11
	Mehrəli bəyin nəvəsi Nəsir bəyə məxsus mülklər			61	Vərəndə mahalının Geşan kəndində	7	?
29	Xəndək	15	15	62	Abdulla sərkar obası	3	3
30	Mafruzlu	18	18	63	Musa mehtər obası	4	4
31	Kəhrizli	6	6	64	Qarakilsə	3	3
32	Muğanlı	7	7		Böyük xanın anası Müşərrəf xanıma məxsus mülklər		
	Mehdiqulu xanın qardaşı Fətəli bəyə məxsus mülklər:			65	Mehdi sərkar obası	28	28
33	Bayat	19	19	66	Qaralı	10	-
34	Qaradağlı	11	11		Cəfərqulu ağanın qardaşı Şükür ağaya məxsus mülklər		
35	Hacılar	7	7	67	Geşi	43	-
36	Qaradağlı	13	13	68	Nuzger	11	11
37	Keydadıx – Bərgüüşad	36	36	69	Arazxan oba	6	6
38	Qarağah [Dərgahlı]	3	3	70	Qara Sərkar oba	10	10
39	Fətəli bəyin tərəkəməsi	5	5	71	Sirikli oba	7	7
	Xanın qardaşı Süleyman bəyə məxsus mülklər			72	Baba oba	8	8
40	Arafsalı oymağı	59	59				

11	Qışlaqkənd	23	-
12-13	Sarıcalı və Qarahacılı obaları	25	25
14	Türkman oba	36	36
15	Sarıcalı obası	19	19
	Həsən bəy və İskəndər bəyə məxsus malikanələr, müklər		
16	Sarıcalı obası	10	10
	Əlibəyə məxsus müklər:		
17	Sarıcalı obası	6	6
	Niftalı bəyin oğlu Nəsir bəyə məxsus müklər:		
18	Tərəkmə Qarahacı	25	25
	Mirzəli bəyin oğlu Behbud bəyə məxsus müklər:		
19	Kaqarzalı	17	-
20	Baraba fınrı	10	-
21	Qaradağlı	5	5
22	Aqudulu	16	16
23	Behbud bəy oymağı	60	60
24	Üçoğlanlı	7	7
	Mirzəli bəyin oğlu Ağalar bəyə məxsus müklər:		
25	Kaqarzalı	11	-
26	Qarabattınrı	5	-
27	Tərəkmə oba	14	14
28	Üçoğlanlı	3	3
	Mehrəli bəyin nəvəsi Nəsir bəyə məxsus müklər		
29	Xəndək	15	15
30	Mafruzlu	18	18
31	Kəhrizli	6	6
32	Muğanlı	7	7
	Mehdiqulu xanın qardaşı Fətəli bəyə məxsus müklər:		
33	Bayat	19	19
34	Qaradağlı	11	11
35	Hacılar	7	7
36	Qaradağlı	13	13
37	Keydadıx – Bərgüüşad	36	36
38	Qarağah [Dərgahlı].	3	3
39	Fətəli bəyin tərəkməsi	5	5
	Xanın qardaşı Süleyman bəyə məxsus müklər		
40	Arafsalı oymağı	59	59

41	Sarıcalı oymağı	22	2
42	Baharlı oymağı	17	17
43	Ləkli	15	15
44	Dərgahlı	5	5
45	Süleyman bəyin tərəkməsi	11	11
46	Xarallı	16	-
47	Mazmazaqlı	13	-
	Hüseyn bəyə, Salif bəyə, Cəfər bəyə və onların qohumlarına məxsus müklər		
48	Sust	19	-
49	Quzanlı	13	13
50	Hüseyn bəy tərəkməsi	14	14
51	Sabit bəyin tərəkməsi	15	15
52	Cəfər bəyin tərəkməsi	4	4
	Şəfi bəy və Hüseynxan bəyin mükləri		
53	Zavadıx	13	-
54	Tərəkmə oymağı	16	16
	Məhəmməd həsən ağanın oğlu Böyükxana məxsus müklər		
55	Ataqt	21	-
56	Ərişli	12	12
57	Manafıar	9	9
58	Sıxımlı	5	5
59	Çaxırlı	4	4
60	Mərzili	11	11
61	Vərəndə mahalının Geşan kəndində	7	?
62	Abdulla sərkər obası	3	3
63	Musa mehtər obası	4	4
64	Qarakilsə	3	3
	Böyük xanın anası Müşərrəf xanıma məxsus müklər		
65	Mehdi sərkər obası	28	28
66	Qarah	10	-
	Cəfərqulu ağanın qardaşı Şükür ağaya məxsus müklər		
67	Geşi	43	-
68	Nuzger	11	11
69	Arazxan oba	6	6
70	Qara Sərkər oba	10	10
71	Sirikli oba	7	7
72	Baba oba	8	8

73	Tarıverdi oba	4	4
74	Məmməd Xocalı oba	3	3
75	Cəfərqulu ağaya məxsus Marelən kəndində	6	6
76.	Bəhrəli kürdlər	22	22
	Xan bacısı Azad bəyimə məxsus		
	Mülklər		
77	Muxtarkənd	34	-
78	Qazançı	17	-
79	Arbadur	22	-
80	Sübhanverdi oba	7	7
81	Qaybalı k.	27	-
82	Xanazək	32	-
83	Nuraşen	5	-
84	Sarab	36	-
85	Xasılı oymağı	33	33
86	Qarahacı oba	40	40
	Xanın doğma qardaşları Əsəd bəy və Xankişi		
	bəylərə məxsus mülklər		
87	Əsəd bəy işıqlı kəndi	17	17
88	Babacanlı kəndi	20	20
89	Muradxanlı kəndi	16	16
90	Tərəkəmə oba	12	12
	Vəli bəy və Əsəd bəyin mülkləri		
91	Qaraunç Mayor İmanqulu ağanın mülkləri:	17	-
92	İmanqulu ağa oba	23	23
	Xanın qardaşı Şixəli bəyə məxsus mülklər:		
93	Qullar oba	28	28
	Cəfərqulu ağanın qardaşı Xancan ağaya məxsus		
	mülklər:		
94	Qoqa kəndi	23	-
95	Quyucaq kəndi	32	32
96	Balıca	37	-
97	Cəfərqulu ağaya məxsus Əylisli kəndində	4	məlum
98	Mərcanlı oba	30	30
99	Sarvanlar oba	9	9
100	Mola Məmməd Sərkər oba	10	10
101	Bəylər bəy obası	4	4
102	Nəbi bəy obası	6	6
	Xanın bacısı Gövhər ağaya məxsus mülklər:		

103	Evoğlu kəndi	14	14
104	Məhsudlu kəndi	39	39
105	Talış oba	12	12
106	Qaradağlı kəndi	20	20
107	Fərrux kəndi	8	-
108	Pircamal kəndi	44	44
109	Xanabad	27	-
110	Qalıçaklı kəndi	6	6
111	Yaycı kəndi	14	-
112	Tərəkəmə oba	15	15
	Məmməd bəyin oğlu Cəfərqulu bəyin mülkləri:		
113	Kəhriz kəndi	9	9
114	Mehdiqulu xanın qohumu Baba bəy Sarıcalıya məxsus oba	10	10
	Talibxan bəyin oğlanları Əhməd bəyə, Əlipaşa bəyə, Ağası bəyə, Kəlbəli bəyə və Nəsir bəyə məxsus mülklər:		
115	Dəqrəzlik [Əlipaşa bəyə məxsus].	8	-
116	Qarakəlli kəndi	18	18
117	Yüzbaşılı kəndi	15	15
118	Kalçıqlı [Qayacıq]. kəndi	5	5
119	Ağbulaqlı kəndi	21	-
	İbrahimxəlil xanın oğlu Məmmədqasım ağaya məxsus mülklər:		
120	Dövlətyarlı oba	44	44
121	Çobankərə oba	45	45
122	Maburlu oba	24	24
123	Nökər oba	9	9
124	Qaynaqlı kəndi	16	16
125	Qaraqoyunlu kəndi	8	8
126	Arazbarlı gəmiçi kəndi	13	13
127	Gövşadlı kəndi	10	10
128	Azıx kəndi	48	-
129	Darabası kəndi	28	28
130	Alışarlı kəndi	6	6
	Cəmi xan ailəsinə məxsus mülklər üzrə:	2264	
	Poruçik Gülməmməd bəyə məxsus mülklər:		
1	Dəyirmikənd	27	-

2	Afatı oba	25	25
3	Şomlu	6	-
	Gülməmməd bəyin qardaşı poruqçik Şirin bəyin mülkləri:		
4	Əfşar oba	78	78
5	Xocavənd oba	49	49
6	Şirin bəyin qardaşları Məhəmməd bəy, İskəndər bəy və İsfəndiyar bəylə birgə sahib olduqları oba	17	17
	Gülməmməd bəyin oğlu Rüstəm bəyin mülkləri:		
7	Goran kəndi	27	27
	Mirzə Cəfərin oğlu Mirzə Sadıqın mülkü:		
	Mirzə Cəfər oba	25	25
	CƏMİ:	258	
1	Sisiyan mahalı		
	Pirnaut kəndi	66	-
2	Əhlatyan kəndi	27	-
3	Şıxlar kəndi	20	20
4	Ərəfsə kəndi	4	4
5	Sisiyan kəndi	37	37
6	Uz kəndi	25	25
7	Ruf	14	14
	Mahal üzrə cəmi:	203	
	Dəmirçihəsənli mahalı:		
1	Təklə oymağı	110	110
2	Təklə Məmməd yüzbaşı oba	55	55
3	Allahverən yüzbaşı və Hacı Əli yüzbaşı təklə obası	26	26
4	Təklə Xələc oba	34	34
5	Adıgözəl bəy və İmamqulu bəyin obası	134	134
6	Mamai oba		22
7	Axsipirali	18	18

8	Muğanlı Qasımbəy oba	90	90
	Mahal üzrə cəmi	467	
	Kapitan Uğurlu bəyin, Əhməd ağa Divanbəyinin, Hacı Mustafanın oğlu Məmmədqulu bəyin, divanxana mirzəsi Yusifin mülkləri: İmamqulu bəyin qardaşı oğlu Uğurlu bəyin mülkləri bu siyahıda idi]..		
	Kapitan Uğurlu Bəyin mülkləri:		
1	Gerov kəndi	15	-
2	Qənəkənd	14	-
3	Qaradağlı oba	18	18
4	Kəhrizli kəndi	4	4
5	Şıxlar oba	8	8
6	Tərəkəmə oba	43	43
7	Kələntərli kəndi	27	27
8	Müsəlmanlar oba	33	33
9	Xoylu kəndi	15	15
10-	Şirvanlı və Gülvəndli kəndləri	20	20
11			
	Divanbəyi Əhməd ağanın mülkləri:		
12	Kərkicahan kəndi	22	22
13	Araus kəndi	16	-
14	Külqışlaq	6	6
15	Diləli kəndi	24	24
16	Tərəkəmə oba	37	37
	Hacı Mustafanın oğlu Məmmədqulu bəyin mülkləri:		
17	Muğanlı kəndi	13	13
18	Təng kəndi	9	-
	Divanxana Mirzəsi Mirzə Yusifin mülkləri:		
19	Qarakötüklü kəndi	27	
20	Mola Fazilli oba	17	17
21	Sübhənverdi bəy oba	5	5
	Kapitan Uğurlu bəyin qardaşı oğlu İmamqulu bəyin mülkləri:		
22	İmamqulu bəy obası	16	16
23	Ağricalı kəndi	10	10
24	Əhməd bəy Tərəkəmə	9	9
25	Əlibəy naib obası	8	8
	CƏMİ:	320	
	Küpara mahalının minbaşı Parsadan məlik tərə-		

fəndən idarə olunan kəndləri:			
1	Geqarık kəndi	18	-
2	Sirkətac	8	-
3	İrsavannik	11	-
4	Çapni	5	-
5	Mülkiçan	3	-
6	Sevakyar	11	-
	CƏMİ:	56	
General Madatova məxsus mülklər:			
1	Çanaqçı kəndində	232	
2	Sıqnax kəndində	29	
3	Keşikənd kəndində	72	
4	Saruşen kəndində	28	
5	Çamiət kəndində	145	
6	Kuzumkənd kəndində	32	
7	Çartazquzey kəndində	107	
8	Çartazquney kəndində	127	
9	Tağ kəndində	246	
10	Qacar kəndində	62	
11	Qaradəmirçi obada	60	
12	Kliçli və Sərkəri Dərgahqulu obada	105	
	CƏMİ:	1583	
Kapitan İsmayıl bəy və onun qardaşları Vəli və Nuru bəylərin mülkləri:			
1	Abdil kəndi	42	42
2	Mirzəli oba	17	17
3	Mirəşallı oba	10	10
4	Ləkili kəndi	18	18
5	Kliçbağlı kəndi	21	-
6	Qaranehrəmli kəndi	10	10
Vəli bəyin qardaşı Nuru bəyin mülkləri :			
7	Daşarxılı kəndi	21	21
8	Kliçbağlı	9	9
9	Bazdax	10	-
10	Abulca	7	7
11	Nuru bəy oba	27	27
	CƏMİ:	192	
Hacı Ağalar bəy ilə Hacı bəylər bəyin mülkləri:			
1	Zabuxlu oba	17	17
2	Daşkənd	15	15
3	Hacı Ağalar bəy obası	19	19

4	Şükürmuğanlı oba	7	7
5	Qarakilsə kəndi	20	20
6	Şaki kəndi	35	35
7	Bərgüşadlı	26	26
8	Əliyanlı	74	74
9	Tatar oba	38	38
10	Tatar obanın Mikayıl bəyin idarəsində olan hissəsi	12	12
11	Qubadlı	32	32
12	Visniyqal kəndi	16	16
13	Xoca Musaxlı oba	5	5
14	Ayvaz sərkər oba	6	6
15	Ənqəlqət kəndi	12	12
16	Zadumanlı oba	84	84
17	Güllü oba	14	14
Hacı Bəylər bəyə məxsus mülklər:			
18	Cicimli kəndi	59	59
19	Sofulu oba	6	6
Poruçik Səfərəli bəy və qardaşlarının mülkləri:			
1	Kiyamədənli oba	50	50
2	Qaravəlli oba	26	26
3	Poladlı oba	2	2
4	Kələvadin kəndi	12	12
5	Çilovdar Yusufova	6	6
6	Daşkənd kəndi	8	-
7	Ağkənd kəndi	18	-
8	Aranzəmin kəndi	7	-
9	Yengi kənd	18	-
10	Çıraquz kəndi	15	-

11	Quşçular kəndi	2	2
12	Şeyfibəyli kəndi	12	12
13	Kənqlik kəndi	12	12
14	Dulus	27	qarı- şiq
15	Baqudı	3	3
16	Şəhərcik	15	15
	CƏMİ:	233	
	Bərgüşad mahalı		
	/ Şəfi bəyin idarəçiliyində /		
1	Xocaqan kəndi	58	50
2	Emazlı kəndi	16	16
3	Uduğun Kodaqlı	21	21
4	Baydaxlı	23	23
5	Uçaniş kəndi [Xudadovun oğlu Cəfərqulu bəyə məxsus].	28	-
	CƏMİ:	146	
	Bağabyurd mahalı:		
1	Bağaburd oba	104	104
2	Sofulu oba	44	44
3	Sarallı oba	44	44
4	Xoca Musaxlı	30	30
5	Kiqili oba	21	21
	CƏMİ:	243	
	Polkovnik Xanlar ağanın, onun qardaşı Əhməd-xanın, anası Bikə ağanın və Əhməd-xanın arvadı [Şəmşədilli Nəsim Sultanın qızı]. nin mülkləri:		
	Polkovnik Xanlar ağaya məxsus mülklər:		
1	Ləmbəran kəndi	136	136
2	Hacısamli oba	158	158
3	Həzirli oba	23	23
4	Daşbulaq kəndi	30	-
5	Keyuk kəndi	11	11
6	Cinni oba	173	173
7	Binə oba	76	76
8	Bazarkənd kəndi	3	-

9	Damğalı kəndi	5	-
	Polkovnik Xanlar ağanın qardaşı Əhməd-xana məxsus mülklər:		
10	Dovşanlı kəndi	29	-
11	Xəlifəli kəndi	34	34
12	Zarışlı kəndi	25	25
13	Mamərli	22	22
	Xanlar ağanın anası Bikə ağaya məxsus mülklər:		
14	Diləli kəndi	41	41
15	Dəmirçi kəndi	63	63
16	Cicimli kəndi	16	16
17	Yevlax kəndi	56	56
18	Qayalı kəndi	15	15
19	Daşbaşı kəndi	12	-
	Əhməd xanın arvadına məxsus :		
20	Şelli kəndi	20	20
	CƏMİ:	948	
	Kapitan Rüstəm bəyin mülkləri:		
1	Qulanlı kəndi	87	87
2	Mollaqulu sərkər oba	34	34
3	Hüseyn sərkər oba	16	16
4	Şahverdi sərkər oba və Allahaerdi sərkər oba	4	4
5	Sarvannı oba	3	3
6	İlxıçılar kəndi	5	5
7	Keşişkənd	10	-
8	Qorunzur	108	-
9	Qedişa kəndi	19	-
10	Süleymanlı kəndi	17	17
11	Qazıyanlı	32	32
12	Türkmən Qaraçı oba	14	14
13	Hacalı	28	28
14	Əhmədli	35	35
15	Müxtəlif mahallara səpələnmiş ailələr	9	9
16	Şəhərdə yaşayan ailələr	15	15
	CƏMİ:	437	
	Kəbirli mahallının divanbaşı Məmmədəli bəy tərəfindən idarə olunan hissəsi:		
1	Çəmənli Atamxan oba	46	46
2	Novruzlu oba	39	39
3	Seyidli oba	42	42

4	Saracalı oba	25	25
5	Ağa kişi bəy Qərvəndi	115	115
6	Əhmədavar	17	17
7	Çəmənli Hacı Tahir oba	26	26
8	Qurd Qaradağlı oba	20	20
9	Afətli oba	9	9
10	Dördlər kürdü oba	17	17
11	Kürçüstan kürdü oba		12
12	Kürd Bərdə oba	4	4
13	Xoruzlu kəndi	14	14
14	Məmmədəli bəy obası	31	31
15	Hemballı kəndi	33	33
16	Cəfər bəy oba	7	7
	Haqverdi bəyin uşaqları: Fətəli bəyin, Hümmətəli bəyin, Abbasəli bəyin və Əlimurad bəyin [xan qohumlarının]. mülkləri:		
17	Kiyaməddinli oba	34	34
18	Siznik kəndi	22	-
19	Malat keşiş	31	31
	CƏMİ:	532	
	Tativ mahalı		
1	Tativ	89	-
2	Pinatak	13	-
3	Şinqer	70	-
4	Xot	46	-
5	Qaluzur	13	-
6	Lor	10	-
7	Tanzafan	9	-
8	Qori	21	-
9	Gorus	118	-
10	Xinzirək	117	-
11	Əliquluuşağı oba	25	25
12	Əliqulukənd k.	42	-
13	Qaraunşlu	25	-
	CƏMİ:	698	
	Əsəd bəyin mülkləri:		
1	Sultanlı Kürd oba	142	142
2	Əlixanlı oba	48	48

3	Qızılıqışlaqlı	15	15
4	Vəngli	7	-
5	Dıq	127	-
6	Qaraqoyunlu oba	29	29
7	Quşçu oba	11	11
8	Şəhərdə yaşayan ailələr	11	11
	Kəbirli mahalının kapitan Mirzəlibəy tərəfindən idarə olunan hissəsi :		
1	Yusufcanlı oba	36	36
2	Mərzili oba	37	37
3	Səkbəli Abbasqulu oba	21	21
4	Səkbəli Zeynalabdin yüzbaşı	20	20
5	Hüsülü oba	13	13
6	Pirzadəli oba	4	4
7	Bərdəli oba	31	31
8	Xəlifşalı kəndi	21	16
9	Arazbarlı kəndi	19	19
10	Mincivanlı kəndi	20	20
11	Tərəkəmə oba	30	30
12	Xaçmaz	13	-
13	Karqudça kəndində torpaq Mirzəli bəyə məxsus idi və ora 9 ailə köçürülmüşdü.	9	9
14	Evoğlu	20	20
15	Kürdlü oba	8	8
16	Rəcəb bəy oymağı	14	14
17	Mirzə Haqverdi oba	16	16
18	Çağırılı oba	11	11
19	Hacıbəy oba	35	35
	CƏMİ:	378	
	Cavanşir mahalı :		
1	Qərvənd oba	97	97
2	Seydimli oba	23	23
3	Sofulu oba	19	19
4	Şıxbabalı oba	36	36
5	Poladlı oba	21	21
6	Malıbəyli	34	34
7	Keşqazlı oba	29	29
8	Ayvazlı oba	7	7

9	Qaraxanlı oba	23	23
10	Muğanlı ilxısı oba	4	4
11	Qaradağlı oba	40	40
12	Pirqayalı oba	5	5
13	Hacalı oba	17	17
14	Süqulan oba	14	14
15-16	Qərvənd və Şıxlar obaları	67	67
17	İbadlı oba	7	7
18	Məfruzlu Canalı oba	9	9
19	Məfruzlu Qızılvadlı	4	4
20	Xındırstanlı oymağı	19	19
21	Muğanlı Culfa	3	3
22	Köçərli oba	51	51
23	Tərəkəmə oba	15	15
24	Gülücəli oba	9	9
25	Nəmərli oba	43	43
26	Söhbətli oba	15	15
27	Duramanlı kəndi	6	6
28	Sumalı oba	11	11
29	Tərəkəmə Mola Məhəmməd oba	26	26
30	Maqsudlu kəndi	6	6
31	Nəsib bəy obası	18	18
32	Nümunəli bəy oba	18	18
	CƏMİ:	696	
	Talış mahalı		
1	Qaraçinar	77	-
2	Talış	37	-
3	Qaraçinar kəndi	9	-
4-6	3 hissədən [Erbeç, Qarabulaq, Buzluq]. ibarət k.	40	-
7	Ağcakənd kəndi	82	-
	CƏMİ:	245	
	Xaçın mahalı		
1	Xındırstan kəndi	29	-
2	Seyidbəy kəndi	16	-

3	Sarakeşim kəndi	17	-
4	Badara kəndi	25	-
5	Qayabaşı kəndi	19	-
6	Xoramurd kəndi	20	-
7	Koladeq	9	-
8	Bəhlul kəndi	16	-
9	Şalva	10	-
10	Uraxaç	4	-
11	Vaixli	36	-
	Divanbəyi Hacı Yusif bəyin qardaşı oğlu Ağa Həsənli birgə mülkü:		
12	İngicə	8	-
13	Mehdikənd	21	-
	CƏMİ:	230	
	Kolanlar:		
1	Karravənd oba	31	31
2	İsxavəhd oba	64	64
3	Aqmahi kəndi	9	-
4	Sırxavənd Kolanı	67	67
5	Karravənd Kolanı	22	22
6	Qızılhacılı oba	67	67
7	Dinnibəyəhmədli oba	120	120
8	Cəmili oba	37	37
9	Qaraqoyunlu Mirzəxanlı oba	15	15
	CƏMİ:	462	
	Çiləbyurd mahalı		
1	Kisabet kəndi	90	-
2	Gülyataq kndi	14	-
3	Kiçikarabet kəndi	13	-
4	Ulu Karaped kəndi	11	-
5	Maqaviz kəndi	14	-
6	Hasanriz kəndi	17	-
7	Yenqial kəndi	5	-
	Əsri bəyin mülkü:		
8	Naxçıvanik	36	-

	CƏMİ:	201	-
	Xırdapara Dizaq mahalı:		
1	Daşkəsən	46	46
2	Baliant kəndi	18	18
3	Pirəhmədli kəndi	28	28
4	Qoçəhmədli kəndi	39	39
5	Xatın bulağı kəndi	12	12
6	Saracıq kəndi	18	18
7	Qerizilli kəndi	10	10
8	Əhmədbəyli kəndi	2	2
9	Güzdəkli kəndi	12	12
10	Qarğabazarı kəndi	15	15
11	Qaradağlı kəndi	9	9
12	Qışlaq kəndi	9	9
	CƏMİ:	218	
	Püsyən mahalı və Çovundur mahalının Məmməd Hüseyin sultan tərəfindən idarə olunan hissəsi [Qapan çayının sol sahili].		
1	Kərbəlayı Diməhməd oba	45	45
2	Behbudəli oymağı	19	19
3	İsaq oba	31	31
4	Qayalı oba	18	18
5	Oruc oba	9	9
6	Ələmqulu oba	6	6
7	Kürçalanlı oba	23	23
8	Xıdır oba	26	26
9	Ağaməmməd oba	18	18
10	Zaman oba	9	9
11	İbrahimxəlil oba	30	30
12	Gülməmməd oba	21	21
13	Qasım oba	23	23
14	Vəli oba	13	13
15	Mola Nağdalı oba	6	6
16	Talib oba	14	14
17	Novruz Dilənçi oba	30	30
18	Zadumanlı oba	97	97
19	Hüseynəli oba	25	25
20	Zılanlı oba	23	23
21	Məhməd Hüseyin sultan obası	22	22
22	Abdin oba	21	21
23	Qaraçəmənli kəndi	24	24

24	Bəxtiyarlı kəndi	38	38
25	Tərəkmə oba	13	13
26	Qabartı kəndi	2	-
27	Ağarza oba	17	17
28	Qabartı kəndi	4	-
29	Qatar kəndi	4	4
30	Müşulan kəndi	23	23
31	Zəngilan kəndi	27	27
32	Kordaxlı oba	16	16
33	Babalı oba	89	89
34	Sultanlı oba	60	60
35	Hacılı oba	41	41
	CƏMİ:	890	
	Dizaq Cavanşir mahalının minbaşı Qasım bəy tərəfindən idarə olunan hissəsi		
1	Hacılı oba	117	117
2	Yağlıvənd oba	73	73
3	Qaraxanbəyli oba	55	55
4	Seyid Mahmudlu	23	23
5	Bəhmənli oba	34	34
6	Mərdinli oba	22	22
7	Qərvənd oba	20	20
8	Dədəli oba	12	12
9	Biçinçi Zərgər oba	39	39
10	İkinci Zərgər oba	42	42
11	Üçüncü Zərgər oba	20	20
	Xanın birinci mirzəsi Mirzə Camala və onun qardaşlarına mənsub olan mülklər:		
12	Qaracallı	12	12
13	Yedili	11	-
14	Düdükcü	3	-
15	Tərəkmən oba	41	41
16	Xaxlı kəndi	12	-
17	Qaradonlu kəndi	84	84
18	Dıraqarda oba	20	20
	CƏMİ:	617	
	Otuziki mahalı:		
1	Səfikürdü oba	70	70
2	Zəngişalı oba	20	20
3	Mafruzlu oba	14	14
4	Xıdırılı oba	59	59

5	Boyəhmədli oba	63	63
6	Qayasu oba	40	40
7	Ətyeməzli oba	23	23
8	Hacı Turəli oba	16	16
9	Xal Faradımın oba	90	90
10	Veysəlli oba	30	30
11	Ağcabədi oba	81	81
12	Umudlu oba	20	20
13	Dostuşağı Şəkərbəyli oba	3	3
14	Xocalı oba	4	4
15	Tumaslı oba	11	11
16	Çələbilər kəndi	14	-
17	Ağrıqala kəndi	8	8
18	Taşbaşalı kəndi	5	-
19	Tərəkəmə oba	29	29
20	Ağrıca kəndi	1	1
21	Kərim bəy oba	622	
	İyirmidörd mahalı:		
1	Həsənqaya kəndi	21	-
2	Saram	25	25
3	Divanlı	7	7
4	Mollavəlidli kəndi	27	27
5	Borsunlu kəndi	32	32
6	Zeyvəli	22	22
7	Zümürxaç	6	6
8	Saatlı oba	15	15
	CƏMİ:	155	
	Qaraçorlu mahalı:		
1	Seylanlı oba	112	112
2	Gələxçu oba	95	95
3	Təhməzli oba	97	97
4	Şadamanlı oba	103	103
5	Kürd oba	86	86

6 Yurdaxlı

98 98

7	Seyidlər oba	33	33
	CƏMİ:	538	
	Vərəndə mahalı:		
1	Dommi	27	-
2	Susalıq	9	-
3	Şuşakənd	97	3
4	Kətix [Gədik ?].	34	-
5	Qaniyan	29	-
6	Qəmişçə	15	-
7	İsfahançıq	29	-
8	Mişkabat	17	-
9	Sizinni [?].	24	-
10	Dağdağan kəndi	15	-
11	Həsi kəndi	13	-
12	Çinaduz kəndi	12	-
13	Kaqarza kəndi	8	-
14	Şıxdursun kəndi	8	-
15-	Qerqer və Xirxan kəndləri	43	-
16			
17	Ağbulaq kəndi	8	-
18	Qarakənd kəndi	37	-
19	Kent xurt kəndi	35	-
20	Tağavert kəndi	36	-
21	Zardanişin kəndi	41	-
22	Mədətkənd kəndi	19	-
23	Ağalı kəndi	57	57
24	Mavas kəndi	11	-
	CƏMİ:	625	
1	Zamzur kəndi	21	-
2	Sur kəndi	25	-
3	Hadrut kəndi	70	-
4	Taqasir kəndi	22	-
5	Kəlibək	2	-
6	Tuğ kəndi	78	-
7	Ağcakənd	9	-
8	Qaqaqi kəndi	5	-
9	Xozabirt kəndi	18	-
10	Mamad Azor kəndi	7	-
11	Qəmrəqüç kəndi	3	-
12	Dıraxdik kəndi	9	-
13	Küqül kəndi	6	-

14	Bulutun	1	-
15	Cuvarlı kəndi	6	6
16	Sökəri	9	9
	CƏMİ:	288	
	Polkovnik Cəfərqulu ağanın mülkləri:		
1	Aranzəmin [Vərəndə mahalı].	37	-
2	Əylisli kəndi	38	-
3	Baba Namazəli sərəkər oba	10	10
4	Baharlı oba	16	16
5	Bayraməli sərəkər oba [Cəfərqulu ağanın anası- na məxsus].	2	2
6	Bayram lələ Mirəhməd oğlu obası	5	5
7	Hacalı Qasımbəy obası	8	8
8	Doyran kəndi	13	13
9	İsmayıl darğa obası	9	9
10	Hacı Məmməd Musalı oba	9	9
11	Kərbəlayı Əhməd Təklə oba	4	4
12	Mustacan-Hacalı	6	6
13	Vərəndə Mahalının Şuşakənd və Daşaltı kənd- lərində	13	
14	Rza sərəkər obası	8	8
15	İmamverdi lələ oba	8	8
16	Babı oba	20	20
17	Padar oba kəndi	8	8
18	Hərədik kəndi	38	38
19	Sərkilli kəndi	29	29
20	Molla Məhərrəm sərəkər oba	10	10
21	Mirzə Nağı oba	14	14
22	Qazaxlar oba	13	13
23	Zülfüqar oğlu oba	4	4
24	Novruzəli sərəkər oba	3	3
25	Oronlo oba	64	64
26	Moralyan kəndi	54	54
27	Banazur kəndi	56	-
28	Mülkədar-zərdəxaç kəndi	12	-
29	Kürd Mahmudlu oba	53	53
30	Mollalar oba	13	13
31	Mustafa sərəkər	10	10
32	Xəlifəli oba	4	4
33	İmamverdi Xudaverdi oba	5	5
34	İsmayıl oba	4	4

35	Allahverdi Mehralı oğlu obası	4	4
36	Əmiraslan bəy obası	6	6
37	Sarvanlar oba	6	6
38	Qaradağlı oba	1	1
39	Şömsi oba	4	4
40	Minaxor Hüseynqulu bəy oba	13	13
41	Nökər Əfşar	5	5
42-		6	6
47			
48	Şillidə	1	1
49	Cəbrayılılar	179	179
50	Feyzulla bəy və minbaşı Mehralı bəyə məxsus cəbrayılılar	20	20
51	Cəfər bəyə və Fətəli bəyə məxsus cəbrayılılar	16	16
52	Xaricə qaçmış Hüseyn bəydən sonra qalmış cəbrayılılar	23	23
53	Xaricə qaçmış Şixəliddən sonra qalmış cəbrayıl- lılar	42	42
54	Əli Əfəndi, 2 qardaşı və 1 rəncbəri	4	4
55	Çullu oba [Cəbrayılılar].	6	6
56	Sayıblı oba [cəbrayılılar].	4	4
57	Cəbrayılılar	3	3
58		2	2
59		10	10
60		6	4
61	Hafizli oba [cəbrayılılar].	4	4
62		5	5
63	Əbdülrəhman bəyin obası [cəbrayılılar].	46	46
64	Abdulla bəy oba	4	4
65	Əlipənah Sultan Hüseyn oğlu	1	1
66	Şükürbəyli oba	35	35
67	Kərimbəy uşağı oba	14	14
68	Ağa bəy uşağı oba	6	6
69	Vərəndə mahalının Dağdağan kəndində	5	5
70	Sayih	18	18
71	Qaraqoyunlu oba	17	17
72	Naib Abdul obası	3	3
73	Zeynal Abdin bəy obası	6	6
74	Səlif bəy oba	5	5
75	Ağabədi kəndində	2	2
76	Fərzəli bəyin idarəçiliyində	28	28

77	Ağa Dədə bəy uşağı evləri	12	12
78	Polkovnik Cəfərqulu ağanın şəxsi xidmətində olan ailələr	18	18
79	Cəfərqulu ağanın növərləri	28	28
	CƏMİ:	1222	
	Keçmiş Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın xas mülkləri:		
1	Hindarx kəndi	59	59
2	Hacallı kəndi	34	34
3	Qaradəmirçi kəndi	10	10
4	Aran Ağababa kəndi	25	25
5	Ayvaz - xan ərəb kəndi	12	12
6	Biləqanlı	8	8
7	Ağdam kəndi	30	30
8	Qaradağlı [bağ yeri]	5	5
9	Xanıqlar	21	21
10	Bağmanlar	15	-
11	Xankəndi	40	-
12	Pirhəsənli oba	38	38
13	Qızıllı oba	34	34
14	Qorçulu oba	11	11
15	Qaraqoyunlu oba	52	52
16	Hüseyn sərkər oba	13	13
17	Əbdülbağı sərkər oba	10	10
18	Adıgözəl sərkər oba	3	3
19	Daşdəmir sərkər oba	3	3
20	Şahverdi sərkər oba	6	6
21	Xanməmməd sərkər oba	6	6
22	Məmməd sərkər oba	2	2
23	Əliməmməd sərkər oba	4	4
24	Əli Sərkər oba	4	4
25	Faxralı oba	11	11
26	Fərzəli bəy obası	5	5
27	Tərnayit kəndi	13	13
28	Kəngərli salaq oba	26	26
	CƏMİ:		
	Açıqan Türk mahalı:		
1	Xələc kəndi	8	8

2	Noraşenik kəndi	13	-
3	Arçadzur kəndi	12	-
4	Axfaxana kəndi	4	-
5	Xofanan kəndi	5	-
6	Çobanlı kəndi	7	7
7	Oxtarlı kəndi	9	9
8	Tavrüz kəndi	3	3
9	Karadqa oba	6	6
	CƏMİ:	67	
	Qaçan cəbrayillilərin siyahısı:		
1	Cəfərqulu ağaya məxsus cəbrayillilər	44	44
2	Sarıcalı kəndi	20	20
3	Hüseyn bəyə məxsus cəbrayillilər	59	59
4	Şixəli ağaya məxsus cəbrayillilər	16	16
	CƏMİ:	139	

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....3

I FƏSİL

Pənahəli xanın Qarabağ xanlığını yaratması və möhkəmləndirməsi

§ 1. Qarabağın qədim və orta əsrlər dövrünə mumi bir baxış.....22

§ 2. Pənahəli xanın Qarabağda müstəqil dövlət yaratması.....28

II FƏSİL

Xanlığın təsərrüfat həyatı və sosial-iqtisadi münasibətlər

§ 1. Kənd təsərrüfatının vəziyyəti.....52

§ 2. Kənddə sosial münasibətlər.....60

§ 3. Vergi və mükəlləfiyyətlər.....70

§ 4. Sənətkarlıq.....75

§ 5. Ticarət.....82

§ 6. Şəhərdə sosial münasibətlər.....88

§ 7. Xanlığın dövründə Qarabağda mədəni həyat.....90

III FƏSİL

Xanlığın inzibati-ərazi bölgüsü və dövlət idarə ilihi

§ 1. İnzibati-ərazi bölgüsü.....96

§ 2. Xanlıqda müdafiə işi.....113

§ 3. Xanlıqda dövlət idarəçiliyi.....120

IV FƏSİL

Qarabağ xanlığı XVIII əsrin 60-80-ci illərində.

§ 1. İbrahimxəlil xanın daxili və xarici siyasəti.....125

§ 2. Qarabağ xanlığı və qonşu iri dövlətlər (XVIII əsrin 60-80-ci illərində).....138

V FƏSİL

Qarabağ xanlığı XVIII əsrin 90-cı illəri – XIX əsrin əvvəllərində

§ 1. Qarabağ xanlığının Ağa Məhəmməd xan Qacarın yürüşlərinə müqaviməti.....153

§ 2. XVIII əsrin 90-cı illərinin sonu – XIX əsrin əvvəllərində

Qarabağ xanlığı uğrunda Rusiya-İran rəqabəti.....179

VI FƏSİL

Kürəkçay müqaviləsi və Rusiyanın Qarabağ xanlığını

öz yarımüstəmləkəsinə çevirməsi.....186

NƏTİCƏ.....207

BİBLİOQRAFIYA.....211

REZUME.....224

PEZIOME.....233

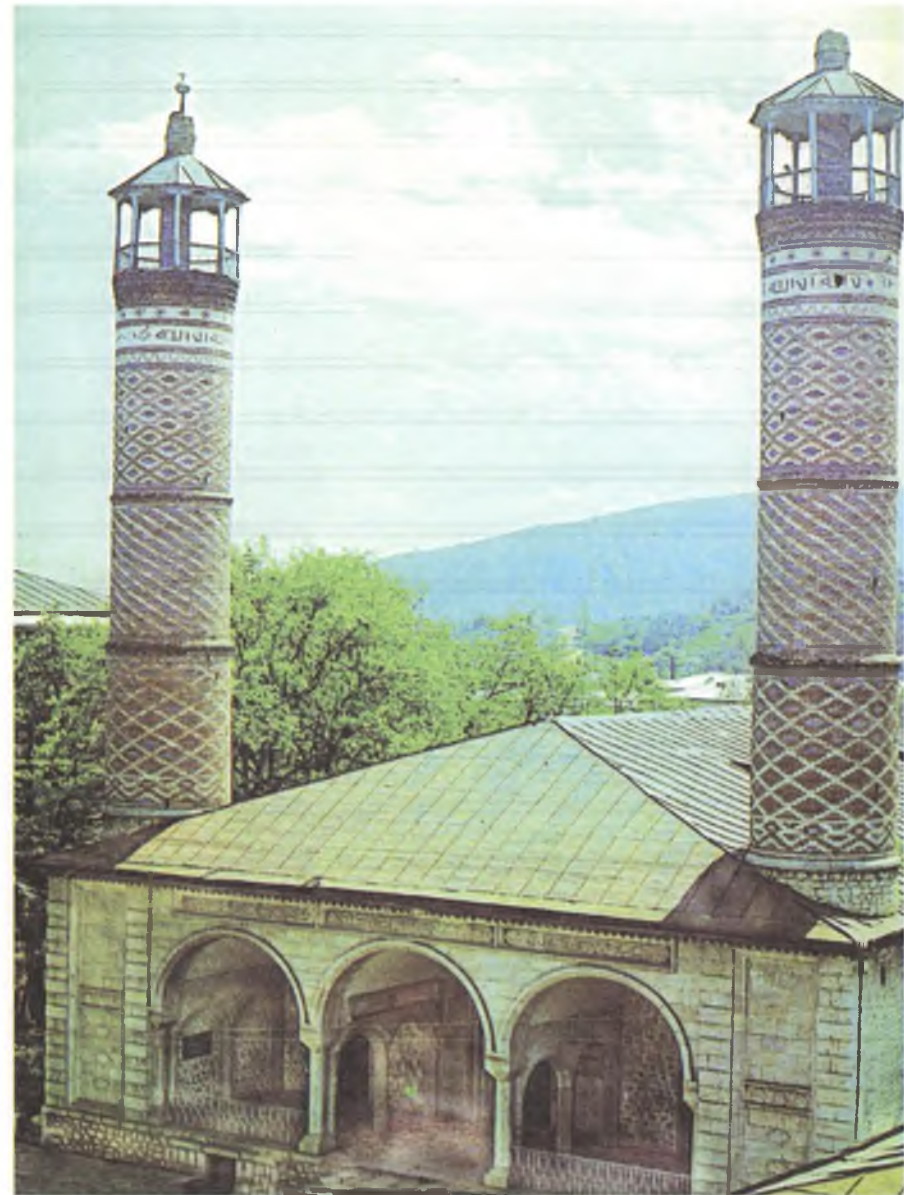
ƏLAVƏLƏR.....243

QARABAĞ XANLIĞI

AZƏRBAYCAN XANLIQLARI

QARABAĞ XANLIĞI

GARABAKH KHANATE

ГАРАБАГСКОЕ ХАНСТВО

Formatı: 60/84 - 16/1. Həcmi: 21 ç.v. Tiraj: 1000.

Kitab "VICTORI" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində çap edilib.